

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

2/1598

ULU TÜRKLƏR

Bakı – «Nurlan» - 2003

Ə.Ə. Əliyev adına Azərbaycan
Təhsil Nazirliyinin Universiteti
NİCƏNƏNİDƏ

Elmi redaktoru: Q.Ə.Rəcəbli
Tarix elmləri namizədi, dosent

Rəcəbli Əbülfəz Əjdər oğlu
Ulu türklər. Bakı. «Nurlan». 2003 – 319 səh.

Kitab qədim türk qəbilələrinin və onların erkən orta əsrlərdə yaratdığı göytürk və qədim uyğur dövlətlərinin tarixinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu mövzuda indiyədək yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, müəllif qədim türk qəbilə və dövlətlərinin tarixindən danışarkən ikinci mənbələrə deyil, göytürk əlifbası ilə yazılmış və tarixə Orxon-Yenisey abidələri adı ilə daxil olmuş kitabələrə müraciət edir, hadisələri (tarixi) Kül tigin və Bilgə xaqanın yaşı əsasında bərpa edir, Çin xronikası (Çin salnamələrindəki tarixlər) əsasında dəqiqləşdirir.

Kitab Azərbaycan xalqının tarixi ilə maraqlanan bütün azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 556}{N(098) \div 2003}$ **Qrifli nəşr**

© «Nurlan», 2003

ÖN SÖZ

Oxucu, mən səni qabaqcadan xəbərdar edirəm: mən tarixçi deyiləm və tarix əsəri yazdığımı da iddia etmirəm. Mən filoloqam, dilçiyəm. Bütün şüurlu ömrümü qədim türk abidələrini – göytürklərin yadigar qoyduqları Orxon-Yensey abidələrini və qədim uyğur qəbilələrinin öz əlifbaları ilə yazdıqları abidələri öyrənməklə məşğul olmuşam. Təbii ki, bu zaman mən bütün qədim türk qəbilələrinin həyat şəraiti, tarixi ilə də maraqlanmalı idim. Mən bu illəri qədim türklərlə birlikdə yaşamışam. Onlarla birlikdə əlimdə qılınc və uzun nizə hücumla keçmiş, qələbənin sevincini dadmışam, məğlub olanda onlarla birlikdə Altay dağlarının dərələrində və Monqolustan çöllərində qışın soyuğunda sızıldamış, yayın istisində ağcaqanad sürülərinin hücumuna məruz qalmışam. Qalib gələndə məğrur-məğrur ordaya qayıtmışam, məğlub olanda təqib edilən ac qurd kimi çöldə izimi itirməyə çalışmışam. Mən qədim türk əsgəri ilə birlikdə bir ucu Sarı dənizə, bir ucu Dunay çayına çatan dövlət yaradana qədər min bir əzab çəkmişəm. Mənim sərkərdələrim, xanlarım və xaqanlarım dövlət və şöhrət uğrunda bir-biri ilə çəkişəndə mən qədim türk əsgəri ilə birlikdə xəcalətimdən ölmüşəm; qardaşlar, əmioğlular məndən və mənim yoldaşlarım qədim türk əsgərlərindən biri-biri ilə müharibədə istifadə etdikdə qədim türklə birlikdə mən də ağlamışam. Çinlilər qədim türk əsgəri ilə birlikdə məndən də öz hərbi məqsədləri üçün – mənim öz xalqımı da, başqa xalqları da itaət altına almaq üçün istifadə etdikdə istəmişəm ki, yer aralansın, oraya girim. Bu əsər, bax, mənim bu iztirablarımdan yarandı. Bu mənim tarixçi olmaq istedadımın yox, insan əzabımın barıdır.

Bu kitabı bir də ona görə yazdım ki... Gördüm ki, Azərbaycan xalqının tarixindən yazarkən iki (şimali və cənubi) Azərbaycanın sərhədlərindən kənara çıxmır, çox vaxt da müəyyən bir fikir söyləyəndə faktlardan daha çox gümanlara, fərziyyələrə isnad edirlər. O tərəfdən də gördüm ki, Bumin xaqanın min beş yüz il bundan əvvəl tələ qəbilələri ilə döyüşdə həlak olmuş və hələ də Altay dağlarının cənub ətəklərində, Qobi səhrasının şimal qurtaracağında basdırılmış döyüşçüsü bu gün dirilib gəlsə və səninlə öz ana dilində danışsa, sən aranızda

heç bir tərcüməçi olmadan onu başa düşsənsən, çünki onun ana dili sənin ana dilindən, Azərbaycan dilindən, demək olar ki, fərqlənmir. Mən həmin o döyüşçünü sənin əcdadın, ulu baban sandım. Sən də bu qərara gəldim ki, onun haqqında, onun və övladlarının başına gələn hadisələr haqqında sənə danışım. Mən babalarım sənə tanımaq istədim. İstədim ki, sən öz babalarınla, onların şanlı keçmişi, qəhrəmanlıqları ilə fəxr edəsən. İstədim ki, sən də babaların kimi yaşadığın torpağın qədrini biləsən. İstədim biləsən ki, torpaq dövlətin əsasıdır, torpaqsız xalq xalq ola bilməz, torpağı paylamaq olmaz. Bunu mən demirəm. Bunu sənin ulu baban Oğuz xaqan deyir. Onun vəsiyyətini yadda saxla.

Oxucu, sən bütün rus knyazlarını, qoşun sərkərdələrini, hətta onların arvadlarını da tanıyırsan. Sən Avropa ölkələrində kimin və nə vaxt kral və kraliçə olduğunu, hansı şahzadənin hansı kralın yaxud imperatorun qızına nə vaxt evləndiyini bilirsən. Lakin sən ulu əcdadların Bumın xaqanın, İltəris xaqanın yaxud Kül tiginin kim olduğunu bilmirsən, halbuki igidliyə, qəhrəmanlığına və hərbi şücaətlərinə görə mən Avropa tarixində sənin ulu baban Kül tiginlə müqayisə edilə biləcək ikinci bir adam tanımıram. Sən Qədim Misir, Babil, Yunanıstan, Roma və s. dövlətlərin tarixini öyrənmişsən, onlardan heç də az qüdrətli olmayan Türk xaqanlığı haqqında məlumatın yoxdur. Mən bu kitabı bir də ona görə yazdım ki, sən başqalarının tarixi keçmişi haqqında bildiklərinin, heç olmasa, bir hissəsi qədər öz qəhrəmanlıq keçmişin haqqında da biləsən.

Bu kitab mənim türk qəbilələri və onun dili haqqında yazdığı nəzərdə tutduğum on əsərdən birincisidir. Bu silsilədən daha yeddi əsəri – «Qədim türk yazısı abidələri» (4 cildə), «Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət», «Qədim türk yazısı abidələrinin dili», «Göytürk dilinin fonetikasi», «Göytürk dilinin leksikası», «Göytürk dilinin morfologiyası» və «Göytürk dilinin sintaksisi» adlı əsərləri yazıb bitirmişəm.

Kitabda qədim türk və uyğur qəbilələrinin, onların yaratdığı dövlətlərin tarixi araşdırılır. Kitabı yazarkən N.Y. Viçurin (İakin) («Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена», I, Москва-Ленинград, 1950), L.N. Qumilev («Древние тюрки», Москва, 1967) və S.Q. Klyaştorının («Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии», Москва, 1964) əsərlərindən müntəzəm, A. Bernştam («Соци-

ально-экономический строй орхон-енисейских тюрок в VI-VIII вв.». Leningrad, 1946) və N.V.Künerin («Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока», Moskva, 1961) əsərlərindən epizodik şəkildə istifadə etmişəm. Bunlardan başqa, ilk mənbə kimi türklərin özlərinin yazdığı göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən kitabın yazılmasında geniş istifadə edilmişdir.

Mən çalışmışam ki, türk şəxs (antroponim) və yer (toponim) adlarını türkcə verim. Türkcə verdiyim adlarla yanaşı həmin şəxsin Çin dilindəki (Çin qaynaqlarındakı) adını da təqdim etmişəm. Bəzən bu və ya digər şəxsin adını bütöv şəkildə türkcə, bəzən yarı türkcə-yarı çincə, bəzən də bütöv çincə vermişəm. Savadım nə qədər çatmışsa, bacarığım nə qədər olmuşsa, o qədər də etmişəm. Əgər şəxsin adının yarısı türkcə, o biri yarısı çincə verilmişsə yaxud ad bütövlükdə çincə təqdim edilmişsə, bu o deməkdir ki, həmin adın türkcə variantını tapmağa, sadəcə olaraq, savadım çatmamışdır. Çin sözlərinin qarşılığını türkcə bildikdə həmin adın ünsürlərini türkcə təqdim etmişəm. Məsələn, bilirəm ki, *çjo - çor, qudu - kutluğ, moxə - bağa, ibi - irbis, şa - şad, şexu - yabğu, şabolo - işbara* və s. olur. Qarşılığını bilmədiyim Çin sözləri şəxs adlarında eynilə saxlanmışdır. Mən bilirəm ki, qədim türk qəbilələrinin dillərində *v, q, j, f, x, h, c* səsləri olmamışdır, lakin xüsusi adlarda, hətta qəbilə adlarında bu səslər işləndikdə onları eynilə saxlamışam. Oxucu bilməlidir ki, bu səslərin işləndiyi sözlər türk sözləri deyildir. Təbii ki, həmin şəxs, yer və qəbilə adlarının türk qarşılığını bilmədiyim üçün onları eynilə saxlamağa məcbur olmuşam. Mən onu da bilirəm ki, qədim türk qəbilələrinin dillərində *d* və *z* səsləri söz başında işləmir. Bu əsərdə şəxs, yer və qəbilə adlarında bu səslərlə başlanan sözlər rast gəlsən, bil ki, onlar da türk sözləri deyildir; onların da türk qarşılığını bilmədiyim üçün Çin qaynağında olduğu kimi vermişəm. Ümid edirəm ki, bunun üçün məni qınamazsan. Ona da ümid edirəm ki, bu kitabın nəşri həmvətənlərimi, xüsusən Azərbaycan tarixçilərini silikəloyəcək və onları bu mövzu ətrafında araşdırmalar aparmağa sövq edəcəkdir. Əminəm ki, mütəxəssislər, xüsusən tarixçilər filoloq-dilçinin «tarix dərindən» səhvlərini bağışlayacaq və əsərin gələcək nəşrində bu səhvləri aradan qaldırmaqda ona kömək edəcəklər.

Oxucu, gəl, əvvəlcə səninlə birlikdə bu kitabı oxuyaq, ulu babalarımızın həyat və mübarizəsi ilə, azadlıq uğrunda

çarpışmalarda daddıqları kədər və sevinclə tanış olaq, ulularımızın qəhrəmanlıqlarla dolu olan keçmişini öyrənək, sonra hər şeyi - kitabda yazılanları da, kitabın özünü də, onun müəllifini də müzakirə edək.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən gətirilən nümunələrdə qaynağı göstərmək üçün bu ixtisaslar verilmişdir: BK - Bilgə xaqan abidəsi, KT - Kül tigin abidəsi, MÇ - Moyun çor abidəsi, O - Ongin abidəsi, T - Tonyukun abidəsi; q - qərb tərəf (təkcə Ongin abidəsində qabaq tərəf), c - cənub tərəf, ş - şərq tərəf, şm - şimal tərəf, şmş-şimal-şərq tərəf, cq - cənub-qərb tərəf, cş - cənub-şərq tərəfi; rəqəmlər abidədəki sətiri göstərir.

Bakı, 1990-cı il.

Azadlıq böyük nemətdir. Bu nemətdən dadmaq üçün ölümə də getməyə dəyər.

Bu kitabı xalqımın azadlıq ideallarına ithaf edirəm.

Müəllif

ƏFSANƏYƏ OXŞAR HƏQİQƏT

Türk sözü indi iki mənada işlənir: Türkiyə Respublikasında yaşayan əsas xalqın adı; qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu, təxminən, eyni olan bir qrup dilin və bu dillərdə danışan xalqların ümumi adı. Bu söz dünyada ən mübahisəli və haqqında ən çox danışılan sözdür. *Türk* sözünün etimologiyası (məşəyi) haqqında onlarla xüsusi əsər yazılmış, türk xalqlarına - onların tarixinə və dilinə həsr edilmiş, az qala, bütün kitab və monoqrafialarda bu sözün etimologiyasına toxunulmuşdur.

Türk sözü, çox güman ki, ilk dəfə Çin mənbələrində öz əksini tapmışdır. Çjou şu, Bey Tsi şu, Suy şu və Bey şü salnamələrində bu söz *tu-kyu*, *tu-kyue*, *tukyuk* və *türküt* şoklində işlənir. VI-X əsrlərin qeyri-çincə elmi ədəbiyyatında bu sözə tez-tez təsadüf edilir: ərəbcə *تُرْكِي* (VI əsr), yunanca *Tospxoi* (VI əsrin sonu), suriyaca *turkaye* (VI əsrin sonu), sanskritcə *туруška*, prakritcə *turukka* (VI əsr), orta farsca *turk* (VIII əsrin ortaları), soğd dilində *twrk* (IX əsrin əvvəlləri), xotan dilində *ttrruki*, *tturki* (VII-X əsrlər), tibet dilində *druq*, *dru-qu* (VIII-IX əsrlər), qədim türk (göytürk və qədim uyğur) abidələrində *türk* (VII-IX əsrlər).

Bu etnonimin Çin transkripsiyasını P.Pelyo *türküt* kimi bərpa edir. O.Pritsak və L.N.Qumilev bu cür oxunu qəbul edir. Y.D.Polivanov həmin transkripsiyanı *türklər* kimi oxuyur. E.Q.Pulleblenk bu sözün *türküt* kimi oxunmasına etiraz edir və onu *türk* kimi bərpa edir. S.Q.Klyaxstornı, L.V.Klark onunla razılaşır (əslində *türküt* və *türklər türk* sözünün cəmidir - birinci monqolca, ikinci türkcə). R.Qrusse yazır ki, çinlilər türklərlə monqoldilli jujanlar vasitəsilə tanış olduqları üçün Çin transkripsiyası *tu-kyue* monqol dilində tək kəmiyyətdə işlənən *türk* sözünün cəmi - *türküt* sözü ola bilər. İ.Markvart da Çin transkripsiyası ilə *türküt* sözünün fonetik eyniliyini qəbul edir.

Y.Xyarmatta bu fikrə etiraz edib yazır ki, türklər haqqında Çin imperiya dəftərxanasına ilk dəfə rəsmi şəkildə soğda diplomatları məlumat vermişlər. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, Çin sarayında türklərin adı soğdaların dediyi şəkildə, yəni *turky* formasında təsbit edilmişdir. Bu sözün soğda dilində cəm kəmiyyətdə işlənən *türkit* yaxud *türkid* şəkli Çin transkripsiyasında özünün dəqiq şəklini tapmışdır. Hansı tərəfə çevirsək, yenə də sözün kökü «türk»dür. Ərəb və fars qaynaqları bir yana qalsın, türklər özləri də (göytürk və qədim uyğur abidələrində) özlərini türk adlandırırlar.

Qədim türk abidələrində *türk* sözü hansı mənada işlənmişdir? Ümumiyyətlə, bu sözün mənası nədir? Kaşğarlı Mahmuddan başlayaraq bu sözə müxtəlif mənalar verirlər. Kaşğarlı Mahmudun «Divani lüğət-it-türk» adlı əsərində, məsələn, *türk üzüm ödi* «üzümün dəymə (yetişmə) vaxtı», *türk yigit* «gücünün çiçəkləndiyi zamanı yaşayan gənc» ifadələrinə rast gəlirik. Həmin əsərdə *türk* sözü etnonim (xalq adı) kimi də işlənir. Türkoloqların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, *türk* sözü qüvvət, qüdrət, güc mənalarını ifadə edir. Q.Dörfer yazır ki, *türk* sözünün bu mənaları onun ilkin mənasına nisbətən törəmədir, ikincidir. *Türk* sözü ilkin yaranışında siyasi termin olmuş, hakim tayfaya, qəbiləyə mənsub olmağı bildirmiş, yüksək təbəqəyə aidiyyət ifadə etmişdir. Q.Dörferin fikrincə, qədim türk abidələrində *türk* sözü qəbilə adı mənasında işlənmişdir, əsas etibarilə hakim şəxsin mənsub olduğu qəbiləni, hakim sülalə ətrafında birləşən qəbilələr ittifaqını, habelə hakimiyyəti təcəssüm etdirəni, necə deyirlər, hakim xalqı ifadə edir.

V.V.Bartold yazır: «Abidələr (göytürk abidələri – Ə.R.) hansı xalqların hələ o vaxt türk adlandığı sualına aydın cavab vermir; bu adın müxtəlif xalqlara tədricən necə yayıldığı və onun indi işləndiyi mənanı necə qazandığı da bir o qədər az məlumdur. Xan türkləri və eyni zamanda oğuzları yaxud doqquz oğuzları öz məxsusi xalqı adlandırır, hərçənd bəzi yerlərdə oğuzlar yaxud doqquz oğuzlar xanın düşməni adlandırılır. Hələ abidələri oxumağa açar açmazdan əvvəl Radlov belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, VI-VIII əsrlərin türkləri oğuz xalqına mənsub olmuşdur və abidələr bu fikri tamamilə təsdiq etdi»¹. Başqa yerdə V.V.Bartold yazır: «Abidələrin o yerlərində ki,

¹ В. В. Бартольд. Сочинения, т. V. М., 1968. с. 39-40.

«türklər» və «oğuzlar» yanaşı qoyulur, onları qrammatik baxımdan Tomsenin onları mənalandırdığı kimi -- «türklər» və «oğuzlar» mənasında mənalandırmaq olar; abidələr bizim «və» bağlayıcısına uyğun gələn qrammatik formanı tanımır; bir neçə xalqın birgə hərəkəti haqqında danışılarda onların adları hər hansı birləşdirici ədatsız yaxud önlüksüz yanaşı qoyulur. Lakin əgər Monqolustanda VIII əsrdə oğuzlar, karluklar və s. ilə yanaşı ayrıca türklər olmuşsa, onda bu xalq tezliklə izsiz itmişdir; artıq ərəb coğrafiyaçıları «türk» sözünü öz aralarında dilcə qohum olan bütöv bir sıra xalqları əhatə edən kollektiv ad kimi işlədirlər; sadəcə olaraq türklər adlanan ayrıca xalq o vaxt olmamışdır. Görünür, sonuncu nümayəndələri türkiş xalqından olan qərbi türk xaqanlığının süqutu ilə birlikdə 740-cı ilə yaxın «türklər» sözü siyasi termin kimi bir müddət istifadədən çıxmışdı; elə ki X əsrdə Kaşğar və Balasaqunda bu dəfə müsəlman türk xaqanları yenidən təzahür etdi, onlar yenidən özlərini və öz xalqlarını türk adlandırmağa başladılar və hətta mübahisəli qahr ki, bu sülalə hansı türk xalqının arasından çıxmışdır. Bunun nəticəsində hər halda bunu ağılabatan qəbul etmək olar ki, «türklər» sözü siyasi termin, «oğuzlar» sözü isə etnoqrafik termin olmuşdur; abidələrdəki «mənim türkim, mənim xalqım» kimi ifadələr də buna işarə edir. Müasir mənada ümumtürk sözü «türklər» o vaxt olmamışdır, Monqolustanda oğuz xaqanlarının xələfləri, uyğur xaqanları (744-cü ildən), onların yazıb qoyduqları abidələrdən nə qədər qənaətə gəlmək olarsa, özlərini türklər adlandırmırlar və çinlilər uyğurlara da, qırğızlara da «türklər» (Çin transkripsiyasında *tukyue*) terminini aid etməməkdə haqlı idilər. Əvvəllər şimal-şərqi Monqolustanda yaşayan oğuzlar özlərinin qərbə hərəkətində «türklər» sözünü özləri ilə gətirdilər; bu söz yalnız ərəblər tərəfindən müəyyən linqvistik qrup xalqlarını göstərmək üçün işlədilməyə başlandı¹.

Türk sözünün etimologiyasına çoxlu əsər həsr edilmişdir. Yuxarıda göstərdik ki, V.V. Bartold (və başqa rus alimləri, belə hesab edir ki, əvvəlcə *türk* sözü siyasi termin, *oğuz* sözü isə etnonim olmuşdur. S.Q. Klyastornı *türk* sözü haqqında yazır: «Biz *türk* terminini onun run abidələrində malik olduğu mənada işlədirik, yəni onu tək-cə xaqanlığı yaratmış qəbilələr ittifaqına münasibətdə (terminin dar etnik mənası), habelə məxsusi türklər

¹ В. В. Бартольд. Сочинения, т. II, Ч. I, М., 1963, с. 553-554.

tərəfindən tabe edilən və onların yaratdıqları hərbi-siyasi quruma birləşdirilmiş qəbilələri ifadə etmək üçün «təbiiq edirik»¹.

A.N.Kononov A.N.Bernştam, K.K.Yudaxin, V.V.Radlov, C.Klouson, B.Y.Vladimirtsev, L.P.Potapov, L.A.Pokrovskayaya, habelə «Qədim türk lüğətinə» isnad edərək yazır ki, *türk* sözü mənşəcə *türkün* «qəbilənin toplandığı yer», «qohumlar», «ata evi», «xalq», «qəbilə» sözündən törəmişdir; qapologiya (heca düşümü) nəticəsində *türkün* sözü *türk* sözünə çevrilmişdir². Müəllif elə oradaca V.V.Bartoldun fikrinə əsaslanıb göstərir ki, bu sözün ilkin əsası *türə*, *türü/törü*, «təzahür etmək», «törəmək», «baş vermək», «yararmaq» felidir.

Türk sözünün etimologiyası mübahisəli olduğu kimi bir xalq kimi türklərin özlərinin mənşəyi də mübahisəlidir. Türk qəbilələrinin genealogiyası haqqında Çin qaynaqlarında və müsəlman mənbələrində məlumat verilir və türklərin mənşəyi haqqında oxşar əfsanələr söylənilir.

Çin qaynaqlarından Tan şu, Çjou şu, Bey şı və Suy şu türk informatorlarının sözlərinə əsaslanaraq türk abidələrinin genealogiyasına (mənşəyinə) aid iki əfsanəni bizə çatdırır. Əfsanələr Çjou şuda daha tam mühafizə edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, əfsanələr müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı adamlar tərəfindən söylənmişdir. Hər iki əfsanənin təhlili göstərir ki, onlarda realistik əsas vardır. Bu əfsanələr türklərin mənşəyini öyrənmək üçün müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Birinci əfsanəyə görə, türklərin ulu əcdadları böyük bataqlığın kənarında yaşamış və bir aymak təşkil etmişlər. Bu, Aşına adı ilə Xunnu sülaləsinin ayrıca qolu idi. Bey şı və Suy şı onların məskunlaşdığı yeri daha da dəqiqləşdirərək göstərir ki, türklər Si xayın, yəni Qərb dənizinin sağ sahilində (Qərb dənizinin qərbində) məskun olmuşlar. Si xay bataqlığının yaxud dənizinin harada yerləşdiyi hələ dəqiqləşdirilməmişdir. Hətta N.Y.Bişurin yazır ki, Qərb dənizi adı ilə qərbi Monqolustan hüdudlarında yerləşən heç bir böyük göl nəzərdə tutulmamalıdır, çünki əcdadlar haqqındakı hekayə təmsiləbənzər xalq rəvayətidir. Bizim eranın VI-VIII əsrlərində Si xay adı ilə Aral və Xəzər dənizləri nəzərdə tutulurdu. Bizim eranın birinci

¹ С. Г. Кляшторный. Древнетюрские рунические памятники, М. 1964, с. 1964.

² А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., 1980, с. 50-51.

minilliyinin birinci yarısında, yəni bizim eranın V yüzilliyinin sonlarına qədər həmin ad Kuku-nor gölüne və Qərbi Tsinxayın sərhədindəki vilayətlərə tətbiq edilirdi. Başqa bir məlumata (R.Materin tədqiqatlarına) görə bizim eranın IV-V yüzilliklərində Si xay dedikdə Edzinqol (Monqolustandır) deltasındakı geniş ərazi nəzərdə tutulmuşdur. Bu çayın qolları (şaxələri) Qaşun-nor və Soqonor göllərinə tökülürdü və ətrafda çoxlu göl və şoran göl (şorakətlər) əmələ gətirirdi. Mənbələrin göstərdiyi dövrdə Si xay dairəsi Qansunun böyük bir hissəsini, şimal-qərbdə Turfan depresiyasına və cənubda Sinini əhatə edən Lyan əyalətinin tərkib hissəsi idi. Həmin bu si xayda yaşayan türklər qonşu qəbilənin əsgərləri (bəzi tərcüməçilər «lin dövlətinin əsgərləri» deyə tərcümə edir və onları siyənbi qəbilələrindən birinin adamları ilə eyniləşdirirlər; siyənbi qəbilələri türk və monqol qəbilələri ittifaqından yaranmışdı) tərəfindən qırılıb məhv edilmişdi. Təkcə düşmənlər tərəfindən eybəcər hala salınmış (bəzi mənbələrin məlumatına görə, qolları və ayaqları kəsilmiş) on yaşlı bir oğlan uşağı sağ qalır. Əsgərlərin uşağa yazığı gəlir, onu öldürməyib otlu gölə atırlar. Dişi qurd (canavar) bu oğlana ət yedizdirib onu achiqdan xilas edir və onun arvadı olur. Düşmən qəbilənin başçısı oğlanın hələ diri olduğunu eşitdikdə adamlarını ikinci dəfə uşağı öldürməyə göndərir. Əsgərlər oğlanın gizləndiyi yeri tapır və qəbilədən sağ qalmış sonuncu oğlanı da öldürürlər, qurd isə, çinlilərin rəvayət etdiklərinə görə, qaçıb Qaoçandan şimal-qərbdəki dağlarda (Turfan vadisində) gizlənir. Güman ki, Qaoçandan şimal-qərbdəki dağlar dedikdə müəllif Altay dağlarını nəzərdə tutur. Altay dağlarının şimal-qərbində Çü çayı axır. Dağlarda mağara vardır, mağaranın mərkəzində bir neçə li dairəsi olan və sıx otla örtülmüş düzən vardır. Mağaranın dörd tərəfi hündür dağlarla əhatə edilmişdir. Görünür, müəllif mağara dedikdə hər tərəfi sıldırım dağlarla əhatə edilmiş düzü nəzərdə tutur. Turfan vadisində mağarada qurd türk oğlandan on oğul doğur. Qurdun türk oğulları həddibuluğa çatdıqda qaoçanlı qızlarla evlənir, hamısının da öz uşaqları olur. Sonralar hər oğlanın övladları öz tayfasını yaradır. Oğullardan biri Aşına adlanırdı (*şina* monqol dilində qurd deməkdir, *a* səsi isə hörmət əlaməti olaraq sözün önünə artırılır), ondan törəyən tayfanın adı da Aşına tayfası olur. Aşına zirəkliyi, fərasəti, bacarığı və ağılı ilə qardaşlarından fərqləndiyi üçün qəbilənin başçısı olur (qaynaqda göstərilir ki, dövlətin hökmdarı kimi qəbul edilir). Aşına öz mənşəyini yada salaraq

iqamətgahının qapısı üstündə qurd başı şəkli çəkilmiş bayraq asır. Zaman keçdikcə, qəbilədəki tayfaların sayı artıb bir neçə yüzə çatır. Bir neçə bəldən sonra Aşınanın xələflərindən biri – Aşyan şad qəbilənin başçısı seçilir və bütün aymakı ilə birlikdə mağaradan çıxır (yəni Altay dağlarındakı vadidən enir) və Altayda məskunlaşır. Aşına qəbiləsi Altayda juan-juanların (juanların) təbəəliyini qəbul edir, onlar üçün dəmir çıxarır və emal edir. Altay dağlarında qəbilə *türk* adını qəbul edir. Əfsanəyə görə, bu ad Altay dağlarının yerli adı ilə bağlıdır.

İkinci əfsanəyə görə, türklərin ulu əcdadları So ölkəsindən çıxmışdır; So ölkəsi hunlardan şimalda yerləşir. Rus tədqiqatçısı N.A.Aristov bu yeri Altay dağlarının şimal yamaclarında Qu (Lebed) çayının Biy çayına töküldüyü yerlə lokallaşdırır. Qəbilə başçısının adı Abanbu (başqa rəvayətə görə, aymakın ağsaqqalının adı Apanbu) idi. Bir rəvayətə görə Abanbunun on yeddi oğlu olmuşdur. Onlardan biri – İçjinni-nişidu «dişi qurdu oğlu» adlanır. So düşmənlər tərəfindən məhv edilir, xilas olmağa imkan tapmış tayfalar dağılıb dünyaya səpələnir. Başqa rəvayətə görə, Apanbugil yetmiş qardaş olmuşdur. Onların arasında birinci içjini-nişidu birinci hesab edilirdi (başda düşmürəm ki, qəbilə başçısı Abanbudursa, İçjinni-nişidu birinci necə hesab edilə bilər) və o, diş qurddan dünyaya gəlmişdi. Abanbu digər qardaşları ilə birlikdə təbiətdən axmaq idilər, buna görə də bütün qəbilə düşmənlər tərəfindən məhv edilir. «Qurd oğlu» İçjini-nişidu fəvqəltəbii bacarığa malik idi (yəni başda düşmədim): 1) Abanbu və qardaşları təbiətdən axmaq idisə, İçjini-nişidu da onun qardaşındır; 2) necə olur ki, fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə malik olan adamı yox, axmağı qəbilyə ağsaqqal qoyurlar): o, külək və yağış çağıra bilirdi. Məhz buna görə onun tayfası başqa tayfalara nisbətən ölverişli şəraitdə yaşayır. İçjini-nişidu iki arvad alır: deyilənlərə görə, onlardan biri yay ruhunun, digəri qış ruhunun qızı idi. Nişidunun birinci arvadı ona dörd oğul doğur. Rəvayətə görə, onun oğullarından biri «ağ qu» olur və yəni də rəvayətə görə, Altay ölkəsindəki Qu çayının adı buradan götürülmüşdür. İkinci oğul Afi (Abakan) və Qyan (Kem, Yenisey) çayları arasında yerləşən Tsiqu ölkəsinin əsasını qoyur. Üçüncü oğul Çjuçe (Çusi) çayı hövzəsində hökmdarlıq edir. Böyük oğul Nodulu şad¹ isə Tszyansı Çjuçesi (başqa variantda: Basıçusişi) dağlarında

¹ Şadtermini ilk dəfə tarixdə burada işlənir.

məskən salır. Abanbunun öz tayfası da Nodulu şadın tayfasına birləşir. Dağlarda ilin çox hissəsi soyuq keçirdi. Böyük oğul istilik gətirir və bununla da qəbiləni xilas edir. Buna görə də onu Tukyue adı ilə hökmdar qoyurlar. Əfsanəyə görə, Nodulu şadın on arvadı olmuşdur. Nodulu şadın hər arvaddan olan oğulları öz analarının tayfa adını daşımışdır. Aşına Nodulu şadın kiçik arvadından olan oğlunun adıdır (belə çıxır ki, *tukyue*, yeni *türk* termini *aşına* terminindən qədimdir, amma birinci əfsanədə əksinədir). Nodulu şad vəfat etdikdən sonra onun oğulları belə qərara gəlirlər ki, yarış keçirsinlər, başqa qardaşlara nisbətən daha güclü və daha çevik olanı qəbiləyə başçı seçsinlər. Yarışda Aşına qalib gəlir və onu qəbiləyə başçı seçirlər. Qəbilə başçısı olduqdan sonra o, Asyan şad adını qəbul edir. Asyan şad vəfat etdikdən sonra onun oğlu yaxud qardaşı oğlu Tuu qəbilənin başçısı olur. Tuunun oğlu Tumının vaxtında aymakın sayı xeyli artır və o, ipək və pambıq parça almaq üçün Çin sərhədinə gəlir və beləliklə, Orta dövlətlə münasibətlərə girir. Tuunun oğlu Tumın türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur. Tumın göytürk abidələrində Bumın adı ilə təqdim edilir. Tan şü salnaməsi yazır ki, «qərb türklərinin ulu əcdadı Nodulunun nəvəsi Tuu idi. Ona böyük yabğü da deyirdilər. Tumın Tuunun böyük oğlu idi».

Bu əfsanələr bir-birindən fərqlənsə də onların əsas motivi budur ki, türklər öz mənşələrini dişi qurddan almışlar. Lakin türklərin genealogiyası haqqında bu iki əfsanənin oxşarlığı təkcə bununla bitmir. Hər iki əfsanədə türklərin ulu əcdadlarının mənsub olduqları qəbilənin (yaxud ölkənin) məhvindən danışılır. Hər iki əfsanədə sonralar qəbilənin əsasını qoyan şəxsin (yaxud şəxslərin) qaçması göstərilir. Hər iki əfsanədə qəbilənin ilk dövrlərdə on tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir: birinci əfsanədə dişi qurdun oğlanlarının sayına görə; ikinci əfsanədə dişi qurdun nəvəsinin arvadlarının sayına görə (nəvənin hər arvadından olan oğulları öz analarının tayfa adını daşıyırdı). Hər iki əfsanədə qəbilənin tarixində, formalaşmasında Asyan şadın mühüm rol oynadığı göstərilir. Hər iki əfsanədə tayfanın (qəbilənin) əvvəllər Aşına adlandırıldığı, türk etnoniminin nisbətən sonralar yarandığı qeyd edilir. Kiçik fərqləri nəzərə almamaq da olar. Bu fərqlər ondan irəli gəlir ki, əfsanələr müxtəlif zamanlarda və ayrı-ayrı adamlar tərəfindən danışılmışdır. Belə hallarda olavələrin və ötürmələrin olması labüddür, çünki bir nəfər üçün əhəmiyyətli görünən təfərrüat başqası üçün artıq görünə bilər.

Məhz türklərin öz mənşələrini qurdla əlaqələndirmələrinə görədir ki, sonralar türklər öz bayraqlarında qurd başının şəklinin çəkirdilər.

Türklərin mənşəyi haqqında Ön Asiyada yaranmış məlumatlar da mövcuddur. Türklərin və monqolların mənşəyi haqqında tarixçilərin bizə çatdırdığı məlumatlar xalq rəvayətləri, xalq əfsanələri ilə bir-birinə elə möhkəm sarmaşmışdır ki, həqiqətin harada bitdiyi, əfsanənin haradan başladığını müəyyən etmək indi çətindir. Asiya tarixçilərinin türklərin mənşəyi haqqındakı məlumatları öz mənbəyini xalq rəvayətlərindən aldığı üçün onlara bir tarixi qaynaq kimi o qədər də etibar etmək olmaz, lakin onlara etinasız yanaşmaq da olmaz.

Rəvayətə görə, Yafətin oğlu Türk Xəzər dənizindən Koreya körfəzinədək Orta və mərkəzi Asiyada məskən salan qəbilələrin ulu babası hesab edilir. Əlbəttə, burada həqiqətdən çox əfsanə vardır, əsas məqsəd də budur ki, xaqanlıq edən (hakim) sülalənin tarixi Nuhdan əvvəllərə aparılsın, qədimləşdirilsin. Türkün yeddinci belindən iki əkiz oğlan – Tatar və Monqol – dünyaya gəldi. Onların atası İlli xan (xaqan) Türküstanı oğulları arasında böldü: ölkənin şərq yarısını Tatar, qərb yarısını Monqola verdi. Beləliklə, Türkün nəslindən iki sülalə yarandı. Monqol xaqanın oğlu Qara xaqanın Oğuz xaqan adlı oğlu olur; deməli, Oğuz xaqan Monqol xaqanın üçüncü, Türkün isə onuncu belidir. Oğuz xaqan Orta Asiyada qədim böyük fəthlərin ilkinə, birincisidir.

Fars tarixçisi Xondəmir yazır ki, Qara Qumda köç edən Qara xaqan eşidir ki, onun oğlu Oğuz yeni dinin Allahına ibadət edir, tapınır. O, qoşun yığıb oğlunu öldürmək üçün ona hücum edir, lakin Oğuz xaqanın dindar arvadı ərini təcili surətdə xəbərdar edir. Döyüşdə Qara xaqan öldürülür. Oğuz xaqan taxta çıxır və 35 il ərzində bütün Türküstanı itaət altına alır. O, monqol qəbilələrinin çox hissəsinə adlar verir. Həmin qəbilələr sonralar Oğuz xaqanın verdiyi adlarla tanınır. Türk tarixçisi Əbülqazi xan da türk qəbilələrinin tarixi haqqındakı əsərində Oğuz xaqanı dindarlıq və qəhrəmanlıq nümunəsi kimi, lakin daha geniş, daha ətraflı, daha müfəssəl təsvir edir. O yazır ki, Qara xaqan eşidəndə ki, onun oğlu yeni din qəbul edib onu öldürməyi qərara alır. Oğuz xaqan ovda olanda Qara xaqan böyük qoşunla ona hücum edir, lakin xeyli üstün qüvvəyə malik olmasına baxmayaraq döyüşdə məğlub olur və mühacirətdə aldığı ox yarasından ölür. Oğuz özünü xaqan elan edir və hər

şeydən əvvəl Çin sərhədləri yaxınlığında köç edən Tatar xaqana (atasının əmisinə) hücum edir və ona qalib gəlir. Sonra Oğuz xaqan Çin imperiyasını, Curcut şəhərini və Tanqut dövlətini itaət altına alır. Bundan sonra o, Monqolustandan cənubda Hindistana qədər, qərbdə Xəzər dənizindəkə bütün yerləri fəth edir. Xondəmir yazır ki, Oğuz xaqanın altıncı belə olan El (İl) xaqan Mavərnəhrdə xaqanlıq edən Tur və onunla birləşmiş tatar Süyünç xaqanın qoşunu tərəfindən elə bir məğlubiyyətə uğradı ki, bütün monqol xalqından cəmi dörd nəfər sağ qaldı: El xaqanın oğlu Kəyan və onun arvadı, Kəyanın əmisi oğlu Təgüz və onun arvadı. Onlar döyüş meydanında ölənlərin arasında gizləndilər və gecə düşən kimi qaçdılar. Səhərə yaxın onlar elə bir yerə gəldilər ki, orada çoxlu uca və sərt qayalar (dağlar) keçilməz dairə əmələ gətirirdi (Çin qaynaqlarında uca dağlarla əhatə olunmuş mağara). Qaçqınlar dağın başına çıxıb oradan məhsuldar vadiyə baxırlar. Bu yer onların xoşuna gəlir və onlar dağdan enib həmişəlik burada qalırlar. Bu yer türk dilində Ərgənə kon, yəni sıldırım qaya adlanır. Müəyyən zaman keçdikdən sonra bu dörd nəfərdən çoxsaylı qəbilələr törəyir (V.V.Bartold *türk sözlünü törəmək* feli ilə bağlayır). Kəyanın nəslə kiyatlar, Təgüzün nəslə ilə derlinlər adlanır. Sonralar kiyatlar və tegüzlər o qədər artıb çoxalırlar ki, Ərgənə kona sığmırlar, dağdan enib monqol torpaqlarına axışır, bu torpaqların sahibləri ilə müharibə aparıb qalib gəlirlər. Bundan sonra Monqol torpaqları üzərində Kəyan nəslindən çıxmış Elduzun hakimiyyəti bərqərar olur. Əbülqazi xan Oğuz xaqan nəslinin süqutu və yenidən yüksəlməsini Xondəmirdən fərqli şəkildə təsvir edir. Onun yazdığına görə El xaqan və Süyünç xaqan eyni vaxtda xaqanlıq etmişlər. El xaqan Moğul (Monqol) xaqan nəslindən. Süyünç xaqan isə Tatar xaqan nəslindən çıxmışdı. Bu iki xaqan daim bir-birilə müharibə edirdi, lakin həmişə El xaqan qalib gəlirdi. Nəhayət, Süyünç xaqan Kıpğız xaqanla birləşib döyüşdə El xaqanı məğlub edir və Moğul sülaləsini devirir. El xaqanın çoxlu oğlu vardı, lakin onların hamısı döyüşdə həlak olur, təkə onun oğlu Kəyan, qardaşı oğlu Nağos və onların arvadları sağ qalır. Ancaq bu şahzadələr əsir düşür, lakin on gündən sonra qaçıb öz torpaqlarına qayıdırlar. Onlar haqlı olaraq belə düşünürlər ki, burada qalmaq o qədər də təhlükəsiz deyildir. Buna görə də salamat qalmış mal-qaranı götürüb dağlara çəkilirlər. Onlar dağdan dağa keçərək nəhayət hündür bir dağa gəlirlər. Onlar dar bir heyvan cıdırı ilə dağı keçir və

dağın o tayında zərif meyvələrlə zəngin olan bir vadi tapırlar. Bu yer onların xoşuna gəlir. Səfali və zəngin nemətli olmasından başqa bu yer hər tərəfdən uca dağlarla əhatə edilmişdi və onları hər cür təqibdən qoruyurdu. Onlar bu yeri İrgənə-kon adlandırırlar. *İrgənə* monqol dilində vadi, *kon* isə möhkəmlənmiş yüksəklik deməkdir. Kəyan və Nağosun nəslini artırıb çoxalandan sonra birincisi öz nəslini Kəyat, ikincisi isə öz nəslinin bir hissəsini nağoslar, digər hissəsini Durlağan adlandırır. Bu qəbilələr həmin yerlərdə 400 il yaşayırlar. Həmin bu yer onlar üçün darlıq etdikdə onlar genişliyi, axar-baxarlığı haqqında rəvayətlərdən eşitdikləri ata-baba torpaqlarına qayıtmaq istəyirlər. Lakin Kəyan və Nağosun keçib gəldiyi əvvəlki cığır tamamilə itmişdi. Onlar dağlardan çıxmaq üçün rahat cığır tapa bilmirlər. Bir dəmirçi öyrənir ki, bir yerdə dağlar o qədər də qalın deyil və dəmir parçalarından ibarətdir. O, məsləhət görür ki, həmin yerə çoxlu odun və kömür gətirsinlər və yandırsınlar. Dağ həqiqətən də əriyir və yüklü dəvənin rahat keçə biləcəyi keçid əmələ gəlir. Beləliklə, monqollar İrgənə-kondan enirlər. Bu zaman onların hakimi Berteçən xaqan idi. Tatar xaqanın nəslindən olan bu yerlərin sahibləri monqolların öz əvvəlki məskənlərinə enmək xəbərini eşidən kimi silahlanıb onlara hücum edirlər, lakin Berteçən xaqan onları tamamilə darmadağın edir. Bu hadisə 450-ci yayda baş verir. Beləliklə, El xaqanın məğlubiyyəti ilə Moğul nəslinin adı məhv olur.

Əlbəttə, hər iki məlumat əfsanəyə bənzəyir, lakin hər iki rəvayətin tarixi əsasları vardır. Çin tarixinin işığında hər iki rəvayətdəki həqiqəti aşkar etmək olar.

Oğuz xaqanı hun sülaləsindən çıxmış Modə yaxud Modo ilə eyniləşdirmək olar. Çin salnaməsi Şitzinin hun şahzadəsi Modə haqqındakı məlumatı Xəndəmir və Əbülqazi xanın Oğuz xaqan haqqındakı məlumatı ilə üst-üstə düşür. Çin qaynağı yazır ki, həmin vaxtlar Dun-xu sülaləsinin çiçəkləndiyi dövr idi. Yuyecji sülaləsi də çiçəklənən vəziyyətdə idi. Hunların Şanyuyu Tuman (yaxud Toman) adlanırdı. Tuman Tsin sülaləsinə qarşı dura bilmədi və şimala köçüb orada məskən saldı. Asiya tarixçilərinin yazdığına görə, Qara xan (Toman) bizim eradan əvvəl 220-ci ildə çinlilər tərəfindən Ordosdan sıxışdırılır; Xalxaya çəkilir və Xanqay yaxınlığında məskən salır. Bura həmin yerdir ki, sonralar bütün güclü xanlar (xaqanlar) öz ordalarını burada qururdular. Bu yer Çingiz xan zamanından başlayaraq Xara-xorin monqol adı ilə (*xara xorin*

monqol dilində «qara iyirmi» deməkdir) məşhur olmuşdur; Asiya tarixçiləri buranı Qara Qum adlandırırlar. On il keçəndən sonra Min Txyan öldü; əyalət knyazları Tsin sülaləsinə qarşı üsyan qaldırdı. Orta çarlıqda iğtişaşlar başladı və Tsin sülaləsinin sərhəddə qoyduğu canilərdən ibarət qarnizonlar qaçıb dağılışdı. Bundan sonra hunlar sərbəstlik hiss etdilər. Onlar yavaş-yavaş yenə Sarı (Xuanxe) çayının cənub tərəfinə keçdilər. Şanyuy Tomanın (Qara xanın) Modə (Oğuz) adlı vəliəhdi vardı. Sonra sevimli Yançjısından (qədim türk abidələrində «kunçuy», yəni xanım – xanın arvadı mənasında) onun kiçik oğlu olur. Şanyuy Toman böyük oğlunu aradan qaldırmaq və taxta kiçik oğlunu çıxarmaq fikrinə düşür. Buna görə də Modəni (Oğuzu) Yuyecjiya girov göndərir. Modə (Oğuz) Yuyecjiya gələndən dərhal azacıq sonra Şanyuy Toman (Qara xan) Yuyecjiya hücum edir. Yuyecji Modəni (Oğuzu) öldürmək istəyir. Modə (Oğuz) onun arqanakını (türkmən cinsindən olan atını) oğurlayıb evlərinə çapır. Toman (Qara xan) onu uğurlu sanır və onun idarəsi altına 10000 süvari ayırır. Bu o demək idi ki, atası ona 10 000 yurt ailə verirdi. Modə (Oğuz) uçuşda fit çalan ox düzəldir və öz adamlarına belə bir əmrlə ox atmağı öyrətməyə başlayır: kim oxunu fitçalan oxun hədəfə aldığı yerə atmasa, boynu vurulacaq; kim ovda oxunu fitçalan oxun istiqamətində atmasa, onun boynu vurulacaq. Modə (Oğuz) özünü oxunu öz arqamakına atdı. Onun yaxın adamlarından bəziləri ox atmağa cürət etmədi. Modə (Oğuz) dərhal onların boynunu vurdurdu. Bir müddət keçəndən sonra Modə (Oğuz) fitçalan oxunu öz sevimli arvadına atdı. Onun yaxın adamları dərhal oxlarını oraya atdılar. Beləliklə, Modə (Oğuz) öz adamlarını sözsüz itaət etməyə alışdırdı, gördü ki, onları idarə etməyi bacarır. Bir dəfə ov zamanı Modə (Oğuz) atını atası Şanyuy Tomanın (Qara xaqanın) arxasınca sürərək fitçalan oxunu Tomana (Qara xaqana) atdı. Onun yaxın adamları da oxlarını Tomana atdılar. Beləliklə, Modə (Oğuz) atası Tomanı (Qara xaqanı) öldürür, sonra ögəy anası və kiçik qardaşını, habelə ona tabe olmaq istəməyən ağsaqqalları da öldürtdürür və özünü Şanyuy elan edir. Bu hadisə bizim eradan əvvəl 209-cu ildə baş verir.

Modə taxta oturduqda Dun-xu (Asiya müsəlman qaynaqlarında Tatar xaqan) həyatının çiçəklənən dövründə idi. O, Modənin öz atasını öldürdüyünü eşitdikdə onun yanına qasid göndərib deyir ki, Şanyuy Tomandan Modəyə miras qalmıs

21598

sutka ərzində min li (bir il 502 metrə bərabərdir) gedə bilən atı ona versin. Modə əyanlardan məsləhət istəyir. Əyanlar deyirlər ki, bir gündə min li gedə bilən at hunların xəzinəsidir. Verilməməlidir. Modə deyir ki, adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir atı onlardan qızırqanmaq nəyə lazımdır? Və bir gündə min li gedə bilən atı Dun-xuya verir. Müəyyən müddət keçir. Dun-xu elə bilir ki, Modə ondan qorxur. O, qasidlə Modəyə xəbər göndərir ki, onun Yançjılarından (kunçuylarından, arvadlarından) birinə sahib olmaq istəyir. Modə yenə də yaxın adamlarından məsləhət istəyir. Yaxın adamları hiddətlə deyirlər: – Dun-xu vicdansız adamdır. O, Yançjını istəyir. Ona müharibə elan etmək lazımdır. Modə bunun cavabında belə deyir: - Adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir arvadı onlardan qızırqanmaq nəyə lazımdır? Belə deyir və öz sevimli Yançjisini (arvadını) Dun-xuya göndərir. Dun-xu bundan daha da təkəbbürlənir. Dun-xudan qərbdə hun torpaqlarında 1000 li uzunluqda insan yaşamayan torpaq zolağı (Monqolustanda Kalqandan cənub-qərbdə qumlu çöl) vardır. Bu yerlərdə yalnız sərhəddə hər iki tərəfin gözetçi məntəqələri vardır. Dun-xu qasidlə Modəyə belə bir xəbər göndərir: hər iki tərəfin sərhəd gözetçi məntəqələrinin o tərəfində (yəni hun tərəfində) yerləşən və hunlara məxus olan boş qalmış torpaq zolağı hunlar üçün rahat deyil (yəni hunlara lazım deyil), o isə həmin torpağa sahib olmaq istəyir. Modə öz hərbi sərkərdələrindən məsləhət istəyir. Onlar deyirlər: - Bu, boş torpaqdır; vermək də, verməmək də olar. Modə bu sözlərdən bərk qəzəbləni və deyir: - Torpaq dövlətin əsasıdır, onu necə vermək olar? O, torpağı verməyi məsləhət görənlərin hamısının başını vurdurur. Modə ata minir və ömr edir: - Kim geri qalsa, başı vurulsun. Bundan sonra o şərqə gedir və qəfildən Dun-xuya hücum edir. Dun-xu əvvəllər elə bilirdi ki, Modə zəifdir, ondan qorxur, ona görə də heç bir hazırlıq görməmişdi. Modə öz qoşunu ilə tam qələbə qazanır, Dun-xu sülaləsini məhv edir, onun təbəələrini, mal-qarasını və dövlətini alır. O, geri qayıdarkən qərbdə Yuyecjiya hücum edir və onu qovur; cənubda Ordos hakimləri Ləufan və Bayyanı tabe edir, Yan və Day tərəflərdə kəşfiyyat döyüşü aparır, sərkərdə Min Txyanın hunlardan işğal etdiyi torpaqları geri alır, Ordosda Çin imperiyası ilə (Xan sülaləsi) sərhədə çıxır, bundan sonra yenidən Yan və Dayda döyüş əməliyyatları aparır.

Əbülqazi xan yazır ki, Oğuz xaqan özünü xaqan elan edən kimi, ilk növbədə Çin sərhədləri yaxınlığında köç edən Tatar

xaqana hücum edib onu məğlub etdi. Digər Asiya qaynaqları göstərir ki, Tatar xaqanın nəslindən olan və adı Çin tarixində göstərilməyən, lakin o zaman çox güclü olan bir xan (xaqan) cənubda yaşayanlara (Oğuz xaqana) təkəbbürlə baxırdı və onu bir neçə dəfə müxtəlif şəkildə təhqir etmişdi. Oğuz cəld və qəfil hücumla şərq xaqanını məğlub etdi və onun torpaqlarını tutdu. Bundan sonra o, qərbə yürüş edib Yuyecji xaqanını məğlub etdi və xuxənor tanqutlarını tabe etdi. Bundan sonra Oğuz xaqan üzünü Çinə çevirdi və çinlilərin onun atasından aldığıları torpaqları geri qaytardı.

Göründüyü kimi, tam analogiya mövcuddur.

Sonra Çin mənbəyi göstərir ki, həmin bu vaxt, yəni Modə öz dövlətinin qüdrətini yüksəltdiyi vaxt Xan sülaləsi Xyan-yüy ilə mübarizə aparırdı. Orta çarlıq fasiləsiz sürən ağır müharibələr nəticəsində əldən düşürdü. Bu şərait Modəyə imkan verirdi ki, öz qüdrətini artırsın. Bu vaxt onun əlinin altında 300 minlik qoşun vardı. Hun sülaləsi Şun-veydən Şanyuy Tomanadək min il ərzində gah yüksəlmiş, gah enmişdi. Modənin hakimiyyəti illərində hun sülaləsi həddindən artıq güclənmiş və yüksəlmişdi. Şimaldakı köçəri qəbilələri itaət altına aldıqdan sonra hun sülaləsi cənubda Orta imperiyaya bərabər (qüdrətdə) olmuşdu. Modə Şanyuy şimalda Xunyuy, Küyeşə, Dinli, Kegün və Tsayli qəbilələrini özünə tabe edir. Buna görə də ağsaqqallar və əyanlar ona itaət edir və onu müdrik sayırdılar. Bizim eradan əvvəl 201-ci ildə Xan sülaləsi Orta dövlətdə əmin-amanlığı yenidən bərqərar etmişdi. İmperator knyaz Xan Sini Day əyalətinə təyin edir. Xan Sinin iqamətgahı Ma-idə yerləşirdi. Hunlar böyük qüvvə ilə Ma-ini mühasirəyə alırlar və knyaz Xan Sin onlara təslim olur. Hunlar Xan Sini tutduqdan sonra qoşunla cənuba yürüş edirlər. Buçu dağlarını aşaraq onlar Txay-Yuanı mühasirə edir və Tszin-yana yavaşirlar. Bizim eradan əvvəl 207-ci ildə imperator Qao-di hunlara qarşı göndərilən qoşuna özü başçılıq edir. Qışda bərk soyuqlar düşür və güclü qar yağır. Əsgərlərin üçdə biri əl barmaqlarını dondurur. Buna görə də Modə özünü məğlub olmuş kimi göstərir, geri çəkilir və onun ardınca düşən Çin ordusunu tələyə təhrik edir. Modə seçilmiş qoşununu gizlədir, qabağa yalnız zəif qoşunu buraxır. Buna görə də əksəriyyəti piyadalardan ibarət olan Çin qoşunu hun qoşununun ardınca axır. Qao-di başqa qoşun hissələrindən əvvəl Pxin-çene gəlir, piyada qoşunun isə hələ də hamısı gəlməmişdi. Modə 400

minlik seçmə süvari qoşunla Bay-dında Qao-dini mühasirəyə alır. Şı-qu yazır ki, Bay-dın Pxin-çəndən 10 li cənub-şərqdə yerləşir. Yeddi gün ərzində Çin qoşunu mühasirədəkilərə ərzaq gətirir. Hunların süvari qoşunu qərb tərəfdə ağ, şərqdə boz, şimalda qara, cənubda kürən atları minmişdi. Qao-di Yançjını ələ almaq üçün onun yanına casuslar göndərir. Yançji Modəyə deyir: – İki dövlət başçısı bir-birini sıxışdırmamalıdır. İndi sən Xan sülaləsinin torpaqlarını tutub onlarda yaşaya bilməzsən; bundan başqa Xan sülaləsinin hökmdarı ağıllı adamdır. Şanyuy, bu haqda fikirləş. Modə Xan Sinin sərkərdələrindən Van Xuan və Çjao Linin gəlməsi üçün vaxt təyin edir, lakin onlar gəlmir. Ona görə də o, şübhələnməyə başlayır ki, onlar Xan sülaləsi ilə ittifaqa (qaynaqda: müqaviləyə) girmişlər; üstəlik o öz Yançjısının sözlərini də nəzərə alır. O əmr edir ki, küncdə keçid açsınlar. Qao-di öz qoşununa əmr verir ki, gərilməş yayları yana tutub düz açılmış küncdən keçsin. Beləliklə, o öz qoşununun əsas hissələri ilə birləşir. Modə geri qaydır. Qao-di də müharibəni dayandırır və Lü Gini sülh və qohumluğa əsaslanan müqavilə bağlamaq üçün hunların yanına göndərir.

Əbülqazi xan yazır ki, Oğuz xaqan əvvəlcə Çin və Tanqutu, sonra Xamidən Xəzər dənizindək bütün Türküstanı itaət altına alır. Asiya qaynaqları isə yazır ki, Oğuz xaqan o vaxtkı bütün genişliyində bütün Monqolustanın hakimi olduğdan sonra bizim eradan əvvəl 202-ci ildə böyük Çin səddini aşaraq Çinin daxilinə soxulur, döyüşsüz imperatoru məcbur edir ki, hədiyyə adı ilə ona xərəcə versin. Bu bizim eradan əvvəl 198-ci ildə bağlanmış yazılı sülh müqaviləsində ikinci dəfə təsdiq edilir.

Çin və Asiya qaynaqlarının məlumatlarındakı uyğunluq yenə də göz qabağındadır.

Çin mənbəyi daha sonra göstərir ki, hunların yanında sərkərdə təyin edilən Xan Sin, habelə Çjao Li və Van Xuan sülh müqaviləsini pozaraq tez-tez Çinin Day və Yun-çjun əyalətlərinə basqın edir, şəhər və kəndləri dağıdır, adamları talan edirdilər. Çin sərkərdələri bir-birinin ardınca hunların tərəfinə keçirdi. Buna görə də Modə tez-tez Day əyalətini talan etməyə gəlirdi.

Li Gin imperatora deyir ki, silah gücünə Modəyə qalib gəlmək olmaz. Ona görə də ona hiylə ilə qalib gəlmək lazımdır. O, məsləhət görür ki, qoy imperator öz böyük qızını Modəyə ərə versin; Modə onu sevər və Yançji edər, onun oğlunu da

vəliəhd təyin edər. Nə qədər ki, Modə sağdır, o, imperatorun oğlu və kürəkəni olar, öləndən sonra isə imperatorun qız nəvəsi Şanyuy olar. İmperator bu fikri bəyənir, lakin onun böyük qızı Lüyxəu Modəyə ərə getməkdən imtina edir. Onda bizim eradan əvvəl 198-ci ildə saray əyanlarından birinin qızını (qaynaqda: knyazın qızını) imperatorun qızı adı ilə Modəyə ərə verirlər.

Qao-di bizim eradan əvvəl 198-ci ildə Li Gini knyazın qızını Şanyuy Modəyə Yançji adı ilə aparmağa göndərir. Gəlinlə çoxlu hədiyyə də (inək və pambıq parça, çaxır, düyü və müxtəlif yeməli şeylər) göndərirlər. Bütün bunlar Modənin yürüslərinin qarşısını alır. Lakin bizim eradan əvvəl 195-ci ildə Çinin Yan əyalətinin hakimi Lu Quan hunların tərəfinə keçir və Şanqudan şərqdə olan torpaqlara basqınlar edir. Həmin ili imperator Qao-di (ona Qao-tszu da deyirlər) vəfat edir. Çin taxtında imperatorun dul arvadı Xyao-xoy Lüy Txay-xəy (ona Qao-xəy da deyirlər) oturur. Çində Xan sülaləsi indi-indi bərqərar olurdu, Modə isə qüdrətinin zirvəsində idi. Ona görə də Modə bizim eradan əvvəl 192-ci ildə imperatoriçəyə cəvərlən bir məktub yazır. Məktubda başqa sözlərlə yanaşı bu sözlər də var idi: «Hər iki hökmdar üzüntü, ürək sıxıntısı içində yaşayır, heç bir şeydə özlərinə təskinlik tapmır. İstəyirəm, məndə olanı məndə olmayana dəyişim». Bu o demək idi ki, Modə monqol adəti üzrə imperatoriçəni bütün Çin dövləti ilə arvadlığa götürmək istəyir. Əyanları ilə məsləhətləşəndən sonra imperatoriçə cavabında yazır ki, o qocalmışdır, dişləri düşür, saçları tökülür. Şanyuy öz adına ləkə gətirməməlidir. Qədim paytaxt heç bir cinayət etməmişdir, buna görə də ona mərhəmət göstərilməlidir.

Bizim eradan əvvəl 179-cu ildə Çin taxtına Xyao Vın-di çıxır. O da əvvəlki sülh müqaviləsini qüvvədə saxlayır. Lakin 177-ci ildə hunların qərb Çjuki knyazı öz köçünü Ordosa köçürür və Şan-gün vilayətində soyğunçuluqla məşğul olur. Xyao vın-di ona qarşı 85 min nəfərlik qoşun göndərir, lakin qərb Çjuki-knyaz sərhədin o tərəfinə keçir. Bu zaman Çin dövlətində sərkərdələrdən biri üsyan qaldırır. İmperator qoşunu geri çağırmaqlı olur. O biri il, yəni 176-cı ildə Şanyuy Modə imperatora məktub göndərir. Məktubunda o, qərb Çjuki-knyazın hərəkətləri üçün üzr istəyir, onun hərəkətlərindən xəbəri olmadığını yazır və onu cəzalandırmaq qərarə Yuyəçjiyə göndərdiyini bildirir. Modə məktubunda habelə yazır ki, müqaviləyə əsasən o, imperatorla əvvəlki dostluğunu davam etdirmək

arzusunda. Bundan sonra o, qərbdəki qələbələrini haqqında məlumat verir. Modə Çin imperatoruna yazırdı ki, Göylərin şəfqətindən əsgərlər sağlam, atlar güclü idi. Mənim qoşunum Yuyecji məğlub etdi. Ləulan, Usun, Xuse və 26 ətraf vilayəti qılıncdan keçirib tabe etdim. Bu yerlərin bütün əhalisi hun ordusu sıralarına daxil olub bir ev təşkil etdi. İndi şimal ölkəsində sakitlikdir. Mən müharibəni dayandırmaq istəyirəm, əsgərlərə istirahət vermək, atları yedizdirmək istəyirəm, keçmiş unudub əvvəlki müqaviləni yenidən başlamaq istəyirəm. Əvvəllərdə olduğu kimi, qoy sərhəd camaatı dinc yaşasın, körpələr böyüsun, qocalar isə öz dövrünü yaşasın və nəsilən nəsle dinclikdən zövq alsınlar. Modənin məktubunda aşkar göstərilir ki, hunlar Şərqi Türküstanı, Cənqariyanı, Orta Asiyanı (Maverənnəhri) ta Xəzər dənizinədək, yəni Piçandan başlamış ta İrandək bütün məskun yerləri işğal etmişdir.

Çin imperatoru Modənin məktubuna dərhal müsbət cavab verir və ona qiymətli hədiyyələr göndərir. Çinlə sülh müqaviləsi bərpa edildikdən bir qədər sonra bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Modə vəfat edir. Taxta Laoşan Şanyuy adı ilə onun oğlu Qiyüü çıxır.

Asiya tarixçilərinin Oğuz xaqan və onun qəhrəmanlıqları haqqında yazdıqları Çin tarixçilərinin Modə Şanyuy və onun qəhrəmanlıqları haqqında yazdıqları ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bu iki mənbə arasında bir məsələ qaranlıq qalır: Tatar xaqan kimdir – şərqi monqolların xaqanıdır mı, yoxsa Yuyecji xaqanıdır? Hər iki xaqan Çin sərhədində köç edirdi. Şərqi monqolların xaqanı Çji-li quberniyası ilə sərhəd vilayətlərinin sahibi idi. Yuyecji xaqanı isə Çinin şimal-qərb küncünü təşkil edən əyalətlərdə köç edirdi. Bunu belə aydınlaşdırmaq olar: məlum olduğu kimi, Asiya tarixçiləri İlli (Elli) xaqanın öz torpaqlarını oğulları Tatar və Monqol arasında bölməsi Monqolustanın şərq yarısını Tatar, qərb yarısını Monqola verdiyini və xalqların da öz adını bu iki şəxsədən aldığı yazırlar.

Çinlilər hunlardan qisas almaq üçün yüz ildən yuxarı onlarla müharibə aparır. Bu müharibələrdə hunlar tədricən cənubi Monqolustanı və Xalxanı itirirlər. Bizim eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbağatayda hunları tam məğlub edirlər. Elə həmin il siyənbilər (Tatar xaqanın nəslini) hunların şimali Monqolustandakı torpaqlarına və xalqına yiyələnirlər. Bu ağır məğlubiyətdən sonra hun sülalələrindən Aşina tayfa adı ilə bir nəsil qalır. Bu tayfa Altay dağlarının ətəklərinə çəkilir və orada

Dulqa (Tukyue, uyğun Çin heroqlifi indi «türküt» kimi oxunur) xalq adı ilə əvvəlcə siyənbilərdən, sonra isə jujanlardan asılı olur. Aşına tayfası xərəcə əvəzinə xan üçün dəmir istehsal edirdi. Əfsanədəki dəmir dağın əridilməsi də buradan irəli gəlir. Zaman keçdikcə Aşına tayfası güclənir. 552-ci ildə Dulqa (türküt) hakimi Turın (qədim türk yazıçısı abidələrində: Bumın) jujan sülaləsinin hakimiyyətini yıxıb özünü İli xaqan elan edir. Hun sülaləsi 92-ci ildə süquta uğrayır, türküt sülaləsi 552-ci ildə yaranır. Deməli, hunların məhvindən düz 460 il sonra türklər öz dövlətçiliyini bərpa edirlər. Əbülqazi xan da tam doğru olaraq göstərir ki, Oğuz tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəldilər.

Aşına tayfasının köçüb yerləşdiyi Altay hündür dağlardır. Bu dağlar içində geniş vadi olan dairə şəkilli hündür və bitkisiz qayalardan təşkil olunmuşdur (yene də əfsanə ilə uyğun gəlir). Altay dağları şiş ucu yuxarıya doğru olan dəbilqəyə bənzəyir. Dəbilqə monqol dilində «dulqa» deməkdir. Aşına tayfası da özünün xalq adını buradan götürmüşdür. Asiya tarixçiləri həmin bu yeri Ərgənə-kon adlandırırlar.

Burada daha bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır.

Asiya tarixçilərinin uydurmasında (bunu uydurma adlandırmaq olarsa) bir mühüm cəhəti Avropa tarixçiləri sezmə bilməmişlər. Fars tarixçisi Türkü Monqolustanda hakim olmuş iki sülalənin – Tatar və Monqol sülalələrinin başçısı hesab edərkən Monqolustanı Türküstan adlandırır. Türk tarixçisi Əbülqazi xan monqolların Türk nəsindən olduğunu göstərsə də indiki türk qəbilələrini (türkdilli qəbilələrin) monqollarla bir qəbilədən hesab etmir. O, Monqolustanı Moğul dövləti adlandırır, Türküstan dedikdə isə Orta Asiyanın oturaq həyata keçmiş yerlərini (əhalisini) nəzərdə tutur. Qəribədir, monqol dilində «türklər» sözü yoxdur. Fars tarixçisi Xondəmir monqol hakimlərinin Türk nəsindən olduqlarını söylədikdə və onların torpaqlarını Türküstan adlandırdıqda belə monqolların özlərini türk adlandırmır, bu xalqı tatarlar və monqollar deyə (İlli xaqanın əkiz oğullarının adı ilə) iki yerə ayırır. Bu bölgüyə əsasən Asiya tarixçiləri şərq monqolları tatar, şimali monqolları isə monqol adlandırırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hunlar 92-ci ildə İlli xaqanın öz oğlu Tatarı pay verdiyi şərq hissəsinin monqolları tərəfindən qəti məğlubiyyətə uğradılar. O vaxt şərq Monqolustana hakim olan siyənbi sülaləsi hun sülaləsi ilə həmqəbilə olsa da eyni mənşəli deyildi.

Türküt sülaləsi öz tarixinin, demək olar ki, lap başlanğıcında iki yerə parçalanır: şərq və qərbi türklər.

TÜRKÜTLƏR

Çin mənbələrində *Dulqa*, *Tukyuye*, *Tu-kyu* adlandırılan tayfa türk xaqanlığının banisi olur. P.Pelyo «tu-kyu» sözünü «türküt» kimi açır; burada «türk» etnonim, - *üt* isə monqol dilində cəm şəkilçisidir, deməli, *türküt* sözü «türklər» deməkdir. Buna görə də əslində «türküt» demək düzgün deyildir; bu, Azərbaycan dilində «türklər» deməkdir, lakin «türküt» termin kimi qəbul edildiyi üçün biz «türküt» kimi qəbul etdik.

Türkütlər Mədənin, yəni Oğuz xaqanın hunlarının birbaşa nəslidir. Oğuz xaqan bizim eradan əvvəl 174-cü ildə vəfat edir. Oğuz xaqanın vəfatı ilə hunların qüdrəti zəifləməyə başlayır. Çin imperiyası hunlardan intiqam almaq üçün yüz ildən yuxarı hunlarla müharibələr edir. Bu müharibələr nəticəsində hunlar tədricən cənubi Monqolustanı və Xalxanı itirirlər. Bizim eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbaqatay yaxınlığında hunları tam məğlub edirlər. Bundan istifadə edən monqoldilli siyənbi qəbilələri hunların şimali Monqolustandakı torpaqlarını zəbt edirlər. Bu məğlubiyyətdən sonra hun sülaləsindən Aşina (monqolca *a* hörmət müraciəti, *şina* «qurd» deməkdir) adlı bir qəbilə sağ qalır. Bu qəbilə Altay dağlarına çəkilir və Dulqa (Tukyu) xalq adı ilə əvvəlcə siyənbi, sonra jujan sülaləsinə xidmət edir: xan üçün dəmir istehsal edir. 460 il müddətində Tukyu (buradan başlayaraq «türküt» terminini işlədəcəyəm) qəbiləsi xeyli artır və güclənir. 552-ci ildə türküt hakimi (xani) Tumin (Orxon-Yenisey yaxud göytürk abidələrində Bumin xaqan adlandırılır, mən də hər yerdə belə adlandıracağam) jujan hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırır, jujanları məğlub edir və Türk xaqanlığını yaradır. Türklər müstəqil olmazdan, xaqanlıq yaratmazdan əvvəl jujanlara tabe olduqları üçün jujanlar və onların dövləti haqqında qısa məlumat vermək lazımdır.

Əslində «jujan» deyil, «juan-juan»dır. Juan-Juan Çin dilində hansısa bir həşəratın adıdır, lakin Çin lüğətlərində bu həşəratın təsvirinə təsadüf edilmir. Çinlilər jujanları axmaq, xarici görünüşcə sürünən həşəratı bənzətdikləri üçün onlara bu adı vermişlər.

Juanlar Mərkəzi Asiya çöllərində 391-ci ildən 556-cı ilədək hökmranlıq etmişlər. Hunlar məğlub olduqdan sonra türk qəbilələri əvvəlcə siyənbilərin, sonra isə jujanların hakimiyyəti altına düşmüşdür. Juanların hansı dildə danışdıqlarını tarix bizə çatdırmamışdır. Lakin, sonra görəcəyimiz kimi, jujanlar əsasən siyənbilərin arasından qaçanlar olduqları üçün yalnız monqol-dilli ola bilərdilər.

Bir dəfə süvari dəstəsi bir qul tutur. Bu qulun saçları alnında qaşlarınadək çatırdı, yəni alını yox idi. Qulun sahibinin adı Mügülüy idi. *Mügülüy* (Çin dilində təhrif edilmiş monqol sözüdür) «daz» deməkdir. Qula da ağasının adı verilir. Mügülüy yaşa dolduqda qulluqdan azad edilir və süvari orduya səfərbər edilir. Mo-dinin hakimiyyəti illərində (345-361) Mügülüy təyinat yerinə gecikdiyi üçün edama mərhum edilir. Buna görə də o, Quanlütsi dərəsinə qaçır. O, daha yüz nəfər qaçqını öz ətrafına toplayıb Şuntulin aymakına qoşulur. Mügülüy vəfat edəndən sonra onun oğlu Güyluxoy (yaxud Çeluxoy) aymakı öz ətrafına toplayıb ona Jeujan yaxud Jujan adı verir. Çin mənbələrinin yazdığına görə, bu aymakı ilk dəfə imperator Txayvi-di həqarətlə juan-juan adlandırmışdır. Lakin homin imperator taxta 424-cü ildə çıxmışdır, halbuki jujanlar haqqında ilk məlumata hələ 391-ci ildə Qanmu salnaməsində rast gəlirik. Güyluxoy tezliklə aymakın başçısı olur və xərac kimi hər il imperator sarayına atlar, samur və dələ verir. O, qışda qumlu səhranın cənubunda qışlayır, yayda şimala qaydır. Güyluxoy vəfat etdikdən sonra onun oğlu Tunuquy, Tunuquy vəfat etdikdən sonra oğlu Badi, Badi vəfat etdikdən sonra oğlu Disuyuan aymakın başçısı olur. Disuyuan vəfat etdikdən sonra aymak iki yerə parçalanır. Böyük oğlu Tixuba atasının varisi olur və şərq tərəfdə, ikinci oğul Vinqədi isə ayrıca olaraq qərb tərəfdə yaşayır. Çin imperatoru Çjao-çen vəfat edəndən sonra Vinqədi Vey imperiyasından ayrılır və Ordos hakimi Lü Veyçenin hakimiyyətini qəbul edir. Vey imperatoru Toba Quy (başqa məlumata görə: Din-qo) 391-ci ildə Lü Veyçeni məğlub

edir, Nan-çjuanşan dağları ətəklərində Böyük qumlu çölə çəkilən jujanları darmadağın edir. Aymakın yarısı əsir düşür. Pixuba və aymakın başçısı Utezi yurtları yığıb Böyük qumlu səhradan keçib gedirlər. Lakin tezliklə Çin ordusu onlara çatır. Udezi edam edilir, Pixuba isə çinlilərə tabe olur. Bir qədər sonra çinlilər Vinqədinin oğullarını, daha sonra isə özünü də əsir tuturlar.

394-cü ilin yayında Vinqədinin böyük oğlu Xədoxan qardaşı Şelunla birlikdə atalarından ayrılıb bütün aymakla qərbə gedir. Lakin Çin sərkərdəsi Çan-sun Fəy onu təqib edir, Bana dağları yanında Şanqündə Xədoxanı öldürür, bütün aymakı qırır. Şelun isə əmisi Pixubanın yanına qaçır. Pixuba onu cənub sərhədində, ordadan 500 li aralı yerləşdirir və özünün dörd oğluna ona nəzarət etməyi tapşırır. Şelun üsyan edir, Pixubanın oğullarını tutur, sonra o, Pixubanın digər oğullarına hücum edir, onların aymakını alır və kiçik qardaşı Xulyuyun aymakına qaçır. Bir aydan sonra o, Pixubanı azad edir, oğullarını onun yanına buraxır, lakin sonra qəfildən hücum edərək Pixubanı və oğullarını qırır. Pixubanın iki oğlu Kiba və Uxe cəmi on beş nəfər adamla imperator Dao-vunun yanına qaçır. Pixubanı öldürdükdən sonra Şelun imperator ordusunun hücumundan qorxduğu üçün Böyük qumlu çöldən şimala köç edir. Burada o, bütün Qaoqüy aymaklarını özünə tabe edərək xeyli güclənir və Jolo çayı sahilində məskən salır. Yeni yurdda Şelun hərbi islahat keçirir və ordunu möhkəmlədir. O, kiçik dövlətləri tabe edir. Jujan dövlətinin sərhədləri qərbdən Xaraşara, şərqdən Çaosyana, şimaldan Baykal gölünə, cənubdan Böyük qumlu çölə çatırdı. Şelun özünü xan elan edir və Dəuday xan Şelun ləqəbi qəbul edir.

Şelun Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında 165 il mühüm rol oynamış Jujan dövlətinin banisi oldu. Dəuday (monqol dilində at çapa-çapa kamandan ox atan deməkdir) Vey sülaləsinin əsasını qoyur. Şelun 402-ci ildə xan olur və o biri il – 403-cü ildə Çinə basqın edir. Elə buradaca onu qeyd etmək lazımdır ki, jujanlar təsərrüfatla – əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmadıqları üçün müharibələrdən əldə edilən qənimətlər hesabına dolanırdılar. Buna görə də jujan dövlətinin bütün tarixi müharibələr tarixidir. 407-ci ildə Şelun Çinin sərhədboyu zolağına, 409-cu ildə möhkəmləndirilmiş xəttə hücum edir. 410-cu ildə Çin imperatoru Min-di jujanlara qarşı qoşun çıxarır, Şelun məğlub olur, hərbi meydanından qaçır və yolda ölür. Onun

oğlu Duba azyaşlı olduğu üçün Şelunun kiçik qardaşı Xulüy Qəjoqay xan adı ilə hökmdar qoyulur. Qəjoqay Vey sülaləsinin dilində əla xüsusiyyətləri olan deməkdir.

Qəjoqay xan Xulüy hakimiyyət başına gələn kimi şimalda Xəvəy və Yequ torpaqlarını, şərqdə Piliçen aymakını özünə tabe edir. Xulüyün hakimiyyəti uzun sürmür. 414-cü ildə onun böyük qardaşı oğlu Buluçjen saray əyanları ilə birlikdə ona qarşı qəsd düzəldir; Xulüyü gecə tutub öldürürlər. Taxta Buluçjen çıxır, lakin elə həmin il Şelunun kiçik əmisi Puxunun oğlu Datana qarşı döyüşdə öldürülür. Datanın əvvəllər ayrıca aymakı vardı, öz aymakını yaxşı idarə edirdi. Buna görə də əyanları onu Qeşenqay xan adı ilə xan seçirlər. Qeşenqay xan Datan böyük qoşun yığıb Çinin möhkəmləndirilmiş xəttinə hücumla hazırlaşır, lakin Çinin də müharibəyə hazır olduğunu bildikdə sərhədi keçməyə cürət etmir, geri qaydır.

Datanın hakimiyyəti illəri jujan dövlətinin qüdrətinin yüksək zirvəsini təşkil edir.

424-cü ilin yazında Tay-u-di (Tay vu-di) Çin taxtına çıxır. Həmin ilin payızında 60 minlik jujan ordusu Çinə soxulur, hətta imperiyanın paytaxtı Yun-çjuna qədər gedib çıxır və imperatorun şəhər kənarındakı sarayını talan edir. Imperator Tay-u-di özü qoşun toplayıb iki sutka yarıma paytaxta çatır. Çin (tabğaç) qoşunun səfərbər edilməsi və jujan qoşununda hərbi intizamın olmaması Datanı məcbur edir ki, döyüşə girmədən geri çəkilsin. 425-ci ildə imperator Tay-u-di böyük bir ordu toplayıb beş yolla qərbdən və şərqdən jujanların üzərinə hücumla keçir. Datan öz aymaklarını toplayıb Qobi səhrasından şimala köç edir. 430-cu ildə Çin imperatoru Tay-u-di (Toba Dao) Cənubi Çinə qarşı sərbəst hərəkət etmək üçün jujanları məhv etməyi qərara alır. O, nəhəng bir ordu toplayıb, həmin ilin dördüncü ayında şərqdən (imperator özü) və qərbdən (Çan-sun Xanın sərkərdəliyi ilə) jujanların üzərinə yürüş edir. Jujanlar qorxudan böyük çölə səpələnir. Datan naməlum istiqamətdə qaçır və əsəbilikdən iflic olub 432-ci ildə ölür. Qaoqülər (tölöstər, yaxud telələr) çölə səpələnmiş jujanları qırırdılar. 300 min adam tabe oldu, çoxlu adam əsir alındı. Sahibsiz qalmış xeyli qaramal və ilxı çöllərdə dolaşırdı, bir milyon başdan yuxarı at və digər qaramal qənimət kimi çinlilərin əlinə keçdi. Datanın oğlu Udi 432-ci ildə Çilyan xan adı ilə taxta çıxarılır. Çilyan xan Udi Çinə qarşı mübarizədən əl çəkir, Çin sarayına hədiyyələrlə bərabər səfərətdə göndərir. Bu, əslində Çindən asılılığı qəbul

etmək demək idi. Çinlə jujanlar arasında sülh bağlanır. 435-ci ildə Tay-u-di Çin şahzadələrindən birini Udiyə ərə verir, özü də Udinin kiçik bacısına evlənir (Qanmu salnaməsi bu hadisəni 434-cü ilə aid edir). Bundan sonra Udi öz böyük qardaşı Tuluqayı bir neçə yüz adamla imperator sarayına göndərir və imperatora 2000 at bağışlayır. Lakin 437-ci ildə Udi sülhü pozur və möhkəmləndirilmiş xəttə hücum edir. Bu, bir daha göstərir ki, hərbi talanlarsız jujanlar yaşaya bilmirdilər. 439-cu ildə Tay-u-di üç istiqamətdə jujanlara qarşı yürüş edir. Salmamə göstərir ki, şərq istiqamətdə yürüş edən orduda otuz min, qərb istiqamətdə yürüş edən orduda on beş min əsgər var idi. İmperator özü mərkəzi istiqamətdə yürüş edən orduya rəhbərlik edirdi; salnamə onun ordusunda nə qədər əsgər olduğunu göstərmir. Lakin çinlilərin bu yürüşü heç bir nəticə vermir, çünki Çin ordusunun səfərə çıxdığını eşidən jujanlar dərələrdə gizlənilir. Böyük Çin ordusu heç kimlə qarşılaşmadığı üçün geri qayıtmalı olur. 440-cı ildə imperator Tay-u-di Xəsiyə qarşı müharibəyə başlayır, paytaxtı mühafizə etmək üçün cəmi 20000 əsgərdən ibarət ordu saxlanır. Bundan istifadə edən Udi yenə möhkəmləndirilmiş xəttə hücum edir. Lakin sərhəddə yerləşdirilmiş Çin ordusu basqını dəf edir; Udinin qardaşı və əmisi əsir düşür, on min jujan əsgəri öldürülür. Bunu eşidən Udi qaçır. 444-cü ildə imperator ölkənin cənub qurtaracağına səyahət (əslində hərbi yürüş) edir, Luxun vadisində Udinin qoşunu ilə rastlaşır və onu Ongin çayına qədər təqib edir; burada iki ordu arasında toqquşma baş verir və jujan ordusu məğlub olur. 445-ci ildə imperator yenə həmin marşrutla yürüş edir, lakin Udi imperatorla qarşılaşmaqdan çəkinir. Elə həmin ili (445) Udi vəfat edir. Onun oğlu Tuxəçjen Çulo xan adı ilə taxta çıxır. Lakin indi qüvvələrin nisbəti dəyişmişdi: Çin imperiyası (Toba Vey imperiyası) qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı, jujanlar isə tənəzzüldə idilər. 450-ci ilin birinci ayında imperator böyük bir ordu ilə şimala hücum edir. Yenicə taxta çıxan Tuxəçjen qorxudan şimala çəkilir, hətta adamlarını, mal-qarasını atıb dağları aşaraq qaçır. Çinlilər çoxlu qənimət və əsir ələ keçirirlər. Əslində bu, müharibə deyildi, jujanlara qarşı cəza əməliyyatı idi. Çin salnaməsinin yazdığına görə, bundan sonra sərhəddə sakitlik başlanır. 458-ci ilin yayında imperator yenə şimala hərbi yürüş edir. Bundan sonra imperator istirahət etmək istəyir. Jujanlar isə qorxudan şimala qaçmışdılar və cənuba qayıtmaq fikrində deyildir. 464-cü ildə Tuxəçjen vəfat edir,

onun oğlu Yuyçen taxta Şeulo-buçjen xan adı ilə çıxarılır. Bu söz Vey sülaləsinin dilində (monqol dilində) mərhəmətli xan deməkdir.

Yuyçen atasının siyasətini davam etdirmək istəyir və 470-ci ildə möhkəmləndirilmiş xəttə hücum edir. İmperator hərbi fənd işlədib jujanları ağır məğlubiyyətə uğradır: əlli min jujan əsgəri məhv edilir, on min əsgər tabe olur, çoxlu silah və at ələ keçirilir. 475-ci ildə Yuyçen sülh istəyir və Çin şahzadələrindən biri ilə evlənmək arzusunda olduğunu bildirir. Lakin jujanlar basqınsız və hərbi qənimətsiz yaşaya bilmirdilər. Elçilər hələ Çin sarayından getməmiş jujanlar Çinə basqın edirlər. Əyanlar məsləhət görürlər ki, imperator jujanlarla bütün əlaqələri kəssin, lakin imperator razı olmur. 477 və 478-ci illərdə Bibanın başçılıq etdiyi jujan elçiləri Çin sarayına gəlirlər. Lakin jujanlar hətta bu dövrdə də basqın və qarətlərdən əl çəkmirlər. Buna görə də qohumluq haqqında danışıqlar nəticəsiz qalır. 485-ci ildə Yuyçen vəfat edir. Onun oğlu Dəulun Fuqudan xan adı ilə taxta çıxarılır.

Çin mənbələri jujanların tarixinin yalnız Çinlə əlaqədar olan mərhələlərini işıqlandırır. Yuyçenin hökmdarlığı dövründə jujanlar zəifləmişdi və hər il Çinə böyük xərac verirdi. Onlar artıq Çin torpaqlarına cəzasız basqın edə bilmirdilər. Buna görə də onlar daha zəif və daha yoxsul Qərb ölkəsinə basqınlar edirdilər. 460-cı ildə jujanlar Turfan vadisini zəbt edirlər; onlar tabğaçlardan qaçıb burada məskən salmış cənub hunlarını darmadağın edirlər. 470-ci ildə jujanlar Xotam tutur və Eftali dövlətinin sərhədlərinə çıxır. Güclü Eftali dövləti jujanların qərbə ekspansiyasının qarşısını alır; Tyan-Şan jujanların qərb sərhədi olur.

Fuqudan xan Dəulun öz hakimiyyəti dövrünə dərin (böyük) sakitlik adı verir. Dəulun qəddar və adam öldürməyə məil adam idi. O, əyanlarından Şiloxəu adlı bir nəfərə böhtan atır, onu və onun üç bel bütün nəslini edam etdirir. Xanın bu hərəkəti ölkədə böyük qəzəbə səbəb olur. Dəulun özündən əvvəlki jujan xanlarının siyasətini davam etdirərək Çinə hücum hazırlaşır. Bu, xalqın narazılığına səbəb olur. Telə qəbilələrinin başçısı Afuçjilo xanı Çinə hücum etməkdən çəkilməyə çalışır, lakin əmin olur ki, onun sözləri xana kar etmir. Onda o özünün 100 minlik xalqı ilə üsyan qaldırıb qərbə gedir, İrtiş çayı vadisində məskən salır və burada özünü Göyün böyük oğlu (böyük imperator, Çin imperatoru Göyün oğlu adlanırdı) elan edir. 492-ci ildə

(L.N.Qumilevə görə, 490-cı ildə; bax: «Древние тюрки», səh. 16) yetmiş minlik Çin ordusu şərqdən böyük çölə daxil olur və telə qoşunları ilə birlikdə (telə qoşunu qərbdən hücum edirdi) jujanları sıxışdırır. Afuçjilo Dəulun üzərində qələbə çalır, jujan sərkərdəsi Naqay isə bütün döyüşlərdə qələbə çalırdı. Bunu gören jujan əyanları belə hesab edirlər ki, Göylərin özü ona kömək edir. Buna görə də onlar 492-ci ildə Dəulunı öldürüb Naqayı xan seçirlər. Naqay Xəutsi Fufa Kuçje xan adı ilə taxta çıxır. Bu, Vey sülaləsinin dilində (monqol dilində) arzu edilən xan deməkdir. Kuçje xan öz hakimiyyəti illərini çox sakit adlandırır. Xəutsi Fufa Kuçje xan Naqay vəfat etdikdən sonra onun oğlu Futu taxta çıxır. Futu taxta oturduqdan sonra Taxan xan Futu adını alır. O öz hakimiyyətini sakitləşmiş adlandırır. 506-cı ildə o, Çin sarayına səfirlik göndərib sülhü bərpa etməyi xahiş edir. Çin imperatoru səfirliyi qəbul etmir. Jujanlar 507-ci ildə ikinci dəfə Çin sarayına səfirlik göndərir; bu dəfə imperatora samur xəzi hədiyyə göndərilir. Lakin Çin imperatoru Süanvu yenə də səfirliyi qəbul etmir, hələ üstəlik Futunu qərbə Qaoqü dövlətini fəth etməyə göndərir. Döyüşdə Qaoqü hökmdarı Mivotu Futunu öldürür. Jujan taxtına Futunun oğlu Çeunu çıxır. Taxta çıxdıqdan sonra o, Dəulo-Fuba-Dəuday xan adını qəbul edir, bu da Vey sülaləsinin dilində qanunlar verən deməkdir. 510-cu ildə Çeunu Çin sarayına mirvarilərle bəzədilmiş büt hədiyyə göndərir. 512-ci ilin qışında imperator Süan-vu hərbi sərkərdələrindən birinin (Ma İ-şu) başçılığı ilə Çeunun yanına səfirlik göndərir, lakin səfirlik jujanların yanına yola düşəndə imperator vəfat edir. Buna görə də səfirliyin səfəri dayandırılır. Çeunu hündür boylu, möhkəm bədənli və müharibədə bacarıqlı idi. 514-cü ildə Çeunu imperator sarayına yeni səfirliklə hədiyyələr göndərir. 516- -cı ildə Çeunu qərbdə Qaoqü dövləti ilə müharibə edir və telələri tam məğlub edir, Mivotunu əsir tutur, edam edir. Çeunu jujanlardan ayrılmış bütün qəbilələri birləşdirir və jujan dövləti yenidən güclənir. 517-ci ildə Çeunu yenidən Çin sarayına səfirlik və hədiyyələr göndərir. 520-ci ildə Afuçjilo Çeunuya hücum edir və onu məğlub edir. Döyüşdən qayıtdıqda anası əyanların köməyi ilə Çeununu öldürür və taxta kiçik qardaşı Anaxuanı çıxarır. Anaxuan taxta çıxdıqdan sonra Çilyantu-Binfa xan Anaxuan adı qəbul edir. Anaxuan taxta oturandan on gün sonra onun Silifa Şifa adlı bir qohumu on minlik bir ordu ilə ona hücum edir. Anaxuan məğlub olur və kiçik qardaşı İqüyfoyla birlikdə kiçik bir dəstə ilə cənuba Vey

imperiyasına qaçır. Sarayda o yaxşı qarşılır. Şifa Anaxuanın anası Xəulüylini və iki kiçik qardaşını edam edir. Çin imperatoru Min-di 521-ci ildə Anaxuanı jujan hökmdarı kimi tanıyır və vassallığa qəbul edir. Lakin bu vaxt Anaxuanın böyük əmisi Silifa Polomın bir neçə onminlik (yəni yüz mindən az) ordu ilə Şifaya hücum edir və onu məğlub edir. Şifa Didəuqanın yanına qaçır. Didəuqan onu öldürür və Polomunu hakim qoyur. Bu xəbər Anaxuana çatdıqda o, səfərini təxirə sahr. Saray əyanları imperatora məsləhət görürlər ki, o, jujan dövlətini iki yerə bölsün: qərbdə Anaxuanı, şərqdə Polomunu yerləşdirsin. İmperator da bu qərara gəlir. 522-ci ildə Anaxuan öz aymakına gəlir. 523-cü ildə onun aymakında böyük aclıq baş verir. Çin dövləti jujanlara kömək edir. Polomın vassal vəziyyətində qalmaq istəmir, lakin qaçarkən sərhəd qoşunları tərəfindən tutulur və Qanmunun yazdığına gör, Loyana göndərilir. 524-cü ildə Polomun ölür. 525-ci ildə Böyük çöldə bir-birinin ardınca qiyamlar baş verir. Anaxuan həmin qiyamları yatırmaq üçün Çin sarayından icazə istəyir və alır. O, yüzminlik qoşun toplayıb qiyamları yatırır. Bu müddətdə Anaxuanın aymakında həm adamların, həm də atların sayı xeyli artmışdı. Məhz 525-ci ildə o, Çilyantu-Binfa xan adını qəbul edir. Bu, Vey sülaləsinin dilində qarşısını alan xan deməkdir. 532-ci ildə Anaxuan Çin sarayına səfirlik və xərac göndərir və xahiş edir ki, şahzadəni onun böyük oğluna ərə versinlər. 533-cü ildə imperator knyazlarından birinin qızını Anaxuanın oğluna verməyə razı olur. Lakin 534-cü ildə şərq və qərbi Vey sülalələri arasında müharibə başlanır. 535-ci ildə qərbi Vey sülaləsinin Vin-disi əyanlarından birinin qızını Anaxuanın qardaşı Taxana ərə verir, özü isə Anaxuanın qızı ilə evlənir. Bu vaxtdan başlayaraq jujan orduları şərq Vey ərazisini müntəzəm surətdə talan edir. 538-ci ildə Anaxuan Çin torpaqlarını (şəhərləri və kəndləri) talan edib xarabazara çevirir; o çılğınlaşır və talandan başqa heç nə haqda düşünmür, əlinə keçən Çin əyanlarını öldürür. 540-cı ilin yazında Anaxuan şərq Vey dövlətinin paytaxtına elçilər və xərac göndərir. 541-ci ildə Anaxuan Çin sarayına yenidən səfirlik göndərir və 1000 baş at hədiyyə verir. Bu vaxtdan başlayaraq o, dörd il dalbadal şərq Vey sarayına xərac göndərir. 549-cu ilədək şərq Vey sarayına səfirlik və xərac göndərilməsi davam edir. Lakin 529-cu ildən yəni Min-dinin vəfatından sonra Çin dövləti zəifləməyə başlayır. Bundan asılı olaraq Anaxuan da getdikcə özünü sərbəst aparır. Artıq 534-cü ildə o özünü vassal kimi deyil, Çin imperatoru ilə bərabər

hüquqlu bir adam kimi aparır. Dövlət (hökumət) qəbullarında bərabərlik prinsipi gözlənilir. 552-ci ildə üsyan etmiş türkütlər Anaxuanı məğlub edirlər, Anaxuan özünü öldürür. Anaxuanın vəliəhdi – oğlu Yanloçen, əmisi oğlu Dinqju Sili və onun oğlu Kudi xalqın qalığını toplayıb Tsi Çin dövlətinə gedir. Jujan dövlətinin ərazisində qalan xalq Dinqjunun ikinci oğlu Tefunu xan taxtına çıxarır. 553-cü ildə Tsi hökmdarı Vın-Süan Dinqju və onun oğlu Kudini şimala yola salır. Bundan bir qədər sonra kıtaylar Tefunu öldürür. Əyanlar Dinqjunu hökmdar seçirlər, lakin qəbilə başçılarından Afuti adlı bir nəfər onu öldürür. İndi əyanlar Kudini hökmdar qoyurlar. 553-cü ildə türkütlər ikinci dəfə jujanlara hücum edirlər. Kudi bütün xalqı ilə birlikdə Tsi dövlətinə qaçır. Tsi imperatoru Kudini taxtdan salır və Anaxuanın oğlu və vəliəhdi Yanloçeni taxta çıxarır. İmperator şəxsən ordunun başında durub türkütləri Şofana qədər təqib edir. 554-cü ildə Yanloçen Çindən ayrılır. İmperator ona qarşı qoşun göndərüb onu darmadağın edir. Həmin bu müddət ərzində türkütlər də bir neçə dəfə jujanları məğlub edir. 555-ci ildə qərbi Vey dövlətində yaşayan min jujan ailəsi Quan-çjuna qaçır. Öz silahının qüdrətinə arxalanan türkütlər qərbi Vey imperisindən tələb edirlər ki, orada olan bütün jujanlar edam edilsin, çünki türkütlər qorxurdular ki, jujanların qalıqları böyük qonşu dövlətin yardımı ilə birləşib türkütlərə qarşı çıxar. Çin dövləti 3000 jujanın əl-qolunu bağlayıb türkütlərə verir. Bütün yaşlı jujanlar edam edilir, yalnız həddibuluğa çatmamışlar və qulluqçular bağışlanır.

Beləliklə, təxminən 165 il Mərkəzi Asiyada mövcud olan Jujan dövləti məhv olur. Jujan dövləti tarixdə elə bir iz buraxmamış, regionun siyasi və ictimai həyatında elə bir görkəmli rol oynamamışdır. Jujan dövlətinin siyasəti onun məhvinə qabaqcadan müəyyənləşdirmişdi, çünki heç bir təsərrüfatla məşğul olmayan, quruculuğun nə olduğunu bilməyən, yalnız müharibələr və onlardan əldə edilən qənimətlə yaşayan bir dövlətin mövcudluğu uzun sürə bilməzdi.

Jujan dövlətinin xarabalıqları üzərində Mərkəzi Asiyanın siyasi və ictimai həyatında görkəmli rol oynayan qüdrətli Türküt (türk) dövləti yaranır. Jujan dövlətinin məhvi və Türk Xaqanlığının tarix səhnəsinə gəlməsi ilə Şərqi Asiya tarixinin antik dövrü bitir.

TÜRKÜTLƏR

Tabğaçlar hunları məğlub edib şimali Çini özlərinə tabe edəndə məğlub olmuş qəbilələrin içində beş yüz ailədən ibarət olan (yəni sayca az olan) Aşina qəbiləsi də var idi. Bu vaxt, yəni IV yüzillikdə Aşinə qəbiləsi Şənsinin qərdində məskən salmışdı. Şənsi IV əsrdə hunlar və siyənbiilər tərəfindən Çindən alınmışdı. Aşina qəbiləsi Muğan xanın mütləklərinə daxil olan Xəsi (Ordosdan qərbdə Xuanxe və Nanşan çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşir) əyalətində yaşayırdı. 439-cu ildə tabğaçların (çinlilərin) Vey sülaləsindən olan imperator Tay-vu hun xaqanı Tszükyü Muğan xanı (şimali Lyan çarlığının son hökmdarıdır) məhv etdikdə 500 ailədən ibarət olan Aşina qəbiləsi jujanların yanına qaçır. Çin salnamələrinin yazdığına görə, tuku (türküt) sülaləsi müxtəlif tayfaların qarışığından təşkil edilmişdi. Türkütlər Altay dağlarının cənub yamaclarında məskən salmış jujanlar üçün dəmir istehsal edirdilər. Aşina qəbiləsinin dilindən danışarkən L.N.Qumilev yazır: «Bu (qəbilə) birliyinin ilkin dilinin necə olmasından asılı olmayaraq, V əsrdə, o, tarix səhnəsinə çıxanda o dövrün qəbilələrarası dili – siyənbi dili, yəni qədim monqol dili onun bütün nümayəndələrinə anlaşıqlı idi. Bu, əmr, bazar, diplomatiya dili idi. Aşina bu dillə 439-cu ildə Qobinin şimal ətraflarına keçdi»¹.

Aşina qəbiləsinin Altay dağlarının cənub ətəklərinə köçməsi və türküt dövlətinin yaranması arasında 113 illik böyük bir tarix durur. Bu müddətdə Aşina qəbiləsində adamların sayı çoxalmış, qəbilənin qüdrəti artmışdı. Lakin buna baxmayaraq, qəbilə sədaqətlə Jujan dövlətinə xidmət edir, jujanları lazım olan bütün dəmir məmulatı ilə təmin edirdi.

Şərqdə baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklər türkütləri də regionun siyasi hadisələrinə cəlb edir. 545-ci il türkütlərin həyatında dönüş ili olur.

Çinin şimalında iki Vey dövləti mövcud idi: Şərqi Vey və Qərbi Vey. Şərqi Vey imperatoru Qao Xuan jujanların xanı Anaxuan və Toqon çarı Kualü ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey dövlətinə hücum edir. Müharibədə döyüşən tərəflərin heç biri üstünlük qazana bilmir. Bu vaxt Qərbi Vey imperatoru Vın-di

¹ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, сәһ. 22-23.

545-ci ildə Tszü-tsüandan olan yadyerli köçəri An-Nopantonu Aşına qəbiləsinin başçısı Tumın (qədim türk abidələrində Bumın; mən də bundan sonra Bumın adlandıracağam) xanın yanına göndərir. Bu, türkütlər üçün böyük siyasi hadisə idi – onlara da regionun siyasi qüvvəsi kimi baxmağa başlamışdılar. «Ordada hamı bir-birini təbrik etməyə başlayıb deyirdi: indi bizə böyük dövlətin elçisi gəlmişdir: tezliklə bizim dövlətimiz də yüksələcək»¹.

Burada iki məsələni izah etmək lazımdır. Birincisi tarix məsələsidir. N.Y. Biçurin öz əsərinin iki yerində bu hadisənin 535-ci ildə baş verdiyini göstərir: «Şərqi Türküt sülaləsi 535-745-ci illər ərzində iyirmi bir xana malik olmuşdur»². «Qərbi Vey sülaləsi çarlıq edəndə Da-txunun hakimiyyətinin on birinci yayında, 535...»³. L.N. Qumilev isə Li Mao tsaya istinad edərək bu hadisənin 545-ci ildə (on il fərq məndə şübhə oyadır və buna görə də mən bundan sonrakı hadisələrdən danışarkən iki rəqəm göstərəcəyəm: əvvəlcə L.N. Qumilevin yaxud onun hesablamasından özümün çıxardığım rəqəmi, sonra mötərizədə N.Y. Biçurinun yaxud onun hesablamasından özümün çıxardığım rəqəmi verəcəyəm) baş verdiyini göstərir.⁴

İkincisi elçi məsələsidir. An-Nopanto Tszü-tsüandan olan yadyerli köçəri adlandırılır. Tszü-tsüan Xəsinin çincə adıdır. Aşına qəbiləsi, məlum olduğu kimi, Xəsidən çıxmışdır. Görünür türkütlər öz köhnə vətənləri ilə əlaqəni kəsməmişdilər və imperator da onların yanına onların dilini, adətini bilən adamı göndərmişdir.

546 (536)-cı ildə Bumın Qərbi Vey dövlətinin paytaxtı Çanan şəhərinə səfirlik göndərir ki, yerli məmullatları təqdim etsin. Əlbəttə, bu, juanlara qarşı çağırış idi. Çünki həmin bu vaxtda juanlar Şərqi Vey imperiyası tərəfində Qərbi Vey imperiyası ilə müharibə aparırdılar. Ağanın düşməni ilə ittifaq bağlamaq – bu, əlbəttə, ağanın xoşuna gəlməzdi. Amma juan dövləti bu fakta reaksiya vermir; görünür, danışıqlar ciddi surətdə gizlin aparılırmış. Türkütlər eyni zamanda sədaqətlə

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, I, М. - Л., 1950, сәһ. 228.

² Yene orada, сәһ. 227.

³ Yene orada, сәһ. 227-228.

⁴ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, сәһ. 27.

(belə demək mümkünsə) jujanlara qulluq edirdilər. Tezliklə jujanlara sədaqəti sübut etmək üçün ələ fürsət düşür.

Telə qəbilələri (uyğurlar da buraya daxildir) Jujan dövlətinin qərb ucqarında köçəri həyat keçirirdilər. Onların torpaqları Balxaş gölü ilə Altay dağları arasında, yəni türkütlərdən qərbdə yerləşirdi. Telə qəbilələri jujanlardan asılı idi və hər ilə jujan sarayına xərac verirdi. Qəbilələr bu asılılığı ağır keçirirdi. Nəhayət, telə qəbilələrinin səbri tükənir və onlar 546 (536)-cı ildə Cuncariyada üsyan qaldırıb Altay dağlarının cənub ətəkləri istiqamətində Xalxaya doğru hərəkət edirlər. Jujan ordası burada yerləşirdi. Mənbələrin yazdığına görə, yürüş həddindən artıq pis təşkil edilmişdi, şərqə axın hərbi səfərdən çox köçə bənzəyirdi. Hətta tarix üsyan başçılarından adını belə yadında saxlamamışdır. Telə qəbilələrinin yolu Altay dağlarının cənubundan, yəni türkün qəbilələrinin torpaqlarından keçirdi. Telələrin pərakəndə dəstələri türkün torpaqlarına çatdıqda Qobi Altayının dərələrindən nizamlı düzölmüş türkün döyüşçü dəstələri onları qarşılayır. Türkün döyüşçüləri həbin bütün qanunları əsasında geyinmişdi: onların əynində zirehli paltar, əllərində uzun nizələr, altlarında yaxşı yedizdirilmiş atlar var idi. Telə qəbilələri türkütlərin onlara qarşı çıxacağını gözləməirdi. Əvvələn, ona görə ki, türkütlər də jujanların qulu idi. İkincisi, ona görə ki, türkütlər telələrə, telələr də türkütlərə heç vaxt pislik etməmişdi. Üçüncüsü, telələr türkütlərlə vuruşmaq fikrində deyildilər; onların məqsədi jujanlarla vuruşmaq idi. Buna görə də onlar vuruşmadan türkütlərə tabe olurlar (N.Y. Biçurin yazır ki, Bumin telələri məğlub edib bütün aymakı tabe etdi¹. Əslində isə telələr türkütlərlə vuruşmamışlar). Telə qəbilə ittifaqı əlli min əlaçıqdan (hərbi yürüşdə – üstüörtülü arabadan) ibarət idi. Telə qəbilələrinin itaətini qəbul etməsi Buminin jujanlara qarşı ikinci çağırışı idi.

Telə qəbilələrini tabe etdikdən sonra Bumin xeyli qüvvətlənir. Telə qəbilələri jujanları məhv etmək istəyirdilər; türkütlər də kölə vəziyyətindən azad olmaq istəyirdilər. Buna görə də türkütlərlə jujanlar arasında müharibə labüd idi; bunun üçün yalnız bir bəhanə lazım idi. Bumin jujanlarla ixtilaf yaradıb müharibə etməyə bəhanə axtarır. O özünün Anaxuana bərabər adam olduğunu göstərmək üçün onun qızına elçi göndərir. Anaxuan bundan olduqca qəzəblənir və belə bir söyüşlə

¹ Н. Я. Биçурин. Адı çəkilən əsər. səh. 228.

Bumın yanına çapar göndərir: «Sən mənim dəmirəridənim sən: bəs mənə belə bir təklif etməyə necə cürət edirsən?»¹ Bumın da bundan qəzəblənir, çaparı öldürür və jujanlarla bütün münasibətləri kəsir. Sonra o, Qərbi Vey imperiyasından şahzadə ilə evlənmək istədiyini bildirir. İmperator Vın-di onun arzusunu yerinə yetirir və 551-ci ildə (burada bütün mənbələr eyni tarixi göstərir) Çin şahzadəsi Çanləni ona ərə verir. Elə həmin ili (557) Vın-di vəfat edir. 552-ci ilin birinci ayında Bumın jujanlara qarşı ordu göndərir və Xuaymanın şimal tərəfində jujanları tam məğlub edir. Anaxuan özünü öldürür.

Jujanların sonrakı taleyə haqqında artıq danışılmışdır.

Bu qələbədən sonra Bumın İl xan rütbəsini qəbul edir, arvadına isə Xatun türbəsi verilir. N.Y. Biçurin onu İli Xan, yəni İli çayından olan xan adlandırır². Əlbəttə, bu düz deyildir. İl xan (türk dilinin / dialekti) qədim türk dilində El Xan, yəni elin xanı deməkdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edirəm ki, qədim türklər Bumını İl xan adlandırmırdılar; göytürk (Orxon-Yenisey) abidələrində o, Bumın xaqan adlandırılır.

Beləliklə, Bumın xaqan 552-ci ildə sonralar Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynamış Türküt (Birinci Türk) xaqanlığının əsasını qoyur. Türklərin tarix səhnəsinə çıxması, təcridən nəhəng imperiya yaratması bütün şərq və mərkəzi Asiyanın, orta və yaxın şərqin, habelə şərq Avropanın siyasi xəritəsinin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu.

Türk xaqanlığını yaratdıqdan və xaqan taxtına çıxdıqdan bir qədər sonra Bumın xaqan vəfat edir. Onun vəfatı tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. N.Y. Biçurin onun 553-cü ilin martında³, L.N. Qumilev isə 552-ci ilin sonunda⁴ vəfat etdiyini söyləyir.

Göytürk abidələri Birinci Türk (Türküt) xaqanlığının tarixi haqqında heç bir məlumat vermir. Ongin abidəsində Bumın xaqanın, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində isə onunla yanaşı İstəmi xaqanın da adı çəkilir.

Ongin abidəsində deyilir: «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yıgmış, yaymış, basmış. O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış» (O q

¹ Yenə orada.

² Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsər, səh. 228.

³ Yenə orada.

⁴ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, səh. 28.

1). Oğın abidəsi oxucuya düzgün məlumat vermir. Bumin xaqan 553-cü ildə vəfat etmişdir. Birinci Türk Xaqanlığı isə təxminən bir əsr sonra (647-ci il) süqut etmiş, Bumin xaqandan sonra daha 13 xaqan türk taxtına oturmuşdur. Bu xaqanların nə dərəcədə müstəqil olması, dövləti necə idarə etməsi başqa məsələdir. Birinci Türk xaqanlığının tarixinə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində Bilgə xaqanın dili ilə daha düzgün qiymət verilir: «Üstdə mavi göylər. Altda qonur yerlər yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tam yağmış. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş. Şərqə Kadırkan ormanına tək, qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahib bölgəsüz (hissələrinə parçalanmayan, yəni monolit) göy türk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrək xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrək imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə vəfat etmiş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğandan Böklü çöllük elindən, Tabğaç, Tibet, avar, apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş (məhv etmiş). Tabğaç xalqına bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş» (KT § 1-8).

Bumin xaqan vəfat etdikdən sonra 553-cü ildə taxta onun oğlu İsigi xan Kolo çıxır. Taxta oturduqdan sonra o Kara İssik xaqan, yəni *Qara İsti Xaqan* təxəllüsü qəbul edir. Çin qaynaqları bu türk xaqanı haqqında heç bir məlumat vermir. Bumin xaqanın məğlub etdiyi jujanlar silahı yerə qoymurlar. Qara İssik xaqan jujanlara qarşı qoşun çəkir və onları Laysan dağının şimal

yamacında darmadağın edir. Lakin gözlənilməz bir hadisə jujanların hamılıqla məhv olmasının qarşısını alır. 553-cü ildə, yəni elə taxta çıxdığı ildə Kara Issık xaqan müəmmalı şəkildə qəfildən vəfat edir. Taxta Kara Issık xaqanın oğlu Şetu yox, kiçik qardaşı Kuşu çıxır (553). Kuşu taxta oturduqdan sonra Muğan xaqan adını qəbul edir. Çin qaynaqları bu xaqanı Kigin Muyuy-xan, Kigin Yandu da adlandırır. A. Bernştam yazır ki, guya Muyuy (Muğan) xaqan Aşina tayfasından deyil, başqa tayfadan imiş¹. Muğan xaqanın qərribə görünüşü vardı: sifətinin uzunluğu bir futa qədər idi və həddindən artıq qırmızı idi; gözləri şüşəyə bənzəyirdi. O, qətiyyətli, qəddar, cəsur və çox ağıllı idi; muharibədən başqa heç nə ilə maraqlanmırdı. 553-cü ilin payızında Muğan xaqan Dınşutszının başçılıq etdiyi jujan ordusunu məğlub edir. Dınşutszı jujanların qalıqları ilə Qərbi Vey (Tsi imperiyası) dövlətinə qaçır. İmperator onları qəbul edir və eyni zamanda türklərin hücumunun qarşısını alır. Lakin əməyə öyrəşməmiş jujanlar Çində quldurluq və talanla məşğul olurlar. İmperator 554-cü ildə onlara qarşı qoşun göndərir. Jujanlar yenə məğlub olur, lakin yenə də soyğunçuluqdan əl çəkmirlər. Belə olduqda Çin hökuməti onları Böyük çölə qovur. Burada türklər və kıtaylar dərhal onları darmadağın edir. Qısa bir müddətdə Muğan xaqan qərbdə İdunu məğlub edir, şərqdə kıtayları qovur, şimalda Tsiquunu tabe edir, ətrafdakı xalqları və dövlətləri lərzəyə salır. Çin mənbələrinin yazdığına görə, onun dövlətinin sərhədləri şərqdə Koreya körfəzindən qərbə Qərb dənizinə qədər 10000 li, cənubda Qumlu çöldən şimalda Şimal dənizinədək (Baykal gölü) heş min lidən altı min liyə qədər uzanırdı. Bu ərazidəki bütün torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. Türküt xaqanlığı Orta dövlətin rəqibinə çevrilir. Sonralar qərbi Vey dövləti ilə Tsi dövlətinə qarşı birləşib Bin-çjou dövlətinə qədər çatır².

Muğan xaqanın məğlub etdiyi jujanlar Qərbi Vey dövlətinə qaçır, lakin Qərbi Vey dövləti türkütlərin ittifaqına (Tsi dövlətinə qarşı) möhtac olduğu üçün jujanları onlara verir; uşaqlar və xidmətçilərdən başqa bütün jujanlar edam edilir (555). 556-cı ildə Muğan xaqan Toqona hücum edib onu məğlub edir. Toqonun əhalisi Nanşan dağlarına qaçır. Toqon xanı

¹ А. Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков, М. – Л., 1946, сәһ. 174.

² Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsər, сәһ. 229.

Kualünün iqamətgahı olan və Kukunor yaxınlığında yerləşən Şudun şəhəri və Xəmçen adlı başqa bir şəhərcik türklərin əlinə keçir. 558-ci ildə Muğan xaqan Çin sarayına səfirlik göndərir. 561-ci ildə o, Çinə daha üç səfirlik və yerli məmullatlardan hədiyyə göndərir. 561-ci ildə Bey-Çjou imperatoru da, Bey Tsi imperatoru da Muğan xaqanın qızına elçi göndərir. Bey Tsi imperatorunun elçiləri daha çox hədiyyə gətirmişdilər. Bu, az qala, Muğan xaqanın meylini dəyişəcəkdi. Ancaq Bey Çjou imperatorunun elçisi xaqanı güclə (zorla yox) fikrindən döndərir. Məhz bu elçiliyin nəticəsi idi ki, iki il sonra – 563-cü ildə Bey Çjou və türkütlərin birləşmiş hərbi qüvvələri Bey Tsi dövlətinə hücum edir və onun paytaxtı Tszinyanı mühasirəyə alır. Lakin müttəfiqlər şəhəri ala bilmir. Onda türklər ölkəni talayıb çölə qayıdırlar. 564-cü ildə müttəfiqlər yenə də Tsi dövlətinə hücum edirlər, lakin Çjou ordularından birinin Loyan ətrafında məğlub olması bu hərbi əməliyyatın da müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına səbəb olur. Tsi imperatoru türklərə yenidən ittifaq təklif edir (567), lakin türklər bu dəfə də ittifaqı rədd edirlər. Bu dövrün tədqiqatçıları bunun səbəbini onda görürlər ki, ittifaq müqaviləsinə görə Çjou dövləti hər il türkün dövlətinə 100 min ton ipək verirdi. 567-ci ildə qeyri-adi tufan baş verir və Muğan xaqan Tsi dövlətinin elçilərini buraxır. 569-cu ildə Muğan xaqan yenə də Çjou sarayına elçi və hədiyyələr göndərir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti xeyli güclənir. Onun hakimiyyəti illərində türk dövlətinin sərhədləri Mancuriyanın şərqindən (Sarı dənizdən) Səmərqənd şəhəri ilə Bəlx arasındakı Dəmir Qapıyədək (Buzqala keçinədək) uzanır. Qərbdə, Orta Asiyada Eftalilər adlanan güclü dövləti məğlub etdikdən (563-567) və dövlətini daha da genişləndirdikdən sonra Muğan xaqan üzünü şərqə çevirir. 571-ci ildə İrana edilən səfərdən sonra xaqanlığın sərhədi Amu-Dərya çayı boyunca müəyyənləşdirilir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində Türk xaqanlığı nəinki Mərkəzi Asiyada, həm də Orta Asiyada siyasi hegemonə çevrilir. Bu zaman onun əmisi İstəmi xaqan da dövlətin qərb sərhədlərini genişləndirir, qərb dövlətləri ilə münasibətlər yaradırdı. O, Bizans və İran ilə münasibətlərə girmişdi. 568-ci ildə Bizans imperatoru türklərə səfirlik göndərmiş və türklər haqqında ətraflı məlumat toplamışdı. Səfirliyin topladığı məlumat Bizans tarixçilərindən Menandr və Feofilakt Simokatta kimi tarixçilərin əsərlərində öz

əksini tapmışdır. Hər iki müəllif türklərin son dərəcə yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir.

Göytürk abidələrində yalnız birinci iki xaqanın (Bumın xaqan və İstəmi xaqan) adı çəkilir. Qalan bütün xaqanlar adları çəkilmədən pislənir və birinci Türk Xaqanlığının süqutu kiçiklərin böyüklərə oxşamaması, yaxşı xaqanların yerinə pis xaqanların taxta oturmaları ilə əlaqələndirilir.

Bir qədər sonra, 576-cı ildə türk qoşunları Kimmern Bosporunu tutur. N.Y. Biçurin yazır ki, Muğan xaqan «sərhəddən (Böyük Çin səddindən – Ə.R.) kənarda yerləşən bütün əyalətləri lərzəyə salmışdı. Şərqdə Koreya körfəzindən qərbdə Qərb dənizində (güman ki, Aral dənizi nəzərdə tutulur – Ə.R.) on min liyə qədər, cənubda Qumlu çöldən şimalda Şimal dənizində (Baykal gölü – Ə.R.) beş min lidən altı min liyə qədər – bu qədər ərazidə yerləşən torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. O, Orta çarlığın rəqibinə çevrilmişdi»¹. Çin qaynağı burada faktları bir qədər təhrif edir. Hər iki şimali Çin dövləti – Şimali Tsi və Şimali Çjou – Türk xaqanlığının xərac verəninə çevrilmişdi. 572-ci ildə Muğan xaqan vəfat edir. Taxta onun qardaşı Tobo xan çıxır. Tobo xan taxta oturduqdan sonra Arslan xaqan adı qəbul edir. Çin mənbələri Arslan xaqanın taxta çıxmasında bir məsələni qarışdırır. Çin qaynağı yazır: «Kigin öldükdə onun oğlu Dalobyanın üstündən adlayıb onun kiçik qardaşını Tobo-xan adı ilə (xan) qoydular, 572»². Ola bilməz ki, Çin müəllifinin Muğan xanın qoyduğu qanundan (türk adətləri haqqında sonra ayrıca danışılacaqdır) xəbəri olmasın. Taxt-taca vərəsəlik haqqındakı bu qanunda göstərilirdi ki, xaqan vəfat etdikdə onun yerinə taxt-taca ondan kiçik qardaş, onun yerinə ondan kiçik qardaş, ..., sonuncu qardaş öldükdən sonra taxt-taca birinci qardaşın böyük oğlu sahib olur və vərəsəlik bu yolla davam edir. Çin mənbələri isə Dalobyanın taxta çıxma bilməməsini onun anasının aşağı təbəqədən olması ilə əlaqələndirir. Yəni də həmin qaynaqların yazdığına görə, aşağı mənşəli olması sonralar da – Arslan xaqan vəfat etdikdən sonra da Dalobyanın taxta çıxmasına mane olur.

Arslan xaqan Netu Erfunu (Şetu) xan (kiçik xaqan) qoyur və Şərq tərəfi idarə etməyi ona tapşırır. Kiçik qardaşı Jutan xanı Böri xan qoyur, onun ordası Qərb tərəfində yerləşir. Arslan

¹ Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsər, səh. 229.

² Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsər, səh. 233.

xaqanın ordası isə mərkəzdə yerləşir. Muğan xaqandan sonra türk dövləti xeyli güclənmişdi. Öz hərbi qüdrətinə arxalanan Arslan xaqan Orta dövləti dağıtmaq fikrində idi. Lakin Çin sarayı türklərlə ittifaq müqaviləsi bağlayır və qohum olur: Arslan xaqan Çin şahzadəsi ilə evlənir. Bu faktı Çin salnaməsi belə izah edir: «O (Arslan xaqan - Ə.R.), Orta dövləti dağıtmaq fikrində idi; lakin saray (Tsi dövləti - Ə.R.) onunla sülh və qohumluq ittifaqı bağlamağa tələsdi və hər il ona 100000 top ipək parça verdi. Tsi evi onların hücumlarından və talanından dəhşətə gəlirdi və o da onlara xərac vermək üçün xəzinəsini tükəndirirdi. Tobo (Arslan xaqan - Ə.R.) bəxtiyarlıqdan çox öyünürdü və öz yaxın adamlarına deyirdi: qoy cənubda bu iki uşaq (yəni Şimali Çjou və Şimali Tsi sülalələri) bizə itaətkar olsunlar - onda yoxsulluqdan qorxmaq lazım deyildir»¹. Arslan xaqan Çjou dövləti ilə münasibətləri kəsmədən Tsi dövləti ilə sülh və ittifaq münasibətləri yaratdıqda Çjou dövləti türklərə xərac verməkdən boyun qaçırır, lakin türkütlərin öz hərbi qüdrətlərini nümayiş etdirmələri Çjou dövlətini əvvəlki kimi xərac verməyə məcbur edir.

Tsi imperiyası ilə ittifaq bağlanması iki ölkə ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsinə, türkütlərin Çin mədəniyyəti ilə təmasına səbəb oldu. Türküt sarayına Xoy-lin adlı bir şaman gəlir. Əslində o, türküt qoşunu tərəfindən əsir alınmışdı. Xoy-lin Arslan xaqana belə bir fikir tələq edir ki, Tsi sülaləsi ona görə bu qədər varlıqdır ki, o, Budda qanunlarına tapınır. Şaman xaqana buddizm ehkamlarını izah edir. Arslan xaqan buddizmi qəbul edir və Qalan (Budda məbədi) tikir. Xaqan bundan sonra dövləti idarə etmək, dövlətin sərhədlərini genişləndirməkdən daha çox dini işlərlə, ibadətlə məşğul olur. 573-cü ildə Arslan xaqan Tsi dövlətinə səfirlik və onunla birlikdə atlar göndərir. 575-ci ildə Şimali Çjou imperiyası Tsi dövlətini məhv edir. L.N.Qumilev bu hadisəni 576-cı ilə aid edir². 578-ci ildə Arslan xaqan Tsi imperiyasının intiqamını almaq üçün Çjou dövlətinə hücum edir, ona qarşı göndərilən qoşunu məğlub edir, qoşunun başçısı məğlub olduğunu görüb özünü öldürür. Şimali Çjou imperatoru Vey-di özü yeni qoşunla türklərə qarşı çıxmağa hazırlaşır, lakin vəfat edir. 578-ci ilin qışında Arslan xaqan ikinci dəfə Şimali Çjou dövlətinə hücum edir, sərhəd

¹ Н.Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 233.

² Л.Н. Гумилев. Древние турки, səh. 35.

rayonlarını talan edib geri qayıdır. 579-cu ildə Arslan xaqan Çin imperatoruna sülh və qohumluq təklifi ilə müraciət edir. İmperator bu təklifi qəbul edir. Lakin Arslan xanın istədiyi qızı yox, başqasını təklif edir. Onda türküt qoşunu Bin-çjouya basqın edir. 580-ci ilin yayında xaqan Şimali Çjou dövlətinin paytaxtı Çanan şəhərinə elçilər və hədiyyələr göndərir. Lakin, Qanmu salnaməsinin yazdığına görə, Arslan xaqan 581-ci ilin qışında xəstələnir və vəfat edir.

Tsi dövlətinin darmadağın edilməsi türkütlərin buddizmə inamını sarsıdır və hələ Arslan xanın sağlığında, Tsi dövlətində Suy sülaləsi bərqərar olandan sonra 581-ci ildə buddistlər Çinə qayıdır.

Arslan xaqan ölməzdən bir az əvvəl oğlu Yanlonu yanına çağırır deyir:

- Məlumdur ki, ən yaxın qohumluq münasibəti ata və oğulun münasibətidir. Mənim böyük qardaşım bu qohumluq münasibətinə etina etmədi, taxtı mənə tapşırırdı. Mən öləndən sonra sən taxtı əmin Törəməyə (halbuki Törəməni Yanlonun əmisi deyil, əmisi oğlu idi - Ə.R.) güzəştə getməlisən. Arslan xaqan öldükdən sonra ordada Törəməni taxta çıxarmaq istəyirlər, lakin o, aşağı mənşəli olduğu üçün rütbəliyə yığıncağı onun əleyhinə çıxır. Yanlo (Netunun qardaşı) yüksək təbəqədən çıxmışdı və türklər ona hörmət edirdilər. Hamıdan sonra Netu yığıncağa gəlib deyir: - Əgər taxta Yanlonu çıxarsanız, mən qardaşlarımla birlikdə ona xidmət edəcəyəm. Əgər taxta Törəməni çıxarsanız, mən onda mənə tapşırılmış sərhədləri qoruyaraq Törəməni iti qılınc və uzun nizələrlə gözləyəcəyəm.¹ Buna görə də yığıncaq taxta Yanlonu çıxarır.

Yenə də Çin mənbəyi türklərdə taxt-taca vərəsəlik hüququndan xəbərsiz olduğunu göstərir. Əvvələn, Nyetu (Şetu) Yanlonun qardaşı deyil, Muğan xaqan və Arslan xaqanın böyük qardaşları Qara İssik xaqanın oğludur. İkincisi, türk vərəsəlik qanununa görə, taxt-tac Muğan xaqanın oğlu Dalobyana (Törəməyə) yox, Qara İssik xaqanın oğlu Nyetuya (Şetuya) çatır.

Çin müəlliflərinin məlumatının həqiqətə nə qədər uyğun olub-olmadığını söyləmək çətindir. Lakin başqa mənbələrin verdikləri məlumata görə, Dalobyana qərbi türklərin yanına getmiş və rəsmi xaqanlığa qarşı uzun müddət vuruşmuşdu.

¹ Н. Я. Бичурин. Ади чөкилөн әсәри, сәһ. 234-235.

Buradan haqlı olaraq belə bir sual meydana çıxır: Nə üçün birinci dəfə vərəsəlik hüququ pozulanda Törəmən öz hüququ uğrunda mübarizə aparmır, bu hadisə ikinci dəfə baş verəndə ömrünün axırınadək xaqan taxt-tacı uğrunda mübarizə aparır? Bu sualın cavabı sadədir: Muğan xaqandan sonra Arslan xaqanın taxta çıxması ilə türk törüsü pozulmamışdı; Muğan xaqanın qoyduğu qanuna görə, taxta oğul yox, qardaş varis olurdu. İkinci halda türk törüsü pozulmuşdu; taxt-taca sonrakı qardaşın yox, böyük qardaşın böyük oğlu varis olmalı idi. Deməli, birinci hadisədə taxta Törəmən yox, həqiqətən də Arslan (xaqan) çıxmalı idi, ikinci təsadüfdə, türk törüsünə görə, taxt-tacın sahibi, heç şübhəsiz, Dalobyən olmalı idi. Buna görə də Törəmən ömrünün sonunadək öz tapdanmış hüququnun bərpası uğrunda mübarizə aparır.

VI əsrin altmışıncı illərində şərqİ Türk xaqanlığı o dövrün qüdrətli dövlətləri olan Bizans, sasanı İrani və Çinlə siyasi və iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil olur, Çindən qərbə gedən ticarət yollarına nəzarət etmək üçün mübarizəyə qoşulur. 580-ci il türküt dövlətinin qüdrətinin zirvəsi hesab edilir.

Arslan xaqanın ölməsi Çin imperiyasının yüksəlməyə başlaması ilə bir vaxta düşür. O vaxta qədər parçalanmış vəziyyətdə olan Çin 581-588-ci illərdə Suy sülaləsinin (581-618) rəhbərliyi altında birləşdirilir. Həyata keçirilən islahat imperiyanın iqtisadi və hərbi qüdrətinin artmasına səbəb olur. Həmin bu illərdə Böyük çöldə dəhşətli aclıq da baş verir, mənbələrin yazdığına görə, adamlar çörək əvəzinə üyüdülmüş sümük yeyirdilər. 581-583-cü illərdə kütləvi mal-qara qırğınının (yüt) baş verməsi əhalini tamamilə var-yoxdan çıxarır, dilənçi kökünə salır. Nəhayət, varlanmış əyalət valilərinin öz əyalətlərini müstəqil idarə etməyə meyl etmələri, can atmaları türk xaqanlığını dərin böhran qarşısında qoyur. 582-603-cü illərdə Türk xaqanlığı şərqİ (Mərkəzi Asiya) və qərbi (Orta Asiya) xaqanlıqlarına parçalanır və bu vaxtdan başlayaraq hər iki xaqanlıq müstəqil xarici və daxili siyasət, o cümlədən müstəqil hərbi siyasət yeritməyə başlayır. Tezliklə Şərqi Türk xaqanlığı Suy imperiyasının protektoratı altına düşür, şərqİ və qərbi xaqanlıqlar arasında uzun sürən və viranedicı müharibələr baş verir.

Türklərin şərq siyasətinin iflasa uğradığı bir vaxtda, onların qərb siyasəti, türklərin qərbə ekspansiyası böyük uğurlar qazanır. Bu işdə Bumin xaqanın kiçik qardaşı, adı Kül tigin və

Bilgə xaqan abidələrində çökilən İstəmi xaqanın rolu böyükdür. Bəzi qaynaqlarda İstəmi xaqan Bumın xaqanın oğlu adlandırılır. Lakin bu yanlış fikirdir; o, Bumın xaqanın ortancıl qardaşdır. Bumın xaqanın sağlığında İstəmi xaqan on rəhbərə, güman ki, on qəbilə rəhbərinə başçılıq edirdi. Onun rəhbərlik etdiyi qəbilələr Altayın şimalında yaşayırdı və güman ki, türkdilli deyildi; onların fin-uqor mənşəli qəbilələr olduğunu da söyləyirlər. Elə İstəmi xaqanın adı da türk mənşəli deyil, uqor mənşəlidir və əcdadın ruhunun adıdır. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə, İstəmi xaqan yüz minlik qoşuna başçılıq edirdi.

İstəmi xaqanın qərb yürüşünün tarixi haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin şərqi tərəfinin birinci sətrində deyilir: «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş». Burada müəllifin türk taxt-tacının nə qədər qədim olmasını göstərmək arzusu məni maraqlandırmır. Ancaq bu cümlədən iki nəticə çıxarmaq təbii olardı: 1. Bumın xaqandan sonra türk taxtına İstəmi xaqan çıxmışdır. Lakin tarixdən bilirik ki, Bumın xaqandan sonra türk taxt-tacına onun oğlu Muğan xaqan sahib olmuşdur. 2. Bumın xaqan və İstəmi xaqan eyni zamanda taxtda oturmuşlar. Bu fikri «Kül tigin abidəsi» özü də təkzib edib yazır ki, «ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş». Məhz buna görə də bəzi tədqiqatçılar belə bir fikir ekspedisiya korpusu ilə qərbə göndərilmişdir. O, Orta Asiyanı fəth etmiş, Qərb dənizinə (Aral dənizinə yaxud Xəzər dənizinə, çox güman ki, Aral dənizinə) qədər çatan dövlət yaratmış və orada qalıb geri qayıtmamışdır. L.N.Qumilev İstəmi xaqanın qərb yürüşünün tarixi haqqında başqa fikirdədir: «Öz yürüşünü İstəmi 552-ci ildən sonra başlamışdır, çünki abarlar həmin bu ili hələ müstəqil qəbilə idi və Bumın xaqanın dəfninə hədiyyələr göndərmişdi (L.N.Qumilev Bumın xaqanın 552-ci ilin sonunda vəfat etdiyini qəbul edir, mənsə burada onun 553-cü il mart ayında vəfat etdiyini göstərmişəm. Buna görə də o, İstəmi xaqanın yürüşünün 552-ci ildən sonra ola biləcəyini ehtimal etdikdə bu faktı əsas götürür – Ə.R.). O öz yürüşünü, görünür, 553-cü ilin payızında baş vermiş jujanların qəti şəkildə darmadağın edilməsindən sonra başlamışdır. Hərbi yürüşün ən çox ehtimal olunan tarixi 554-cü ilin yazıdır, çünki bu vaxt çöl otları örtülür, bunun isə süvari ordu üçün həlledici əhəmiyyəti vardır. Hərəkətin sürətli olmasından belə nəticəyə gəlmək olar

ki, türkütlər güclü müqavimətə rast gəlməmişlər. 555-ci ildə onların qoşunu «Qərb dənizinə» çatmışdı, bu ad altında Xəzər dənizini yox, Aral dənizini başa düşmək lazımdır, çünki Firdovsi İstəmi xaqanın mülklərinin bu sərhədlərini göstərir: «Çindən Ceyhunun (Amu-Dəryanın) sahillərində və Çaçın (Daşkəndin) o tayından Gülzərana (Sır-Dəryaya) qədər»¹.

L.N.Qumilev İstəmi xaqanın 555-ci ilədək tutduğu ərazinin sərhədini belə müəyyənləşdirir: bu sərhəd Daşkəndin şimalından keçir, sonra Sır-Dəryanı onun şimla döndüyü yerdə keçir və Amu-Dəryanın aşağı axarı və Aral dənizinin cənub sahillərinə qədər uzanırdı. 555-ci ildə türklər Soqdana və Buxaranı hələ tutmamışlar; onlar Eftali dövlətinin tərkibinə daxil idi. Bir il yarım ərzində türklər mərkəzi Qazaxıstanı, Cətisuyu və Xorəzmi tabe etməyə nail olmuşdular. Növbə Eftali dövlətinin idi.

556-cı ildən başlayaraq türklərin qərbə yürüşü ləngiyir. Aral dənizinin şimal sahillərində türklər xuni (xionit), var (uqor qəbilələrindəndir və oqor yaxud uqr – indiki macarların ulu babalarıdır; uqlar VI əsrdə indiki Başqırdıstanda və Volqa çayı ilə Ural dağları arasındakı çöldə yaşayırdılar) qəbilələrinin ciddi müqavimətinə rast gəlirlər. 558-ci ildə türklər bu qəbilələri darmadağın edib İtil (Volqa) çayına çıxırlar. Var və xuni qəbilələrinin qalıqları (təxminən 20 min adam) türk təqibindən Volqa çayının sağ sahilinə qaçır və sonralar vahid xalq halında birləşib avarları təşkil edir (Mərkəzi Asiyada yaşayan həqiqi avarlardan – abarlardan fərqləndirmək üçün bunlara yalançı avarlar da deyilir). Türklər Volqa çayının sağ sahilinə keçmirlər. Beləliklə, 558-ci ilin sonu üçün Türküt dövləti Sarı dənizdən Volqa çayınadək bütün Asiya çölünü tuturdu. Bu, öz dövrünün ən böyük dövləti idi, orta əsrlərin heç bir imperiyası onunla müqayisə edilə bilməzdi.

Volqa çayına çıxdıqdan sonra İstəmi xaqan avarları təqib etməkdən imtina edir, Eftali dövləti ilə müharibəyə hazırlaşır. O deyir: «Avarlar quş deyildir ki, havada uçaraq türk qılıncından qaçsınlar, onlar balıq deyildir ki, suya cumsunlar və dənizin ənginliklərində itsinlər. Onlar torpağın üstündə dolaşırlar. Eftalilərlə qurtarandan sonra avarlara hücum edəmə və onlar mənim qüdrətimdən qaça bilməzlər».

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 34-35.

560-cı ildə İstəmi xaqan İran şahı Xosrov Ənuşirəvanla ittifaq bağlayıb Eftali dövləti ilə müharibəyə başlayır. Müharibə təxminən on il çəkir və Orta Asiyada sülh yalnız 571-ci ildə əldə edilir. Eftali dövləti məğlub olur, Türk xaqanlığı və İran dövləti arasında bölüşdürülür. İran şahı türklərlə bağladığı ittifaqı qohumluq əlaqələri ilə möhkəmləndirir: o İstəmi xaqanın qızı ilə evlənir. Fəal döyüş əməliyyatları 560-cı ildə başlanır. Soğdadan keçib İrana gedən türk elçiləri eftalilər tərəfindən doğranır, yalnız bir süvari qaçıb qurtula bilir və bu xəbəri İstəmi xaqana çatdırır. İstəmi xaqan bütün qoşununu toplayır. Onun qoşunu arasında eftalilərin keçmiş təbəələri xotanlılar da var idi. Ancaq eftalilərə ilk zərbəni Xosrov Ənuşirəvan vurur: o, 562-ci ildə eftaliləri məğlub edir. Türk qoşununun avanqardı Çaç (Daşkənd) şəhərini tutub hamını qılıncdan keçirir. Sonra türklərin əsas qüvvələri Çirçik çayını keçərək Maymurq yaxınlığında öz avanqardı ilə birləşir. Eftali qoşunları Buxara ətrafında toplaşmışdı. Lakin eftali şahı Qaftar düzənlikdə döyüş üstünlüyünə malik olan əla təchiz edilmiş türk süvari qoşunu ilə döyüşə girməkdən çəkinir və dağlara çəkilir, Nəsef (Karşi) şəhəri yaxınlığında türk qoşunu ilə döyüşə girir. Nəsef yaxınlığındakı döyüş səkkiz gün davam edir və eftalilərin tamamilə darmadağın edilməsi ilə bitir (565). Eftalilərin sağ qalanları Qaftarı taxtdan salır, onun yerinə Çaqanlian hakimi Faqonışı taxta çıxır və ona tapşırırlar ki, Xosrov Ənuşirəvana tabe olsun. 571-ci ildə sülh süqaviləsi bağlanır. Lakin Eftali dövlətinin məğlub olması və iki dövlət arasında bölüşdürülməsi Xaqanlıqla İranın qatı düşmən olmasına səbəb olur: türklər belə hesab edirlər ki, Eftali dövləti bölüşdürülərkən türklərin mənafeyi tapdanmışdır. Həmin bu vaxtdan başlayaraq Türk xaqanlığı ilə İran barışmaz düşmən olur.

571-ci il sülh müqaviləsindən sonra İstəmi xaqan üzünü yenə də qərbə çevirir.

İranla müharibə labüd olduğu üçün İstəmi xaqan özünə müttəfiq axtarır. Belə bir müttəfiqi Bizans imperatoru II Yustin də axtarırdı; Xosrov Ənuşirəvan Bizansın köhnə düşməni idi və ona qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdı. Buna görə də imperator 568-ci ildə Konstantinopola gəlmiş türk elçilərini hörmətlə qarşılayır. Türk səfirliyinə Maniax başçılıq edirdi. Elə həmin ilin avqust ayında imperator geri qayıdan türk elçiləri ilə birlikdə şərq şəhərlərinin sərkərdəsi Kilikiyalı Zemarxi türk xaqamının yanına elçi göndərir. İstəmi xaqan Bizans elçisini hörmətlə

qəbul edir. Elə bu vaxt İran şahının da elçisi türklərin yanına gəlir. İstəmi xaqan qəsdən Bizans elçilərini İran elçilərinə nisbətən daha şərəfli yerdə oturdur və Bizans elçilərinin yanında onları danlayır. Elçilər İrana müharibə xəbəri ilə qayıdırlar. Zemarx Konstantinopola türklərin səlahiyyətli səfəri Tamğa-Tarkanla (Maniaxın oğludur) qayıdır.

Türk xaqanlığı ilə İran arasındakı ixtilaf adi və eyni zamanda həlledilməz bir səbəbdən yarandı. İstəmi xaqan tələb edirdi ki, İran əvvəllər eftalilərə verdiyi xəracı indi ona versin. Xaqanın özünə də məlum idi ki, İran buna razı olmayacaqdır. Türklərin süvari qoşunu Amu-Dərya çayını sürətlə keçərək Curcanın bir sıra şəhərlərini tutur. Lakin iranlıların hələ V əsrdə eftalilərə qarşı hazırladıqları möhkəmləndirilmiş məntəqələri dəf edə bilmir. Buna görə də türklər 569-cu ildə Soqdiyanaya qayıdır. 571-ci il sülh müqaviləsinə görə, Xosrov Ənuşirəvan Sind, Bost, ər-Rohac, Zəbulistan, Dardistan və Kabilistanı alır. Bundan başqa eftali hökmdarı Faqonişin vərəsəlik torpağı olan Çaqonian da farslara tabe olur. Türklərə isə təkcə Soqdiyanaya çatır.

İstəmi xaqanı Xosrov Ənuşirəvanla sülh bağlamağa məcbur edən səbəb var idi: vaxtilə türklərin məğlub edib qərbə qovduqları avarlar xeyli qüvvətlənib Sava çayından Don çayınadək bütün çöl zonasını tutmuş, türklərin sərhədlərini təhlükə altına almışdılar. 567 və 571-ci illər arasında türklər bütün Şimali Qafqazı tutmuş və Bizansla sərhədə çıxmışdılar. Bu illərdə Bizansdan Yeftixi, İrodian, Kilikiyalı Pavel və Anaqastın başçılıq etdikləri bir neçə səfirlik türklərin yanına gəlmişdi.

Lakin tezliklə türk xaqanlığı siyasətinin istiqaməti dəyişir: türklər Bizansdan uzaqlaşmağa başlayır. 576-cı ildə Bizansdan Valentinin rəhbərliyi ilə gələn elçiləri xaqan yox, səkkiz əyalətdən birinin rəisi Türksanf qəbul edir. Elçiləri salamlamaq əvəzinə Türksanf deyir: «Siz həmin o romalıları deyirsiniz ki, on dil və bir yalan işlədirsiniz?» O, Valentinə kifayət qədər danladıqdan sonra deyir ki, sizin çarınız lazım olan vaxtı cəzasını alacaqdır. Elə həmin 576-cı ildə türklər uturqurlarla birlikdə Bosporu tuturlar, sonra onlar Krıma soxulurlar, lakin oradan sıxışdırılıb çıxarırlar. Sonra türk qoşunları Qafqazın qərbi vasitəsilə Bizansa soxulmaq istəyirlər, lakin Eqrisi çarlığının müqavimətinə rast gəlib Şimali Qafqaza çəkiliblər. VI əsrin 80-ci illərində türklər Şimali Qafqazın vadilərində və

Dərbəndə qədər Dağıstanın dağ ətəklərində möhkəmlənirlər. Türklərin Bizansa yürüşü bununla bitir.

Türk silahı qərbdə böyük müvəffəqiyyətlər qazandığı bir vaxtda mərkəzi ordada vəziyyət o qədər də yaxşı deyildi. Əyanlar yığılmasının xaqan taxtına çıxardığı Yanlo (çincə Anlo, türkcə Amrak) Arslan xaqanın böyük oğlu idi. Amrak sakit, fəğir adam idi və xaqanlıq fəaliyyətinə lazım olan xüsusiyyətlərə malik deyildi. Onun atası xaqan, anası alicənab ailədən idi. Xalq onu sevir və hörmət edirdi, lakin o, ordada heç bir qruplaşmaya başçılıq edə bilmirdi. Onun təbiəti elə qurulmuşdu ki, xaqanlığın keşməkeşlərindən daha çox sakit həyatı sevirdi. Bu keyfiyyətlərinə görə o öz tərəfdarlarını çıxılmaz vəziyyətdə qoydu, əmisi oğlanlarının isə əl-qolunu açdı. Əmisi oğlanları içərisində Muğan xaqanın oğlu Dalobyən (türkcə: Törəmən – *törü* «qanun» və *mən* sözlərindən yaranmışdır) xüsusilə fəal idi. Törəmən hakimiyyəti sevirdi, mənəbpərəst idi, lakin cəsarətsiz idi; döyüşdə cəsur idi, siyasətdə isə uzaqgörən deyildi; güclünün qarşısında güzəştə gedirdi, ancaq zəifin qarşısında həyasız idi. Onun bu keyfiyyətlərindən istifadə edən Çin kəşfiyyatı Törəməni Amraka qarşı qiyam qaldırmağa təhrik etdi. Buna görə də Amrak xaqanın hakimiyyəti uzun sürmür. O, üsyan qaldırmış Törəmənin öhdəsindən gələ bilmir, elə taxta çıxdığı həmin il (581) taxtı əmisi oğlu Şetuya (N.Y. Biçurində Nyetu, digər Çin qaynaqlarında Netu, Şabolio-xan Nyetu, Çin mənbələrində ona İligüylü Şe Moxe Şabolo-xan da deyirlər. H.N.Orkunun yazdığına görə, Şabolionun adı türkcə Asparuh olmuşdur, lakin məlumdur ki, o dövrdə türk dillərində *H* səsi olmamışdır. Güman ki, müasir türk dilində *X* səsi olmadığı üçün H.N.Orkun rus dilindəki *Asparux* sözünü *Asparuh* etmişdir. Lakin qədim türk qəbilələrinin dilində *X* səsi də olmamışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, onun adı türkcə Asparuk olmuşdur) təhvil verir. Şetu taxta çıxandan sonra İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan adı qəbul edir.

Şetu və Çuloxou Muğan xaqanın və Arslan xaqanın qısa müddətdə xaqan olmuş və həyatdan vaxtsız köçmüş böyük qardaşları Kara İssık xaqanın oğulları idi. Şetu Kara İssık xanın böyük oğlu idi və taxt-tac da qanunla onun olmalı idi. Lakin taxt-tac vərəsəliyi haqqındakı türk qanunu onun atası öldükdən sonra əmisi – Törəmənin atası Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində qəbul edilmişdi. Görünür, Törəmənlə olan anlaşılmazlıq da bundan irəli gəlir. Şetu həddindən artıq cəsur

və ağıllı, cürətli və enerjili idi, hətta arvadı onu qurda, canavara (böri) bənzədirdi. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə xalq da, əsilzadələr də ona hörmət edirdi və məhz bu keyfiyyətlərinə görə onu xaqan taxtına oturdurlar.

Çuloxou öz keyfiyyətlərinə görə böyük qardaşından heç də geri qalmırdı, hiyləgərliyinə, fəndgirliyinə və xoşrəftarlığına görə hətta ondan üstün idi. Buna görə də o, xalqın nəinki hörmətini, həm də məhəbbətini qazanmışdı. Çuloxou tölös şadı idi və onun əyaləti xaqanlığın kitayların və tatabıların köçərilik etdiyi şərq sərhədində yerləşirdi. Çuloxounun hakim olduğu əyalət xaqanlığın ictimai-siyasi həyatında ikinci dərəcəli rol oynayırdı. Məhz şöhrətpərəst və encrijili olması, hələ xaqanlığın çiçəkləndiyi dövrlərdə onun Çinlə yaxınlaşmasına səbəb olmuşdu.

İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan taxta oturduqdan sonra Amrak Dulo (Tola) çayı sahillərinə çəkilir və sakit həyat sürür. Bağa İşbara xaqan bir qədər fikirləşdikdən sonra Törəmən Abo-xan qoyur və öz aymakını idarə etmək üçün geri döndərir. Bağa İşbara xaqan taxta oturan kimi şimalın köçəri qəbilələri ona tabe olur. Bu xaqanın hakimiyyəti illərində Türk xaqanlığı öz inkişafının, qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatır. Hakimiyyətə keçdikdən bir qədər sonra xaqan 400 minlik bir ordu ilə Çinə hücum edir. Türklər onlara qarşı göndərilmiş üç Çin ordusunu darmadağın edib iki yol ilə Çinin içərilrinə doğru irəliləyirlər. Vu-Vey, Txan-Şuy, An-din, Qin-Çin, Şan-qün, Xun-xun və Yan-an əyalətlərində nə qədər mal-qara varda, türklər hamısını aparır. İmperator ümumi səfərbərlik elan edir, öz korpusları ilə sərhədi aşır. Bağa İşbara xaqan Abo-xan (Törəmən) və Tanxanla (Çin mənəbləri Türksanfi belə adlandırır) birlikdə ona qarşı çıxır, lakin hər iki xan məğlub olur və qaçır. Çin salnaməsinin yazdığına görə, bu zaman türklərin arasında böyük aclıq baş verir, adamlar un əvəzinə üyüdülmüş sümük yeymişlər. Bir tərəfdən, hərbi müvəffəqiyyətsizlik, bir tərəfdən aclıq, digər tərəfdən, Törəmən xanın şəxsi igidliyi və cəsurluğu Bağa İşbara xaqanda ona qarşı nifrət oyadır (əlbəttə, bu, əsas olmayan nifrət idi) və xaqan hərbi yürüşdən qayıdarkən Törəmən xanın aymakına hücum edir, onu məğlub edir və anasını öldürür. Törəmən xan qərbə Datu xanın (Kara Çurın Türk tarduş xaqanın) yanına qaçır. Onun keçmiş aymakından 100 minlik süvari qoşun da ona qoşulur. Kara Çurın Türk tarduş xaqan Bağa İşbara xaqanla müharibəyə başlayır.

Tanxan (Türksanf) Abo xanla (Törəmənle) dost olduğu üçün Bağa İşbara xaqan onun aymakını əlindən alır və onun bütün xanlıq ləyaqətlərini ləğv edir. Belə olduqda o da Kara Çurın Türk tarduş xaqanın yanına qaçır.

Adətən, Çin mənbələrində Datu xan adlandırılan Kara Çurın Türk tarduş xaqan Bumın xaqanın kiçik qardaşı İstəmi xaqanın oğludur. Kara Çurın Türk öz dövrünün türk xanları (xaqanları) arasında ən görkəmli, ən kolorit simadır. O bütün keyfiyyətlərinə görə əmisi nəvələri Bağa İşbara (Şetu) xaqandan və Çuloxoudan üstündür. Lakin türk törüsünə görə, xaqanlıq ona çatmır. Kara Çurın Türkün bioqrafiyası Çin salnamələrində yoxdur, çünki o, türk dövlətinin qərbində fəaliyyət göstərmiş, Çin siyasətinin mənafeyi dairəsinə düşməmişdir. Bunun əvəzinə İran və Bizans qaynaqları onun haqqında kifayət qədər məlumat verir. Kara Çurın Türk öz hərbi karyerasına atası İstəmi xaqanın rəhbərliyi altında başlamışdır. 555-ci ildə türklərlə eftalilərin müharibəsində hərbi şücaət göstərmişdir. 556-cı ildə o, atasının razılığı ilə, cənubi Cunqariyanı fəth etmiş və avar qəbilələrinin torpaqlarında öz knyazlığını yaratmışdı. Kara Çurın Türk 558-ci ildə Ural və Volqa sahillərində aparılan hərbi əməliyyatlara başçılıq etmiş, lakin fəth edilən torpaqlar onun kiçik qardaşı Türksanf və əmisi oğlu Böri xana verilmişdi. 576-cı ildə, İstəmi xaqan vəfat etdikdən sonra Kara Çurın türk dövlətinin qərb hissəsinə varis olur, ölkənin qərb hissəsinin bütün ali hakimiyyəti onun əlində toplanır və o, tarduş xaqan rütbəsi qazanır. Türk dövlətinin qərb hissəsi müstəqil xaqanlıq olmasa da, Monqolustanda yerləşən və haqqında söhbət getdiyi zamanda başında Bağa İşbara xaqan duran mərkəzi ordaya, yəni Türk Xaqanlığına daxil və tabe olsa da, əslində hələ İstəmi xaqanın sağlığında bütün sahələrdə (hərbi, siyasi, iqtisadi) müstəqil idarə edilirdi. Kara Çurın Türkün idarə etdiyi ərazi əslində müstəqil dövlət idi və ərazisinə, hərbi qüdrətinə görə o dövrün müstəqil dövlətlərindən xeyli üstün idi. Əgər Kara Çurın Türkə tabe olan əyalət başçılarından biri (məsələn, onun qardaşı Türksanf) Bizans imperatorunu cəzalandırmaqla hədələyirsə, bu, çox şeyi aydınlaşdırır. Kara Çurın Türk ölkənin qərb hissəsində ali hakimiyyətə sahib olduğdan sonra hərbi yürüslərə getmir. Bizansa qarşı Krım və Qafqaz əməliyyatlarını onun sərkərdələri aparır və məğlub olurlar. Lakin bu məğlubiyyətlər Kara Çurın Türkün nüfuzuna təsir etmir. Həmin bu dövrdə o, daha bir ləqəb Bökə, yəni «igid» ləqəbi alır. Türk xanları

içerisində ən qüdrətliyi olmasına baxmayaraq Kara Çurın Türk türk törüsünə görə tabe vəziyyətdə idi. Hələ üstəlik Kara Çurın Türk və Bağa İşbara xaqan bir-birinə nifrət edirdi.

Bu zaman türk xanlarının mövqeyi belə idi: Bağa İşbara xaqan dövlətin bir nömrəli siması idi, onun qərargahı Ötükəndə yerləşirdi. Dövlətin iki nömrəli siması Kara Çurın Türk hesab edilirdi (çinlilər onu Dəngi də adlandırırlar), o, Aktağda (Tyan-Şan dağlarının şimalındadır) otururdu. Xaqanlıq taxtından imtina etdikdən sonra dövlətin üçüncü siması (əslində, bu, fəxri ad idi) Amrak hesab edilirdi. Onun qərargahı ov heyvanları ilə bol olan Tola çayı sahilində yerləşirdi. Dördüncü sima taxt-tacın qanuni sahibi (əslində taxt-tacın qanuni sahibi elə Bağa İşbara xaqan olmalı idi, lakin onun atası taxt-taca vərəsəlik haqqında türk törüsü qəbul edilməzdən əvvəl vəfat etdiyi üçün bu qanun Bağa İşbara xaqana şamil edilmirdi) dövlətin şimal ucqarını idarə edən Törəmən xan idi. Bu dörd nəfərdən başqa çoxlu türk xanları arasında daha dörd nəfəri fərqləndirmək lazımdır, çünki onlar da dövlətin siyasi həyatında görkəmli rol oynayırdılar. Bunların arasında birincisi Çuloxou gəlir. Şetu (Bağa İşbara) xaqan taxtına oturduqdan sonra, türk törüsünə görə, Çuloxou avtomatik vəliəhd olurdu. Tigin şad Bağa İşbaranın əmisi oğludur, güman ki, Arslan xaqanın oğlu və Amrakın qardaşdır. Onun da ölkənin şərqində öz vərəsəlik torpaqları var idi. Kara Çurın Türkün kiçik qardaşı Türksanf (çinçə: Tanxan) Volqaboyu və Şimali Qafqazdakı qoşunlara rəhbərlik edirdi. Nəhayət, Arslan xanın qardaşı oğlu Böri xan əslində Türksanfa tabe idi, lakin formal şəkildə İstəmi xaqan Türksanfa bərabər ona da vərəsəlik torpağı vermişdi.

Türk Xaqanlığında vətəndaş müharibəsi başlanmazdan bir qədər əvvəl onun gələcək iştirakçılarının siyasi və hərbi vəziyyəti belə idi.

Bağa İşbara xaqanın hakimiyyəti illərində türk orduları tez-tez Çinin içrilərinə girir, hətta Pekinə qədər hücum edirdi. Çin dövləti türklərin qüvvətlənməsindən narahat olur. Çin ideoloqları açıq vuruşda türklərə qalib gəlməyin mümkün olmadığını gördükdə imperatora Türk xaqanlığını daxildən zəiflətməyi məsləhət görürlər. İmperator bu fikri bəyənir və bu sahədə tədbirlər görür.

Yuxarıda Türk xaqanlığı ilə Çin dövləti arasındakı müharibədən bəhs edildi. Əslində bu müharibənin üzvü olan

hissəsi idi. Lakin müharibə təkə döyüş meydanlarında getmirdi. Gözə görünməyən müharibə də gedirdi.

582-ci il müharibəsi əvvəlcə türklər üçün uğurlu olur. Onlar Böyük Çin səddini sürətlə keçərək Çinin altı ən varlı şimal əyalətini talayırlar. Lakin sonra vəziyyət dəyişir. Talanmış əyalətlərdə ərzaq qalmadığı üçün türk ordusu açlığa məhkum olur. Deyildi ki, Çin imperatoru Yan Tszyan ümumi səfərbərlik elan edir. Lakin əsasən kəndlilərdən toplanan ordu pis təlim görmüşdü və döyüşə yararsız idi. Müharibənin döyüş meydanındakı peripetiyaları artıq yuxarıda göstərilmişdir. 582-ci ildə türklərin hücumu dayandırılır və bu zaman Çin diplomatiyası öz işini görür.

Çin imperatoru Yan Tszyanın Çjan-sun Şən adlı köməkçisi vardı. 578-ci ildə Şetu hələ əyalət xanı olanda o, Çin səfirliyi heyətində türklərin yanına gəlmiş və ox atmaq məharəti ilə onu heyran qoymuşdu; onlar dostlaşmışdılar. 582-ci ildə türklərin hücumu dayandırıldıqda Çjan-sun Şən öz diplomatik bacarığını işə salır: o, türk xanları arasında nifaq sahr. Əvvəlcə o, xanların içində ən güclüsü olan Kara Çürin Türkü razı salır ki, Çinlə separat sülh bağlansın və qoşununu Çindən çıxarsın. Sonra 583-cü ildə çinlilər qoşunu düşmən tərəfin ən zəif yeri olan toqonluların sahəsinə toplayıb Lintao yaxınlığında onları darmadağın edir. Bunun nəticəsində Abo xanın (Törəmənin) da qoşunu məğlub olur. Bağa İşbara xaqanın qələbəsi türk qoşunlarını darmadağın olmaqdan xilas edir. Hadisələrin bu cür gedişindən istifadə edən Çjan-sun Şən Bağa İşbara xaqanla Abo (Törəmə) xanın arasını vurmağa nail olur. Etibarlı bir adam vasitəsilə o, Bağa İşbara xaqana belə bir xəbər göndərir: «Qəribə deyilmidir ki, türkün qoşunlarının başında siz duranda onları həmişə qələbə gözləyir, döyüşə rəhbərlik Abo xanın əlinə keçəndə isə onların məğlubiyyəti labüd olur? Ancaq sizin qoşununuzla Abonun qoşununun sayı əslində eynidir. Axı bu rüsvayçılıq sizin şəxsiyyətinizi də xəcələtlə örtür. Bəs indi, siz hər gün düşməni məğlub etdiyiniz və şöhrət haləsində olduğunuz bir zamanda və Abo hərbi kampaniyanı məğlubiyyətə apararaq türkütləri şərəfsizliklə ötdüyü bir zamanda siz hələ yenə də yalnız təkə iradlar tutmaqla kifayətlənməyi mümkün hesab edirsiniz? Nə vaxt isə «şimal xanlığı» məhv

etməyi arzulayırdınız. Siz bunu indi etməyə cəhd etməz-sinizmi?»¹

Çjan-sun Şən eyni zamanda Abo xana da belə xəbər göndərir: «Datu xan Suy sülaləsi ilə ittifaq bağladığı üçün Şetu türküt xalqı üzərində ali hakimiyyəti özündə saxlamaq iqtidarında olmayacaqdır. Yaxşı olmazdımı ki, siz vaxtında bu ittifaqa qoşulasınız və imperatorun himayəsi altında olasınız. Bu sizə böyük qüvvə verərdi və sizin indi tutduğunuz yoldan – Şetunun iradəsini yerinə yetirib öz qoşununu itirmək və cani kimi, onun təhqirlərinə dözmək yolundan daha ağıllı olardı».²

Çin diplomatiyası öz istəyinə nail oldu: Bağa İşbara xaqan Törəmənin xəyanətinə inanmağa başladı. 584-cü ilin fevral-mart aylarında Törəməni ordada olmayanda Bağa İşbara xaqan onun qərargahına hücum edir və artıq deyildi ki, onun anasını öldürür. Törəməni qərbə Kara Çurın Türkün yanına qaçır. Kara Çurın Türk Törəməyə böyük bir ordu verir, bundan başqa onun özünün keçmiş aymakından da 100 min döyüşçü ona qoşulur. Türk xanlarından Türksanf və Tigin şad da onun tərəfinə keçir. Törəmənin başçılığı altında elə bir qüvvə toplanır ki, Bağa İşbara xaqanın uğur qazanacağına heç bir ümidi qalmır. Digər tərəfdən, aqlıq və malqaranın kütləvi sürətdə qırılması nəticəsində, habelə Bağa İşbara xaqanın özbaşına hərəkətlərindən irəli gələn narazılıq nəticəsində bu xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığında ikitirəlik baş verir, gah burada, gah orada üsyanlar baş qaldırır. Hətta onun öz doğma qardaşı və vəliəhd Çuloxou da xaqanın düşmənləri cəbhəsinə keçir. Bağa İşbara xaqanla Törəməni xan arasındakı taxt-tac uğrunda müharibə uzun çəkir. Bu mübarizədə çinlilərdən böyük kömək alan Bağa İşbara xaqan qalib gəlir. Məhz Bağa İşbara xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı Çinin təsiri altına düşür: 584-cü ilin payızında xaqan Çinə sülh və ittifaq təklif edir. Bağa İşbara xaqan Çin imperatoruna məktubunda yazırdı: «İmperator mənim arvadımın atasıdır, deməli, mənim də atamdır; mən onun qızının əriyəm, deməli, onun oğluyam. Bu iki tərəf, fərqli olsa da, öz daxili hissinə və ədalətə görə vahid təşkil edir. İndi əgər qohumluq qədimliyini iqiqat hesab etsək, onda oğulların və nəvələrin və on min belə qədər ardıcılığını hesablamaq olmaz. Qoy hakim Göylər şahid olsun, mən heç

¹ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, сәh. 110.

² Yəni orada.

vaxt əleyhinə getməyəcəyəm. Mənim dövlətimin bütün qoyun və atları əslində imperatorun mal-qarasıdır, eləcə də onun ipək parçaları mənimdir. Burada qarşılıqlı fərq yoxdur»¹. İmperator cavab məktubu yazır və onu oğulluğa qəbul etdiyini bildirir. Bağa İşbara xaqan qoşunu düzür və elçini oturmuş halda qəbul edir, bəhanə gətirir ki, xəstədir. Elçi Kin-tsze onu məzəmmət edir. Çjan-sun Şən onu inandırandan sonra Bağa İşbara xaqan ayağa durur, diz çöküb möhürlü imperator fərmanını qəbul edir. Lakin birdən elə vəziyyətə düşür ki, ətrafındakılar hönkürürlər. Çin elçisi tələb edir ki, xaqan özünü imperatorun vassalı adlandırсын. Xaqan əyanlarından vassalın nə olduğunu soruşduqda onlar cavab verirlər ki, vassal bizdəki qul sözü ilə bərabərdir. Xaqan bildirir ki, o, Suy sülaləsindən olan Göy Oğlunun qulu adlanmaqla özünü xoşbəxt hesab edir. O, Çin elçisinə 1000 at bağışlayır və üstəlik əmisi qızını da ona əvə verir. Bundan sonra Çin imperatoru Vın-didən hərbi kömək alan xaqan Törəmənin qoşununu məğlub edib özünü əsir alır. Törəmənin ordada olmamasından istifadə edən aymak onun ailəsini əsir alır. Nəhayət, Çin qoşunu Törəmənin qoşununu darmadağın edib bütün qəniməti Bağa İşbara xaqana verir.

Bağa İşbara xaqanla bir zamanda, 584-cü ildə Kara Çırın Türk də Suy sülaləsinin vassallığını qəbul edir. İmperator hər iki xaqana xeyli hədiyyə verir. Bundan başqa, Bağa İşbara xaqana kömək üçün verilmiş Çin ordusu avarlara hücum edib Törəmənin ailəsini əsirlikdən xilas edir. Çinlilər Törəmənin ailəsini Bağa İşbara xaqana verirlər. Bütün bunlara minnətdarlıq əlaməti olaraq xaqan müharibənin əvvəlində tutduğu bütün torpaqları Çinə qaytarır və böyük Qobi səhrasından keçən dövlət sərhədini bərpa edir. 587-ci ilin birinci ayında xaqan oğlunu hədiyyələrlə birlikdə Çin sarayına göndərir, həm də Xın və Day əyalətlərində ov etmək üçün icazə istəyir. İmperator ova icazə verir. O, bolluca ov edir, məsələn, təkcə bir gündə 18 maral ovlayır. Xaqan ovdan qayıtdıqda görür ki, onun qərargahı yanmışdır. Bağa İşbara xaqan birdən özünü pis hiss edir və azacıq sonra vəfat edir (587-ci il).

Törəməyə gəlincə, o hər şeyini – anasını, uşaqlarını, torpağını itirir, çölü tərk edir, özünün son ardıcılıqları ilə Buxara yaxınlığındakı Paykənd şəhərinə köçür.

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена, сөһ. 237.

Çin dövlətinə gəlincə, çinlilər türk təhlükəsini birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün türkləri çinliləşdirmək (tabğaçlar və siyənбилər kimi) siyasəti yeridir. Türk əxlaq və adəti, hətta türk adları da Çin əxlaq və adəti, Çin adları ilə əvəz edilməyə başlanır. Bu dövr Kül tigin abidəsində belə səciyyəvləndirilir: «Tabğaç bodunka bəqlik uralı oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı. Türk bəglər, türk atın ıtı Tabğaçğı bəglər Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka görmis (KM § 7) – Tabğaç (Çin) xalqına bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu. Bakirə qızların kəniz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş».

587-ci ildə Bağa İşbara xaqan vəfat etdikdən sonra onun kiçik qardaşı Çuloxou taxta çıxarılır. Çuloxou əvvəlcə xaqanlıqdan imtina edir, Bağa İşbara xaqanın oğlu Un Yollığa inanmır, elə düşünür ki, onu tələyə salmaq istəyirlər. O, Un Yollığ xaqan olarsa, ona itaət edəcəyini bildirir. Lakin şahzadə öz dediyində israr edib deyir: «Siz, Çuloxou, bu qədər uzun zaman atamın düşməni olmuşsunuz, siz onun oğluna, hələ uşaq olan bir adama tabe olarsınız? Bizim qanuna uyğun olaraq və sizi öz vəliəhdi təyin etmiş atamın əmrinə uyğun olaraq taxt sizə mənsubdur». Çuloxou razı olub Çuloxou Yabğu (Şetu) xaqan adı ilə taxta çıxır və, Çin salnaməsinin yazdığına görə, imperator ona litavrlar, musiqi alətləri və bayraqlar verir.

Çuloxounun uzun çənəsi və bükük kürəkləri vardı, qaşları seyrək, gözləri göydü; cəsur və ağıllı idi. O, xaqan taxtına çıxan kimi, qoşun toplayıb dünənki müttəfiqi əmisi oğlu Abo (Törəmə) xanın üstünə yürüş edir. Kara Çırın Türk də Törəmənlə bütün münasibətlərini kəsir. Törəməni təklənir. Kara Çırın Türk Çuloxou ilə ittifaq bağlayıb Törəməyə qarşı müharibəyə başlayır. Kara Çırın Türkün qoşununa onun oğlu fars qaynaqlarında Şiri-Kışvər adlandırılan Yan Souk tigin başçılıq edirdi. Daha iki xan da hərbi qüvvə göndərmişdi. Çuloxounun ordusu Çin imperatorunun ona verdiyi bayraqları qaldırıb hər yerdə belə xəbər yayırdı ki, Törəməyə qarşı müharibədə Çin də Çuloxouya kömək edir və qoşun göndərmişdir. Törəmənin tərəfdarlarının çoxu bunu eşidib düşmənin tərəfinə keçir. 587-ci ilin yazında Buxara yaxınlığında döyüş olur. Yunan mənbəyi yazır ki, Törəmənin döyüşçüləri qəhrəmancasına döyüşürdülər, lakin uzurpator (yeni Törəməni) həlak olandan sonra ordu qaçıb dağıldı¹, Çin qaynağı isə yazır

¹ Л. Н. Гумилев. Древние турки, с. 116.

ki, Abo (yəni Törəmən) əsir alındı¹. Çuloxou Çin sarayına Törəmənini əsir tutulduğunu xəbər verir və onun taleyi haqqında maraqlanır: Törəmənini öldürsün, ya bağışlasın? İmperator əyanlarından məsləhət istəyir. Böyük nazir Qao Fan deyir: «Qohumlar zəhərli həşəratlar kimi bir-birini qırdıqda alicənablıq göstərmək üçün onları bağışlamaq lazımdır». İmperator onunla razılaşıır (bilmək olmur ki, Törəmənini bağışlayırlar, ya yox). Çin salnaməsi yazmasa da, tarixdən məlumdur ki, Çuloxounun hakimiyyəti illərində Törəmən əsir tutulmuş və edam edilmişdir. Fars mənbəyi isə yazır ki, Törəmən Şiri-Kişvərə (yəni Yan Souk tiginə) əsir düşür. O əmr edir ki, böyük bir kisəni zəhərli qırmızı arılarla doldursunlar və Törəmənini kisəyə salsınlar. Törəmən belə öldürülür.

Törəməninin aradan götürülməsi ilə türklər arasındakı qardaş qırğını bitmir. Elə ki, müttəfiqlər Törəmənini məhv edirlər, onların arasındakı köhnə ədavət yenidən üzə çıxır: şərq türkləri bütün türklərin xaqanı olmaq istəyirdilər, qərbi türklər isə müstəqil dövlət olmaq istəyirdilər. Onların arasında müharibə labüd idi və tezliklə baş verir. 587-88-ci ilin qışında Çuloxou qoşun toplayıb Kara Çurın Türkə qarşı yürüşə başlayır. Bu müharibədə Çuloxounun qoşunu məğlub olur və özü də 588-ci ildə həlak olur. Çin salnaməsi yazır ki, Çuloxou qərbə müharibəyə getdi və aldığı ox yarısından öldü². Salnamədə Çuloxounun kiminlə müharibə etdiyi göstərilir. L.N.Qumilev yazır ki, Çuloxou qərbi türklərlə müharibədə ölür³. Üçüncü bir qaynaq yazır ki, Çuloxou 588-ci ildə farslarla müharibədə Bəhram Çubindən aldığı ox yarısından vəfat edir. Lakin bundan sonra da şərq və qərb türkləri arasındakı qardaş qırğını bitmir.

Çuloxou vəfat edəndən sonra 588-ci ildə Bağa İşbara xaqanın oğlu Ün Yollığ xaqan taxtına oturur. Çin salnamələrində o, Qiyəcə Şidon Dulan xaqan adlandırılır. Başqa bir variantda onun adı Ün Uluğdur. Ün Yollığ hər il Çin sarayından 2000 top ipək alır, özü də çin sarayına xərac göndərirdi. Məsələn, 588-ci ildə türklər Çin sarayına 10000 baş at, 20000 baş qoyun, 500 baş öküz və 500 baş dəvə göndərmişdilər.

Yollığ tigin 587-588-ci illərdəki şərq türkləri - qərbi türkləri müharibələrində iştirak etməmişdi. Buna görə də 593-cü ildə

¹ Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 239.

² Yenə orada.

³ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, сәh. 116.

şərqi və qərbi türklər arasında sülhü və bununla da xaqanlığın birliyini bərpa edir. Xaqanlığın şərqi hissəsində də nisbi sülh yaranır: Törəmən tutulub edam edildikdən sonra Paykənd hakimliyinə Kara Çurın Türk öz oğlu Yan Souk tiginin oğlu Nili xanı oturdur. Bundan bir qədər əvvəl 589-cu ildə Kara Çurın Türk Çinlə sülh və ittifaq bağlayıb oğlunu (Yan Souk tiginini) İranla müharibə etməyə göndərir.

Beləliklə, mənafeyi toqquşan güclü xanlardan üçü – Bağa İşbara xaqan, Çuloxou xaqan və Törəmən xan ortadan götürülür, yalnız Kara Çurın Türk sağ qalır. Qaynaqlar Yollıq xaqanı zəif və qorxaq adam kimi səciyyələndirir. Belə olan surətdə Kara Çurın Türk xaqan taxtına çıxmağa hüququ çatmasa da (türk törüsü buna icazə vermirdi), həqiqətdə türk xaqanlığının ali hakiminə çevrilir.

589-cu ildə Kara Çurın Türk Bizans və başqa ölkələrin təşkil etdiyi antiiran ittifaqına qoşulur. Türk qoşunları 589-cu il mayın 5-də «Xəzər yolu ilə», yəni Dəryal dərəsi ilə Azərbaycan və Ermənistanı soxulurlar, lakin İran qoşunları xəzərləri məğlub edib Azərbaycandan qovur. Onda Bizans türklərin yerinə Qafqaz qəbilələrindən osları, dzurdzukları və didoqları Dəryal dərəsindən Azərbaycana yeridir. Gürcü çarı Quaram Baqratidin müddə tutduğu bu qəbilələr Azərbaycanı çapıb talayırlar. Bizans sərkərdəsi Romanın qoşunları da Quaram Baqratidin dəstələrinə qoşulub Azərbaycanı, demək olar ki, silib-süpürür. Lakin 589-cu ilin sentyabrında Qafqaz qəbilələri Azərbaycanı tərkdir.

İrana qarşı müharibədə türklərin əsas qüvvələri Orta Asiyadan hücum keçmişdi. 589-cu ilin avqust ayında Kara Çurın Türkün kiçik oğlu Yan Souk tigin Şərqi İrana hücum edir. Yetmiş minlik İran ordusu türklərin ilk zərbəsində pərən-pərən düşüb qaçır, Xorasana və Baktriyaya gedən yolları türklərin üzünə açır. İran şahənşahı türklərə qarşı Azərbaycan və Ermənistanın mərzbanı Bəhram Çubini göndərməyi qərara alır. Bəhram Çubin cəmi 12 min döyüşçü istəyir, lakin tələb edir ki, döyüşçülərin yaşı qırxdan əllyödək olsun.

Qaynaqların yazdığına görə, Savənin (bu kimdir? Yan Soukun şərqi adıdır?) başçılıq etdiyi türk qoşunları (Təbəri onların 300 min, Firdovsi 400 min olduğunu söyləyir) şərqi İrani tutur. Savənin başçılıq etdiyi türk avanqardı ilə Bəhram Çubinin qoşunu arasında Herat vadisində qəti döyüş olur. L.N.Qumilevin

hesabladığına görə, elə Savənin dəstəsində də Bəhram Çubinin dəstəsindəki qədr döyüşçü olardı¹. Bundan başqa türk qoşununda fillər də vardı. Məhz bu fillər türklərin məğlubiyyətinə səbəb oldu: İran ox atanları oxlarına neft hopdurulmuş parça bağlayır, onu yandırıb oxu fillərin gözündən yaxud xortumundan vururdular, vəhşiləşmiş fillər qoşunu tapdayıb əzir. Savə qaçır, lakin Bəhram Çubin onu oxla vurub öldürür. Herat ətrafındakı döyüşdə hər on türkdən biri qurtula bilir. Savənin oğlu Parmuda türk ordusunun qalıqlarını bir yere toplayıb İran ordusuna müqavimət təşkil etməyə çalışır. Onun hərbi qüvvəsi İran ordusuna nisbətən kiçik olduğu üçün Parmuda qəfil hücum və şəbxun (gecə hücumu) taktikası seçir, hətta bir dəfə az qalır ki, Bəhram Çubini tutsun. Lakin İran ordusunun qarşısını almaq mümkün olmur; farslar Ceyhun çayını keçib Paykəndi mühasirəyə alırlar. Bir müddət müqavimətdən sonra Parmuda tabe olur və onu arvad tərəfdən qohumu olan İran şahı Hürmüzdün yanına göndərilər. Hürmüzd onu yaxşı qəbul edir və sülh bağlandıqda azad edir. Parmuda vətəninə qayıdır və 603-cü ildə vəfat edənə qədər öz əyalətini idarə edir. Fars mənbələrinin Parmuda adlandırdıqları şahzadə Kara Çurın Türkün nəvəsi Nili xan idi.

589-cu ildə İranla Türk Xaqanlığı arasında sülh bağlanır. Az sonra Bəhram Çubin Hürmüzdə qarşı üsyan qaldırır və üsyan yatırıldıqdan sonra türk xaqanının yanına qaçır. Türk xaqanı onu yaxşı qəbul edir. Türk xaqanı onun vətəşdən müharibəsini davam etdirmək haqqındakı planını bəyənir və hətta müharibəni başlamaq üçün ona bir qədər qoşun da verir. Bundan qorxuya düşən İran şahı Xosrov Pərviz qatil əli ilə Bəhram Çubini öldürtdürür. İran mənbələri bu xanın adını çəkmir, lakin göstərir ki, o, Xosrov Pərvizin qohumu deyildi. Buna görə də belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu, şərqli türk xaqanı Un Yollıq Dulan xaqandır.

Artıq deyildiyi kimi, 593-cü il sülhü xaqanlığının birliyini bərpa edir, 598-ci ildə isə qərbi türk xaqanı Bizansla ittifaqı bərpa edir. 603-cü ildə türklər Tun Yabğu xaqanın sərkərdəliyi altında yenidən İranın şərqinə hücum edir, hətta Rey və İsfahana qədər İrani viran edirlər, sonra öz böyük xaqanlarından göstəriş alıb geri qayıdırlar.

¹ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, с. 129.

603-cü il türklər üçün də uğursuz il olur. Kara Çurın Türk Çinlə döyüşdə məğlub olur və tənha qalıb özünü xilas etmək üçün Toqona qaçır. Həmin bu 603-cü ildə Türk xaqanlığı iki dövlətə – Şərqi Türk Xaqanlığına və Qərbi Türk Xaqanlığına parçalanır. Bu ildən başlayaraq bu dövlətlərin tarixi öz müstəqil yolu ilə gedir.

Lakin hələ türk dövlətinin parçalanmasına bir müddət qalır və həmin müddətdə iki ümumtürk xaqanı hakimiyyət başında olmuşdur.

589-cu ildə İranla bağlanan sülhdən sonra türklər öz aralarında razılığa gəlib vahid dövlətlərini bərpa edirlər. 593-cü il sülhünə görə, Aşina sülaləsinin şərq qolu ali hakimiyyət kimi qəbul edilir, bütün türk xanları ona tabe olduqlarını təsdiq edirlər. 593-cü ildə türk şahzadələri arasında axıncı çinperəst – Ün Yollıq xaqanın kiçik qardaşı Kinü Şad edam edilir. Xaqan qardaşının kəsilmiş başını Çin sarayına göndərərək sanki demək istəyir ki, indi Çin sarayı heç kimə arxalana bilməz.

Bütün qaynaqlar belə bir fikirdə yekdildir ki, türk sarayında Çin əleyhinə siyasətə əslən çinli olan, lakin Suy sülaləsindən (o vaxt Çində hakimiyyət başında Suy sülaləsi dururdu) yox, ondan əvvəlki Çjou sülaləsindən (Çjou sülaləsi Suy sülaləsi tərəfindən devrilmiş və ailə üzvləri məhv edilmişdi) olan xaqan arvadı başçılıq edirdi. Yeni Çin imperatoru onu qızlığa qəbul edib Da-i adı versə də xanım öz ailəsinin qırılması ilə heç cür barışa bilmirdi. 589-cu ildə Suy sülaləsindən olan imperator Vin-di Çinin cənubunda olan Çen sülaləsini məğlub edib bu dövləti Suy imperiyasına birləşdirir. O, Çen sarayının qapısını türk xanımına bağışlayır. Əlbəttə, bu, rəmzi hədiyyə idi. İmperator demək istəyirdi ki, əvvəlki qapılar həmişəlik bağlanmışdır. Da-i imperatora elegiya ilə cavab verir. Bu dövrə həsr edilmiş bütün əsərlərdə həmin elegiya təqdim edilir. Elegiyada deyilirdi ki, həyatın sirlərini bilmək olmaz, dünən hakimiyyət başında olan və şöhrətdən məst olan bir adam bu gün hamı tərəfindən unudula bilər, hər şeydən məhrum olar. Çin imperatoru bu elegiyam eşitdikdə türklərə hər il göndərdiyi hədiyyəni azaldır. Türklər də 584-cü il müqaviləsinə görə, Çinə hər il verməli olduqları xərəcə göndərmirlər. Hələ üstəlik Da-i Buxara hakimi Nili xanla əlaqə yaradıb Çin əleyhinə qəsd hazırlayır.

Burada bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm. N.Y. Biçurin əsərinin 235-ci səhifəsində göstərir ki, Da-i (Tyan

Qin) Çjou sülaləsindən olub Bağa İşbara xaqanın arvadı idi. Həmin əsərin 240-cı səhifəsində isə Da-i Çen sülaləsindən olan və Ün Yollıq tiginin arvadı kimi təqdim edilir¹.

Əlbəttə, Çin sarayı bunların hamısından xəbərdar idi və Da-ini aradan götürmək üçün tədbirlər hazırlayırdı. Bu vaxt xanımın başqası ilə gizli məhəbbət əlaqəsində olduğu aydınlaşır (güman ki, burada Çin diplomatiyasının barmağı vardı) və imperator Da-inin üzərindən şahzadə ləyaqətini ləğv edir. İmperator eyni zamanda xaqanın yanına dörd gözəl xanəndə qız göndərir.

Bu zaman Suy imperiyasının vəziyyəti ağır idi. 594-cü ildə quraqlıq olduğu üçün ölkədə aclıq idi. İmperator dövlət anbarlarından əhaliyə taxıl verilməsini qadağan etmişdi. 597 və 600-cü illərdə Çinin cənubunda üsyanlar baş verir. Bu üsyanları yatırtmaq üçün 50 minlik qoşun göndərilir. Həmin bu vaxtda Çindən Yan Xin adlı bir nəfər türk sarayına gəlir (593-cü il). O, xaqana söyləyir ki, Çində Suy sülaləsinə qarşı üsyan hazırlanır. Bütün bunları həll etmək üçün imperator, artıq tanıdığımız, Çjan-sun Şəni 594-cü ildə türk sarayına səlahiyyətli səfir təyin edir. Səfir hər şeydən əvvəl Yan Xini ələ keçirib Çinə göndərir. Sonra, yenə də əvvəlki kimi, türk xanları arasında ikitirəlik salmaq üçün yollar axtarır və tezliklə ona lazım olan adamı tapır. Bu, Çuloxou xaqanın oğlu Janqar idi. Janqar Ün Yollıq xaqanın əmisi oğlu və vəliəhdi idi. N.Y. Biçurin onu Şabolionun, yəni Bağa İşbara xaqanın², L.N. Qumilev isə Çuloxou xaqanın³ oğlu adlandırır. Məncə, L.N. Qumilev haqlıdır. O, ölkənin şimalında köçəri həyat keçirirdi. Janqar (çincə: Janqan) dövlətin şimali-şərqi xanı idi. Onun tölöslərin xanı (Tuli xan) rütbəsi vardı. Tölöslərdən başqa kitay, tatabi və tatar qəbilələri də Janqara tabe idi. Çuloxou xaqanın oğlu kimi onun çoxlu tərəfdarı var idi. O, prinsipsiz, paxıl və qorxaq adam idi. Janqar Çin sarayına adam göndərib qohum olmaq istədiyini bildirir.

Çjan-sun Şən imperatora yazırdı: «Ün Üylüy (Ün Yollıq) sabit deyil, xain adamdır. Yalnız təkcə Dəngüyə (Kara Çurına) qarşı düşmənçilik hazırkı zamanda onu imperatorla dostluq axtarmağa məcbur edir. Əgər onun xahişi ilə razılaşsan, o güclənərək üsyan edər. Şahzadə ilə evlənsə, o bu nikahın ona

¹ Н. Я. Бичурин. Ади чөкилөн әсәри, сәһ. 235, 240.

² Yənə orada, sәһ. 241.

³ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, сәһ. 137.

verdiyi üstünlükdən Dəngə və Janqana qalib gəlmək üçün istifadə edir. Qorxmaq lazımdır ki, onda onun şöhrətpərəstliyini cilovlamaq çox çətin olacaqdır. Digər tərəfdən, Janqan öz sədaqətini sübut etmişdir. O da şahzadəyə evlənmək istəyir və onun bu xahişini yerinə yetirmək lazımdır. Janqanın qoşunu az olduğu üçün onu cənuba köçürmək və Ün Üylüyə qarşı maneəyə çevirmək olar». İmperator bildirir ki, Tuli xan Da-ini öldürsə, ona qız verə bilər. Tuli xan razı olur və Da-i haqqında nalayiq sözlər deyir. Bundan qəzəblənən Ün Yollığ yurtda Da-ini öldürür. Sonra Ün Yollığ və Tuli xan düşmən olurlar və bunların arasında bir neçə vuruş baş verir. Çin imperatoru onları barışdırır və hər kəs öz qoşunu ilə geri qaydır. 597-ci ildə imperator öz tayfasından bir qızı Janqara əvə verir və türk xanları arasında nifaq salmaq üçün toyu və gəlin köçürməni həddindən artıq təmtəraqlı edir. Bütün bunlardan sonra Ün Yollığ xaqan başa düşür ki, indiyədək edilənlər Çin sarayının əli ilə edilmiş. O, vəziyyətlə razılaşmalı olur və eyni zamanda Kara Çurın Türklə yaxınlaşır, onun təsiri altına düşür. Kara Çurın Türk tarduşların xanı (Datu xan, Tarduş xaqan) rütbəsini saxlasa da əslində bütün türk xaqanlığının hakiminə çevrilir.

Çin imperatoru Çjan-sun Şonin məsləhəti ilə Janqarı cənub-Ordosa köçürür (597). Artıq hər iki tərəf-həm Çin, həm də türklər başa düşür ki, toqquşma labüddür. Janqar Çindən aldığı pulla, hədiyyələrlə türkləri öz tərəfinə, daha doğrusu, Çin tərəfinə çəkir. Kara Çurın Türk qərbdə üsyan etmiş uqur qəbilələrini məğlub edərək gələcək müharibə üçün arxasının təhlükəsizliyini təmin edir. Çin isə 597-ci ildə Toqonla sülh bağlayıb müharibə üçün əl-qolunu açır. 597-ci ildə türklər sərhəd zolağına basqın edir, 598-ci ildə Sünün rəhbərliyi ilə Çin ordusu Linçjoundan türk sərhədinə doğru hərəkət edir. Janqarın türk ordusu da çinlilərə qoşulur. 599-cu ildə türk ordusu Ün Yollığ xaqan və Kara Çurın Türkün başçılığı ilə Çin qoşununun arxasına keçir, Janqarın qərargahına hücum edir (qərargah Böyük Çin səddindən cənubda yerləşirdi). Janqarın türk qoşunu qəhrəmanlıqla vuruşur, lakin buna baxmayaraq məğlub olur. Xaqan qoşunu Janqarın bütün qardaşlarını və uşaqlarını öldürür. Janqar beş süvari və Çjan-sun Şonlə gecə qaranlığından istifadə edib qaçır. Xaqan ordusu Xuanxe çayının o biri tərəfinə keçir.

Səhər yüzə qədər döyüşçü Janqarın ətrafında toplanır. Lakin Janqarda ruh düşgünlüyü əmələ gəlmişdi və o öz tərəfdarlarını dilə tuturdu ki, Kara Çurın Türkün tərəfinə

keçsinlər. Bu zaman Çin səfiri Çjan-sun Şən işə qarışır. O, hiylə işlədib Janqarı və onun adamlarını yaxındakı qalaya aparır və oradan imperator sarayına gətirir. Vın-di başa düşürdü ki, Janqarı əldə saxlamaq lazımdır, çünki o, türk taxt-tacının yeganə qanuni varisi idi. Çin onu taxta çıxara bilsə idi, bir əsgər itirmədən nəhəng türk imperiyasına sahib olacaqdı, Janqara inanmaq olmazdı – qorxaq adamlar həmişə xəyanət etməyə mayıl olurlar, lakin onu əldə oynatmaq həmişə mümkün idi. Yənə də Çinin pulu və hədiyyəsi öz işini görür. Kül tigin abidəsində deyilir: «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən Tabğaç (yəni, Çin – Ə.R.) xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə uzaq xalqı aldadıb eləcə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş» (KT c. 5). Tezliklə Janqarın ətrafında çoxlu türk toplanır; Kara Çurın Türkün hərəkətlərindən narazı olanların hamısı Janqarın yanına gəlir. Çin mənbəyinin verdiyi məlumata görə, Ün Yollığ xaqanın kiçik qardaşı Dusulu (Tüzlük xan) da ailəsini atıb Tuli (Janqar) xanla Çin sarayına gedir¹.

Burada iki məsələ məni maraqlandırır: 1. Ün Yollığ xaqanın kiçik qardaşı vadısa, Janqar necə vəliəhd ola bilərdi? Türk törüsünə görə, vəliəhd yalnız və yalnız xaqanın kiçik (ikinci, sonra üçüncü və s.) qardaşı ola bilərdi. 2. Çin salnaməsi yazır ki, imperator Janqarı yaxşı qəbul edir və ona İliçjendəy Kijin-xan rütbəsi verir². «İmperator öz tayfasından İ-çen adlı şahzadəni Kijinə (Janqar Tuli-xana) orə verdi»³. Salsnamə sonra da bu ruhda davam edir. Mənə məlum olduğuna görə Janqar yaxud Tuli xan və Kijin yaxud Dusulu yaxud Tüzlük xan ayrı-ayrı adamlardır.

599-cu ilin yayında Çin ordusu Kara Çurın Türkün ordusunu məğlub edir. Ün Yollığ xaqanın ordusu isə Janqarın və onunla birlikdə vuruşan Çin ordusunu sıxışdırıb Çin sərhədinin o tərəfinə qovur. Yənə də Çjan-sun Şənin diplomatiyası işə düşür. O, Ün Yollığ xaqanın düşərgəsinə casuslar göndərir, onlar türk ordusunda hərəmərcək salmağa çalışırlar. Görünür, casus kimi göndərilmiş çinlilərin müxtəlif hekayələrinin təsiri altında xaqan gecələr əcaib yuxular görür: gah göydən qanlı

¹ Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 241–242.

² Yənə orada, səh. 242.

³ Yənə orada.

yağış yağır, gah bürclər uçub yerə düşür, gah qırmızı qövsi-qüzeh görünür. Döyüşçülər xaqanın yuxularından dəhşətə gəlirlər. 600-cü ildə Ün Yollığ xaqan öz çadırında öldürülür. Ruhdan düşmüş ordu bu qədər müvəffəqiyyətlə başlanan hücum əməliyyatını dayandırır.

Kara Çurın Türk öz-özünü xaqan elan edir. Bu, iki səbəbdən türklərin xoşuna gələ bilməzdi. Əvvələn, Kara Çurın Türk qanuni şəkildə türk taxt-tacının sahibi deyildi. İkincisi, o, az qala, bütün ömrü boyu şərqi türklərə qarşı vuruşmuşdu. Ün Yollığ xaqandan əvvəlki xaqanın - Çuloxou xaqanın da Kara Çurın Türk tərəfindən öldürüldüyü çətin ki, şərqi türklərin bu tezliklə yadından çıxmışdı. Kara Çurın Türk taxta Bögü xaqan Datu (Tarduş) rütbəsi ilə oturur. Bögü «qəhrəman» deməkdir. Yeni xaqan çox qoca idi və taxta qanunsuz oturmuşdu. Məhz bu son amili bəhanə gətirib Çin dövləti türk xaqanlığı əleyhinə təbliğat aparır. Çin təbliğatının sayəsində türk ordasında narazılıq artır. Çjan-sun Şenin casusları çöl qəbilələrini mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağa təhrik edirlər. Casuslar xüsusən şimalda yaşayan telə qəbilələri arasında uğurla işləyirlər: telə qəbilələri Kara Çurın Türkə qarşı üsyan qaldırır.

Cəbhədə isə Çin qoşunlarının vəziyyəti yaxşı deyildi. 601-ci ildə türk ordusu general Xan Xunun başçılıq etdiyi Çin ordusunu darmadağın edir, digər bir türk ordusu Janqarın köç etdiyi yerə hücum edib oranı dağıdır, çoxlu adam və mal-qara aparır. Təcili surətdə köməyə gələn Çin qoşunu adamları və qəniməti xaqan ordusunun əlindən alır. Lakin türk qoşunlarının Çinə basqınları davam edir. Buna görə də Çjan-sun Şen bütün bulaqları zəhərləməyi əmr edir. Susuz və ərzaqsız qalan türk qoşunları geri çəkilməyə məcbur olur. Lakin türk qoşunları tam qayda ilə geri çəkilir: ordu cəmi min nəfər ölmüş və yüzə qədər əsir düşmüş adam, bir neçə min qaramal itirir. Geri çəkilmənin acı nəticəsi özünü başqa yerdə göstərir: türk ağsaqqalları kütləvi surətdə Tüzlük xaqanın¹ tərəfinə keçməyə başlayır. Bu zaman telə qəbilələri də silaha sarılır. Bütün on telə qəbiləsi üsyan edir. Üsyançılar arasında təkcə telələr deyil, abarlar (həqiqi avarlar) da vardı. Üsyan şimali-şərqdə Selenqa çayından cənubi-qərbdə Tyan-Şan dağlarınadək böyük bir ərazini əhatə edir. Üsyançılar qərbi türk qoşunlarını darmadağın edirlər. Nili xan döyüşdə öldürülür, onun qardaşı Tun Yabğu isə qaçır.

¹ L. N. Qumilevə görə, Janqarın (*Древние тюрки*, səh. 142) yanına.

Xaqanlığın Tarbağataydan qərbə olan hissəsi Aşina tayfasına sadiq qalır. Xaqanlığın şərqi hissəsində vəziyyət daha ağır idi. Kara Çurın xaqanın qərbə öz ölkəsinə yolu üsyançılar tərəfindən kəsilmişdi, şərqə türklər onun böhranlı vəziyyətini gördükdə qaçıb dağıldılar, tatabı qəbilələri Çinə tabe oldu. Kara Çurın Türk Toqona qaçır və orada tibetlilər tərəfindən öldürülür (607). Nili xaqanın qardaşı və vəliəhdi Bası tigin vərəsə aldığı Buxara əyalətini öz əlində saxalmaq üçün mənşəcə çinli olan arvadı Syan-şi ilə 604-cü ildə Çin sarayına gəlir, lakin imperator onu geri buraxmır. Nili xaqanın azyaşlı oğlu Taman (Çin dilində: Daman) qərbi türklərin xaqanı olur.

607-ci ildə Çjan-sun Şon tontənəli şəkildə Tüzlük xanı¹ çölə gətirir, qanuni varis kimi türk xaqanı elan edir.

Tüzlük xaqanın hakimiyyəti uzun müddət sürmür, lakin bu müddət ərzində o, türkləri alçaltmaq üçün əlindən gələni edir. O, Ordosda Çin silahının mühafizəsi altında yaşayırdı və çölə – türklər arasına çıxmağa qorxurdu. O bilirdi ki, türklər ona nifrət edirdilər. Çölün onu görməyə gözü yox idi. Türklərin bir qismi ona türk kimi nifrət edirdi, bir qismi isə ona xain və Çinin oyuncuğu kimi baxırdı. Bunu hiss etdiyi üçündür ki, o, türkləri çinliləşdirmək istəyir. İmperatora yazdığı məktubun bir yerində o deyirdi: «İndiki sakit zamanda hakimlərin ən yüksəyindən xahiş edirəm ki, böyük çarlığın paltarlarını geyməyə və çinlilərlə ümumi olan qanunlara malik olmağa icazə versin».² Çin imperatoru başa düşürdü ki, Tüzlük xaqanın təklifini qəbul edərsə, onda böyük çöldə üsyan başlanacaq. Buna görə də o, xaqana belə bir xəbər göndərir. «...Böyük qum çölünün şimal tərəfində sakitlik hələ bərpa edilməmişdir, müharibə isə yenidən alovlanır. Yalnız fikirlərin dağılmasından qorumaq, valideynlərə hörmət etmək, hakimiyyətə itaət etmək lazımdır. Geyimi dəyişmək nəyə lazımdır?»³

Çinlilər imperiyaya qarşı qaldırılan üsyanları yatırtmaq üçün türk qoşunlarından bilavasitə istifadə edirdilər. Məsələn, 605-ci ildə kityayların üsyanı 20 minlik türk korpusunun yardımı ilə yatırılmışdı. Tüzlük xaqanın ordusundan digər şimal qəbilələrinin üsyanlarını yatırdarkən də istifadə edilirdi.

¹ L. N. Qumilevə görə, Janqarı, yəni Тул хан (Древние тюрки, səh. 242).

² Н. Я. Бичурин. Адл çəkilən əsəri, səh. 244.

³ Yəni orada.

Telə qəbilələrinin Selenqa hövzəsindəki üsyanı Çindən kömək almadığı üçün öz-özünə sönür. Lakin qərbdə kibi (şərqi Tyan-şan dağlarının şimal yamaqları) və seyanto (Altay-nuru dağlarının cənub yamaqları) qəbilələrinin üsyanı iki il (605-606) davam edir və qələbə ilə nəticələnir: onlar qərbi türk dövlətindən ayrılıb Cunqariyada müstəqil dövlət yaradırlar. Bu telə dövlətinin başında kibi qəbiləsinin xanı Qələn durur, dövlətin rəhbəri olduqdan sonra o, Moxə xan (türkcə: Bağa xaqan titulu qəbul edir. Köçəri əyalətlərdən başqa oturaq həyat keçirən və əkinçiliklə məşğul olan Karaşar, Turfan və Xami əyalətləri də yeni dövlətin tərkibinə daxil olur. Cunqariyadakı yeni türk (telə) dövlətinin sosial-siyasi quruluşu digər türk dövlətlərindəkinə bənzəmirdi. Məsələn, Moxə (Bağa) xan (güman ki, xaqan) dövlətinin başında dururdu. Seyanto qəbiləsinin rəhbəri İşibo xana tabe idi, lakin öz qəbiləsi sərhədlərində tam müstəqil hakim idi.

Çin dövlətinin təhriki ilə azyaşlı qərbi türk xaqanı Nigü Çulo xaqan (Taman) 608-ci ildə Çinə qarşı müqavimət göstərən Toqon dövlətinə arxadan - qərb tərəfdən zərbə vurdu. Toqonlular bu basqını gözləməmişdilər. Türk qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Saydoma soxulur və dağlara çəkilməyə imkan tapmayanların hamısını qırır və çoxlu qənimətlə geri dönrülər.

VI əsrdə türkütlər hələ özlərini vahid xalq hesab edirdilər. Hələ əsrin 80-ci illərində türk xanları arasında ikitirəlik baş verəndə türk bəylərinin öz dəstəsi ilə bir xandan başqa xanın xidmətinə keçməsi adi hal idi. VI əsrin sonunda qərbi türk xaqanı Kara Çurın Türk birinci dəfə ümumtürk taxtına oturduqda bu, şərqi türklər arasında heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Lakin o, məğlub olan kimi şərqi türklər hamısı onu tərək etdi. Kara Çurın Türklə birlikdə onun qərbi türklərdən ibarət olan hərbi dəstəsi də məhv edildi. Bundan sonra şərqi və qərbi türklər arasında qan ədavəti düşür. Qan intiqamı ədavəti daha da qızıqdırır. Bundan sonra türk dövlətinin birləşdirilməsi qeyri-mümkün olur.

Ümumtürk xaqanı Tüzlüg xaqan Kijin eyni zamanda şərqi türk xaqanlığından birinci xaqanı olur. Tüzlüğün xaqanlığı uzun sürmür. 608-ci ildə o vəfat edir.

ŞƏRQİ TÜRK XAQAŃLIĞI

Tüzlüg xaqan vəfat etdikdən sonra taxta onun oğlu Dügi çıxır (608). Çin salnamələri onu Şibi xan Dügi adlandırır. Onun türk adı Şibir yaxud da Sibir xaqandır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində $\text{ş} > \text{s}$ əvəzlənməsi hələ qədim zamanlardan qanuni fonetik hadisədir. Buna görə də bu xaqanın adının Şibir variantından daha çox Sibir variantına üstünlük verərdim. Və mənə elə gəlir ki, indiki Sibir sözü də həmin xaqanın adından götürülmüşdür. Əgər yaddaşım məni aldatmırsa, Sibir sözüne tarixdə ilk dəfə bu xaqanın adı ilə təsadüf edirik.

Özündən əvvəlki xaqanlara nisbətən Sibir xaqanın hakimiyyəti bir qədər sabit və uzun müddətli olur. Tüzlüg xaqana nisbətən bu xaqanın siyasətində də nisbi müstəqillik özünü göstərir. Əlbəttə, Çinin vassalı olduğu üçün, təbii ki, türk xaqanı bu və ya digər məsələni həll etmək üçün Çin sarayına müraciət etməli idi. Lakin Sibir xan hərdən müstəqillik də göstərirdi.

615-ci ildə xaqan başda olmaqla türk qoşunları Çinə hücum edib Yanmında imperatoru mühasirəyə alır, ancaq tezliklə çinlilərə kömək gəlir və türk qoşunları mühasirədən əl çəkib geri qayıtmalı olur. Bu hadisədən sonra Sibir xaqan Çinə xərac verməkdən imtina edir. Həmin bu dövrdə Suy sülaləsinin süqutu yaxınlaşırdı – nəinki xalq, hətta ayrı-ayrı qoşun sərkərdələri imperatora qarşı çıxırdı. Çin salnaməsinin yazdığına görə, Orta dövlətin böyük çoxluqda əhalisi Sibir xaqanın tərəfinə keçirdi və o, ən qüdrətli padşaha çevrildi¹. Xaqan imperatorla Syao-xəunu qəbul edir, Çinin yüksək rütbəli məmur və sərkərdələri onun tərəfinə keçir və özlərini xaqanın vassalları adlandırırlar. Xaqanın bir milyon nəfərlik qoşunu vardı. Çin salnaməsi yazır: «Heç vaxt, keçmişdə də şimalın köçəri qəbilələri belə güclü olmamışdı»². 618-ci ildə Çin sərkərdəsi Qao-tzu Txay-yuanda üsyan qaldırıb xaqanın yanına hədiyyələrlə birlikdə sülh bağlamaq üçün elçi göndərir. Sibir xaqan Kaşaqli tiginini (şahzadəni) 2000 at təqdim etmək üçün

¹ Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh, 245.

² Yene orada.

göndərir. Tiginin 500 nəfərlik qoşunu da imperiyanın paytaxtında əmin-amanlıq yaratmaq üçün imperator qoşunlarına qoşulur. Xaqan bunu öz xidməti sayırdı. Türk xaqanının elçiləri hər dəfə imperiya paytaxtına gələndə özlərini daha sərbəst aparırdılar. 618-ci ilin yayında Kutluğ tigin (Çin dilində: Qudulu Dələ) imperator sarayına gəlir. Imperator taxt-tac zalında ona qonaqlıq verir və onu öz yanında taxtda oturdur. Nəzərə alsaq ki, Kutluğ tigin vəliəhd deyildi, onda aydın olar ki, bu, imperatorun türk xanədanına göstərdiyi ən böyük hörmət idi; keçmiş zamanlarda hətta xaqan da imperator taxtının yanında taxta oturdulmurdu. 619-cu ildə Sibir xaqan 500 süvari ilə birlikdə Sarı (Xuanxe) çayı keçərək imperatora qarşı Txayyuanda üsyan qaldırmış Qao-tzuya hücum etməyə hazırlaşır. Lakin həmin il (619) xəstələnib vəfat edir. Çin imperatoru onun dəfninə xüsusi səfirlik və 30000 top inək göndərir. Çin salnaməçisi yazır ki, Sibir xaqanın oğlu Şibobi (gələcək Tuli xaqanı – Ə.R.) azyaşlı olduğu üçün taxta çıxarılmır və ləyaqətlə yaşamaq üçün xaqanlıqın şorq hissəsinə göndərilir; taxta xaqanın kiçik qardaşı Sılıfu şad (Çin dilində: Sılıfo Şe) çıxarılır; o, taxta Çulo xaqan adı ilə çıxır¹. Çin salnaməçisi yenə də türklərin taxt-taca vərəsəlik qanununu başa düşmədiyini büruzə verir: türk törüsünə görə, taxt-tac Sibir xaqanın oğlu Şibobiyə deyil, elə xaqanın kiçik qardaşı Sılıfu şada çatırdı; Şibobinin azyaşlı yaxud çoxyaşlı olmasının vərəsəlik hüququna heç bir dəxli yoxdur.

Çulo xaqanın hakimiyyətə başladığı illər həm türk xaqanlıqı, həm də onun qonşusu Çin imperiyası üçün ağır zamanlar idi. 613-618-ci illərdə Suy imperiyasında böhran baş verir, böhran vətəndaş müharibəsinin başlanması, Suy sülaləsinin devrilməsi və Tan sülaləsinin (618-907) hakimiyyət başına gəlməsi ilə nəticələnir. Çin imperiyasındakı bu qarışıqlıq Çulo xaqana Çinlə müvəffəqiyyətlə müharibələr aparmağa imkan verir. Türklərin hələ Sibir xaqanın hakimiyyəti illərində başlanmış müstəqil siyasət yeritmək meylə Çulo xaqanın hakimiyyəti illərində daha da qüvvətlənir. Güclü orduya malik olduğu üçün Çulo xaqan tez-tez Çinə hücumlar edir.

Çulo xaqanın arvadı İ-çen Suy sülaləsindən olan şahzadə idi. Buna görə də onun Tan sülaləsinə yaxşı münasibət bəsləməyəcəyi aydın idi. Xaqan üzde Tan sülaləsi ilə

¹ Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 246.

münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışdığını göstərir, gizləndə isə həmin sülaləyə qarşı hazırlanan bütün intriçalarda iştirak edirdi. Məsələn, 620-ci ildə Çin sərkərdəsi Lyan Şi-du xaqana belə bir təkliflə müraciət edir: «Çunyuanda iğtişaşlar baş verir, ölkə bir neçə çarlığa parçalanmışdır. Vəziyyət bərabərdir, qüvvələr zəifdir, buna görə də hamı türklərə tabe olur. İndi Tan sülaləsi bütün imperiyanı tabe etmişdir. Mən özümün məhv olacağımdan qorxmuram, ancaq qorxuram ki, növbə sizə də çatsın. Yaxşı olardı, nə qədər ki o, taxt-tacı möhkəmləndirməmişdir, cənubda Çjunyuani tutasınız, mən isə bələdçi olmağa söz verirəm»¹. Çulo xaqan kiçik qardaşı Böri şadın başçılığı ilə iki minlik süvari qoşunu Lü U-çjouunun köməyə göndərir; birləşmiş Çin-türk qoşunları şimali Şansi əyalətinə soxulur. Müttəfiqlər müvəffəqiyyətlə irəliləyir və Bançjounu tuturlar. Türklər üç gün ərzində şəhərdə olan bütün qadın və qızları yığıb gedirlər; çinlilər onların getməsinə mane ola bilmir, çünki Çin mənbələrində Tszüylən adlandırılan bir tigin (şahzadə) türklərin köməyinə gəlir². L.N.Qumilev gənc qadınları aparılmış şəhəri Szinyan adlandırır³. Təbiidir ki, türklər tərəfindən tərk edilmiş Lü U-çjounu Tabğaç (Çin) ordusu məğlub edir, Lü U-çjou türklərin yanına qaçır, lakin türklər onu öldürür.

Çulo xaqan Suy sülaləsinin bütün tərəfdarlarını öz ətrafına toplayır. O, devrilmiş imperatorun arvadı Syao-xeunu və digər Çin əsilzadə və çinovniklərini öz dövlətinə qəbul edib Dinsyanda yerləşdirir və onlara 10000 əsgər verir. Qaçqın çinlilər türk torpaqlarında mühacirətdə olan Çin hökumətini yaradır, başqa sözlə, Suy sülaləsini bərpa edirlər.

Çulo xaqan Tan imperiyasına qarşı mübarizəsini davam etdirmək fikrində idi. Əyanları xaqanı fikrindən döndərməyə cəhd edirlər. Xaqan onlara deyir: «Mənim əcdadlarım xaqanlıqı itirmişdi; lakin Suy sülaləsinin köməyi ilə əldə saxladılar. İndi bu, pisliklə unudulmuşdur. Fal müvəffəqiyyətsizliyi xəbər verir: doğrudanmı ruhlar bunu bilmir? Mən qərara almışam»⁴. Belə oldu ki, üç gün qar yağdı; ordada gecə yarı bərk qışqırıqlar eşidilirdi, qışqıran adamlar isə görünmürdü. Çin mənbələrindən bəziləri yazır ki, «qanlı yağış yağdı». Xaqan xəstələnir. Arvadı

¹ Л. Н. Гумилов. Древние тюрки, səh. 179.

² Н. Я. Бичурин. Adı çəkilən əsəri, səh. 246.

³ Л. Н. Гумилов. Древние тюрки, səh. 179.

⁴ Н. Я. Бичурин. Adı çəkilən əsəri səh. 246–247.

onu müalicə edir. Xaqanda sarılıq meydana gəlir və Çulo xaqan bundan vəfat edir (620). Bəzi mənbələr bu fikirdədir ki, xaqanın arvadı Çin şahzadəsi olduğu üçün ərini zəhərləyir. Düzdür, İ-Çen Çin şahzadəsi idi, lakin o, Tan sülaləsindən deyil, Suy sülaləsindən çıxmışdı. Çulo xaqan isə Suy sülaləsinin mənafeyi uğrunda Tan sülaləsi ilə mübarizə aparırdı. Buna görə də arvadı onu zəhərləyə bilməzdi.

Çin salnaməçisi yenə də vərəsəlik haqqında türk törüsünü başa düşmədiyi üçün yazır ki, Çulo xaqanın oğlu Yüyeşe Şad (Şe) bədəcə zəif olduğu üçün taxta çıxarılmadı; taxta xaqanın kiçik qardaşı Dubı çıxarılır (620). Dubı taxta Xeli xaqan adı ilə çıxır. Xeli xaqanın türkcə adı Kat İt xaqan Tuğbırdır.

Kat İt xaqanın hakimiyyəti illəri türk dövlətinin həm yüksəlişi, həm də tənəzzülü, dağılması dövrüdür. Hələ Çulo xaqanın hakimiyyəti dövründə telə qəbilələrindən uyğur, buğu, tonra və bayırku qəbilələri birləşib Yağlakar xanın başçılığı ilə üsyan etmişdilər. Üsyan uğurla nəticələnmişdi. Böyük çölün şərq hissəsi üsyançıların əlində olduğu üçün Kat İt xaqan paytaxtını (ordasını) Vu-yuandan düz şimala Xanqaya köçürməyə məcbur olur. Çulo xaqanın oğlu Yüyeşe şad 10 min yurtla Ordosa köçüb məskən saldıqdan sonra Linçjou dairəsi sərhəd olur. Xaqan Sibir xaqanın oğlu Şibobiyə Tuhı xan adı verir və onu dövlətin şərqində yerləşdirir. Qardaşı Sibir xaqan kimi, Kat İt xaqan da Suy imperiyasının tərəfdarlarından idi. Tan imperiyasına qarşı düşmənçiliyin bir səbəbi də bu idi ki, Kat İt xaqan qardaşı Sibir xaqanın Suy sülaləindən olan arvadı İ-çenlə evlənmişdi. İ-çenin kiçik qardaşı türklər vasitəsi ilə Suy sülaləsini bərpa etmək ümidində idi. Kat İt xaqan atasının və böyük qardaşının topladığı çoxsaylı və yaxşı təchiz edilmiş orduya arxalanaraq Çin imperiyası ilə təkəbbürlə danışırdı. Çin salnaməçisi xaqana antipatiasını gizlətməyərək yazır: «Bütün köçəri xalqlardan bir dərəcədə yuxarıda duraraq o (yəni, Kat İt xaqan – Ə.R.), Orta dövlətə nifrətlə baxırdı, məktubda da, sözdə də dikbaş danışırdı. İmperator (Tan sülaləsinin birinci imperatoru Qao-tszu nəzərdə tutulur – Ə.R.) o vaxt imperiyada qayda-qanunu bərpa etməklə məşğul idi; buna görə də xanın qarşısında alçalmağa və böyük hədiyyələr verməyə məcbur idi:

çoxlu hədiyyə və təltiflərə baxmayaraq, xan hələ üstəlik narazi idi və yeni hüdudsuz tələblər irəli sürürdü»¹.

621-ci ildə Kat İl xaqan Çin sərkərdəsi Yuan-Qün-çjanla birləşib Yanmin şəhərinə basqın edir, lakin bu basqın Çin tərəfindən dəf edilir. Xaqan həmin ilin yayında Çinə ikinci dəfə hücum edir. Bu dəfə Çin qoşunlarını darmadağın edir. Çinlilər türklərdən bir nəfər də əsir tuta bilmirlər.

Çin boyunduruğu altında yaşamaq müstəqil, azad həyat sürməyə alışmış türklərə çox ağır təsir edirdi. Buna görə də türklər Çin hakimiyyətinə qarşı çıxır, öz müstəqil dövlətlərini yaratmağa çalışırdılar. Bütün bunlar – türklərin çinliləşdirilməsinə qarşı etiraz, müstəqil türk dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdə öz əksini tapmışdır. Kat İl xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti yenə də tərəqqi edib yüksəlməyə başlayır. Türklər tez-tez Çin ərazisinə basqın edir, bol qənimətlə geri qayıdırlar. Türk dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa edəcəyinin əlamətləri getdikcə aydın sezilirdi. Lakin bu zaman dövlətdə yenə ikitirəlik başlanır. Çinlilərin təhriki ilə bayırku, xoyxu (hoem-he, yəni uyğur) və sie-yon-to (seyanto) qəbilələri (hər üç qəbilə tələ qəbilə ittifaqına daxildir) üsyan qaldırır.

Türklər və uyğurlar bir dildə danışdı: bunu göytürk (Orxon-Yenisey) və qədim uyğur abidələrinin dilini müqayisə etdikdə aydın görmək olar; məsələn, Kül tigin və Moyun Çor (birincisi göytürk, ikincisi qədim uyğur abidəsidir) kitabələrinin dili arasında, demək olar ki, heç bir fərq yoxdur. Hər iki qəbilə ot və suyun bolluğundan asılı olaraq eyni cür də köçəri həyat keçirir, mal-qaralarını ot və su bol olan yerə aparırdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə, türkün və uyğurlar arasındakı oxşarlıq bununla da bitirdi və qalan hər şeydə onlar bir-birindən bir az fərqlənirdilər. Həmin bu azacıq fərq onların bir xalq kimi birləşməsinə mane olurdu. Hər şeydən əvvəl türklərlə uyğurların mənşəyində bir az fərq vardır. Türklərin mənşəyi haqqında artıq danışılmışdır. Uyğurların mənşəyi haqqında sonra – uyğur qəbilələrinin tarixini nəzərdən keçirəndə danışacağıq. Burada təkcə onu qeyd etməyi lazım bilirəm ki, hər iki qəbilə öz mənşəyini insandan və qurddan götürür, lakin türklər öz mənşəyini insan oğlu və dişi qurddan, uyğurlar isə

¹ Н. Я. Бичурин. Адн çəkilən əsəri. səh. 247.

erkək qurd və insan qızından götürürlər. Lakin ilk baxışda mənasız görünən (hər iki əsəirdə insan və qurd qəbilənin əcdadıdır) bu kiçik fərqi böyük məna əhəmiyyəti vardır. VI əsrin məna simvolikasına görə, cins müəyyənləşdirici prinsipdir. Qədim türk qəbilələrinin anlayışına görə, Göy atadır, Yer anadır. Kül tigin abidəsini yadınıza salın: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış» (KT § 1). Buna görə də türkütlərdə olduğu kimi Göyləri insan hesab etmək, yaxud uyğurlarda olduğu kimi Göyləri heyvan hesab etmək o qədər də əhəmiyyətsiz deyildi. Əsəirdəki bu kiçik fərq təsadüfi deyildi: antropologiya bu iki qəbilənin müxtəlif mənşəli olduğunu təsdiq edir. VI-VIII əsrlərin bütün türk qəbilələrinə nisbətən türkütlər ən çox monqoloid irqinə mənsub olanlardır. L.N.Qumilev yazır: «Tbilisini mühasirə etmiş türk sərkərdələrini təhqir etmək üçün gürcülər «məhəng balqabaq gətirdilər, onda hunların çarının şəklini çəkdilər – bir arşın eninə, bir arşın uzununa; kirpiklərin əvəzinə heç kimin görə bilməyəcəyi bir neçə budaq çəkdilər; saqqal yerini eybəcər şəkildə çıpaq qoydular; burun pərələrinin yerini bir dirsək enində qoydular, bığlarda seyrek tüklər...». Bu, şübhəsiz, fərdi yox, şarjlaşdırılmış iri cizgilər idi»¹. Uyğurlar isə öz əcdadları di qəbilələri kimi kürən və avropoid xalqlardan idilər. Çin şəkillərində uyğur qalın burunlu, böyük gözlü, alt dodaqlardan başlanan saqqalı olan, qalın bıqlı və qalın qaşlı təsvir edilir. Arxeoloji qazıntılar da qədim uyğur qəbilələrinin avropoid irqinə mənsub olduğunu sübut edir. Bu iki xalq psixologiyasında da fərq vardır. Hər iki xalq cəngəvardir, lakin türkütlər intizamlı olduqlarından öz hərbi rəhbərlərinin ardınca getdikləri halda, uyğurlar öz azadlıqlarını qəhrəmanlıqla müdafiə etməyi bacarır, qələbə çaldıqdan sonra idarə edilmək qabiliyyətini (intizamı) itirir və öz evlərinə (daha doğrusu, köçlərinə) dağılır və düşməne özünə gəlmək, yenidən təşkil olunmaq və mübarizə aparmağa hazırlaşmaq imkanı verirdilər. Kat İI xaqanın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi və türk xaqanlığının öz əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə başladığı bir zamanda həmin bu uyğur qəbiləsi və ona qoşulan daha iki telə qəbiləsi üsyan qaldırır. Heç şübhəsiz ki, bu üsyanda Çin diplomatiyasının əli vardı, çünki bu vaxt türk xaqanlığı ilə Tan (Çin) imperiyası arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşmişdi.

¹ Л. Н. Гумилев. Древние турки, сәh. 181.

Çində gərginlik yaratmaq üçün xaqan devrilmiş Suy sülaləsinin tərəfdarlarına hər cür kömək edirdi. Bundan başqa Kat II xaqan daha iki qüvvəyə arxalanırdı. Şərqdə kıtay və tatabı qəbilələri üsyanda iştirak etmirdi və xaqana sadıq idi. Bu iki qəbilə VII əsrin 20-ci illərində tölis qəbilə ittifaqını təşkil edirdi. Onların başında Sibir xaqanın oğlu və xaqanlığın vəliəhdi Şibobi xan dururdu. Kıtaylar Tan sülaləsinə düşmən münasibət bəsləyirdi, tatabı qəbiləsi isə Çin taxtına namizədlərdən biri (Qo Kay-dao) ilə ittifaqda idi və birlikdə Çinin daxilinə basqın etmişdilər. Xaqanın ikinci müttəfiqi Toqon idi. Suy sülaləsi devrildikdən sonra Toqon istiqlaliyyət qazanmışdı. Toqonlular tabğaçlardan (çinlilərdən) və qərbi türklərdən xeyli ziyan çəkdiqləri üçün şərqi türk xaqanlığının müttəfiqi idilər.

Tan sülaləsindən olan Çin imperatoru türklərin hərəkətindən bərk qorxuya düşür. Sənaməçi yazır ki, imperator təkcə paytaxtda səkkiz diviziya təşkil etdi. Sənaməçi diviziyaların adlarını sadalayır və dislokasiya yerlərini göstərir¹. Hər diviziya şərqi və qərbi olmaqla iki diviziyaya bölünürdü, beləliklə, 16 diviziya alınır.

622-ci ildə imperiya ilə xaqanlıq arasında sülh bağlanır. Müqaviləyə görə, imperator böyük miqdarda qızıl alıb türk əsirlərini, o cümlədən xaqanın səfiri Joxan tiginini (kimliyi məna məlum deyil) əsirlikdən buraxır². Bu hadisəni L.N.Qumilov başqa cür izah edir: «İmperator Qaotszu (Li Yuan) dünyada hər şeydən çox belə zamanda (söhbət 621-ci ildə Loyan ətrafında Çin sərkərdələri Van Şi-çun və Dou Qən-də ilə imperator qoşunları arasındakı döyüşlərdən gedir - Ə.R.) türkütlərlə ixtilafdan qorxurdu, lakin tamamilə düzgün olmayan yol seçdi. O, dostluq yaratmaq üçün Kat II xana 100 min top ipək göndərdi. Xan isə bunda zəillik və qorxaqlıq gördü və Tan elçilərini həbsxanaya saldı. Buna cavab olaraq Çanda iki türkün əyanını - Jexayı və Aşidə tiginini həbs edib həbsxanaya atdılar, bununla müharibə üçün bəhanə verdilər»³. Türk qoşunları Şansi əyalətinə soxulub oranı viran qoydu. Tabğaç (Çin) qoşunu darmadağın edildi, sərkərdələri əsir alındı. Düzdür, imperatorun başçılıq etdiyi qoşun Loyan ətrafında

¹ Н. Я. Бичурин. Адл çəkilən əsəri, səh. 248.

² Yəna orada.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. səh. 186-187.

qiyamçı sərkərdələr üzərində qələbə çalır, lakin bu, vəziyyəti o qədər də yaxşılaşdırmır. Loyan ətrafında məğlub olan qiyamçılar özlərinə yeni sərkərdə (Lü Xəy da) seçərək mubarizəni davam etdirirlər. Onlar türklərin köməyi ilə 622-ci ildə Şandun əyalətinə soxulurlar. Türklərin əsas qoşunları Binçjouya hücum edir. Çin qoşunları əks hücumla keçib Mai qalasını azad etməyə təşəbbüs göstərirlər. Lakin Kat İl xaqan bir neçə on min əsgərlə Lü Xəy-da ilə birləşib hökumət qoşununu mühasirəyə alaraq bir neçə adamı, o cümlədən qoşunun başçısı, Çin sərkərdəsi Da-əni öldürür. Türklər müvəffəqiyyətlərini daha da inkişaf etdirərək Yanmin şəhərini tutur, Finqjou və Luçjou əyalətlərini viran qoyur və hər iki cinsdən olan 50 min adamı əsir tutub çölə aparırlar.¹ N.Y. Biçurinin yazdığına görə, bu əməliyyatda türklər 5 min əsir aparırlar². Bu əməliyyatda xaqanın rəhbərliyi altında 150 min türk süvarisi vuruşurdu. Daha 10 min əsgər də Lü Xəy-danın ordusu ilə Txayxan dağlarının şərq tərəfində imperator qoşunu ilə vuruşurdu. Bir neçə minlik süvari dəstəsi isə Yuançjou və Linçjou əyalətlərini çapıb-talamaqla məşğul idi. Çin imperiyası türklərin hücumunun qarşısını almaq üçün böyük səfərbərlik elan edir. Vəliəhd şahzadə Li Qən-çon və onun kiçik qardaşı, heç şübhəsiz, Çinin ən görkəmli sərkərdəsi Li Şi-min türklərin irəliyə soxulan bir neçə dəstəsini məğlub edir, bununla da xaqan qoşununun əsas qüvvələrini geri çəkilmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Çin salnaməçisi bu döyüşdə iştirak edən bütün Çin sərkərdələrinin adlarını sadalayır, kimin haradan hücumla başladığını, nə qədər adam öldürdüyünü, əsir aldığını, nə qədər qənimət ələ keçirdiyini mühasib dəqiqliyi ilə göstərir. Eyni zamanda Kat II xaqan da böyük səhvə yol verir: o, müvəffəqiyyətlərini genişləndirib müharibəni qələbə ilə başa vurmaq əvəzinə Çin sarayından çoxlu hədiyyə alıb sülh bağlayır. Burada istər-istəməz Kül tigin abidəsində türklərin çinlilərin yumşaq hədiyyəsinə (və şirin sözüne) aldandı külli miqdarda qırılması haqqında olan sözlər adamın yadına düşür. Bu, xaqanın təleyüklü səhvi idi: türklər hücum sürətini itirir, çinlilər isə qüvvə toplayıb Çin qiyamçılarını və türk ordularını ayrı-ayrılıqda məhv etmək üçün vaxt qazanırlar. Bu səhv türk xaqanlığının süqutunun başlanğıcı oldu.

¹ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, сөһ. 187.

² Н. Я. Бичурин. Адı çəkilən əsəri, сөһ. 249.

623-cü ildə qiyamçı Çin sərkərdələrindən Xəy-da, Qün-çjan və başqaları kiçik dəstələrlə mərkəzi hökumətə qarşı mübarizəni davam etdirirlər. Lakin bunun o qədər də strateji əhəmiyyəti yox idi. Çin imperatorunun vəliəhdi şahzadə Li Qən-çən müxtəlif vasitələrlə (pulla, vədlə, intriqa ilə və s.) qiyamçı sərkərdə Lü Xəy-danın ordusunu dağıtmağa müvəffəq olur. Xəy-danın yaxın adamları onu tərk edir, qalanlar isə onu tutub mərkəzi hökumətin əlinə verirlər. 623-cü il fevral ayının 7-də Lü Xəy-da edam edilir. Təxminən elə həmin vaxtda türklər qərbdəki müttəfiqləri Toqonu itirirlər – 623-cü ilin əvvəllərində imperator ordusu toqonluları məğlub edir və heç kimi əsir götürmür, hamını qırır; yalnız bir neçə nəfər qurtulub dağlara qaça bilir.

623-cü ilin payızında türklər Çin torpaqlarına yenə də basqınlar etməyə başlayırlar. Ancaq indi vəziyyət dəyişmişdi: türklər Çinin daxilindəki müttəfiqlərini – Çin üsyançılarını və Toqonu itirmiş, Çin imperiyası ilə təkbətək qalmışdılar. Digər tərəfdən, çinlilər onlara verilmiş vaxt imkanından səmərəli istifadə etmiş və hərbi əməliyyatlara yaxşı hazırlanmışdılar. Buna görə də vuruşan tərəflər bir-birinin üzərində üstünlük qazana bilmirdilər. 624-cü ildə Kat İl xaqan və vəliəhd Tulu (Şibobi) birləşmiş qüvvələrlə hücumu keçir. Onların düşərgəsi Yuançjoundan cənuba xeyli məsafədə uzanır. Türk ordusu öz qüdrəti ilə hamını lərzəyə salırdı. Bu ordunun qarşısını almaq mümkün deyildi. Onların qarşısını Çin ordusunun iki korpusu alırdı. N.Y. Biçurinin yazdığına görə, Çin korpuslarına Tsinqvan və knyaz Yuangi başçılıq edirdi¹. L.N. Qumilev isə korpuslara imperatorun ortancıl oğlu Li Lun-kinin rəhbərlik etdiyini göstərir². Hadisələrin digər təsvirlərində üslub fərqlərini nəzərə almasaq, o qədər də kəskin fərq özünü göstərmir.

Qaynaqların yazdığına görə, leysan yağışlardan sonra daşqın olmuş, ordunu təchiz etmək çətinləşmişdi. Hadisələrin sonrakı gedişini Çin salnaməsi belə təsvir edir (mən sərkərdələrin adını N.Y. Biçurinin əsərindəki kimi yox, L.N. Qumilevin əsərində olduğu kimi verəcəyəm): «Qoşun Binçjouda yerləşmişdi. Xanlar qəfildən 1000 süvari ilə gəldilər; Vulun-ban yaxınlığında düzüldülər və bir neçə yüz süvari döyüşə başlamaq üçün irəli çıxdı. Bütün korpusun üzü dəyişdi.

¹ Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsər, səh. 249-250

² Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, səh. 188.

Li Şimin (N.Y.Biçurində: Tsin-van – Ə.R.) yüz nəfər süvari ilə düşmənin qabağına çapdı və qışqırdı: «Saray türkütlərin qarşısında nankor olmamışdır; bəs nə üçün daxilə bu qədər uzaq (dərin) soxulmuşsunuz. Mən, Li Şi-minəm (Biçurində: Tsin-vanam – Ə.R.); buna görə də özüm xanlarla vuruşmağa gəlmişəm. Döyüşmək qərarına gəlsəniz, mən yalnız yüz süvari iləyəm. Boş yerə bu qədər qırğın salmaq mənasızdır». Xyeli (Kat II xaqın – Ə.R.) gülümsədi və bir söz belə demədi. Sonra knyaz Tulinin yanına çapdı və dedi: «Sən nə vaxtsa mənimlə əhd etmişdin ki, böyük təhlükədə bir-birimizə kömək edək, indi isə çəkdiyimiz xoş rahiyyəli maddənin heç iyi qalmamışdır. Məsələni birdəfəlik həll etmək istəmirsinizmi?» Tuli da cavab vermədi. Knyaz çayı keçmək istədi. Xyeli (Kat II xaqan – Ə.R.) gördü ki, knyazın qoşunu azdır, həm də onun Tuli ilə söhbətini eşitdi; buna görə də daxildən Tuhdan şübhələnməyə başladı və o dəqiqə knyaza bunları demək üçün çapar göndərdi: «Qoy knyaz məndən şikayət etməsin. Mən vuruşmayacağam, knyazla iş haqqında danışmaq istəyirəm». Bundan sonra xan geri çəkildi. Li Şi-min (N.Y.Biçurində: Tsin-van – Ə.R.) şaiyələr yaymaq üçün adamlar göndərdi. Tuli həqiqətən də knyazın tərəfinə keçməyə mayıl idi və döyüşə girmək istəmirdi, Xyeli (Kat II xaqan – Ə.R.) isə ona zor gəlmək istəmirdi, onu Çəbi tigin Simo (N.Y.Biçurində: Tsyabi-Dələ Simo – Ə.R.) ilə sülh təklif etməyə göndərdi. İmperator razılaşdı və Tuli özü knyazla qardaşlaşmağı ona təklif etdi. İmperator Simonu qəbul edib onu özü ilə taxta apardı. Simo baş əyib imtina etdi. İmperator ona dedi: mən səni Xyelinin (Kat II xaqanın – Ə.R.) simasında qəbul edirəm. Simo əmri yerinə yetirdi. Xyeli (Kat II xaqan – Ə.R.) təzəcə sülh bağlamışdı ki, güclü yağışlar yağmağa baladı; kaman və oxlar zəiflədi. Xaqan təəssüflə geri qayıtdı»¹.

Beləliklə, Kat II xaqan ikinci səhvə yol verir, ovcunun içində olan qələbəni əldən buraxır. Çin dövləti şərqli türklərlə sülh bağlayır ki, müharibəyə hazırlaşsın. İmperator əvvəlcə paytaxtı cənuba köçürmək istəyir, lakin oğlu Li Şi-min sübut edir ki, paytaxtın cənuba köçürülməsi Çinin şimal hissəsinin könüllü surətdə türklərə verilməsi demək olardı. İmperatorun yanında çağırılan hərbi şura qərara alır ki, şimal sərhəddəri möhkəmləndirilsin, Xuanxe çayında avarlı donanma yaradılsın. İmperator qərbi türklərin yanına səfirlik göndərir və qərbi

¹ Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 250.

türklərin xaqanı Tun Yabğu ilə şərqi türklərə qarşı hərbi ittifaq bağlayır.

Kat II xaqan bütün bu hazırlığı görürdü. Buna görə də 625-ci ildə türklər yenidən Çinin daxilinə hücumlar etməyə başlayırlar. Həmin ilin yayında xaqan qoşunları Linçjou, Şojou və Dayçjounu mühasirə edirlər. Bütün 625-ci il boyu türk qoşunları Çinin şimal əyalətlərini talan etməklə məşğul olur. Çin salnaməsi dağıdılmış və talan edilmiş şəhərlərin, məğlub edilmiş və öldürülmüş Çin sərkərdələrinin böyük bir siyahısını verir. Bir il sonra 626-cı ilin sentyabrın 23-də Kat II xaqan yüz minlik ordu ilə Çin imperiyasının paytaxtı Çanan şəhərinin ətrafına gəlir. Artıq Çində hakimiyyət başına istedadlı sərkərdə Li Şi-min gəlmişdi; onun imperator adı Taytszundur. İmperator paytaxtı möhkəmlədir. İlk toqquşmada türklərdən min nəfər öldürülür və Sığın Uluço əsir tutulur. Kat II xaqan saray xadimi Çjişi SİLini Çin sarayına şəxsən imperatorla görüşmək üçün göndərir. Görüş zamanı Sili istixarla deyir ki, indi iki xan milyonluq ordu ilə gəlmişdir. Bunun cavabında imperator Taytszun deyir: «Mən şəxsən xanla sülh müqaviləsi bağlamışam; siz isə onu pozdunuz; bundan əlavə ədalətli müharibənin əvvəlində ata və oğul (Kat II xaqan Çulo xaqan və Sibir xaqanın qardaşı idi, onların üçü də Kijin xaqanın oğulları idi. Tuli xan Sibir xaqanın oğlu idi – Ə.R.) mənim təklifimlə razılaşdılar və saysız-hesabsız qiymətli əşyalarla və ipək parçalarla mükafatlandırıldılar; nə üçün həyasızcasına qoşunla bizim paytaxtımızın ətrafına gəlmişsiniz və hələ özünüz də öz qüdrətinizlə öyünürsünüz? İndi mənə bu qalır ki, sizi məhv edim»¹. Sili bağışlanmasını xahiş edir. Əyanlar da imperatora məsləhət görürlər ki, onu hörmətlə yola salsın. İmperator əmr edir ki, SİLini dövlət kabinetində sarısnlar. Sonra o, əmr edir ki, qoşunun ən yaxşı hissələri şəhərdən çıxsın və döyüşə hazır vəziyyətdə düzölsün. Çin ordusunun mavi bayraqları, batalyonların hərbi düzümü türkləri heyrətə salır. Sonra imperator bir neçə nəfərin müşayiəti ilə Vey çayının sahilinə gəlib uca səslə xaqanı məzəmmət edir. O, Kat II xaqanın atının cilovundan tutub döyüşə hazırlaşmağa çağırır. Əyanlardan biri (Syao Yuy) imperatorun özünə laqeydliyini görüb onun atının üzəngisindən yapışır və uzaqlaşmaq üçün onu dilə tutur. İmperator ona deyir: «Mən hər şeyi yaxşı-yaxşı fikirləşmişəm, sənin bunu bilməyin

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 252.

lazım deyil. Türkütlər öz basqınları ilə bizim torpaqları silib süpürmüşlər. Bizim daxili şəraitimiz... nə qədər çətin olsa da onlar fikirləşirlər ki, mən şəhərdə qapanıb qalacağam, onlar isə bu arada paytaxtın ətrafında böyük soyğunçuluq edəcəklər. Mən ona görə tək çıxdım ki, heç nədən qorxmadığımı göstərim; mən yaxşı qoşun çıxarmışam, qoy onlar bilsinlər ki, mən vuruşacağam və onların arzularının əleyhinə olaraq onların ilk fikirlərinin qarşısını ala bilərəm. Onlar bizim torpaqların içərilərinə çox dərin soxulduqları üçün qorxacaqlar ki, geri qayıda bilməsinlər: buna görə də döyüşmək lazım gələrsə, müqavilə möhkəm olar. Bu yürüş bizim düşmən üzərindəki hakimiyyətimizin taleyini həll etməlidir»¹. İmperatorun cəsəreti Çin dövlətini bu dəfə də xilas edir. Elə həmin gün Kat İl xaqan sülh bağlamağı təklif edir. Çin imperatoru təklifi qəbul edir. Ertəsi günü Vey çayının üstündəki Byan-tsyao körpüsündə ağ at kəşib sülh bağlayırlar. Türk qoşunları geri qayıdır. İmperatorun xahişi ilə xaqan tutduğu bütün əsirləri azad edib Çinə qaytarır.

Bu qədər üstün qüvvəyə malik olub neçənci dəfə sülh təklif etmək, sülh bağlamaq təəccüb doğurur. Xaqanın bu dəfəki sülh təklifini yalnız bir şeylə izah etmək olar. Güman ki, Kat İl xaqana xəbər verilmişdir ki, qərb türkləri şərq türklərinə qarşı hərbi yürüşə hazırlanırlar. Xatırlatmaq lazımdır ki, qərbi türk xaqanlığı ilə Tan sülaləsi şərqə türk xaqanlığına qarşı hərbi ittifaq bağlamışdı. Onda haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır: xaqanlığın təhlükəsizliyini arxadan (qərbdən) təmin etmədən Kat İl xaqan Çin üzərinə nə üçün yürüş edirdi?

Şərqi türk xaqanlığı ilə Çin imperiyası arasında Vey çayı üzərində bağlanan sülh Tun Yabğu xaqanının şərq yürüşünü pozur. Lakin qərb türkləri bu zaman İran-Bizans müharibəsində bərk məşğul idilər.

Bağlanan sülh müqaviləsinə imperator Taytszun özü qiymət verir. Əyanlardan biri (Syao Yuy) ondan soruşur: Xyeli (Kat İl xaqan) gələndə hərbi rəislərin çoxu döyüşməyi təklif etdi. Yaxşı olmadımı ki, düşmənlə döyüşüb onu məğlub edə idik. İmperator ona belə cavab verir: «Türkütlər çoxsaylıdır, lakin onlarda intizam yoxdur. Padşah da, rütbəliylər də tək-cə mənfəət güdür. Xan çayının qərb tərəfində duranda ağsaqqallar mənim yanıma gəldilər. Mən onları sərxoş olanadək içirdim və

¹ Б.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 253.

hamısını sarıdım. Bunu etmək çox asan idi. Mən həm də sərkərdələrdən Çan-sun Vu-tszi və Li Tszinə əmr etdim ki, qoşunu gizli şəkildə Yuçjouya aparsın; və böyük ordu düşməni izləməyə başlayanda pusqu onun ön yolunu kəsməli idi. Onda onları tutmaq ovucu çevirmək kimi asan olardı. Mən taxt-taca bir az əvvəl çıxmışam və dövlət üçün dinclik, sakitlik zəruridir. Düşmənlə döyüşə başlayaraq biz çoxlu öldürülmüş və yaralanmış adam itirə bilərdik. Düşmən darmadağın edilərdi, lakin məğlub olmazdı və əgər qorxu onlara qayda-qanun qaytarsa idi və bizə qarşı nifrət oyatsa idi, onda biz ona qarşı necə durardıq? İndi, silahı qoyub və zirehi çevirib, əgər düşməni bahalı əşyalarla və ipək parça ilə şirnikləndirsək, onda onlar fəxr edəcəklər; təkəbbür isə onları məhvə doğru aparır; və buna görə də deyirlər: almaq istəyirsənsə, mütləq ver»¹. Xaqan imperatora 3 min at və 10 min qoyun hədiyyə göndərir, lakin imperator təşəkkür edib bunları qaytarır və əvəzinə türklərə əsir düşmüş çinlilərin azad edilməsini xahiş edir. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, xaqan onun xahişini yerinə yetirir.

Çin imperatorunun uzaqgörənliklə dediyi sözlər tezliklə həqiqətə çevrilir. Düşməndən xeyli üstün olub döyüşə girməmək, döyüşsüz qələbəni əldən vermək, sülh bağlamaq, özü də neçənci dəfə, türklərə pis təsir bağışlayır. Ölkədə narazılıqlar başlanır. 626-cı il sülhündən sonra böyük çöldə xəbər yayılır ki, Kat İl xaqan Çin imperatoru üzərində böyük qələbə qazanmışdır. Seyanto qəbiləsi qərbi türk xaqanlığından ayrılıb şərqi türk xaqanlığı ilə birləşdiyini bildirir. Bu vaxt seyanto qəbiləsində 70 min çadır vardı. Seyanto qəbiləsinin şərqi türk xaqanlığına birləşməsi Kat İl xaqanın şimali Cuncariyaya hakim olması, qərbi türklərin hücumu təhlükəsinin aradan götürülməsi, habelə xaqanlığın xeyli güclənməsi demək idi. Digər tərəfdən isə bunun mənfi nəticəsi də vardı: şərqi türk xaqanlığında tələ ünsürləri güclənirdi və bu, tezliklə özünü göstərdi.

626-cı ildə Vey çayı üzərində bağlanmış sülh müqaviləsi Kat İl xaqanı təmin etmirdi. Xaqan öz səhvini başa düşür. Xaqan başa düşür ki, Çin imperiyası o qədər də güclü deyildir ki, ona qalib gəlmək olmasın. Hələ üstəlik Çin imperatoru təklildə, müttəfiqsiz şərqi türklərə hücum etməyə cürət etməz. Onun müttəfiqi – qərbi türk xaqanının başı isə İranla müharibəyə qarışmışdı, qərbi türk

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 253-254.

qoşunları Zaqafqaziyada ilişib qalmışdı. 627-ci ildə Kat İl xaqan Çin dövləti ilə müharibə etmək haqqında düşünür. Buna görə də o, hər şeydən əvvəl, Tun Yabğu xaqanın Çin imperatoru ilə qohum olmasına mane olmağı qərara alır. Tun Yabğu xaqan hələ 625-ci ildə Çin imperatoru ilə qohum olmaq istədiyini bildirmişdi. İmperator əyanları ilə məsləhətləşdikdə onlardan biri demişdi ki, uzaqda olanla qohum olmaq, yaxında olana hücum etmək rahatdır (yəni qərbi türk xaqanı ilə qohum olmaq, şərqi türk xaqanına hücum etmək rahatdır). İmperator bu fikri bəyənmiş və qohumluğa razılıq vermişdi. 627-ci ildə Kat İl xaqan bildirir ki, şahzadə onun torpaqlarından keçəndə o, şahzadəni tutub saxlayacaq. Tun Yabğu xaqan bundan kədərlənir, lakin əlindən bir şey gəlmir. 627-ci ilin qışı sərt keçir, çoxlu mal-qara və at tələf olur. Xalqın narazılığı buna gətirir ki, həmin ili seyanto, xoyxu (uyğur) və bayırku qəbilələri üsyan edib şərqi türk xaqanlığından ayrılır. Kat İl xaqan Çinlə müharibəyə başlamazdan əvvəl bu qəbilələri rəm etmək qərarına gəlir. O, qərbdən oğlu Yukuk xanı böyük bir ordu ilə qiyamçı qəbilələrin üzərinə göndərir, Tuli xana isə əmr edir ki, şərqdən öz tölis qəbilələri ilə qiyamçıların üzərinə hücumu keçsin (N.Y. Biçurin təkcə Tuli xanın qiyamçıların üzərinə göndərildiyini yazır, Yukuk xan haqqında danışmır¹). Uyğurlar 5 min nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə ilə Yukuk xana qarşı çıxır və Malişan dağının yaxınlığında onun ordusunu darmadağın edirlər. Yukuk xanın əmisi oğlu Aşina Şeni onun köməyinə gəlir, lakin uyğurlar onu da məğlub edib çoxlu əsir tuturlar. Tuli xanın ordusunun aqibəti daha pis olur: o, döyüşdə tam məğlub olur, kiçik bir yüngül süvari dəstəsi ilə güclə qaçıb canını qurtarır. Kat İl xaqan bundan qəzəblənir. O elə düşünür ki, Tuli döyüşü bilərəkdən uduzmuşdur (yada sahrım ki, Tuli xaqan hələ əvvəllər Çin imperatoru ilə dostluq edirdi). Xaqan əmr edir ki, qardaşı oğlunu həbs etsinlər, L.N. Qumilev əlavə edir ki, xaqan onu çubuqla kötəklədirir², lakin kötək məsələsi N.Y. Biçurinin əsərində çoxdur. L.N. Qumilev əlavə edib yazır ki, Kat İl xaqanı günahlandırmaq çətindir. Onun qardaşı oğlu Çin imperatoru qarşısında səcdə edərək ikibaşlı oyun oynayırdı. Axı məhz o, iki dəfə Çinə müvəffəqiyyətli hücumu pozmuşdu, indi də onun məğlubiyyəti, görünür, ali xaqanın

¹ Н. Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 254.

² Л. Н. Гумилев. Древние торки, səh. 198.

qüdrətini möhkəmlətmək istəmənin nəticəsi idi¹. Tuli xan bu təhqirdən sonra əmisinə kin bəsləyir.

Yuxarıda göstərildi ki, qış sərt keçdiyi, çoxlu qar yağdığı üçün çoxlu mal-qara və at tələf olur, türklərin arasında aclıq baş verir. Türk qoşunları heyvan tutmaq bəhanəsi ilə sərhədi keçir, Şoçjouya daxil olur. Dövlət adamları Çin imperatoruna deyirlər ki, türklər sülh müqaviləsini pozduqları üçün xaqanlığa müharibə elan etmək lazımdır. İmperator buna razı olmayıb deyir: «Hətta sadə adama da inanmaq olmaz, padşaha isə xüsusilə. Biz onlarla əhd bağışlamışıq. Onların bədbəxtliyindən istifadə edib onların məhvini axtarmaq olarmı? Qoy onlar bizimlə həqiqətlə rəftar etməsinlər, onda müharibə elan edərik»².

628-ci ildə Tuli xan – tölislərin xanı əmisinə qarşı üsyan edir və kömək üçün Çinə müraciət edir. İmperator deyir: «Mən və Xeyli (Kat İl xaqan – Ə.R.) əhd bağışlamışıq, Tuli ilə isə qardaşlıq ittifaqına girmişik: axırıncıya necə kömək etmək olar?»³. Kat İl xaqan da qoşununu artırır və sərhədə nəzər salırdı. 629-cu ildə seyanto qəbiləsi başda İnan xan olmaqla üsyan edir, İnan özünü xaqan elan edir və kömək üçün Çin sarayına müraciət edir. İmperator əmr edir ki, düşməne, yəni türklərə zərbə vurulsun, lakin Kat İl xaqan döyüşə girmədən geri çəkilir. Şərqi türk xanlığının süqutu başlanır. Lakin bu zaman xaqanlığı xilas etmək üçün işıq ucu görünür: türk sərkərdələrindən Aşina Şəni qərbi türk xaqanlığına məxsus olan Bişbalıq şəhərini tutur, bu şəhər cənubi Cünqarıyanın qapısı idi. Aşina Şəni İrtiş çayı sahilində yaşayan karluqları Tun Yabğu xaqana qarşı üsyana qaldırır. Ancaq bu, şərqi türklərin son uğuru idi. Çin salnaməsi mənə məlum olmayan Doqquz Sığın öz xalqı ilə birlikdə Çinin tərəfinə keçdiyini, habelə bayırku, buğu, tonra, si və tatabı qəbilələri başçılarının Çin sarayına gəlmələrini xəbər verir⁴. İmperator 100 minlik qoşun toplayıb sərkərdə Li Tszinin baş komandanlığı ilə türklərə qarşı göndərir. Linçjou ətrafındakı döyüşdə çinlilər 10 min adam və mal-qara (qəribə olsa da, Çin salnaməçisi adamları heyvanlardan ayırmır, mənə elə gəlir ki, o bunu qəsdən edir) tuturlar. Tuli xan, Yüyşe Şad və İnnay tigin Çinə qaçır (Tuli xanın

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 198.

² Н.Я.Бичурин. Adı çəkilən əsəri, сәh. 254.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 198.

⁴ Н.Я.Бичурин. Adı çəkilən əsəri, сәh.254.

xəyanəti üzə çıxdıqdan sonra Kat İl xaqan qardaşı oğlu İnnay tiginini vəliəhd təyin etmişdi).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tuli xanın əmisinə qarşı qiyam qaldırmasında Çin diplomatiyasının əlinin olduğunu güman etməyə hər cür əsas vardır. Hər dəfə türk dövləti qüvvətlənib Mərkəzi Asiyada görkəmli rol oynamağa başladığında, türk dövləti Çin imperiyası üçün təhlükə törətdikdə Çin diplomatiyası türk xanədanının üzvləri arasında nifaq salır, üsyanlar təşkil edir, sonra zəif tərəfə yardım göstərir və zəif tərəfin qalib gəlməsi üçün şərait yaradırdı. Bundan iki məqsəd güdüldü. Əvvələn, iğtişaşlar, daxili çəkişmələr və müharibələr nəticəsində türk dövləti çox zəifləyib Mərkəzi və Şərqi Asiya (sonralar hətta Orta Asiya) ərazisi uğrunda mübarizədə Çin imperiyası ilə rəqabət apara bilmirdi. İkincisi, zəif tərəfə kömək etməklə Çin dövləti yeni türk hakimiyyət orqanlarını onlar hələ hakimiyyət başına gəlməzdən əvvəl öz təsiri altına salır, sonralar isə onlardan öz məqsədləri (məsələn, Çin əleyhinə qaldırılan üsyanları yatırmaq, yaxud Çinin düşmənləri ilə müharibə etmək) üçün istifadə edirdi.

630-cu ildə Vu-yan-lin (Oyanlin) dağı yaxınlığında çinlilər gecə qaranlığında qəfildən türklərə hücum edirlər. Kat İl xaqan ağır məğlubiyyətə uğrayır və səhradan keçib şimala çəkilir. Onun yaxın adamları, başda baş ağsaqqal soğdalı Kan Sumi olmaqla, xaqana xəyanət edib düşmən tərəfinə keçirlər. Onlar Suy sülaləsindən olan imperatoricə Syao Xəunu və Çin taxt-tacına namizəd Yan Çjen-daonu çinlilərə təslim edirlər. Kat İl xaqan Txye-Şan (Tyan-Şan) dağlarına çəkilir. Onun ətrafında hələ bir neçə on min döyüşçü vardı. Onun səfiri Cjişi Sili üzr istəmək bəhanəsi ilə imperator sarayına gəlir və onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir (məndə məlum olmur ki, Cjişi Sili öz adından üzr istəyib onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir, ya xaqanın adından. Ancaq mətnin sonrakı hissəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, səfir xaqanın adından danışmış). İmperator zadəganlardan Tan Qəni və rəhbərlərdən An Sü-çjeni çaxır tuluqları ilə türk ordusuna göndərir. Baş komandan Li Tszin yaxşı bilirdi ki, bu iki adamın türk düşərgəsində olduğu müddətdə türklər dinc duracaqlar. Ona görə də o, qəfil hücum edib bütün ordunu əsir tutur. Kat İl xaqan arqamak atda İşbara Şunişi şadın yanına qaçmaq istəyir, lakin Çjan Bao-xan tərəfindən tutulub imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərinə gətirilir. İşbara Şunişi şad Janqarın kiçik qardaşı və Kat İl xaqanın əmisi idi. O, xaqana sadıq qalmış sonuncu adam idi.

Kat İl xaqan əsir alındıqdan sonra İşbara Şunişi şad da öz qoşunu ilə gəlib Çin imperatoruna tabe olur.

Kat İl xaqanı imperatorun hüzuruna gətirdikdə Taytszun deyir: «Sən beş hərəkətdə müqəssirsən: 1) sənin atan çarlığını itirmişdi, Suy sülaləsinin köməyi ilə o, yenidən çarlığı aldı; sən isə o sülaləyə kömək etmək üçün bir ox da sərf etmədin və bunun vasitəsilə də buna gətirdin ki, onun böyük məbədinə, Şe və Tsi məbədinə qurban da, təklif də yoxdur; 2) mənimlə qonşuluqda yaşayaraq sən sədaqəti pozdun və sərhədləri narahat etdin; 3) öz gücünə güvənərək, sən müharibələri dayandırmadın və bununla da aymaklarda narazılıq doğurdun; 4) sən Çin təbəələrini soydun, tarlalarda taxılı məhv etdin; 5) sülh və qohumluğa razı olub vaxtı uzatdın və sonra özün gizləndin. Beləliklə, mənim səni öldürməyim üçün kifayət qədər səbəb vardır; lakin mən hələ Vey çayı yanında içdiyim andı unutmamışam və buna görə də səni günahların ucundan toqib etməyəcəyəm»¹. Kat İl xaqana ailəsini qaytarır, onu Txay-pxuda yerləşdirir və ərzaqla təmin edirlər. Tezliklə Siğye da 40 minlik camaatı ilə Çin imperatoruna tabe olur. Xaqanın kiçik qardaşı Yukuk şad² Qaoçan dövlətinə qaçır, lakin tezliklə qayıdıb imperatora tabe olduğunu bildirir.

Kat İl xaqan otaqlarda yaşayır, həmişə özü üçün çadır qururdu. O, uzun müddət fikirli və qəmgin olurdu, ailə üzvləri ilə birlikdə kədərli və hüznü nəğmələr oxuyur və göz yazı töküdü. İmperatorun ona yazdığı gəlir. Xuçjou dağlarında çoxlu maral və siğim olduğu üçün orada heyvan ovlamaqla əylənmək olardı. Buna görə də imperator Kat İl xaqanı həmin əyalətə vali təyin edir, lakin xaqan vəzifədən imtina edir. Onda bunun əvəzinə onu qvardiyaya təyin edirlər, hərbi rütbə, ev və ən yaxşı əkin torpaqları verirlər. 634-cü ildə Kat İl xaqan vəfat edir. Onu tənənə ilə dəfn edirlər: türk adətinə görə, onun cəsədini yandırırılar. Kat İl xaqanın qəbri Ba çayının şərq tərəfindədir.

Beləliklə, 630-cu ildə Şərqi türk xaqanlığı süqut edir. Hələ dünən böyük çölün ağaları olan türklər indi çölün qaçqınlarına çevrilirlər. Nəhayət, üsyan etmiş tölislər onların hamısını tutur.

Türklərin bir hissəsi seyanto qəbilələrinə birləşir, bir hissəsi qərbi türk xaqanlığına gedir. Bir hissəsi də Çin tabeliyini qəbul edir. Çin salnaməsinin yazdığına görə, Çinə tabe olanların sayı yüz minə

¹ Н.Я.Бичурин. Адı çəkilən əsəri, səh. 255-256.

² L.N.Qumilev onu Kat İl xaqanın oğlu («Древние тюрки», səh. 208.), N.Y.Бичурин xaqanın kiçik qardaşı (N.Y.Бичурин, adı çəkilən əsəri, səh. 256) adlandırır.

çatırdı. Hər şeydən əvvəl, mənə burada bir məsələ qaranlıq qalır. Salməçi *birdi, getdi, tabe oldu* deyəndə kimi nəzərdə tutur? Əgər o, döyüşçüləri nəzərdə tutursa, bu, bir az, ağlabatandır. Amma o qədər də yox. Biz bilirik ki, elə son qəfil hücum vaxtı Kat İl xaqanın ətrafında «bir neçə on min» döyüşçü vardı və çinlilər onların hamısını əsir tuturlar. Ondan əvvəlki döyüşlərdə də xeyli türk döyüşçüsü əsir alınmışdı. Bir neçə türk şahzadəsi də öz əsgərləri ilə bərabər Çin tərəfinə keçmişdi. Xatırlamaq lazımdır ki, sonuncudan əvvəlki hərbi əməliyyat zamanı Kat İl xaqan və Tuli xan ikisi birlikdə bir milyon (bunu da salnaməçi yazır) döyüşçü gətirmişdi. Bəs bu qədər döyüşçü necə oldu? Forz edək ki, çinlilər 100 min adam öldürdülər. Əlbəttə, kütləvi qırğın silahının mövcud olmadığı bir dövrdə bu rəqəm ağlabatan deyildir, lakin yenə də bunu fərz edək. Salməçinin yazdığına görə, 100 minə qədər də Çin tabeliyini qəbul edir. Bəs qalan 800 min əsgər öz ailəsi ilə necə köç edə bilər. 800 min döyüşçü öz ailəsi ilə birlikdə ən azı 3 milyon 200 min adam edir. Belə bir köç – birdən-birə 3 milyon 200 min adamın bir yerdən başqa yerə miqrasiyası ağlabatan deyildir. İkincisi, salnaməçi 100 minə qədər adamın Çinə tabe olduğunu dedikdə xalq kütləsini nəzərdə tutursa, bunu heç cür başa düşmək olmur. Bu qədər az türkün Çin tabeliyini qəbul etməsi ağlabatan deyildir. L.N.Qumilev yazır ki, imperatora tabe olan türklərin sayı 10 minə çatırdı¹. Elə burada da başa düşmək olmur ki, imperatora tabe olanlar döyüşçülərdir, ya bütün türklərdir (yəni döyüşçü və onun ailəsi birlikdə). Müəllif bu rəqəmlə türk döyüşçülərini nəzərdə tutursa, bu, real rəqəm ola bilər.

Türk xaqanlığı məğlub olandan sonra türklərin harada yerləşdirilməsi problemi ortaya çıxır. Bəziləri təklif edir ki, bütün türkləri əsirlərin siyahısına daxil edib Çinin daxilindəki boş (əhalisiz) yerlərdə yerləşdirsinlər; qoy, onlar əkinçilik və toxuculuqla məşğul olsunlar. Bu yolla da milyonlarla köçərini oturaq həyata keçirsinlər, çinləşdirsinlər və Orta imperiyanın əhalisini artırınsınlar. Böyük qumlu çöldən şimalda olan ölkələri isə boş (yəni, əhalisiz) saxlasınlar. Əyanlardan bir nəfər təklif edir ki, tabe olan türklərlə bizim eramızın 25-55-ci illərində (mən bu rəqəmi qəsdən göstərirəm, qoy oxucu bilsin ki, hələ o vaxt da uyğun hadisə baş veribmiş) olduğu kimi rəftar etsinlər (əyanın adı Van Yan-bodur): tabe olmuş türkləri Vuyuan möhkəmləndirilmiş xəttində yerləşdirsinlər, aymakları bütöv saxlasınlar, qoy türklər

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 209.

sərhədi qorusunlar; onların adət-ənənəsini dəyişməsinlər; onlara nəvaziş göstərsinlər; onları boş torpaqlarda yerləşdirsinlər; hələ üstəlik özlərini elə göstərsinlər ki, onlardan heç kim şübhələnmir. Onları Çinin daxili rayonlarında yerləşdirib oturaq həyata keçirmək türklərin xüsusiyyətinə uyğun deyildir və ağır nəticəyə gətirə bilər. Başqa bir əyan (Vey Çjen – tarixçidir) deyir ki, türklər Orta dövlətin əbədi düşmənləridir. İndi onlar tabe olmuşlar. Əgər onları qırmaq istəmirsinizsə, onda onları yenidən Sarı çayının şimalına (Ordosdan şimala) göndərmək lazımdır. Onların heyvani, vəhşi ürəkləri vardır, onlar bizimlə bir mənşədən deyildir. Zəif olanda səcdə edirlər, güclənəndə qiyam qaldırırlar – onların xasiyyətinin mahiyyəti belədir. Bundan əlavə, Sin və Xan sülaləsi əla qoşunlarla və igid sərkərdələrlə onların Xənan əyalətini almış (deməli, belə çıxır ki, Xənan əyalətində də nə vaxtsa türklər yaşamışlar), vilayət və qəzalara bölmüş və onların Orta dövlətə yaxınlaşmasına imkan verməmişlər. Bəs indi nə üçün dövlət onları Xənanda yerləşdirmək istəyir. Hələ üstəlik tabe olanların sayı 100 min nəfərədəkdir. Əgər onlar bir zaman iki dəfə artsalar və paytaxt dairəsi yaxınlığında yaşasalar, bu, daxili xəstəlik olar¹. Uzun mübahisədən sonra əyanlar təklif edirlər ki, türkləri Sarı çayın şimal tərəfində yerləşdirsinlər, aymakları idarə etmək üçün torpaqların sayı qədər ağsaqqallar qoysunlar, torpaqlar bir-birindən asılı olmasın. Belə olanda onlar heç imperiya ilə düşmənlik edə bilməzlər. İmperator Vın Yan-bonun təklifinə üstünlük verir, türkləri Şofan torpaqlarında yerləşdirmək qərarına gəlir. O, Yuçjoudan Linçjouyadək dörd dairə təsis edir: Şunçjou, Yunçjou, Xuaçjou və Çançjou, onlardan qubernatorluq (Çin dilində: du-dufu) yaradır. Kat İl xaqanın əvvəlki torpaqlarından şərqdə Din-syan qubernatorluğunu, qərbdə Yunçjun qubernatorluğunu yaradır; iki qubernatorluğun bir qubernatoru təyin edilir. Ağsaqqallar (söhbət türklərdən gedir) beşyüzbaşı (rəisi) qoyulur. Bir neçə min türk ailəsi imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərində yerləşdirilir. Tuhi xan Şunçjounun hakimi təyin edilir və ona əmr edilir ki, öz aymakını idarə etmək üçün getsin.

Şərqi türk xaqanlığının süqutuna Çin və türk mənbələri fərqli qiymət verir. Köhnə (Tan sülaləsinin köhnə xronikası 927-939-cu illər arasında Lü Xəy tərtib etmişdir) və yeni (Tan sülaləsinin yeni xronikasını Sun sülaləsi dövründə Yun Şu tərtib etmişdir) xronikaları tərtib edən tarixçilər bu fikirdədirlər ki, Çinin barbarlar

¹ Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 257.

üzərindəki qələbəsi tamamilə təbiidir, çünki bu, mədəniyyətin vəhşilik üzərində qələbəsidir. Bu mübarizədə türklər qalib gəlsə idi, bu, qanunauyğunluğun pozulması olardı, yaxud Çin imperatorlarının kütlüyünü sübut edərdi. Buna görə də Çin tarixçiləri hadisələri sadəcə nağıl edir, heç bir nəticə çıxarmır, ümumiləşdirmələr aparmırlar.

Şərqi türk xaqanlığının süqutuna Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə türk tarixçisi Yollığ tigin də öz münasibətini bildirir: «O cür məşhur xaqan (söhbət Bumın xaqan və İstəmi xaqandan gedir – Ə.R.) imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, pis xaqan (taxta) oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç (Çin) xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salıxdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanı sona yetirmiş. Tabğac xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu» (KT § 4-7). «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən tabğac xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş. Bir adam yanlsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə tək doğranmaz imiş. Şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün» (KT c 5-6). Göründüyü kimi, Yollığ tigin türk xaqanlığının süqutunu xaqanların səlahiyyətli, səriştəli adamlar olmaması, kiçiklərin böyüklərə qarşı çıxması, digər tərəfdən, Çin diplomatiyasının hiyləgərliyi, bəyləri və xalqı müxtəlif hədiyyələrlə aldadıb bir-birinin üstünə qaldırması, Çin dövlətinə cəzb etməsi ilə bağlayır. Bütün bunlar olmasa idi, türk xaqanlığı min il, tümən (on min, yəni saysız) gün yaşayardı. Deməli, türk xaqanlığı təsadüfən süqut edir. Bütün bunlardan Yollığ tigin belə bir nəticəyə gəlir ki, əgər türk xalqı müstəqil dövlət qurmaq istəyirsə, müstəqil xalq kimi yaşamaq istəyirsə, o, Çindən uzaq məsafədə yaşmalıdır. 630-cu ildən 682-ci ilədək Şərqi Türk xaqanlığı bir müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən çıxır. Xaqanlığın torpaqlarının bir hissəsi Çin dövlətinə qatılır və orada quberniyalar yaradılır: qubernatorları imperator təyin edir. Türk torpaqlarının Qobi səhrasından şimala olan ərazisini, yəni Altain-nuru dağlarından ta Baykal gölü və Böyük Xinqan

dağlarımadək olan ərazini isə seyanto xanı İnan tutur. Bu ərazidə yaşayan türklər onun hakimiyyətini qəbul edir.

Türk xaqanının vəliəhdi Tuli xan (Çin imperatoru ilə qardaşlaşdığı üçün və mən deyərdim ki, türk dövlətinin məhv edilməsində xüsusi xidmətləri olduğu üçün) Şuncjou əyalətinə hakim təyin edilir. Tuli xan əvvəlcə Nibu şad idi. O, Suy sülaləsindən olan Xuay-nan adlı şahzadə ilə evlənmişdi. Kat İl xaqan taxta çıxdıqdan sonra kiçik qardaşları Yanto şada yanto qəbilələrini, Böri şada si (baysi) qəbilələrini, Tun xu qəbilələrini, Xu tiginə Xusye qəbilələrini idarə etməyi tapşırırdı. Tuli xan kıtay və bağa qəbilələrinə rəhbər qoyuldu. Tuli xan tölöslərin xanı deməkdir. Tuli xanın torpaqları xaqanlığın şərqində yerləşirdi. Tuli xan öz alaçığını cənubda Yuçjou ilə üz-üzə qurur. Xaqanlığın şərq tərəfindəki bütün xalqlar onun hakimiyyəti altında idi. Tuli qanunsuz (yəni həddindən çox) vergilər yığdığı üçün xalq ona itaət etməkdən imtina edir; seyanto, tatabi və si qəbilləri Çin təbəəliyi qəbul edjr. Kat İl xaqan qardaşı oğlu Tuli xanın başçılığı ilə bu qəbilələrə qarşı qoşun göndərir. Tuli xanın qoşunu tam məğlub olur. Kat İl xaqan Tuli xanı həbs etdirir və çubuqla döydürür, lakin sonra onu bağışlayır: 624-cü ildə Tuli hələ tölöslərin xanı olanda və Çin imperatoru Taytszun da hələ şahzadə Li Şi-min olanda onların arasında qardaşlıq ittifaqı bağlanmışdı. Kat İl xaqan müharibə etmək üçün bir neçə dəfə Tuli xandan qoşun istəmişdi, lakin Tuli xan göndərməmişdi. Onda xaqan onun üstünə qoşun çəkmişdi. İş belə olduqda Tuli xan Çin sarayına qaçmışdı: Tuli xanın saraya gəldiyini xəbər verdikdə imperator demişdi: «İndi türklərin arasında məhvedici iğtişəşlər baş verir. Xanın hakimiyyətini tanımırırlar. Tuli yaxın qohumdur (Kat İl xaqanın – Ə.R.), lakin o da şəxsi təhlükəsizliyi üçün qorxur və bizim yanımıza qaçmışdır. Tezliklə şimal köçəriləri zəifləyəcək, onda bizim sərhədlərimizdə sakitlik olacaq. Yeri gəlmişkən, onların məhvə gətirdiyi zamanda da biz özümüzü təhlükədən kənarında hesab edə bilmərik. Qabaqcadan görünə bilməyən hallar vardır ki, bədbəxtlik gətirə bilər»¹. Tuli xan Çin sarayına gəldikdə ləyaqətlə qəbul edilir. Onu imperator stoluna dəvət edirlər, hərbi rütbə və knyaz ləyaqəti və 700 ailəni saxlamaq üçün imtiyaz verirlər. Taytszun onu qubernator təyin etdikdə deyir: «Sənin baban Kijin məğlub olanda Suy sülaləsi onu bərpa etdi və intiqam almadı. Sənin atan Şibir (Sibir xaqan – Ə.R.), əksinə, Suy sülaləsinin

¹ Н.Я.Бичурин. Ади чəkilən əsəri, səh. 259.

düşməni oldu. İndi sən çətinlik içində mənim yanıma qaçmısan və mən, keçmiş nümunələrə baxaraq, səni xan qoymayacağam. Mən Orta dövlətə sakitlik bəxş etmək istəyirəm və sənin nəslini məhv olmaqdan xilas etmək istəyirəm, bu səbəbdən də sənə qubernatorluq verirəm. Bir-birinizə hücum etməyin»¹. Lakin Tuli xan qubernator ola bilmir; o, təyin edildiyi yerə gedərkən yolda 29 yaşında vəfat edir. Tuli xanın qubernatorluğuna irsən onun oğlu Xəloxu keçir. Bu zaman Çin imperatoru Taytszun səyahətə çıxmışdı. Tuli xanın qvardiyada xidmət edən kiçik qardaşı Qəşəsuay öz qohumları ilə birlikdə qiyam qaldırmaq üçün sözü bir yerə qoymuşdular. Onlar bu fikirdə idilər ki, Xəloxunu da götürüb şimala getsinlər. Buna görə də Qəşəsuay imperatorun yol düşərgəsinə hücum etməyi qərara almışdı. Qəsdin təyin edildiyi gecə bərk külək qalxır. Qəşəsuay qəsdin üstünün açılmasından qorxaraq, qışqıraraq imperatorun olduğu orta düşərgəyə ox atmağa başlayır və bir neçə adamı öldürür. İmperatorun mühafizəçiləri onu tutmağa çalışır. Xəloxu atabaxanı öldürür, atı oğurlayır, Vey çayını keçərək qaçmaq istəyir, lakin gözetçilər tərəfindən tutulub öldürülür. Qəşəsuay dağlara qaçır. Bundan sonra öyanlar imperatora məsləhət görürlər ki, türkləri Çinin daxili rayonlarında yerləşdirməsinlər. Bundan sonra imperator Aşina Simonu İminişü Sılıbı adı ilə xan (xaqan) təyin edir. İmperator Sarı çayın şimal tərəfində orda salmağa ona icazə verir və bütün türkləri əvvəlki yerlərinə qaytarır. Bütün bu hadisələr bir ilin ərzində 634-cü ildə baş verir.

630-cu ildən başlayaraq türk sərkərdələri, xanları və bəyləri Çin hərbi rütbəsi alır və Çin ordusunda xidmət edirlər, onlar çinlilərlə evləninir, Çin məmurlarına çevrilirlər. Çinlilər türklərin yenidən baş qaldırmamaları üçün hər cür tədbirlər görür, qəbilələrin bir qismini dağıdır, bir qismini isə sürgün edirlər. Onlar çalışırlar ki, tarix səhifələrindən *türk* sözünü silsinlər. Kat İl xaqanın məğlubiyyətindən sonra türk taxtına vərsə Çin imperatorunun əmri ilə təyin edilir. Bunu biz Tuli xanın təyin edilməsində də, İminişü Sılıbı Simo xanın təyin edilməsində də gördük. Türklərin bu dövrdə çinliləşdirilməsi haqqında Yollığ tigin ürək ağrısı ilə yazır: «Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı (Çindəki) bəylər Tabğaç (Çin) adı götürüb Tabğaç (Çin) xaqanına tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə, gün doğana Böklü xaqanına (qədim türklər Koreyaya Böklü xaqanı deyirdilər —

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 259.

Ə.R.) tək qoşun çəkmiş, qərbe Dəmir qapıya tək qoşun çəkmiş. Tabğaç xaqanına elini, qanununu alaraq vermiş (KT c. 7-8).

İminişü Sılıbı Simo Aşına qəbiləsindən idi, Kat İl xaqanın uzaq qohumu idi. Onun atasının adı Dulu (Tulluğ) Şad idi. Hələ Tüzlüğ xaqan Suy imperatorunun yanına qaçanda onun Böyük qumlu çöldən şimalda yaşayan qəbiləsi onu xaqan seçmişdi, lakin Tüzlüğ xaqan geri qayıdan kimi Dulu Şad xaqanlıqdan imtina etmişdi. Təbiətən itidilli idi, yaxşı fala baxırdı. Sibir xaqan da, Çulo xaqan da onu sevirdi. O, sifətdən türkünstanlı Xuya oxşadığı üçün onun Aşına tayfasından olduğuna şübhə edirdilər. Bu səbəbdən də o, şad deyildi, yalnız Qəbi tigin idi. Vu-dənin hakimiyyəti illərində (618-626) o, səfir sifətilə bir neçə dəfə Çin sarayına getmişdi. Çin imperatoru Taytszun səmimiliyinə görə onu tərifi və xan rütbəsi vermişdi. Bütün qəbilələr Çinə tabe olduqda təkə Simo Kat İl xaqana sadıq qalmış və onunla birlikdə tutulmuşdu. Çin imperatoru onun sədaqətini yüksək qiymətləndirmiş, ona mühüm hərbi rütbə vermiş, onu, Kat İl xaqanın aymakını idarə etməklə, Xuaçjou əyalətinə qubernator təyin etmişdi. O, Xənda yerləşdirilmiş və xan təyin edilmişdi. Simo Seyantodan çəkinir, möhkəmləndirilmiş xətdən kənara çıxmırdı. İmperator Yantoya belə bir məzmunlu fərman göndərir: «Qayda və ədaləti rəhbər tutaraq Orta dövlət hələ başqalarının dövlətini məhv etməmişdir. Xeli (Kat İl xaqan – Ə.R.) idarəedilməz və qəddar idi. O, silah gücünə tutulmuşdu, lakin onun torpaqlarından və adamlarından istifadə etmək məqsədilə tutulmamışdı: ona görə də onun tabe olan qəbiləsi bol otlaqları və əla bulaqları olan Xənan ölkəsində yerləşdirilmişdir, belə ki, qoy o orada maldarlıqla məşğul olsun və mal-qaranın sayını gündən-günə artırsın. İndi yenə də Simo xan qoyulmuşdur və öz əvvəlki torpaqlarına qaytarılmışdır. Yanto daha əvvəl taxt-tac almışdır və türkütlərdən qədimdir. Böyük qumlu çöldən şimaldakı torpaqları Yanto, çöldən cənubdakı torpaqları türkün idarə etməlidir. Hər kəs öz sərhədlərini mühafizə etməli və bir-birinə hücum etməməlidir. Kim müqaviləni pozarsa, onu mən özüm cəzalandıracağam»¹. Simo öz torpaqlarına yola düşməzdən əvvəl Çin imperatoru Taytszun onun şərəfinə ziyafət verir. Sonra Simonu yanına çağırır deyir: «Biz bir bitki, bir ağac əkilən onun yaxşı böyüdüyünü görəndə sevinirik. Mən də sən aymakının adamlarını yedizdirəndə, sən atlarını və qoyunlarını çoxaldanda sevinirəm. Heyif ki, sən atanın və ananın qəbirləri Sarı çaydan

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 261.

şimal tərəfdədir. İndi sən qədim ordaya qayıdırsan: buna görə də səni təskinləşdirmək üçün mən qonaq etdim»¹. Cavabında Simo xaqan deyir: «Əlahəzrət! Sən məğlubiyyətdən sonra sağ qalmışlara imkan verirsən ki, sümüklərini qədim vətəndə basdırsınlar. Arzu edirdim ki, mənim nəsillərim tayfadan tayfaya minnətdarlıq və böyük iltifatla Tan sülaləsinə xidmət etsinlər»². İmperator başqa bir fərmanla hərbi rəis Aşina Çjunu şərq Çjuku xanı, hərbi rəis Aşina Nişunu qərbi Çjuku xanı təyin edir və hər ikisinə Simoya kömək etməyi əmr edir. Seyanto türkütlərin şimala köçdüyünü eşidəndə qorxur ki, onun camaatı türklərin yanına köçər, ona görə də sərhədləri möhkəmlətməyi əmr edir.

641-ci ildə Simo 100000 adam, 40000 döyüşçü və 90 min atla Sarı çayı keçir və bayrağını Din-syan-çen adlı qədim şəhərdə (bu şəhər Ordosda yerləşir) qaldırır. Lakin Simo üç il Böyük çöldə hakim olursa da xalqı öz tərəfinə çəkə bilmir. Onun rəiyyətdən olanların çox hissəsi şimala gedir. Simo bundan vicdan əzabı çəkir. O, 644-cü ildə saraya qayıdır və imperatordan xahiş edir ki, onu şəxsi mühafizlər korpusunda saxlasın. 645-ci ildə Lyao (Cənubi Mancuriya) müharibəsində imperatoru qoruyarkən Simo ox yarası alır. İmperator özü onun yarasından qanı sorur. Paytaxta qayıtdıqdan sonra Simo vəfat edir. Vəfatından sonra ona hərbi Palatanın prezidenti və Xyaçjouada baş komandan adı verilir. Simo çarlıq qəbirstanında – Çjaolində dəfn edilmişdir.

Simo Çin sarayına qayıtdıqdan sonra türklər pərakəndə halda Sarı çayın cənubuna keçməyə başlayırlar. İmperator Lyao müharibəsinə gedəndə onun əyanları deyirlər ki, türklər paytaxtın yaxınlığında Xənan torpaqlarında məskunlaşaqlar, buna görə də xahiş edirlər ki, şərqə getməsin. Cavabında imperator deyir: «Çarlıq edən heç kimdən şübhələnməməlidir»³. Simo xaqanlıqdan əl çəkib Çin sarayına getdikdən sonra türk xalqı da cənuba köçür. Çəbi xan zorla onun yerlərini – Böyük Çin səddi boyu Kalqanla Ordos arasındakı torpaqları tutur. Türklərin bu dövrdəki vəziyyətini Yollig tigin belə təsvir edir: «... Tabğac (Çin) xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş. Yaxşı müdrik

¹ Н.Я.Бичурин. Adı çəkilən əsərin, səh. 261.

² Yenə orada.

³ Н.Я.Бичурин. Yenə orada, səh. 263.

adamları, yaxşı cəsur adamları yürütməz imiş. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doqranmaz imiş. Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba – Cuğay ormanına deyil, Tün düzünə (görünür, Yollağ tigin Xənan torpaqlarını nəzərdə tutur – Ə.R.) yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar (yəni çinlilər-Ə.R.) eləcə öyrədir imiş: uzaq olanda pis hədiyyə verir, yaxın olanda yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədir imiş. Sadələvh (bilik bilməz) adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün. O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsən. Ötükən yerdə oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin olmayacaq. Ötükən ormanında otursan, türk xalqı, əbədi el düzəldərək tox oturasısan. Arıq oxsan, achiq, toxluq bilməzsən, bir (dəfə) doysan, achiq (nə olduğunu) bilməzsən. Elə olduğun üçün (səni) yüksəlmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin (yer üzünə səpələndin), oralarda tamamilə zəiflədin, seyrəldin (yəni, qırıldın)» (KT c 5-9).

Çəbi xan təyin edilməmişdi; o özü özünü xaqan elan etmişdi. Çəbi də Aşına tayfasından idi. Kat İl xaqanın aymakından idi. Onun əsl adı Xubo idi. O, irsən kiçik xan idi (türk törüsünə görə, xaqanın sağlığında kiçik xan elan edilən şəxs xaqanın vəliəhdi olur və xaqan öləndən sonra taxt-taca məhz o, sahib olur). Kat il xaqan vəfat edəndən sonra qəbilələr onu xaqan qoymaq istəyir, lakin bu vaxt Syeyanto özünü xaqan elan edir və xalq ona tabe olur. Çəbi çox cürətli və ağıllı adam idi və buna görə də xalq məmnuniyyətlə ona tabe olurdu. Syeyanto ondan qorxurdu. O, qoşun çəkib Çəbini öldürməyə gedir. Çəbi öz xalqı ilə geri çəkilir. Syeyantonun bir neçə minlik süvari dəstəsi onu dabanbasma təqib edir, lakin qalib gələ bilmir Çəbi Altun dağlarının (Altay dağlarının mərkəzi hissəsi) şimal tərəfinə gedir. Altun dağları üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə edilmişdir; dördüncü tərəfdən atla yaxud araba ilə keçid vardır. Burada, yeni dağların arasında torpaq düzənlikdir. Çəbi buranı tutur. Onun 30 min döyüşçüdən ibarət ordusu vardı. Bu orduya arxalanıb o özünü İçjü Çəbi xaqan elan etdi. O, qərbdə karlukları, şimalda qyequnu özünə tabe edir. Çəbi xaqan öz qoşunu ilə tez-tez Yantonun adamlarını və mal-qarasını oğurlayırdı. Yanto zəifləyəndən sonra Çəbi xaqanın vəziyyəti daha da yaxşılaşır. 647-ci ildə Çəbi xaqan oğlu İşbara tigin (Çin dilində: Şabolo Dələ) Çin sarayına göndərir ki, həm yerli məmullatları təqdim etsin, həm də şəxsən Çin sarayına gəlmək üçün icazə alsın. İmperator hərbi rəislərdən An Tyao-çje və Xan Xuani onu qəbul etmək üçün göndərir. Onlar Çəbi xaqanın ordasına gəldikdə Çəbi xaqan Çin

sarayına getmək istəmir. Xan Xua karlıqlarla gizli şəkildə sövdələşir ki, xaqanı tutsunlar. Qəsdən üstü açılır. Çəbi xaqanın oğlu Çjibi tiginlə vuruşmada Xan Xua öldürülür. Bundan qəzəblənən imperator 649-cu ildə əyanlardan Qao kan başda olmaqla uyğurlardan ibarət qoşunu Çəbi xaqanın üstünə göndərir. Xaqanın baş ağsaqqallarından Kəllunişüküy Çılıfa və Çumuğun Bahadur Sığın bir-birinin ardınca çinlilərə tabe olurlar. Çəbi xaqan bir neçə yüz süvari ilə Altun dağlarına çəkilir, lakin orada tutulub Çin paytaxtına göndərilir. İmperator əsirləri bağışlayır. Çəbiyə yüksək hərbi rütbə verilir və o, yaşamaq üçün ev ahr. Onun xalqı Üyüdügün dağları yaxınlığında yerləşdirilir və onları idarə etmək Qənlan dağlarının baş rəisinə tapşırılır. Bütün bu hadisələr, Qanmu salnaməsinin yazdığına görə, 650-ci ildə baş verir¹. Beləliklə, bütün türküt qəbilələri Çinin vassallarına çevrilir.

Yeni (türk) əyalətlərdə iğtişaşların qarşısını almaq üçün Çin imperatoru türkləri dövlətin daxili əyalətlərinə köçürür. Türk əyalətləri viran edilir. Geniş xalq kütləsi üçün bu məcburi köçürülmə və köçürülmüş yad yerlərdəki həyat şəraiti dözülməz idi. Azad, köçəri həyata alışmış türklər ciddi surətdə hüdudlanmış rayonlarda yaşaya bilmirdilər. Kül tigin abidəsində bu əsarət belə təsvir edilir: «Tabğaç (Çin) xalına bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniş oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş» (KT § 7-8). Bundan başqa Çin dövləti çinlilərə nisbətən daha döyüşkən olan türk gənclərindən hərbi məqsədlər üçün istifadə edirdi. Çin imperatorunun əmri ilə türk döyüşçüləri Monqolustanda, Şimali Koreyada, Qansuda, Qərb ölkəsində və Lyaodunda döyüşür, Çinin sərhədlərini genişləndirmək naminə həyatlarını qurban verirdilər. Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dili ilə deyilir: «Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə, gün doğana Bökli² xaqanına tək qoşun çəkmiş. Qərbə Demir qarıya tək qoşun çəkmiş. Qabğaç xaqanına elini, qanunu alaraq vermiş» (KT § 8). «Şərqə... getdin. Getdiyən yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniş oldu» (KT § 23-24). Çinin daxili əyalətlərinə köçürülmə türklərin təsərrüfat ukladına da uyğun gəlmirdi. Hər tərəfdən Çin hərbi məntəqələri ilə əhatə olunmuş məhdud bir ərazidə yaşamaq, digər

¹ Н. Я. Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 264.

² Bökli xaqanlıq şimali Koreyadakı Kögrüyö (Çin dilində: Qaoli) dövlətidir.

tərəfdən, daxili müharibələr köçəri maldarlıq təsərrüfatını məhv edir, türk qəbilələrinin mövcudluğunu təhlükə altına salırdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Bilgə xaqan öz xalqına ciddi surətdə xəbərdarlıq edir: «O yerə doğru (yəni, Şimali Çinə – Ə.R.) getsən, türk xalqı, öləsisən» (KT c 8).

Çin imperatoru bütün türk torpaqlarını öz vassalına çevirdikdən sonra inzibati islahat keçirir. Türk torpaqlarından: 1) Şanyuy (qədim hun dövləti belə adlanırdı) canişinlik idarəsi yaradılır. Bu idarəyə üç qubernatorluq – Lanşan, Yunçjun və Sanqan qubernatorluqları və 24 dairə daxil idi. 2). Baykal canişinlik idarəsi yaradılır. Bu idarəyə yeddi qubernatorluq – Qınvəy, Sinli və s. qubernatorluqlar və səkkiz dairə daxil olur. Quberniyaların rəhbəri (qubernatoru) türk ağsaqqalları qoyulur. 664-cü ildə Baykal qubernatorluğunun adı dəyişdirilib Yanjan qubernatorluğu edilir. Bu qubernatorluq uyğurları (oyxor, xoyxu) əhatə edirdi. Baykal canişinlik idarəsi qədim Yunçjun-çen şəhərciyinə köçürülür və Yunçjun adlandırılır. Böyük qumlu çöldən şimalda yerləşən bütün köçəri dairələr Baykal idarəsinə, cənubda yerləşən dairələr Yunçjun idarəsinə tabe edilir. Şahzadə İ-çen (Kat II xaqanın arvadı) Yunçjunda yaşayırdı. Kat II xaqan vəfat edəndən sonra bir neçə yüz müflis olmuş türküt Yunçjuna köçürülmüşdü. Aşina-de onların başçısı qoyulmuşdu. Köçürülmüşlər çoxaldıqdan onra xahiş edirlər ki, imperator sülaləsindən bir nəfəri onlara xan qoysunlar. İmperator deyir: indi xan qədimdəki şanyuya bərabərdir. Ona görə də əmr edir ki, Yunçjun idarəsi Böyük Şanyuy canişinlik idarəsi adlandırılсын və knyaz Xəyi Şanyuy canişini qoyur¹.

664-cü ildə Çin dövlətində keçirilən islahat türk zadəganlarının Çin məmurlarından asılılığını daha da qüvvətləndirdi. Türk bəyləri təkcə valinin yox, həm də əyalətlərdə adi Çin məmurları qarşısında tamamilə hüquqsuz idilər. Əyalət mərkəzlərində və paytaxtda xidmətə gedən gənc türk zadəganları əslində Çin saraylarında girov saxlanırdı.

Hüquqsuz kölə vəziyyəti öz hərbi qurumlarını qoruyub saxlamış türk qəbilələrinin üsyanını labüd edirdi. Azadlığın dadını dadmış, sərbəst çöl həyatına öyrəşmiş türk qəbilələri kölə vəziyyətdə yaşaya bilməzdi. Kül tigin abidəsində bu haqda belə deyilir: «Bütün qara türk xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanaram, - deyir imiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanımdan hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm, - deyir imiş. Elə deyib Tabğac (Çin) xaqanına düşmən olmuş» (KT § 8-9).

İmperator Qaotszunun (650-683) hakimiyyətinin son illərində Hindistan, Nepal və Tibetdə aparılan müharibələr ordunun əsas

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 264-265.

qüvvələrini cənub və qərbdə cəlb etmişdi. Xüsusən 676-cı ildə Tibetdə yenidən başlanan müharibə ağır nəticələr verirdi. Tibetlilər 679-cu ildə Kuku-nor gölü yaxınlığında Çin sərkərdəsi Li Tszin-süanın 180 minlik korpusunu darmadağın etdilər. Tibet salnaməsi bunu 679-cu ildə taxta çıxmış Tibet xaqanı Dü-sonqun (Dud-sron) adı ilə bağlayır. Tibetlilərin müvəffəqiyyətli hücumunun qarşısını almaq üçün çinlilər gərgin qüvvə sərf etməli oldular.

Bu vaxtda Böyük çöldə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verirdi.

QƏRBI TÜRK XAQANLIĞI

Əslinə qalanda Türküt xaqanlığı elə yaranan kimi iki yerə - iki dövlətə parçalanmışdı. Bunun xaqanın razılığı ilə onun qardaşı İstəmi xaqan ekspedisiya korpusu ilə qərbə getmiş və qısa bir müddətdə bütün Orta Asiyamı, İrtiş, İşim, Çü və İli çayları ətrafındakı vadiləri və düzləri, Dəsti Kıpçakı, Cətisuyu, Cənubi Uralı, Aşağı Volqaboyunu və bütün Şimali Qafqazı, habelə Hindquş dağlarının şimal ətkələrini tutmuş, nəhəng bir dövlət yaratmışdı. Qısa bir müddətdə bu qədər yeri işğal etmək, həm də mənimsəmək, yəni vahid bayraq altında monolit və qüdrətli dövlətə çevirmək heyrət doğurur.

Təbii ki, İstəmi xaqanın qərbə yürüş etmiş və nəhəng bir ərazini tutmuş türkütləri bu ərazidə yaşayanların arasında dənizdə damla idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə lap əvvəldən İstəmi xaqan qərb torpaqlarını müstəqil idarə edirdi və onun mərkəzi dövlətdən asılılığı əslində formal şəkildə daşıyırdı; bu formal asılılıq da, sonra görəcəyimiz kimi, İstəmi xaqanın varisləri dövründə tamamilə aradan götürülür. Türkütlərin işğal etdikləri ərazilərdə də müxtəlif türk qəbilələri yaşayırdı. Lakin buna baxmayaraq, Mərkəzi Asiyadakı həm qəbilələri ilə bütün əlaqələri kəsilmiş türkütləri burada iki aqibətdən biri gözləyə bilirdi: onlar ya yerli türk qəbilələri ilə qaynayıb-qarışmalı, assimilyasiyaya uğramalı, öz türkütlüyünü itirməli və heç bir iz qoymamalı idilər, ya da yerli türk qəbilələri tərəfindən məhv edilməli idilər. Ancaq bunların heç biri baş vermir. Yuxarıda adları sadalanmış ərazilərin, torpaqların köçəri əhalisi də, oturaq əhalisi də türkütlərin hakimiyyətini danışıqsız qəbul edir.

İstəmi xaqan və onun oğlu Kara Çurım Türk özlərini təkcə istedadlı sərkərdə kimi yox, həm də görkəmli inzibatçı kimi göstərirlər. Onlar elə bir dövlət modeli düzəldilər ki, bu dövlət eyni dərəcədə köçəri maldar üçün də, oturaq əkinçi üçün də əlverişli idi. İndiyədək dağınıq qəbilə halında yaşayan, daim bir-biri ilə çəkişən, aramsız müharibələr aparıb bir-birini qıran və taqətdən salan qəbilələr vahid dövlətdə birləşdirilir, istər maldarlığı, istərsə oturaq əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün hər cür şərait əldə edir. Bu da öz növbəsində bu torpaqlarda yaşayan türkdilli qəbilələrdə vahidlik, birlik şüurunun yaranmasına gətirdi. Həmin dövrdən başlayaraq yaxın lügət tərkibinə və eyni qrammatik quruluşa malik dillərdə danışan bu qəbilələr ümumi bir adla – türk adlanmağa başladı.

Adətən, gölmələr, işğalçılar yerli əhli üçün yük olur və yerli əhali bu yükü atmaq üçün hər cür vasitədən istifadə edir. Türkütlərlə bu hadisə baş vermir. Bunun üç səbəbi vardı: 1) türkütlər də onların tutduqları ərazilərdə yaşayan başqa qəbilələr kimi türk dilində danışdılar (hakim sülalə kimi tarix səhnəsinə çıxdıqda, o, cümlədən qərbə yürüş etdikdə türkütlər artıq monqoldilli deyildilər); 2) türkütlər işğal etdikləri torpaqlarda sakitliyin, sülhün və əmin-amanlığın rəmzi idilər, onlar mövcud sistemin, quruluşun sabitliyini, dəyanətli olmasını təmin edirdilər; 3) türkün qoşununu, türkün dövlət aparatını saxlamaq üçün çəkilən xərc bu qoşunun, bu aparatın verdiyi xeyirdən müqayisəyəgəlməz dərəcədə az idi. Nəhayət, İstəmi xaqanın yaratdığı dövlətin xarici siyasəti də həm köçəri maldarları, həm oturaq əkinçiləri, həm də belə demək mümkünsə, cənub şəhərlərinin ticarət burjuaziyasını təmin edirdi. Türkün sülaləsi Çindən Bizansa (və Avropaya) gedən ipək yolunu əldə saxlamaq uğrunda qonşu dövlətlərlə, ilk növbədə İranla mübarizə aparır, bu yolun həmişə işlək olmasının qayğısına qalırdı. Bu məsələdə də ölkənin mənafeyi ilə türkün sülaləsinin mənafeyi tam uyğun gəlirdi: ipək yolunun saz olması həm türkün sülaləsinə, həm cənub şəhərləri sakinlərini, həm də şimal köçəri tayfalarını varlandırırdı.. Bütün bunlar gəlmə türkütlərin və yerli türk qəbilələrinin birləşib o dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən birini yaratmasına səbəb oldu.

Türkütlərin qüdrətli dövlət yaratmasının bir səbəbi də vardır: onlar vəziyyətlərindən asılı olmayaraq ətrafdakı xalqlarla ümumi dil tapa bilirdilər. L.N.Qumilev yazır: «Bu keyfiyyətini türklər yeni ölkəyə qalib kimi yaxud qonaq kimi, muzzdlu əsgər kimi yaxud qul kimi gölmələrindən asılı olmayaraq təzahür etdirirlər; hər hansı

hadisədə onlar başqa xalqların nümayəndələrinə nisbətən daha böyük müvəffəqiyyətlə karyera qazanırdılar¹».

XII əsr müsəlman tarixçisi Fəxrəddin Mübarəkşahın türklər haqqında dediyi bu sözləri VII əsrin türkütlərinə də and etmək olar: «Kim soruşa bilər ki, türkün payına düşmüş şöhrət və uğurun səbəbi nədir. Cavab: hamıya məlumdur ki, hər hansı qəbilə və insan zümrəsi özünün məxsus olduğu xalqın arasında, öz qohumları arasında və öz şəhərində qaldıqca hörmət və ehtiram görür, lakin onlar səyahət edib yad yerinə düşəndə onlara nifrət edirlər, onlara diqqət göstərilir. Ancaq türklər əksinədir: nə qədər ki onlar öz həmcinslərinin arasındadır və öz ölkəsindədirlər, onlar kifayət qədər qüdrətə malik deyildir və onların köməyinə müraciət etmirlər. Elə ki onlar öz ölkələrindən müsəlman ölkələrinə düşürlər – öz evlərindən, qohumlarından və ölkələrindən nə qədər uzağa düşürlərsə, onların qüdrəti bir o qədər artır və onlar daha yüksək qiymətləndirilir, onlar əmir və sipəhsalarlar olurlar». Bir az aşağıda isə bu sözlərə rast gəlirik: «Türkütlərin padşahı olan və hədsiz dərəcədə müdrik və ağıllı olan Əfrasiyabın kəlamları içərisində belə bir kəlam da vardır: Türk dənizdə balıqqulağı içindəki mirvariyə bənzər: nə qədər ki öz mənzilində yaşayır, qiyməti yoxdur, ancaq elə ki, dəniz balıqqulağından bayıra çıxır, şahların tacını, gəlinlərin boyunlarını və qulaqlarını bəzəməyə xidmət edərək qiymət qazanır»². Məhz bu keyfiyyətlərinə görə türkütlər 659-cu ilə qədər indiki Qazaxıstan, Orta Asiya, Volqaboyu və Şimali Qafqazda hökmran rol oynayan cahənşümul türkxaqanlıq yarada bilmişdilər.

Əslində Qərbi türk xaqanlığının banisi İstəmi xaqandır, lakin o, böyük qardaşı Bumın xaqanın, sonralar isə qardaşı oğlu Muğan xaqanın, habelə Arslan xaqanın yabğusu, yəni qərb torpaqlarının hakimi idi (şərq torpaqlarının hakimi şad adlanırdı). Buna görə də o, türk tarixinə müstəqil dövlətin banisi kimi düşməmişdir. Lakin qədim türk tarixçisi, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yollıq tigin Bumın xaqanla yanaşı onu da bizə xaqan kimi təqdim edir: «Əcdadımız Bumın xaqan, İstəmi xaqan...». İstəmi yabğu olsa da, xaqan olmasa da 24 il (553-576) qərb torpaqlarında xaqanlıq etmiş və özündən sonra qüdrətli, Bizans imperiyasından və İrandan heç də geri qalmayan, bəlkə hətta onlardan daha qüdrətli olan dövlət qoyub getmişdir. İstəmi xaqandan sonra taxta

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 149.

² Sitatlar L.N.Qumilevin «Древние тюрки» kitabından (сәh.149) götürülmüşdür.

onun oğlu Kara Çurın Türk (Kara Çurın Türk Tarduş xaqan, Dəngü Kara Çurın Türk, Datu xan) oturur. Kara Çurın Türk qərbi türk xaqanlığının sərhədlərini daha da genişləndirir, dövlətin qüdrətini daha da artırır, qərbi türk xaqanlığını dünya dövlətinə çevirir. Kara Çurın Türk şərqçi türk xaqanlığının da siyasətinə təsir göstərirdi və ömrünün son illərini, Çin qaynaqlarının yazdığı kimi desək, Datu xaqan adı ilə birləşmiş türk xaqanlığının taxtında oturmuşdu. Məhz ömrünün bu son illəri (600-603) Kara Çurın Türkün həyatının ən uğursuz zamanları olmuşdur. Kara Çurın Türk 25 il (576-600) yabğu rütbəsində əslində qərbi türk xaqanlığının xaqanı, hakimi-mütləqi olmuş və yuxarıda deyildiyi kimi, 600-603-cü illərdə ümumtürk dövlətinin başında durmuşdur. O, məğlubiyətdən sonra 603-cü ildə Toqon dövlətinə qaçmış və 604-cü ildə orada tibetlilər tərəfindən öldürülmüşdür. Qərbi türk xaqanlığının çiçəkləndiyi bir dövrdə Orta Asiyanın mərkəzində Buxara ətrafında müstəqil türk dövləti yaranır. Qısa bir müddətdə fəaliyyət göstərmiş (584-587) bu türk xaqanlığının başında şərqçi türk xaqanlığının şərq hissəsinin hakimi, Bağa İşbara xaqanla hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olub qərbə qaçmış Törəmən xaqan (Abo xaqan, Dalobyan xaqan, Əbruy) dururdu. Çin salnaməsi yazır ki, Törəmən xaqan bir qədər gücləndikdən sonra hakimiyyətini şərqdə Dulqin, qərbdə Altun dağlarına qədər genişləndirdi. Telə, Kuça, İvu və qərb ölkəsinin əhalisi ona tabe oldu. 587-ci ildə Çuloxou xaqanın (şərqçi türk xaqanı) və Kara Çurın Türkün (qərbi türk xaqanı) birləşmiş hərbi qüvvələri Törəmən xaqanı məğlub edir, özünü əsir alıb edam edir¹. Bu kiçik müstəqil türk xaqanlığının mövcudluğuna son qoyulur.

Kara Çurın Türk öldürüləndən sonra qərbi türk xaqanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizədə iki qəbilə ittifaqı yaranır: cetisu və qərbi Cınqariyada yaşayan qəbilələrin dulu ittifaqı və qərbi Tyan-Şan və İssık-göl ətrafında yaşayan qəbilələrin nuşibi ittifaqı. Hər ittifaqa beş qəbilə daxil idi; cəmi on qəbilə edir. Buna görə də bəzən qərbi türk xaqanlığı əvəzinə on qəbilə də işlənir. Göytürk (Orxon-Yunisey) abidələrində onlar on ok bodun «on ox xalqı» da adlandırılır.

Törəmən xaqan əsir tutulub edam edildikdən sonra taxta Yanso tiginin oğlu Nili xaqan çıxarılır². Lakin biz digər mənbələrdən bilirik ki, Nili naməlum Yanso tiginin yox, Kara

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 279.

² Yəni orada.

Çürin Türkün oğludur. L.N.Qumilev də onun Kara Çürin Türkün oğlu olduğunu göstərir¹. Nili xaqan 600-cü ildə döyüşlərdən birində həlak olur. Nilinin arvadı çinli idi. Nili xaqan öldükdən sonra türk törüsünə uyğun olaraq, onun arvadı Syan-şı kiçik qayına, yəni Nilinin kiçik qardaşı Bası (çincə: Poşi) tiginə ərə gedir. Bası tigin türk törüsünə qanuni vəliəhd idi və Nili həlak olduqdan sonra taxta çıxmalı idi. 600-cü ildə Bası tigin arvadını da götürüb Çin sarayına gəlir. Bu zaman Kara Çürin Türk ümumtürk xaqanı idi və Çin imperiyasına qarşı mübarizə aparırdı. Buna görə də onun oğlu Çin sarayında saxlanılır (görünür, Çin sarayı qorxur ki, Bası tigin taxta çıxdıqdan sonra Çinlə mübarizədə atasına kömək edəcək; bu da mübarizənin nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilərdi). Bası tigin arvadı ilə birlikdə daimi yaşamaq üçün Çin paytaxtında qalır. Qərbi türk xaqanlığının taxtına Nili xaqanın azyaşlı oğlu Taman (Çin dilində: Daman) çıxarılır. Taxta çıxdıqdan sonra ona Nigü Çulo xaqan adı verilir. Nigü Çulo xaqan taxta çıxanda, güman ki, heç yeriyə bilmirdi; o, atası həlak olmağdan bir az əvvəl anadan olmuşdu.

Mütəxəssislər 604-cü ili qərbi türk xaqanlığının tam dağılması ili adlandırırlar². Lakin bu hadisə baş vermir. Təbiidir ki, hələ ayaq açmamış uşaq xaqanlıq edə bilməzdi. Çin qaynağı yazır ki, Çulo xaqanın daimi yaşayış yeri yox idi, o, ən çox əvvəlki Usun torpağında yaşayırdı³. Usun torpağı İli çayının (indiki Qazaxıstandadır) vadisidir; o vaxt burada dulu qəbilələr ittifaqı hakim idi. Deməli, Çulo xaqanı hakimiyyət başına dulu qəbilələri gətirmişdi. Buna görə də bu qəbilələr çalışır ki, xaqanın mərkəzi hakimiyyətini zəiflətsinlər, əsl hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirsinlər. Çulo xaqan iki kiçik xan vəzifəsi təsis edir və ölkənin şərqi və qərbi idarə etməyi onlara tapşır. Kiçik xanlardan biri şimalda Şiqoda yaşayırdı və bütün türk torpaqlarını, yəni Kıpçak və Türküstanı idarə edirdi. Digəri Kuçadan şimalda İnso adlanan ölkədə yaşayırdı. İki yeni çinovnik rütbəsi təsis edilir: Sıfayan və Xunda. Bunlar dövlət işlərini idarə edirlər. Dövlət aparatının qalan vəzifələri şərqi türk xaqanlığında olduğu kimi idi. Bir sözlə azyaşlı xaqan dövlət işlərindən tamamilə təcrid edilmişdi. Xaqan dövlət işlərindən olduğu kimi, dini ayinlərin icrasından da təcrid edilmişdi. Məlum olduğu kimi, türküt xaqanı təkcə hərbi rəhbər

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 252.

² Вак. Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 254.

³ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, сәh. 279.

yox, həm də dini ayinləri icra edənlərin başçısı idi. Türklər hər il beşinci və səkkizinci ayda əcdadlara və göylərin ruhuna qurban kəsirdi. İndi Çulo xaqanın əvəzinə dövlət əyanlarından bir nəfər göndərilirdi ki, nəsilən nəslə əcdadların yaşadıkları mağaraya (Altay dağlarına) qurban aparsın.

Çin tarixçisinin fikrincə, 605-ci ildə Çulo xaqan dövləti qanunları pozaraq idarə etməyə başlayır. O, telə qəbilələri ilə müharibə aparır. Telə qəbilələri onun qoşununu darmadağın edirlər. Bu zaman Çin imperatorunun əyanlarından Pey Qüy xaqanın ordasına gəlir. O, xaqanlıqdakı vəziyyəti öyrənir, üstəlik bunu da öyrənir ki, azyaşlı xaqan anası Syanşı üçün darıxır. Bütün bunlar haqqında Çir sarayına məlumat verilir. Çin imperatoru Yan-di xaqana təskinlik məktubu yazır. Məktubu xaqana təqdim edəndə o, yüksək bir yerdə oturub ayağa durmaq istəmir. Bu, müstəqillik əlaməti idi. Çin imperatorunun vassalı imperatorun fərmanını alarkən ayağa durmalı, iki dəfə baş endirib fərmana təzim etməli idi. Çin imperatorunun əyanı Tsuy Qün-su xaqana üstüörtülü hədə gəlir. Onun hədəsini qısaca belə ifadə etmək olar: Siz türklər on ildir ki, bir-birinizlə müharibə aparırsınız. Gücünüz bərabər olduğu üçün heç biriniz qalib gələ bilmir. İndi Kijinin (şərqi türk Tüzlük xaqanın) bir milyonluq ordusu var. O istəyir ki, Çindən də köməkçi qoşun alıb sənin dövlətini məhv etsin. Göy oğlu (Çin imperatoru) buna müqavimət göstərir. Ancaq çox çəkməz ki, iki böyük dövlətin (Çin və şərqi türk xaqanlığının) ordusu birləşib sənə hücum edir. Xan, sənin anan çinlidir. O, gecə-gündüz göz yaş töküüb sən üçün imperatordan xahiş edir. İndi sən imperatora boyun əyməsən, imperator fikirləşər ki, sən anan onu aldatmışdır, mütləq onun boynunu vurdurub başını sən ordana göndərər. Sonra da Böyük Suy sülaləsinin qoşunları ilə birləşib sənə iki tərəfdən əhatəyə alar. Sən məhv olmağın uzaq deyildir. Bir sözdən - vassal adlanmaq sözündən ötrü ananı və hun dövlətini məhv etməyə dəyərmisən?¹ Çulo xaqan qorxur, ayağa durur, iki dəfə baş endirib Çin imperatorunun fərmanını qəbul edir. Çin diplomatiyası Çulo xaqanı razı salır ki, o, Çinə baş əymək istəməyən Toqon dövlətinə hücum etsin. Danışıqlar zamanı Çulo xaqan qoca anası ilə görüşmək bəhanəsi ilə Çin sarayına dəvət edilir. Xaqan böyük sevinclə müharibə təklifini və Çin sarayına dəvəti qəbul edir. Lakin naməlum səbəblərdən xaqanın Çin imperatoru ilə görüşü baş tutmur. Belə ki, 610-cu ildə Çin

¹ Daha geniş məlumat üçün bax: Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 280-281.

imperatoru qərbə heyvan ovuna getmək istəyir. O, Çulo xaqana xəbər göndərir ki, imperatorun qərbdəki Da-dəuba malikanəsində görüşsünlər. Lakin Çulo xaqan müxtəlif bəhanələrlə görüşdən imtina edir. İmperator bundan qəzəblənir və xaqanı devirmək üçün yollar axtarmağı əmr edir. Tezliklə bu məsələnin həlli üçün asan yol tapılır. Çin diplomatiyası bu qərara gəlir ki, bu işdə türklərin özündən istifadə etsin. Bu baxımdan əyanlardan Pey Qüyun Çin imperatoru Yan-diyə verdiyi məsləhət səciyyəvidir: «Çulo xan öz qüdrətinə arxalanıb saraya gəlmək istəmir. Öz fikrimi bildirməyə cürət edə bilməyən – onu hiylə ilə zəiflətmək lazımdır. Onun dövlətini bölmək gərəkdir və onda onu ramlaşdırmaq asan olar. Şegü Tulinin oğlu, Datu xanın nəvəsidir. O, irsi xandır; qərb tərəfi yaxınlığındakı torpaqları idarə edirdi. İndi, deyildiyinə görə, o, vəzifəsini itirmişdir və Çulo xandan asılı vəziyyətdədir; buna görə də köməkçi ittifaq bağlamaq üçün elçi göndərmişdir. Arzu edilərdi ki, onun elçisi böyük hörmətlə qəbul edilsin və Şegüyə baş xan rütbəsi əta edilsin. Onda türklərin gücü iki hissəyə bölünər¹». Belə hərəkət etmək də qərara alınır. İmperator Şegüyə hakimiyyət rəmzi olan ağ lələkli bambuk ox bağışlayır. Hətta bu zaman deyir: Lazımdır ki, işlər də ox uçuşu kimi sürətli olsun². Lakin, Çin səfirinin yolu Çulo xaqanın torpaqlarından keçdiyi üçün, xaqan elçini tutur, oxu ondan alır, özünü də həbs etmək istəyir. Elçi türkləri aldadıb azad olur və Çin imperatorunun fərmanını (əlbəttə, şifahi) Şegüyə çatdırır. Salmaməçinin yazdığına görə, Şegü fəvqəladə dərəcədə sevinir. O, qoşun toplayıb Çulo xaqana hücum edir və onu tam məğlub edir. Çulo xaqan arvadını və uşaqlarını atıb yaxın adamlarından olan bir neçə minlik süvari dəstələri ilə şərqə qaçır, lakin yolda onu soyurlar və o, şərqdə Qaoçan dövlətinə gəlir, Şeloman dağlarının ətəklərinə düşərgə salır. Qaoçan dövlətinin hakimi Küy Bo-ya bu haqda Çin imperatoruna xəbər göndərir. Çin sarayı anasının adından Çulo xaqana saraya gəlmək üçün dəvənamə göndərir. O, saraya gəlir və özünü zəmişə şən göstərir. 611-ci ildə Çulo xaqanı imperatora təqdim edirlər. Çulo xaqan hərəkətləri üçün imperatordan üzr istəyir və yaxşı qəbul üçün təşəkkür edir. 612-ci ildə Çulo xaqan yeni il münasibətilə imperatoru təbrik edir. İmperator Çulo xaqana hərbi rütbə verib Koreya müharibəsində iştirak etməyə göndərir. 614-cü ildə imperator şahzadə Sin-ini Çulo xaqana əvə verir və ona xeyli

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 281-282.

² Yenə orada, səh. 282.

hədiyyə (min toxunma kaftan və on min top ipək) verir. İmperator Çulo xaqanı əvvəlki torpaqlarına buraxmaq istəyir, lakin bu zaman başlanan Lyaodun müharibəsi buna mane olur; xaqan bütün yürüşlərdə imperatoru məşayiət edir. İmperator ordusunun məğlubiyyətindən bir qədər əvvəl 618-ci ildə Çulo xaqan paytaxta qaçır, lakin yolda şimal türkütləri ilə döyüşdə həlak olur. L.N.Qumilev bu hadisəni başqa cür təqdim edir: «Tamanın aqibəti pis oldu; 618-ci ildə artıq sülalənin dəyişməsindən sonra, şərqli türkütlər çinlilərdən öz qəddar düşməninin qanını tələb etdilər. Dövlət müşavirləri bir türkün həyatı ucbatından konfliktə girməyi ağılsızlıq sayıb imperatoru Tamanı verməyə dilə tutdular. Bədbəxti sərxoş olana qədər içirdilər və türkün səfirini (oraya) buraxdılar; səfir öz əli ilə onu öldürdü. Yeni sülalənin ordudakı və köçərilər arasındakı nüfuzunu aşağı salmamaq üçün qətli tamamilə gizli etdilər, çünki birincilər də, ikincilər də xəyanəti təqdir etmədilər»¹. Bir qədər aşağıda L.N.Qumilev yazır ki, N.Y.Biçurinə görə, Tamanı (Çulo xaqanı) şərqi türkün səfiri yox, Tun Yabğu xan öldürmüşdür². Düzdür, N.Y.Biçurinin əsərində belə bir hadisə təsvir edilir. Lakin orada Çulo xaqan Tamandan söhbət getmir və qatil də Tun Yabğu xan deyil, onun elçisidir, hadisə də 618-ci ildə yox, 619-cu ildə baş verir, N.Y.Biçurinin əsərində belə yazılmışdır: «Sonrakı ildə, 619, Şexu Saraya elçi göndərdi, Qesana Şexuya qarşı barışmaz nifrət bəslədiyi üçün onu öldürməyi xahiş etdi. İmperator razı olmadı. Rütbəlilər dedilər: bir adamı qoruyub, dövləti itirmək olar; sonra peşman olacağıq. Tsinvan (gələcək Taytsun) dedi: düz deyil. Bizim yanımıza qaçanı öldürmək pis əlamətdir. İmperator ona da qulaq asmadı. O, sarayın daxili qadın yarısında qonaqlıq verdi və sərxoş olana qədər içdikdən sonra hökumət kabinetinə çatdıqda elçini Qesananı öldürmək üçün buraxdılar və bunu gizlətdilər»³.

612-ci il çevrilişindən sonra qərbi türk xaqanlığında hakimiyyət başına Şegü xaqan gəlir. Yuymından qərbə torpaqların böyük hissəsi Şegü xaqanın hakimiyyəti altında olur. Şegü şərqi türk xaqanlığının barışmaz düşməni idi.

612-ci ildən başlayaraq qərbi türk xaqanlığının dirçəlişi sezilir. Dulu qəbilə ittifaqı ağsaqqallarının yöndəmsizliyi ucbatından baş verən siyasi gərginlik tam aradan götürülür. Soqdana və

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 156.

² Yənə orada.

³ Н.Я.Бичурин. Адı çəkilən əsəri, сәh. 283.

Tarım çayı hövzəsindəki bütün xanlıqlar xaqanın hakimiyyətini tanıyır. Təkcə Qaoçan xaqanlığa qayıtmaq istəmir. Qaoçan öz coğrafi mövqeyinə görə Cunqariyanın tələ qəbilələri ilə daha sıx əlaqədə idi. Digər tərəfdən də, dulu qəbilə ittifaqının yaşadığı yerlərə gedən yol da Qaoçandan keçirdi və Qaoçan bu yola görə böyük kömrük alırdı. Qərbi türk xaqanlığına daxil olmaq Qaoçan üçün hərtərəfli sərfəli deyildi.

Çin dövləti ilə dostluq etdiyi üçün Çin hökuməti hələ 609-cu ildə Yan-diyə tabe olan vadilər üzərindəki hakimiyyəti də Şegüyə qaytarır.

Daxili çəkişmədə Şegünün qələbəsi qərbi türk xaqanlığını 604-cü ildəki, yəni Kara Çurın Türk ölməzdən əvvəlki vəziyyətə qaytardı. Xaqanlığın həm daxili, həm də xarici vəziyyəti sabitləşir.

618-ci ildə Şegü vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Tun Yabğu çıxır. Tun Yabğu xaqan cəsur adam idi, mühakimə qabiliyyəti vardı. Onun hər döyüşü qələbə ilə bitirdi, tələni özünə birləşdirdi, İrani və Qibini tabe etdi. Cunqariyada müstəqil tələ konfederasiyasının mövcud olması xaqanlıq üçün ən böyük problem idi. 619-cu ildə hər iki tələ rəhbəri – kibi qəbiləsindən olan Bağa-xan Qələn və seyanto qəbiləsindən olan İşbara (İşibo) öz vəzifələrindən könüllü surətdə əl çəkir və könüllü surətdə də Tun Yabğu xaqana tabe olurlar.

Tun Yabğu xaqan ilk növbədə ordanı Şiqodan şimala – Çin dilində Tyan-Tyüan (min bulaq) adlandırılan yerə köçürür. O, sahibkarlara Sılıfa titulu verir və yerlərə onların üzərində nəzarət etmək və vergi toplamaq üçün tutunlar göndərir. Çin imperatoru Tun Yabğu xaqana bol-bol hədiyyələr verir və birləşmiş qüvvələrlə şərqə türk xaqanlığı üzərinə hücum etmək üçün ittifaq bağlayır. Xaqan vaxtı təyin etməyi xahiş edir. Kat İl xaqan bu ittifaqdan qorxuya düşüb Çinlə sülh bağlayır. 625-ci ildə Tun Yabğu xaqan qohum olmaq üçün Çin imperatoruna müraciət edir. İmperator müşavirlərindən soruşur: «Qərbi türklər bizdən uzaqdır; onlardan tezlikdə kömək almağa ümid etmək olmaz: onlarla nikah qohumluğuna girmək lazımdırmi?»¹ Əyanlardan biri məsləhət görür ki, uzaqdakı ilə qohum olub yaxındakına hücum etmək lazımdır. İmperator bu fikri bəyənilir və əyanlardan bir nəfəri (Dao-li) imperatorun razı olduğunu bildirmək üçün xaqanın ordasına göndərir. Xaqan bu xəbərdən çox şad olur və Dao-li geri qayıtdıqda Çjençjutun Sığını da onunla göndərir. Xaqan Çin

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 284.

imperatoruna bahalı daşlarla bəzədilmiş tac, qızıl kəməv və 5 min at göndərir. Lakin izdivac baş tutmur. Kat İl xaqan bildirir ki, gəlin onun torpaqlarından keçəndə o, gəlini tutub saxlayacaqdır. Tun Yabğu xaqan bundan kədərənir və acığını xalqın üstünə tökür. Xalq arasında narazılıq artırdı.

Çin mənbələri Tun Yabğu xaqanı cəsur cəngavər kimi təqdim edir. Cəsurluğu sayəsindədir ki, o, qərbi türk xaqanlığını xeyli möhkəmləndirir. O vaxt Amu-Dərya çayı yalnız orta və aşağı axarında qərbi türk xaqanlığının sərhədini təşkil edirdi. Çayın yuxarı axarında türk qoşunları Əfqanıstan vasitəsilə tez-tez Şimali-Qərbi Hindistana soxulurdular. Qərbi türklər öz torpaqları ilə İrənin şərq sərhədlərini dövrəyə almışdılar. Başlı Bizansla fasiləsiz müharibələrə qarışan İrə şahənşahı Xosrov Pərviz türk xaqanının güclənməsinə mane ola bilmirdi. İrənin şərq sərhədləri 620-630-cu illər arasında müdafiəsiz idi. Lakin buna baxmayaraq Tun Yabğu xaqan İrəna şərqdən yox, Qafqazdan hücum edir. Qafqazda türklər və iranlılar arasında qanlı müharibə getdiyi halda Orta Asiyada sakitlik idi. Bunu yalnız bir səbəblə izah etmək olar: Çindən İrəna ipək aparmaqla məşğul olan Soğda və Orta Asiya tacirlərinə, habelə nüşibi qəbilələrinin ağsaqqallarına Orta Asiyayı hər b meydanına çevirmək, ipək alverini məhv etmək əl vermirdi. Qərbi türk xaqanlığı Qafqazda İrənlə müharibə etdiyi bir dövrdə Qərbi türk xaqanına tabe olan tacirlər şərqdə – Orta Asiyada qızgın surətdə, İrənlə alver edirdilər. Həmin illərdə (VII əsrin 20-ci illərində) Cənubi-Şərqi Avropanın çölləri qərbi türk xaqanlığının hakimiyyəti altında idi. VII əsrin əvvəllərində Qafqaz dağlarının ətəklərindəki çöllərdə iki türk xalqı yaşayırdı: Kuban çayının sağ sahilindən ta Don çayınadək bolqarlar, Terek və Volqa çaylarının aşağı axarlarında xəzərlər yaşayırdı. Hər iki xalq qərbi türk xaqanlığına daxil idi. 589 və 630-cu illər müharibələrində xəzərlər türklərlə elə qaynayıb qarışmışdılar ki, yunan və fars qaynaqları «türk» və «xəzər» sözlərini sinonim kimi işlədir. Çin mənbələri (məsələn «Tanşu») Bosı (İrə) və Folinin (Rum – Bizans) şimal qonşularını «türküt qəbilələri kes» adlandırır. Çinlilər bu adı yalnız könüllü surətdə türklərə tabe olan qəbilələrə verirdilər.

626-cı ilin yayında farslar və avarlar Bizansın paytaxtı Konstantinopol üzərinə hücumla başladılar. Eyni vaxtda Kat İl xaqanın süvariləri də Çinə soxulur. İyun ayında avar süvariləri Bizans paytaxtını qurudan qoruyan Uzun divarlara çatır, farslar isə Bosfor sahillərinə çıxırlar. Yunanlar farsların Avropa sahillərinə keçməsinə imkan vermirlər, təklikdə hücumla keçən avarları isə

ağır məğlubiyyəyə uğradılar; avarlar şimala qaçır, farslar isə Suriyaya çəkilir.

Vey çayı üstündəki körpüdə (Çin imperatoru və Kat II xaqan arasında) bağlanmış sülh Tun Yabğu xaqanın qərbdə hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün əl-qolunu açdı. O, İrana qarşı vuruşan Bizans qoşunlarına kömək etmək üçün qoşununun bir hissəsini qərbə keçirdi. Türk qoşunlarının Şimali Qafqaza gəlməsi İrani əsla narahat etmədi. İran sərkərdələrinin fikrincə, hələ Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən tikilmiş Dərbənd qalası Zaqafqaziyyəyə gedən yolu möhkəm bağlayırdı. Dərbənd divarları Xəzər dənizinin keçilməz dərinliyindən başlayıb Qafqaz dağlarına qədər 40 km uzanırdı və o dövr hərbi sənəti üçün alınmaz hesab edilirdi. Divarlar böyük və yonulmuş daşlardan tikilmişdi və onların hündürlüyü 18-20 metrə çatırdı. Dərbənd bəndini üzü şimala olan 30 qüllə qoruyurdu. Qalanın üç dəmir qapısı vardı. (Dəmirqapı Dərbənd ifadəsi də buradandır). Divarların şərq ucu Xəzərin elə bir dərinliyinə qədər gedirdi ki, bu dərinliyi xüsusi vasitələr (qayıq, gəmi, sal) olmadan keçmək mümkün deyildi,

Nizami İran ordusu qərbdə Bizans qoşunu ilə vuruşduğu üçün Dərbənd qalasını, əsasən, aqvanlılar müdafiə edirdi, Ağvan könüllülər pis silahlanmışdı, hətta kifayət qədər zireh və qalxanları yox idi. Əlbəttə, belə bir müdafiənin yaxşı təlim görmüş və əla silahlanmış xəzərlər və türkütlərdən ibarət birləşmiş türk ordusunun qarşısını alacağına güman yox idi. Ağvanlılar qəhrəmancasına vuruşsalar da Dərbəndi qoruyub saxlaya bilmədilər. Keçilməz, alınmaz sayılan Dərbənd divarları dağ seli kimi şəhərə axan birləşmiş türk qoşunlarının qarşısını ala bilmədi. Musa Kaqankatuyklunun yazdığına görə, türklər Dərbəndə aman vermədilər, onlar hətta gözəl qadınları, balaca uşaqları və əlsiz-ayaqsız qocaları da qırdılar, evləri yandırdılar.

Dərbəndin türklər tərəfindən alınması ağvanlar arasında vahimə yaradır. Onlar əvvəlcə ölkənin paytaxtı Bərdəyə qaçırlar, sonra Bərdənin davam gətirməyəcəyindən qorxub dağlara üz tuturlar. Lakin Kaqankatuyk kəndi yaxınlığında, türklər onlara çatıb hamısını qılncdan keçirir, az bir hissəsini əsir götürürlər.

Sonra türk qoşunları Tiflis şəhərini mühasirəyə alır. Bu zaman imperator İraklinin başçılıq etdiyi Bizans qoşunu onlara qoşulur. İki dövlətin – Bizans imperiyasının və Qərbi Türk xaqanlığının rəhbərləri tənənəli şəkildə görüşür: «Cəbğu imperatora yaxınlaşıb onun çiyini öpdü və baş yədi, imperator onu qucaqladı, oğlu adlandırdı və öz tacını onun başına qoydu. Sonra

xəzər rəhbərləri üçün qonaqlıq təşkil edildi, onların hamısı bahalı hədiyyələr – paltar və sırğa aldı, Cəbğunun özünə isə imperator öz qızı Yevdokiyanı ərə verəcəyini vəd etdi»¹.

Lakin Bizans və türklərin birləşmiş qüvvələri Tiflisi ala bilmədi. Qalanın fars qarnizonu şəhəri mətanətlə müdafiə edirdi. Cəsur gürcü çarı Stefan isə hər gün Bizans – türk qoşunlarına həmlələr edirdi; döyüşlərin birində o, qəhrəmancasına həlak oldu, lakin onun silahdaşları şəhəri axıracan müdafiə etdilər. Əslinə qalanda Bizans ordusu da, türk ordusu da şəhərə hücum etməzdi. İmperator da, cəbğu da öz əsgərlərini qoruyurdu: imperator istəyirdi ki, türklər şəhərə hücum keçsin, qırılsın, qələbəyə o da şərik olsun; Cəbğu istəyirdi ki, yunanlar şəhəri almaq uğrunda vuruşmada gücdən düşsünlər, türklər işi başa çatdırsınlar. Buna görə də Tiflisin iki aylıq mühasirəsindən sonra Cəbğu cənc oğlu Böri şadın rəhbərliyi ilə 40 minlik bir ordunu Tiflisin mühasirəsində İrakliyə kömək etmək üçün qoyur, bütün qoşunu yığıb gedir və gələn payız qayıdacağını vəd edir. Qalan türk qoşunu da yavaş-yavaş əriyir və günlərin bir günü Tiflisin qala hasarları yanında bir nəfər də olsun türk əsgəri qalmır. 627-ci ilin payızında Bizans imperatoru İrakli də qoşununu götürüb cənuba gedir. Bu dəfə Tiflis davam gətirir.

628-ci ilin qışında İranda dövlət çevrilişi edilir: taxta Kavad Şiruyə çıxır. Bundan əvvəl imperator İraklinin başçılıq etdiyi Bizans qoşunları Tiflis ətrafından cənuba getmiş, Araxı keçərək İran ordularını bir-birinin ardınca məğlub edərək İranın paytaxtı Ktezifon ətrafında şah saraylarını yandırmışdılar. Kavad Şiruyə taxta çıxan kimi Bizansla sülh danışıqlarına başlamışdı. İran və Bizans arasında sülh danışıqları getdiyi bir zamanda (əslində, bu, separat sülh idi, çünki imperator İrakli türkləri xəbərdar etmədən İranla sülh danışıqları aparırdı) Cəbğu xaqan yenidən Zaqaq-qaziya daxil olur və Tiflisi mühasirəyə alır. Qısa mühasirədən sonra türk qoşunları şəhər üzərinə hücum keçirlər. Qısa, lakin dəhşətli vuruşdan sonra şəhər alınır. Qaliblər heç kimə rəhm etmir, hamısını qırırlar. Əsir düşmüş gürcü knyazı və qalanın fars qoşunlarının rəisi Cəbğunun gözləri qabağında əzabla öldürülür. Şəhər talan edilir. Tiflisi talan etdikdən sonra Cəbğu xaqan çıxıb gedir. O, oğlu Böri şada Ağvan ölkəsini işğal etməyi tapşırır və ona rəhbərlik etmək üçün cəsur ərlər verir. Göründüyü kimi, əvvəlki hərbi yürüşlərdən fərqli olaraq bu dəfəki Zaqaqqaziya səfəri ölkəni

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 195.

talamaq məqsədi daşıdırdı; türklər Ağvan ölkəsini işğal etmək və öz torpaqlarına qatmaq məqsədlərini qarşıya qoymuşdular. Əgər əvvəlki yürüslərdə türklər ölkəni talan edib xarabazara çevirirdilərsə, cinsindən və yaşından asılı olmayaraq adamları qırırdılarsa, bu dəfə Cəbğu öz adamlarına deyir: «Əgər həmin ölkənin hakimləri və əyanları mənim oğlumun qarşısına çıxsa, öz ölkəsini onun təbəəliyinə versələr, şəhərlərini, qalalarını və ticarəti mənim qoşunlarıma güzəştə getsələr, siz də onlara yaşamaq və mənə xidmət etmək imkanı verin»¹. Lakin Ağvan ölkəsinin fars canişini türklərin tələbini rədd edir, ailəsini və var-dövlətini götürüb İrana qaçır.

Böri şad atasının əmrinə əməl edərək ağvanlılara könüllü surətdə tabe olmağı təklif edir. İran mərzbanının qaçmasına baxmayaraq Ağvan katolikosu Viro tərəddüd edir. O, türklərin qəzəbindən, onların ölkəni viran edəcəyindən, adamları qıracağından qorxurdu, eyni zamanda İran ordusunun qayıdacağından da ehtiyat edirdi. Od ilə su arasında qalan katolikos türklərlə danışığı uzadırdı. Türklərin səbri tükənir. Qabaqcadan hazırlanmış plan üzrə onlar Ağvan ölkəsini viran etməyə başlayırlar. Vilayətlər və kəndlər qabaqcadan türk dəstələri arasında bölünmüşdü və buna görə də təyin edilmiş vaxtda ölkənin hər yerində eyni vaxtda talan başlanır. Katolikos ölkənin dağlıq hissəsində yerləşən Arsaxa (Qarabağa) qaçır. Türklər onu orada tapıb təslim olmağı təklif edirlər. Katolikos ölkənin bütün vəzifəli adamlarını məsləhətə yığır: müqavimət göstərməli, yoxsa tabe olmalı? Hamı bir nəfər kimi tabe olmağı təklif edir və katolikos şəxsən özü Bərdə yaxınlığında özünə düşərgə salmış Böri şada xərək aparır. Böri şad katolikosu mehribanlıqla qəbul edir və deyir: «Nə üçün sən mənim yanıma gəlməyi bu qədər yubatdın: onda mənim qoşunların tərəfindən sənə ölkənə bu qədər ziyan vurulmazdı»². Katolikosun xahişi ilə Böri şad əsir alınmış bütün ağvanlıları azad edir. Türklərin Ağvan ölkəsində yaratdıqları rejim çox ağır idi, türklər farslardan qat-qat çox vergi alırdılar. Əlbəttə, bu, narazılığa səbəb olmaya bilməzdi.

Türk qoşunları təkcə Ağvan ölkəsini tutmaqla kifayətlənmirlər. 630-cu ilin aprelində onlar Ermənistanı hücum edirlər. Ermənistanı Çorpan tarxanın başçılığı ilə üç min nəfərlik kiçik bir dəstə göndərilir. Kavad Şiruyənin hakimiyyəti illərində İranın

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 199.

² Yəne orada, səh. 200.

faktik hərbi diktatoru olan Şəhrvaraz türklərə qarşı Qonaqnamın sərkərdəliyi ilə 10 min cəsur döyüşçüdən ibarət olan «türk süvarisi» göndərir. Çorpan tarxan hərbi fənd işlədir: türklərin kiçik bir dəstəsi yalandan qaçmağa üz qoyur, fars qoşununu tələyə salır və İran qoşunu bütünlüklə məhv edilir.

Lakin Qərbi Türk xaqanlığında başlanan daxili çəkişmələr İrani xilas edir.

Tun Yabğu xaqanı hakimiyyət başına bir tərəfdən Çin imperatoru gətirmişdisə, digər tərəfdən, nüsiyi qəbilələri onu xaqan qoymuşdu. Buna görə də o, bir tərəfdən, bu qəbilələrin mənafeyini qoruyur, digər tərəfdən, Çin və Bizansla dostluq edir, Şərqi türk xaqanlığı ilə düşmənçilik edir, Bizansın mənafeyi namına İranla qanlı müharibələr aparırdı. Müharibə aparmaq üçün lazım olan əsgərləri xaqan ordusu əsasən dulu qəbilələrindən yığırdı. Əlbəttə, xaqanın öz siyasətində açıq-aşkar nüsiyi qəbilələrinə üstünlük verməsi dulu qəbilələrindən olan döyüşçülərin xoşuna gəlmir, onların arasında narazılığa səbəb olurdu. O tərəfdən də müharibələr aparmaq üçün lazım olan vəsait vergilərin artırılmasına səbəb olurdu. Bu da öz növbəsində ümumi narazılığa səbəb olurdu. Tun Yabğu xaqan bu narazılıqlara əhəmiyyət vermirdi. Hərbi uğurlar orduda və xalq arasında olan narazılığı bir növ kölgələyirdi. Elə ki şərqi türklər 630-cu ildə Beşbalıq şəhərini alırlar, Qara İrtiş hövzəsində yaşayan karluklar Qərbi türk xaqanlığına qarşı üsyan qaldırır, onların ardınca dulu ittifaqına daxil olan digər qəbilələr üsyana qalxır. Üsyan etmiş qəbilələrə xaqanın əmisi Moxədu (N.Y. Biçurində) yaxud Moxodu-xou (L.N. Qumilevdə) rəhbərlik edirdi, onun türkcə təxəllüsü Bahadır xandır. O, 630-cu ildə Tun Yabğu xaqanı öldürüb Külük Sibir xaqan (Küyli Sıby xaqan) adı ilə taxta çıxır. Bizans imperatoru İraklinin Tun Yabğu xaqana gəlin göndərilən qızı şahzadə Yevdokiya yoldan geri qaytarılır.

Qərbi türk xaqanlığının qərb hissəsində yaşayan iki güclü qəbilədən biri (xəzərlər) nüsiyi qəbilələrinə, o biri (bulqarlar) dulu qəbilələrinə meyli edirdi. Bulqarlar uzun müddət xaqanlığın qərb sərhədlərini avarlardan qoruyaraq xaqanlığın istər daxili, istərsə xarici siyasətində fəal iştirak etmirdilər. Mərkəzi hökumət qərb siyasətində daha çox xəzərlərə isnad edirdi. Bu da bulqarların xəzərlərə rəqib kimi baxmasına, antixəzər mövqe tutmasına səbəb olurdu. Xəzərlər mərkəzi hökumətin sevimlisi idilərsə və mərkəzi hökumət (xaqan) də nüsiyi qəbilələrinin mənafeyini qoruyurdusa, onda, deməli, bulqarlar nüsiyi qəbilələrinə əks mövqe tutmalı və

dulu qəbilələrinə meyl etməli idi. Bulqarların rəhbəri Kubrat 619-cu ildə Konstantinopola getmişdi, patrikiy rütbəsi almışdı, lakin xaç suyuna çəkilməkdən imtina etmişdi. 630-cu ildə kuturqurların avarlara qarşı üsyan etməsi xaqanlığın qərb sərhədlərini Don çayından Karpat dağlarının ətəklərinə çəkir, bununla da bulqarlar xaqanlığın qərb sərhədlərinin keşiyini çəkməkdən azad olurlar. Bulqarlardan düzəldilmiş hərbi dəstələri Zaqafqaziya hər b səhnəsinə atırlar. Tun Yabğu xaqan öldürüldükdən sonra Zaqafqaziya da vəziyyət ağırlaşır. Dulu qəbilələrindən toplanmış əsgərlər qiyam qaldırır. Böri şad həyatının təhlükədə olduğunu görüb Orta Asiyaya – nuşibi qəbilələrinin yanına qaçır. Başsız qalan türküt qoşunu Zaqafqaziya çəkilib, farslar dərhal onların yerini tutur; Böri xaqanın ağır zəhmətinin nəticəsində qazanılmış dövlət bir neçə günün içində məhv olur.

Tun Yabğu xaqanın öldürülməsi və dövlət çevrilişi Qərbi türk xaqanlığında çəkişmələrə, qəbilələrarası müharibələrə səbəb olur. Yeni hökumət Tun Yabğu xaqanın qüdrəti sayəsində qazanılanları bir-birinin ardınca itirir. Zaqafqaziya sonra Qibin və Toxarıstan türkütlərin əlindən çıxır. Cünqariya tələ qəbilələri üsyan qaldırıb türkütlərlə müharibəyə başlayır. Çin imperatoru Taytszun Sibir xaqana qarşı kəskin şəkildə mənfi münasibət bəsləyir, dövlət çevrilişini bəyənmədiyini bildirir. Tun Yabğu xaqanın dəfni mərasimində «imperator bahalı daşlar və ipək parçalar göndərib qurban vermək istəyir, lakin türkütlərin qərb torpaqlarında iğtişələr baş verdi və buna mane oldu»¹.

Qərbi türk xaqanlığındakı qəbilələrarası müharibədən bulqar qəbilələrinin başçısı Kubrat qazandı. Əvvəlcə o, əmisi Sibir xaqanı müdafiə edib türküt və xəzərlərdən xilas oldu. Sonra mərkəzdən uzaq olmasından istifadə edərək özünü müstəqil elan etdi. Bu hadisəyə qaynaqlar müxtəlif cür yanaşır. Çin salnaməsi yazır ki, «əvvəlcə o dövlətdən kiçik xanlıq ayırdı, özünü ali xan elan etdi, əyanlar narazı idilər»². L.N.Qumilev yazır ki, «öz vəziyyətinin möhkəm olmadığını hiss edən Sibir xan Bolqarıstanın ayrılmasını

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 284. L.N.Qumilevin yazdığına görə, imperator səfirliyi Tun Yabğu xaqanın dəfinə iştirak edir: «Lakin Sibir xan üçün ən ağır olanı imperator Taytszunun ona qəti mənfi münasibəti idi. Imperator Tun-cəbğuxanın tənənəli dəfni üçün bahalı hədiyyələrlə xüsusi səfirlik göndərmişdi. Bu özü-özündə əhəmiyyətsiz olan addım göstərdi ki, Asiyanın ən qüdrətli dövləti çevrilişin əleyhinə çıxış etdi» («Древние торки», səh. 203.)

² Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh 284.

tanıdı ki, heç olmasa bir müttəfiqi olsun, ancaq bu onu xilas etmədi»³). 635-ci ildə Kubrat avarlara qalib gəlir, sonra Konstantinopola səfirlik göndərir. Bizans imperatoru İrakli xaqana hədiyyələr və patrikiy rütbəsi göndərir. Həmin bu vaxtı kuturqur qəbilələri avarlara qarşı üsyan edir. Bu üsyanın nəticəsində Kubrat həm də Qara dəniz sahili çöllərinə yiyələnir. Kuturqur qəbilələri hələ 630-cu ildə də üsyan etmişdilər, lakin onların üsyanı yatırılmış, qəbilənin bir hissəsi qərbə, bir hissəsi şərqə qaçmışdı, Qərbə qaçanları franklar qırmışdı, şərqə qaçanlar uturqur qəbilələri ilə birləşib bolqar xalqını yaratmışdılar. Yeni yaranan Bolqarıstan dövləti şərqdə xəzərlərlə, qərbdə avarlarla, cənubda Bizansla düşmənçilik edirdi. Kubratın yaratdığı bolqar dövləti 679-cu ilədək yaşayır.

Nuşibi qəbilələri Sibir xana qarşı üsyan edib Nişu Moxə Şe xanı (Nişu Bağa Şad xanı) taxta çıxarır, lakin Nişu taxt-tacdan imtina edir. L.N.Qumilev yazır ki, nuşibi qəbilələrinin üsyanına həlak olmuş Bağa-cəbğu xanın (Moxə) oğlu Nişu Kana şad rəhbərlik edirdi. Nişunun iqamətgahı Paykənd şəhərində idi və varlı Buxara (An) şəhəri ona tabe idi¹. N.Y.Biçurin isə yazır ki, Tun Cəbğu (Yabğu) xaqanın oğlu Şili tigin Sibir xaqandan qaçıb Kanqyuda gizlənmişdi. Nişu onu qəbul etmiş və İbi Bololüy Şexuxan (İrbis Bolun Yabğu xaqan) adı ilə taxta çıxarmışdı². L.N.Qumilev göstərir ki, N.Y.Biçurin Tun Cəbğu xaqanın oğlunun adını düz vermir: onun adı Şili yox, Telidir, yəni tölöslərin (tölös qəbilələrinin) tiginini (şahzadəsi)³. Şavann bu xaqanın adının heroqliflərini «İbi Şabolo sı-şexu-kaqan» kimi oxuyur, tərcüməsi belədir: özü özünü xaqan elan edən. İrbis Bolun Yabğu xaqan taxt-tacın qanuni sahibi idi. O, taxta çıxdıqdan sonra Qərbi türk xaqanlığında ikihakimiyyətlik başlanır. 630-cu ildə Sibir xaqan Çin imperatoruna hədiyyələr göndərir və onunla qohum olmaq istədiyini bildirir. Cavabında imperator yazır: «İndi türküt sülaləsi nifaq şəraitindədir və kim hakimlik edəcək hələ həll edilməmişdir. Nikah haqqında qayğı çəkmək nəyə lazımdır? Qoy hər kəs öz aymakını idarə etsin və bir-birinə hücum etməsin»⁴. İrbis Bolun Yabğu xaqan taxt-tacın qanuni varisi olduğu üçün türk xalqı onun

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 210.

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 210.

² Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 284.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 210.

⁴ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 284-285.

tərəfinə keçir, hətta Sibir xaqanın öz qəbiləsinin adamları da İbris Bolun Yabğu xaqanın tərəfinə keçməyə başlayır. Sibir xaqan Altay dağlarına qaçır, lakin 631-ci ildə nuşibi qəbilələri ona çatır. Nişu onu öldürür. İrbis Bolun Yabğu bütöv Qərbi türk xaqanlığının (əlbəttə, Bolqarıstan istisna edilməklə) vahid xaqanı olur.

İrbis Bolun Yabğu xaqan taxta qəbilələr üzərində türkün hakimiyyətini bərpa etmək rəmzi kimi oturur, lakin xaqan ona bəslənən ümidi doğrultmur. O, taxta çıxan kimi, telə qəbilələrindən seyanto qəbiləsinə özünə tabe etmək istəyir, ancaq onlarla vuruşmadan tam məğlub olur. Yeni xaqan hamıdan şübhələnirdi, tərs və təkəbbürlü idi, tabeliyində olanları idarə etməkdə alicənablıq göstərmirdi. Görünür, elə buna görədir ki, ona Sı Yabğu (sı türk dilində «sındırmaq, dağıtmaq» deməkdir) ləqəbi verilmişdi. Kiçik xan İlinin dövlətin qarşısında böyük xidmətləri vardır. İrbis Bolun Yabğu xaqan atılan böhtana əsaslanıb onu və bütün tayfasını edam edir. Bütün xalq bundan heyrətlənir. Xaqan böhtan atılan adamları sorgusuz, sualsız edam edir. Xaqanın bu hərəkətləri xalqı hiddətləndirir. Qərribə burasıdır ki, xaqan onu taxta çıxarmış Nişuya nifrət edir, onu öldürmək haqqında fikirləşirdi. Nişu Karaşara qaçmağa məcbur olur. Nuşibi qəbiləsindən olan Mubi Tarxan bir dəstə cəngavər ilə xaqanı devirmək üçün qəsd hazırlayır. Qəsdçilər öz fikirlərini qismən həyata keçirə bilirlər: onlar xaqanı devirirlər, amma öldürə bilmirlər. İrbis Bolun Yabğu xaqan 632-33-cü ildə Kanqyuya qaçır; onu təqib edənlər geri qayıtmalı olur. Amu Dərya çayının sol sahilində Kunduz vadisində (indiki Əfqanıstan ərazisindədir) xaqanın qardaşı oğlu hakim idi. Xaqan ona sığınır. Çin salnaməçisi yazır ki, «Şexu (Yabğu – Ə.R.) yüngül süvari dəstəsi ilə Kanqyuya qaçdı və dərddən öldü»¹. İrbis Bolun Yabğu xaqan haqqında son məlumata Süan Tszyanın əsərində rast gəlirik. Müəllif yazır ki, xaqan Bəlx şəhərini mühasirəyə alır ki, oradakı Budda monastırını talan etsin, amma elə mühasirənin birinci gecəsi ölür, əsgərləri isə qaçıb dağılır.

Əyanlar Nişunu Karaşardan çağırır və Dulu xaqan adı ilə taxta çıxarırlar. Bu hadisəyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İndiyədək istər şərq, istər qərbi türk xaqanlığında taxta yalnız türkün, əlavə etmək istərdim ki, həm də Aşina tayfasından olan adamı çıxarırdılar. Nişu nəinki Aşina tayfasından deyildi, hətta heç türkün deyildi. Çin salnaməçisi bunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdır-

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 285.

maq üçün yazır ki, «Dulu xanın atası Moxə Şe (Bağa Şad – Ə.R.) Şexu-xanın (Tun Cəbğu xaqanın – Ə.R.) təbəəsi idi»¹. İlk dəfə idi ki, hakimiyyət başına qeyri-türkün, yerli qəbilələrdən olan adam gəlirdi. Bu onu göstərir ki, qərbi türk xaqanlığında yerli qəbilələrin başçıları açıq şəkildə siyasi səhnəyə atılır, dövləti idarə etməyi öz əllərinə alırlar.

Datu adını Nişuya Çin imperatoru Taytszun verir. N.Y. Biçurinin yazdığına görə, imperatorun verdiyi ad tam şəkildə belədir: «Tun aləu Balibi Dulu-xan»². E.Şavann Çin heroqliflərini daha uğurlu açır: Tun-a-lou si-li-bi Dulu-qaqan. Türk dilində bunu belə bərpa etmək olar: Ton alp³ Siligbir Tulu qaqan. Adın tərcüməsi belədir: Böyük igid işıqlı Dulu xaqan. Nişu nüsi qəbilələrindən idi. O, Dulu təxəllüsünü, güman ki, ona görə götürür ki, dolu qəbilələrini öz tərəfinə çəksin. Həqiqətən də şimalda yaşayan dolu qəbilələri onun hakimiyyətini qəbul edir və vətəndaş müharibəsi dayanır.

Dulu xaqan Nişu taxta çıxanda artıq qoca yaşlarında idi. O başa düşürdü ki, xalqın onu tam müdafiə etməsi şəraitində hakimiyyət başında otura bilər. Buna görə də o, həm nüsi qəbilələrini, həm də Soğda tacirlərini razı sala biləcək bir siyasət yeritməyə çalışdı. Soğda tacirləri, təbii ki, Çin dövləti ilə (ipək alveri) sıx əlaqədə idilər. Buna görə də Nişu xaqan Çinlə danışıqlarda o qədər güzəştə gedir ki, bu, əslində könüllü surətdə Çinə tabe olmağa bərabər idi. Çin salnaməçisi bunu belə təsvir edir: «Nişu təşəkkür etmək üçün səfir göndərdi. Ertəsi günü Ali imperator (Çində qocaldığına görə imperatorluq yerini öz obuna verən ata imperatora Ali imperator adı verilir – Ə.R.) (Qaotszu) taxt-tac Lyan-i-dyan zalında səfiri qonaq edərək Çan-sun Vutsziyə dedi: indi yadyerlilər də bizə tabe olur. Qədimdə belə olmuşdumu? Vutszi qədəhi qaldırıb ona min il ömür arzuladı. Ali imperator razı idi və şərabi imperatora (Taytszun) verdi. İmperator baş əyib təşəkkür etdi və Ali imperatorun sağlığına içdi»⁴. Dulu xaqan Nişu ölkədə sülh və əmin-amanlıq yaratmağa nail olur və 634-cü ildə xaqanlıq taxtında öz əcəli ilə ölür. Türk taxtına türk törüsünə uyğun olaraq onun qardaşı Ton şad (Çin dilində: Tunvo Şe) çıxır. Taxta çıxdıqdan sonra o, İşbara Tölis şad (Çin dilində: Şabolo Xilişi-xan)

¹ Н.Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 285.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, səh. 291.

⁴ Н.Я. Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 285-286.

xaqan adı qəbul edir. Onun Çin adı düzgün verilməmişdir -- Xilişi əvəzinə Teliş, yəni tölistərin şadı olmalıdır. *Ton* sözündəki **n** samiti burunda tələffüz edilir və bu tələffüzdə *ton* sözü türk dilində «güclü, qüdrətli» deməkdir, lakin həmin sözün Çin heroqlifi hamı üçün «eyni dərəcədə yaxşı olan» mənasını ifadə edir.

Taxta çıxdığının üçüncü ili (637) İşbara Tölis xaqan Çin sarayına elçi göndərüb qohumluq əlaqəsi yaratmaq istədiyini bildirir. İmperator elçiləri yaxşı qəbul edir, lakin heç bir şey vəd etmir.

İşbara Tölis xaqan Qərbi türk xaqanlığının idarə sistemində böyük islahat aparır. O, hər şeydən əvvəl, dövləti on qəbiləyə, yaxud aymaka bölür. Hər qəbiləni, yaxud aymakı idarə etmək üçün rəis qoyur. Hər rəisə bir ox verir, buna görə də onlar on şad yaxud, həm də on ox adlanır. Bu on ox şərq və qərbi tərəflərə bölünür. Beş şərq dulu qəbilələrinə rəhbərlik etmək beş böyük çor (Çin dilində: Çjo) qoyur. Bu beş qəbilə Suy-yedən şərqdə (indiki İli dairəsi, yaxud Cunqariya) yaşayırdı. Beş qərbi nüşibi qəbilələrini idarə etmək üçün beş böyük sığın qoyur. Bu beş qəbilə Suy-yedən qərbdə yaşayırdı. Hər oxa tabe olanları aymak adlandırırdılar.

İşbara Tölis xaqan böyük, geniş siyasi məsələlərdən imtina etmək hesabına dincliyi bərpa edir, daha doğrusu, o bu sahədə qardaşının siyasətini davam etdirir. Xaqan bolqar və uqorların müstəqilliyini tanıyır. İranla müharibəni davam etdirməkdən imtina edir. Hələ İşbara Tölis xaqan taxta çıxmazdan əvvəl nüşibi qəbiləsinin xanları Nişu xaqanı məcbur etmişdilər ki, Cunqariyanı geri alsın. Xaqan onların bu tələbini yerinə yetirmişdi. 632-ci ildə üsyankar kibi qəbilələri qərbi türklərin güclü təzyiqi altında bərəkətli Yulduz vadisini tərk edib Çinin Xəsi əyalətinə köçməyə məcbur olur. Sonra Qərbi türk xaqanlığı Beşbalıq şəhərini geri qaytarmaq uğrunda mübarizəyə qoşulur. Həmin vaxt Beşbalığın hakimi Çulo xanın oğlu Aşina Şəni idi. Qaynaqlar onu cəsur, alicənab adam kimi səciyyələndirir. Şərqi türk xaqanlığının ənənələrinə sadıq qalaraq o, türkütlərə arxadan zərbə vuran seyanto qəbilələrinə qarşı qoşun çıxarır. Silahdaşları ona deyirlər ki, əvvəlcə öz vəziyyətini sabitləşdirmək lazımdır, çünki indiki şəraitdə qoşunu şərqə uzaq göndərsə, yabğunun oğulları və nəvələri dövləti tutar. Lakin Aşina Şəni onlara cavab verir ki, mübarizəni davam etdirməkdən əl çəkmək oğulluq borcunu unutmaq deməkdir. Əgər ona uğursuzluq üz versə, ölməyə razıdır.

634-cü ildə Aşina Şəni bütün qoşununu – 50 minədək süvarini Cunqar daşlıq səhrasının şimalına gətirir, lakin dörd aylıq

döyüşlərdə tam məğlub olur, Qaoçana çəkilir. Bu vaxt burada onun əmisi oğlu Yukuk şad hakim idi. Yukuk şad Çin imperatorunun vassalı idi. Bundan istifadə edən İşbara Tölis xaqan Beşbalıq şəhərini tutur. Aşina Şəninin yalnız bir yolu qalır – 636-cı ildə o, ordusunun qalıqları ilə Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə gəlir. İmperator ona böyük hörmət göstərir. Şəniyə qvardiya generalı rütbəsi, ordasını yerləşdirmək üçün torpaq, sarayda vəzifə verilir və üstəlik o, Çin şahzadəsi ilə evləndirilir. Çin imperatoru isə özünə daha bir etibarlı dost qazanır.

Cunqariyanın xaqanlığa birləşdirilməsi Qərbi türk xaqanlığının beynəlxalq nüfuzunu xeyli artırır, amma xaqanlığın daxilindəki ziddiyyətləri xeyli çoxaldır. İrbis Bolun Yabğu xaqan və Aşina Şəni üzərindəki qələbələr yerli qəbilə başçılarının türkütlər üzərində təntənəsi kimi qiymətləndirilə bilər. İşbara Tölis xaqan artıq real hakimiyyətə malik deyildi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, 635-ci il dövlət idarə sisteminin islahatından sonra real hakimiyyət şərqdə dulu, qərbdə nuşibi qəbilələrinin başçılarının, habelə on ox qəbilə rəislərinin əlinə keçmişdi; onlar öz iradələrini ali xaqana qəbul etdirirdilər. Təbiidir ki, yerli hakimlərə edilən güzəştlər, yerli xan və bəylərə verilən bu sərbəstlik mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirə bilməzdi, əksinə, separatizm ruhunun inkişafına, deməli, mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin məhvinə səbəb ola bilərdi.

635-ci il islahatı dulu və nuşibi qəbilələrini razı salırdı. Lakin dövlətdə təkcə bu qəbilələr yaşamırdı. Dulu və nuşibi qəbilələrinin və onların rəhbərlərinin yüksəlməsi zərərçəkən başqa qəbilələrin narazılığına səbəb olur. Zərər çəkənlər arasında birinci olaraq türkütləri göstərmək lazımdır. Qərbi türk xaqanlığında yaşayan türkütlər on illərlə hakimiyyəti əllərində saxlamışdılar, indi isə onlar birdən-birə ikinci rola keçirilirdilər. Ox almayan başqa qəbilələrin başçıları da mərkəzi hökumətdən narazı idilər. Belə qəbilələr arasında şimalda və Cunqariyada yaşayan karluk, yağma, qıpçaq, basmil qəbilələrini, habelə hunların qalıqları – çuyeye, çumi və şato qəbilələrini göstərmək olar. Hun qəbilələri çox incimışdilər, çünki onlara qohum olan çuban və çumuqan qəbilələrinin başçıları ox almışdılar. 633-cü ildə İşbara Tölis xaqan bu qəbilələrin rəhbərlərinin hakimiyyətini ləğv etmək istədikdə onlar şərqə köçdülər, Şato çölündə düşərgə salıb Çin imperatorundan onları təbəəliyə qəbul etməsini xahiş etdilər.

İşbara Tölis xaqan hamıya yaramağa çalışırdı, ancaq hamıya yaramaq olmaz; birinə yaradıqda o birini narazı salırsan. Dövlət

daxilində baş verən zəifləmədə xalq xaqanı müqəssir bilirdi: bununla da xaqan xalq arasında istinadını itirirdi. Birinci olaraq hakimiyyət əllərindən çıxmış türklər baş qaldırır. 638-ci ilin qışında türklərdən Tun Tudun xaqan əleyhinə qiyam təşkil edir. İşbara Tölis xaqan öz adamlarını toplayıb qiyamçılarla vuruşur, lakin məğlub olur; o öz tərəfdarlarından bir neçə yüz adam toplayıb kiçik qardaşı Böri şad ilə (Zaqafqaziyanın fəthi) Karaşara qaçır. Tun Tudun və Assık Kül Sığın (Çin dilində: Asiqi Kyue Siqin) əyanlar iclasını çağırır və məsləhət görülür ki, Yukuk şadı boşalmış taxta çıxarsınlar. Assık Kül Sığın bu təklifə razılaşmır. O, nüsi bi qəbilələrinin başçısı idi. O təklif edir ki, Yukuk şadı ali xaqan, İşbara Tölis şadı isə kiçik xaqan qosunlar. Mübahisə dalışmaya çevrilir və bu zaman Tun Tudun öldürülür. Taxta oturmaq üçün qərbə doğru hərəkət etməyə başlamış Yukuk şad isə hərbi qüvvə ilə saxlanılır. Çin salnaməçisi yazır ki, «öz Sığınını tərəfindən məğlub edildi»¹. Bundan qəzəblənən Yukuk şad Karaşarı dağıdır. İşbara Tölis xaqan yenə öz ölkəsinə qayıdır; nüsi bi qəbilələri onu təntənə ilə qarşılayır. Qərbi türkün qəbilələri isə yenə də Yukuk şadı hakimiyyətə çağırırlar. Onlar nüsi bi qəbilələrinə əks olsun deyə dulu qəbilələrini öz tərəflərinə çəkmək üçün ona İrbis Dulu xaqan (Çin dilində: İbi Dulu xan) adı verirlər. Bu hadisələr 638-ci ildə baş verir. Beləliklə, bir dövlətdə hakimiyyət taxtında iki xaqan oturur. İki xaqan arasında uzun sürən qanlı müharibələr aparılır, hər iki tərəfdən çoxlu adam (Çin salnaməsinin rus dilində tərcüməsində «velikoe mnojestvo lyudey» ifadəsi işlədilir) qırılır. Nəhayət, vuruşan tərəflər İli çayı sahilində sülh bağlayır və bu sülhə görə İli çayı onların arasında sərhəd olur: sülhə görə, İli çayından qərbə olan torpaqların hakimi İrbis Dulu xaqan, şərqə olan torpaqların hakimi İşbara Tölis xaqan olur. Bu zamandan başlayaraq, Qərbi türk xaqanlığı iki dövlətə (bolqar dövlətini də nəzərə alsaq, üç dövlətə) bölünür. İrbis Dulu xaqan öz ordasını Tszixə dağlarının qərb tərəfində qoyur və onu şimal ordası adlandırır. O, Syaomi və Qyequ (xakas) torpaqlarını da özünə tabe edir. O, İşbara Tölis xaqanın torpaqlarına da göz dikmişdi. 638-ci ildə, yeni elə sülh bağlanan İli Tudun Sılıfa İşbara Tölis xana qəsd edir. Qəsdin başçısının türkün olduğu onun adı və rütbəsindən aydındır. Qəsdin məqsədi də İşbara Tölis xaqanı yıxıb İrbis Dulu xaqanı hakimiyyət başına gətirmək idi. Heç yerdən kömək ala bilməyən İşbara Tölis xaqan Fərqanəyə (Baxannaya) qaçır və 639-

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh.286.

cu ilin dekabrında orada vəfat edir. Əyanlar toplaşib onun oğlunu İl Külük şad İrbis xaqan qoyurlar. Yeni xaqan bir ildən sonra vəfat edir və nüşibi baş ağsaqqalı onun əmisi oğlu Bahadırı taxta çıxarır. Taxta çıxdıqdan sonra ona İrbis İşbara Yabğu xaqan adı verilir¹. Çin salnaməsində yeni xaqan başqa cür təqdim edilir: «Nüşibi baş ağsaqqalı Bahadır Cəbğunun oğlu Qyanı İbi Şabolo Şexu-xan adı ilə (xaqan) qoydu»².

Çin hökuməti yeni xaqanı tanıdığını bildirir. İmperator ona hakimiyyət atributları, o cümlədən bayraq göndərir. Yeni xaqan dövlətdə qayda yaratmağa başlayır. Kuça, Şanşan (Lobnordan cənubda), Qüymo (Xotandan şərqdə), Toxaristan, Karaşar, Şaş (Daşkənd), Keş, Xə (Zərəfşan çayının vadisi), Amul və Kan (Səmərqənd) İrbis İşbara Cəbğu xaqana tabe olur. Siyahıya diqqət yetirilsə, aydın görünür ki, bu yerlər oturaq həyat keçirənlərin vətənidir və ipək alveri, məşhur ipək yolu ilə əlaqədardır – başqa sözlə desək, bu yerlərin əhalisi əkinçilik və ticarətlə məşğul idi. Xaqan öz köçəri paytaxtını Suy-xə çayının şimal tərəfində qoyur və onu cənub ordası adlandırır. Bu yer İli çayının yaxınlığında şərq tərəfdədir. Həmin bu vaxt İrbis Dulu xaqan yavaş-yavaş güclənir. Çinin diplomatik təzyiqinə baxmayaraq o, sülh bağlamaqdan və ərazini bölməkdən imtina edir. İki xaqan arasında qanlı müharibələr başlanır. Hər iki tərəf imperator sarayına səfirlər göndərir. İmperator onlara əmr edir ki, müharibəni dayandırsınlar. İrbis Dulu xaqan bu təklifi rədd edir. O, Şi (Şaş-Daşkənd) Tudununu qoşunla İrbis İşbara Cəbğu xaqanın üstünə göndərir. 641-ci ildə İrbis İşbara Cəbğu xaqan döyüşdə əsir düşür və edam edilir. İrbis İşbara Cəbğu xaqanın dövləti işğal edilir, lakin nüşibi qəbilələri tabe olmur, ayrılır. İrbis Dulu xaqan imperatorun səfirinə deyir: Mən eşitmişəm ki, Qian dövlətində Göy Oğlu hərbi istedadla malikdir. Mən indi Kanqyunu tutmağa gedəcəyəm: baxın, mən Göy Oğlu və başqaları ilə müqayisə edilə bilərəmmi?³ İrbis Dulu xaqanın zoruna görə gücü də vardı. O, türküt xaqanları ənənələrinin layiqli davamçısı idi. Artıq 641-ci ildə onun hakimiyyəti İli çayı hövzəsindən Sibir tayqasına qədər əhatə edirdi. Cünqariyada basmillar, Altayda qıpçaqlar, Minusin vadisində kırıgızlar, Yeniseydə bomalar (bu qəbilənin mənşəyi mənə tanış deyil), cənubi Tarbaqatayda çumuqunlar ona tabe idi.

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 216.

² Л.Н.Гумилев. Yene orada, сәh.287.

³ Yene orada.

İrbis Dulu xaqan cəmi üç ilə (638-641) bu qədər geniş ərazidə yaşayan bu qədər güclü xalqları birləşdirə bilmişdi. Bunlardan bəziləri xaqanlığa könüllü birləşir, bəzilərini isə silah gücünə tabe edirdi. İrbis Dulu xaqanın türk dövləti sürətlə öz qüdrətini artırır. Aydındır ki, bu, Çinin xoşuna gələ bilməzdi. Türk dövlətinin qüvvətlənməsi, köçəri türk qəbilələrinin birləşməsi Çinin imperiya siyasəti üçün, Çinin işğalçılıq siyasəti üçün bilavasitə təhlükə yaradırdı. Çumuqunlar istisna edilməklə bu qəbilələrin heç biri on ox türklərinin (on ok bodun «on ox xalq») tərkibinə daxil deyildi, lakin boma qəbilələri istisna edilməklə onların hamısı vaxtilə türkün xaqanlarının dövlətinə daxil olmuşdu. Qüdrətini gündəngünə artıran bu dövlətin qoşunlarının şərqə və cənuba (Çinə) axacağı düşünmək gülünc olardı, çünki imperator Taytszun özü istedadlı sərkərdə idi, Çinin Tan imperiyası özünün qüdrətli günlərini yaşayırdı və güclü orduya malik idi. Heç şübhəsiz, İrbis Dulu xaqanın Ordusu Orta Asiyaya, Soğdanın varlı şəhərlərinə yürüş edəcəkdi. Nuşibi qəbilələri 641-ci ildə başçılarını (xaqanlarını) itirir, lakin başlarını itirmirlər. Onlar İrbis Dulu xaqanın dövlətinə daxil olmaqdan qəti imtina edir və xaqana qarşı vuruşmaqda davam edirlər. Xaqan öz qoşunu ilə ölkənin bu başından vurub o başından çıxır, Tuxoloya (Toxaristana) hücum edib onu özünə tabe edir. 642-ci ildə İrbis Dulu xaqan çuyuyə və çumi qəbilələrindən təşkil edilmiş qoşununu İ-cjounu (Xamini) işğal etməyə göndərir. Çin dövlətinin qərb canişini Qo Xyao-kə 2 minlik yüngül süvari dəstə ilə türk qoşunlarına hücum edib onları məğlubiyyətə uğradır. Bu döyüşdə çumi qəbilələri daha çox zərər çəkir. Bu döyüşün iştirakçıları haqqında qaynaqların söylədikləri düz gəlmişdir. Çin salnaməsi yazır: «Dulu çuyuyə və çumi qəbilələrindən olan qoşunu ilə Lacivardi dağları mühasirə etdi, ancaq məhsirə uğursuz oldu. Xyao-kə onun dalınca şimala yürüş etdi, çuyuyə Sığminin şəhərini aldı, Qyeso dağlarına yaxınlaşdı, 1000 nəfərə qədər adam öldürdü, çumi qəbilələrini tabe etdi və geri qayıtdı»¹. L.N.Qumilev İrbis Dulu xaqanın bu səfərdə iştirak etmədiyini yazır: «Yukuk (İrbis Dulu xaqan – Ə.R.) özü, görünür, bu yürüşdə iştirak etməmişdir. O, birləşmiş qüvvələrlə Səmərqənd və Maymurqa zərbə endirdi və bu varlı şəhərləri dağıtdı. Lakin ən yüksək tənənə anında xoşbəxtlik Yukukdan üz döndərdi. Özbaşınalıq və acgözlük dulu qəbilələrinin başçıları ilə onun arasını vurdu. Onlar belə hesab etdilər ki, Yukuk ona çatası

¹ Н.Я.Бичурин. Ады чəkilən əsəri, səh. 287.

qənimətdən daha çox özünə götürür»¹. Hadisə belə olmuşdu: «İrbis Dulu xaqan Kanqyuy (Səmərqənd) və Daomi (Maymurq) şəhərlərini alarkən tutulmuş əsirləri ona tabe olanlar arasında bölməmiş, hamısını özünə götürmüşdü. Onun sərkərdələrindən Nişu çor (Çin dilində: Çjo) qəzəblənmiş və öz payını ondan almışdı. Xaqan bütün xalqın gözü qarşısında onun başını vurdurmuş və camaatın tamaşa etməsi üçün qoymuşdu. Nişu çorun sərkərdəsi Xuluvu əldə qılınc İrbis Dulu xana hücum etmişdi. Hər iki tərəfdən çoxlu adam qırılmışdı və dövlətdə qarışıqlıq əmələ gəlmişdi². Bunun ardınca dulu qəbilələrinin hərbi üsyanı qalxır. Xaqan üsyanı yatıra bilmir. Çünki, qaynaqların yazdığına görə, bölgüsündə onun narazı saldığı silahdaşları küsüb getmişdilər. Vaxtilə onu dəvət edən qərb əyanları ona məsləhət görürlər ki, şərqə – öz vətəninə qayıtsın. Lakin xaqanın geri qayıtmağa yeri yox idi, çünki onun əsas arxalandığı yer – Qaoçan hələ 640-cı ildə çinlilər tərəfindən tutulmuşdu. Xaqan kömək üçün Toxaristana müraciət edir, oranın əyanları da xaqana öz torpaqlarına qayıtmağı məsləhət görürlər. Xaqan onlara qulaq asmır. O öz qoşunu ilə Ye çayını keçib Şi (Şaş-Daşkənd) torpaqlarına çatır. Onun tərəfdarlarının (görünür, Çin salnaməçisi dulu qəbiləsindən olanları nəzərdə tutur, çünki onun bütün tərəfdarları qaçıb dağılsa idi, o, hansı qüvvə ilə vuruşardı?), demək olar ki, hamısı qaçıb dağılmışdı. Xaqan Xanşi şəhərini müdafiə etmək üçün qalır və yüngül bir dəstə ilə qaçanları çağırmaq üçün gedir. Nuşibi qəbilələrinin rəhbəri Assiğ Kül Sığın (Çin dilində: Asiqi Kyuye Sığın) ona hücum edir. Döyüşdə məğlub olan İrbis Dulu xaqan bayşunxu, Bayşunxu (N.Y. Biçurinin əsərində Bayşuyxu; Çimkənddən bir qədər şərqdə yerləşən İsficab) şəhərini tutub orada yaşamağa qalır. Nuşibi qoşunları İrbis Dulu xaqanı Bayşunxu şəhərində mühasirə edirlər. Xaqanın zireh geyimli döyüşçüləri nağara və şeypur sədaları altında (görünür, bizim cəngiyə bənzər musiqidir) hücumu atılır və nuşibi əsgərlərini qaçmağa məcbur edirlər. Nuşibi döyüşçülərindən çoxu qırılır və əsir alınır. Bu qələbədən sonra İrbis Dulu xaqan ayrılmış dulu qəbilələrinə müraciət edib onları geri qaytarmağa çağırır. Xaqanın çağırışına «onların hamısı ona belə dedi: qoy müharibədə min nəfəri öldürsünlər, bir nəfər qalsın, onda da biz onun

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 218.

² Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, сәh. 287-288.

yanına getmərik»¹. Xalqının onu sevmədiyi bir ölkədə qalmağın mümkün olmadığını gören İrbis Dulu xaqan Amu-Dərya çayının sol tərəfinə keçir və Tuxoloya (Toxaristana) gedir. Burada – Kunduzda o, hələ Tun Cəbğu xaqan vaxtından yaşayan türkütlərin yanında sığınacaq tapır. Bu türkütlərin rəhbəri İşbara Cəbğu rütbəsində idi. İrbis Dulu xaqan 653-cü ildə vəfat edir və öz ordasını Aşina tayfasından son xan olan oğlu Çjençu cəbğuya vəsiyyət edir.

İrbis Dulu xaqan qovulduqdan sonra nuşibi qəbilələri İşbara Tölis şad xaqanın nəvəsi, İl Külük şad İrbis xaqanın oğlu İrbis Şegünü (Çin dilində: İbi Şeçüy-kan) xaqan qoyurlar. İrbis Dulu xaqanın hakimiyyəti illərində tutulub saxlanmış bütün çinlilərə vətənlərinə qayıtmağa icazə verilir. Yeni xaqan taxta çıxan kimi (642-ci il) Çin sarayına yerli məmullatlardan hədiyyə və qohum olmaq üçün elçi göndərir. Türk elçiləri 646-cı ildə Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə gəlirlər. İmperator Tan sülaləsindən olan şahzadə üçün beş əyalətin ona verilməsini tələb edir: Kuça, Xotan, Kaşkar, Çjukübo (Yarkənddən cənubdadır) və Tsunlin (Yarkənddən cənubdadır). Bu torpaqlar nə vatsa Çin imperiyasının tərkibində olmuş, sonra Qərbi türk xaqanlığına daxil edilmişdi: Kuça 630-cu ildə, Xotan 632-ci ildə, Kaşkar və Yarkənd 635-ci ildə. Bu, diplomatiya tarixində ən böyük həyasızlıqdır. Buna görə də türk tərəfi danışıqları dayandırır: bu şərtlə evlənməkdən söhbət belə gedə bilməzdi. İki dövlət arasındakı ittifaq pozulur.

Elə ki, Çinlə Qərbi türk xaqanlığı arasındakı ittifaq pozulur, dulu qəbiləsi mərkəzi hökumətə qiyam qaldırır. Burada Çin dövlətinin barmağı olduğunu başa düşmək üçün heç siyasətçi olmaq lazım deyil. Bu faktı N.Y. Biçurin belə təqdim edir: «Bundan sonra Aşina Xelu qiyam qaldırdı və xanın aymakını tutdu. Xelu Şidyami xanın beşinci beldən nəvəsi, İbuli Şe Şeçüy Dələ Tsioyuyenin oğlu idi. Aşina Buçjen öz dövlətinə qayıtdıqda Dulu xan Xeluya Buçjenin yerinə Cəbğu rütbəsi verdi»². Deməli, Xelu qərbi türkütlərin Aşina tayfasından, İstəmi xaqanın beşinci beldən nəvəsi və Böri şadın oğlu idi. İrbis Dulu xaqanın hakimiyyəti illərində o, cəbğu rütbəsi almışdı və bütün şərq torpaqlarına nəzarət edirdi. Xelunun türkcə həqiqi adı bizə qədər gəlib çatmamışdır. Çin heroqlifini

¹ Н.Я.Бичурин. Аду çəkilən əsəri, səh. 287-288.

² Н.Я.Бичурин. Аду çəkilən əsəri, səh. 288.

türkcəyə çevirsək, Xallıq edir – o, tarixdə bu adla da qalmışdır (*xallıq* «çox yüksəlmiş» deməkdir). Xallığın belə yüksəlməsinə səbəb onun əmisi oğlanları iki qardaş Mişə və Buçjen olmuşdular. Onlar bir-birinə nifrət edirdilər. Buçjen müxtəlif intriqalarla Mişeni Çinə qaçmağa məcbur edir. Sonra özü də elə düşünür ki, İrbis Dulu xaqanın hakimiyyətinin sonu çatmışdır və xəyanət edib Çinə qaçır. İrbis Dulu xaqan Xallığı boş qalmış cəbğü yerinə təyin edir. Çin salnaməçisi «Dulu xan Xeluya Buçjenin yerinə cəbğü rütbəsi verdi» deyəndə bunu nəzərdə tutur. Xaqanlığın şərq tərəfində məhz dulu qəbilələri yaşayırdı. Deməli, Xallıq dulu qəbilələri üzərində cəbğü idi. Xallıq Dolası çayı sahilində Siçjoudan 1500 li düz şimala yaşayırdı. Beş qəbilə – çuyue, çumi, qusu, qəlolo (karluk) və nuşibi qəbilələri ona tabe idi. Bu o demək idi ki, Altayı çıxsaq. Bütün Cünqariya onun hakimiyyəti altında idi. İrbis Dulu xaqan Toxarıstana qaçdıqda İrbis Şegü xaqan qoşunla onu təqib etdi. İrbis Dulu xaqan qaçdıqdan sonra Xallığın vəziyyəti ağırlaşır, onun daimi yaşayış yeri olmur. Onun nəslə sərələmir. Şuşedi, Çumuqun və Pobi qəbilələrinin (bunlar dulu qəbilələr ittifaqına daxil idi) başçıları xaqandan Xallığın bağışlamasını xahiş edirlər. Xaqan qəzəblənir və bu qəbilə başçılarını edam etmək istəyir, 648-ci ildə bu qəbilələr bir neçə min alaçıqla və Xallıqla Çinə köçür. İmperator köçkünləri yaxşı qəbul edir. Bu zaman Çin dövləti Kuça ilə müharibəyə başlayır. Aşına Xallıq xahiş edir ki, imperator rəhbər kimi qabaqda getməyə icazə versin. İmperator ona yürüş ordusunun baş komandanı rütbəsi verilməsini əmr edir. Ona Yaoçinin baş rəisi adı verilir, onun nəslə Moxə şəhərinə köçürülür və göstəriş verilir ki, qoşunu gücləndirmək üçün onun dağıdılmış qəbiləsi gizlin bir yerə toplansın. Bu zaman imperator vəfat edir. Türklər Siçjou və Tinçjou şəhərini tutmaq fikrinə düşəndə qubernator Lo Xun-i bu haqda saraya xəbər verir. İmperator Qaotszun onu sakitləşdirir. Xallığa xəbər göndərilir ki, oğlu Tiyei (Çin dilində: Xiyün) Saraya xidmətə göndərsin. Tiyei bir müddət Çin sarayında xidmət etdikdən sonra süvari qvardiyasının hərbi rəisi rütbəsində vətənə qayıdır. 651-ci ildə Xallıq oğlunun məsləhəti ilə İrbis Dulu xaqanın keçmiş torpaqlarını almaq üçün qərbə yürüş edir. Bundan sonra min bulaqların yanında (güman ki, Minbulaq adlanan yerdə) özünə orda qürur və İşbara xaqan (Çin dilində: Şabolo-xan) adı qəbul edir (651). İrbis Şegü xaqan öldürülür (qaynaqların yazdığına görə, İşbara xaqan şəxsən özü onu edam edir), onun

tayfası isə xəzərlərin yanına qaçır. VII əsrin ortalarında Volqa və Terek çaylarının aşağı axarlarında müstəqil Xəzər dövləti yaranır. Mütəxəssislər bu dövlətin yaranmasını və onun başında Aşına tayfasından olan xaqanın durmasını İrbis Şegü xaqanın xəzərlərin yanına qaçmış oğlanları ilə bağlayırlar.

İşbara xaqan on ox türkləri arasında sülhə nail olur, bununla da xarici müharibələr aparmağa imkan qazanır. Çin salnaməçisi yazır ki, İşbara xaqanın hakimiyyəti altında dolu və nuşibi qəbilələrinin on aymakı vardı: dulularda beş çor (Çin dilində çjo, başqa mənbələrdə çor – qədim türklərdə ən böyük hərbi rütbədir) – Çumuqun Lüy çor, Xuluvu Kül çor, Neşeti Dun çor, Tusişi Xəloşi çor, Şunişi Çuban və nuşibilərdə beş yegin (Çin dilində: sıqin) – Assıǵ Kül yegin, Qəşu Kül yegin. Xuluvu Kül çor İşbara xaqanın kürəkəni – qızının əri idi. Xaqan oğlu Tiyenə «Bahadır cəbǵu» (Çin dilində: Moxodu Şexu) titulu verir və bununla da onu Qərbi türk xaqanlığının ikinci hakimi edir. Yeni Bahadır cəbǵu rütbəsini alan kimi, Tiyen Tinçjouya həcum edir, bir neçə min adamı öldürür və əsir aparır¹. Çin mənbəyinin yazdığına görə, İşbara xaqanın çor və yeginləri arasında ən güclüsü Asıq Kül yegin idi; onun bir neçə yüz minlik qoşunu vardı². İşbara xaqan indiki Talas çayından cənubda Minbulaq adlanan yerdə möhkəmləndirilmiş şəhər salır və onu öz paytaxtı elan edir.

Bahadır cəbǵunun Tinçjouya basqınının səbəbini L.N.Qumilev belə izah edir: «Düşünmək olardı ki, İşbara xan türkütlərlə on ox türkləri arasında çoxdan gözlənilən güzəştə nail olmuşdur, çünki hətta nuşibilər müqavimətsiz onun xanlığını qəbul etdilər. Bu güzəşt öz hegemonluqlarını qurmağı arzulayan çuyuye, çumi və çumaqan (qəbilələrinin) arzu və istəkləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Öz xalqının əsas kütləsi hesabına bu qəbilələri razı salmaq üçün xan onların İmperiya hakimiyyəti altında olan əzəli torpaqlarını onlara qaytarmağı qərara alır və qəfil basqın ilə Tinçjou qalasını darmadağın edir. Bundan sonra qənimətlə həvəsləndirilən çu qəbilələri yenidən İşbara xanın dayağı oldu, lakin basqın imperiya ilə müharibəyə səbəb oldu»³.

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 289.

² Уенə orada.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 239.

652-ci ildə sərkərdə Lan Qyan-fanın komandanlığı altında 30 minlik (N.Y. Biçurin bu qədər göstərir, adı çəkilən əsəri, səh. 290; L.N. Qumilev 20 min göstərir, «Древние тюрки», səh. 239) daxili qoşundan və sərkərdə Kibi Xelünün komandanlığı altında 50 minlik oxkor (uyğur) qoşunundan ibarət Çin ordusu Cuncariyaya yeridilir. Çin salnaməçisi Lo Xun-i tərəfindən hazırlanmış müharibə planının geniş təsvirini verir¹. Müəllif müharibənin gedişini də ətraflı təsvir edir.

Planda uyğur qoşunlarının sürətli hərəkəti ilə İşbara xaqanı sıxışdırmaq və yazadək müharibəni bitirmək nəzərdə tutulurdu. Çin komandanlığının fikrincə, müharibə aparmaq üçün türklərin kifayət qədər ərzağı yoxdu. Bundan başqa, Xallıq şəhərdə oturub qışda şaxtada və çoxlu qarda Çin qoşunlarının səhradan keçib gələ biləcəyini gözləmir. İş yazadək saxlamaq vəziyyəti dəyişə bilər. Xallıq müharibəyə hazırlaşma bilər: qoşun və ərzaq toplayar, müdafiə tədbirləri görər. Planın müəllifinin fikrincə, Çumi, Çuyuyə və Çumuqun qəbilələri Qərbi türk xanlığından ayrılmaq istəyir, ona görə də onlara xüsusi mənasibət bəslənilməlidir. Təkcə Xallıq cəzalandırmaq lazımdır. Təhlükəni aradan qaldırarkən budaqlara deyil, hər şeydən əvvəl kökə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ölçü götürmək lazımdır: köçəriləri qovmaq, qurdlara (türküt bayraqlarında qurd başının şəkli vardı) hücum etmək. Lakin çinlilər bir həmlədə müharibəni bitirə bilmirlər. 652-ci ildə Çin qoşunları Laoşan dağları yaxınlığında çuyuyə, çjusye (N.Y. Biçurində belədir, L.N. Qumilev «çumi» yazır) və xuçju (bu qəbilə L.N. Qumilevin əsərində yoxdur) qəbilələrinin birləşmiş qoşunlarını məğlub edir, onları 500 li təqib edir və Xuçjunu öldürür, həmin qəbilənin 60 nəfər başçıları əsir tutulur. Salnamədə daha 9 min başın təqdim edilməsindən söhbət gedir. Başa düşmək olmur ki, bu əsirlərin sayıdır, ya öldürülmüşlərin başıdır, yaxud qənimət alınmış qulların sayıdır. Lakin bu məğlubiyyət türkləri ruhdan salmır, onlar müharibəni davam etdirirlər. 653-cü ildə çinlilər yenidən Beşbalıqı tuturlar. Həmin ili Toxaristanda xaqanlıq edən İrbis Dulu xaqan vəfat edir, onun oğlu Çjençu cəbğu Çin tərəfindən İşbara xaqana qarşı müharibədə iştirak etmək istədiyini bildirir. Lakin İşbara xaqan onu elə sıxışdırır ki, Çjençu cəbğu döyüşlərdə iştirak edə bilmir. Başqa bir Çin salnaməsinin – Qanmunun yazdığına görə, Çjençu 653-cü ildə

¹ Н.Я. Бичурин. Адı çəkilən əsəri, səh. 290.

Işbara xaqanı məğlub edir, azacıq sonra Işbara onu məğlub edir. 654-cü ildə çinlilər karluk və çuyuye qəbilələrinə hücum edir, 1000 nəfər öldürür, 10 min at qənimət aparırlar. Həmin ili Çin baş komandanının köməkçisi çumuqun qəbiləsini darmadağın edir və Çinə 30 min kəsilmiş qulaq göndərir. Çinin avanqard dəstələrindən biri Şunişi Çuban çora hücum edir. Çoxlu adam öldürür və xeyli qənimət əldə edir. 656-cı ildə Çin ordusunun baş komandanı dəyişdirilir. Aşına Mişe və Aşına Bujen iki dəstəyə hərbi rəis təyin edilir və ayrı-ayrı yollarla Işbara xaqanın üzərinə göndərilir.

Işbara xaqan şərq cəbhəsi ilə yanaşı qərbdə də İranla vuruşurdu. 651-52-ci ildə İranda dövlət çevrilişi olur – Yəzdegürd hakimiyyətdən salınır və öldürülür. Işbara xaqan bu xəbəri eşitdikdə şahın qisasını almaq şüarı ilə əks hücumu keçir. O, Kaçarbaşından hərəkətə başlayır, Buxaraya çatır və sürətlə Ceyhun (Amu-Dərya) çayını keçərək Mahuylla vuruşur, elə ilk döyüşdəcə onu əsir tutub əzabla öldürür.

Bu vaxt şərq cəbhəsində vəziyyət yaxşı deyildi.

İmperiya hökuməti ordunun zəif hərəkətini qoşun başlarının zəifliyi ilə əlaqələndirir. Onlar düşməni təqib etmək əvəzinə qisasçılıqla məşğul olur, əsas məqsəddən yayınırdılar. Çin salnaməçisi yazır ki, baş komandanın köməkçisi vuruşmaq istəmədi, o, Xindu şəhərini tutdu, oradakı var-dövləti özünə götürdü və könüllü surətdə tabe olan əhalini qırdı¹.

İran cəbhəsindəki uğurlu müharibədən və Çjençu cəbğunu sıxışdırandan sonra Işbara xaqan öz arxası üçün arxayın olur. Işbara xaqana qarşı yürüşə hazırlaşdıqda Çjençu cəbğü özünə Sibir tarduş şad rütbəsi götürür, məğlub ediləndən sonra bu tituldan əl çəkir, öz asılı vəziyyəti ilə razılaşır və bundan sonra özünü mərkəzi hakimiyyətə qarşı tam loyallıq aparır. Arxasından arxayın olan Işbara xaqan ən yaxşı qoşunlarını Amu-Dərya sahillərindən təcili şəkildə İli çayı sahillərinə gətirir və 655-ci ildə Çin qoşunlarının irəliləməsini saxlayır. Bu, Çin imperatoru Qaotszunu məcbur edir ki, ekspedisiya ordusu komandanlığını dəyişsin, ordunu qərbi türklərdən Çinin tərəfinə keçmiş adamların hesabına möhkəmlətsin. Ordunun yeni komandanı Su Din-fan təyin edilir. Bu zaman yəgin (sığın) Nundulu 10 min qoşunla gəlib tabe olur. 656-cı ildə Su Din-fan seçmə dəstəsi ilə İli çayının qərb tərəfindən çumuqun qəbiləsinə hücum edir və

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 291.

onu məğlub edir. Mişə və Buçjenin türkütlərdən təşkil edilmiş dəstələri mərkəzi Cunqariyanın hərəkət edən qumlarından keçib Altaya doğru hərəkət edir.

657-ci ildə İşbara xaqan 100 minlik (L.N.Qumilevə görə, çinlilər İşbara xaqanın qoşununun sayını çox şişirtmişlər)¹ süvari qoşunla Su Dinfanın 10 minlik qoşununu mühasirə edir. Çin sərkərdəsi piyada qoşunlara əmr edir ki, düzənlikdə mövqe tutsun, əsgərlər nizələrini kənar (yəni müdafiədən kənara) tərəfə tutsunlar, özü isə süvari dəstə ilə ortada mövqe tutur. Türk qoşunları üç dəfə hücum edir, hər dəfə çinlilərin nizələri ilə rastlaşıb geri çəkilir. Onda Su Din-fan mərkəzində duran və döyüşdə iştirak etməyi (yəni təzə-tər olan) uyğur süvari dəstəsini döyüşə buraxır. Türklər davam gətirməyib qaçırlar. Uyğurlar onları bir neçə on li təqib edib 30 min adamı öldürmüş yaxud əsir almışlar: öldürülənlərin içərisində təkcə baş tayfa başçısı və tarxanların sayı 200-ə çatırdı (L.N.Qumilev yazır ki, təkcə əsir düşən tayfa başçısı və tarxanlar 200 nəfər idi², lakin Çin salnaməsində bu qədər adamın məhz öldürüldüyü göstərilir). Ertəsi günü imperiya qoşunları beş nüşibi qəbiləsini təqib edir və bu qəbilələr döyüzsüz təslim olur. Beş dulu qəbiləsi İşbara xaqanın məğlub olduğunu eşidib cənub yolu ilə qaçır və Buçjenin dəstəsinə rast gələn kimi onu öz hakimləri kimi qəbul edirlər. Su Din-fan sərkərdələrindən ikisinə əmr edir ki, onlar Siyelosı (Talas) çayı hövzəsinə tələssinlər və geri çəkilən türkütləri təqib etsinlər. Bu zaman bərk qar yağır. Əsgərlər bir az istirahət etmək istəyirlər. Lakin sərkərdə deyir ki, belə havada düşmən bizi gözləmir, ona görə də dayanmadan irəli getmək və düşməyə qəfil hücum etmək lazımdır. Lakin buna baxmayaraq İşbara xaqan geri çəkilməyə və dağılmış dəstələrini bir yerə toplamağa imkan tapır. İmperiya ordusu Şuanxe çayı sahilində Mişə və Buçjenin qoşunu ilə birləşir. Çin qoşunları tox və yüksək ruhda idi. Qara və çovğuna baxmayaraq Çin qoşunları türkləri təqib edir. İşbara xaqanın ordasına 200 li qalmış ordu döyüş qaydası ilə gedir. 657-ci ilin əvvəlində Çin qoşunları Qin-ya-şan (Tarbağatay) dağlarının ətəklərində yerləşən xaqan ordasına çatır. Bu zaman xaqanın ordusu heyvan ovu ilə məşğul idi. Bunu iki cür yozmaq olar. 1. Xaqan çinlilərin belə havada hücum edəcəyini gözləmədiyi üçün (Çin sərkərdələrinin

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 243.

² Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәh. 243.

sözlərini yada salaq) ordusuna ov etməyə icazə verə bilərdi. 2. Xaqanın tabeliyində olan qəbilələr ordunu ərzaqla təmin etməkdən imtina etdiyi üçün xaqan heyvan ovuna icazə verə bilərdi. Hər halda imperatorun qoşunları xaqan ordusunu qəfil yaxalayır. Belə laqeydliyə heç cür haqq qazandıрмаq olmaz.

İndi imperatorun ordusu xaqanın ordusundan xeyli güclü idi: xaqan dulu və nuşibi qəbilələrini, deməli, həmin qəbilələrdən olan əsgərlərini də itirmişdi, imperator isə əksinə, dulu və nuşibi qəbilələrini qazanmış və onun ordusu həmin qəbilələrdən olan əsgərlər hesabına xeyli güclənmişdi. İmperator ordusu türk ordusunu qəfildən, gözlənilmədən yaxalayır. Su Din-fan qoşuna hücum əmri verir və ordanı dağıdır, bir neçə on min əsir alır, baraban, xan bayrağını və xeyli silah qənimət götürür. İşbara xaqan İli çayının o tərəfinə keçir. Artıq onun müttəfiqi qalmamışdı. Xaqan öz düşərgəsini çəpərlə hasarlayıb Mişə ilə döyüşür, lakin yenə məğlub olur. İmperator qoşunları türkütləri Çü (Suy-ye) çayınadək təqib edib orada təslim olmağa məcbur edir.

İşbara xaqan və oğlu Şiyün (Çin salnaməçisi əvvəllər onu Xiyün adlandırmışdı, türkcə: Tiyen) Şunəu şadın yanına qaçırılar; onları kiçik bir dəstə süvari qoşun müşayiət edirdi. Qaçqınlar Şi (Şaş, Çaçə yaxud indiki kimi desək, Daşkənd) vadisinə gəlirlər. Onlar ac idi, atlar gedə bilmirdi. Onlar Sudu şəhərinə (L.N.Qumilevin əsərində: Çaçə şəhərinə) çatır, yüksək qiymətə şəhərə buraxılmalarını və onlara at satılmasını xahiş edirlər. Şəhərin hakimi İnye tarxan (tarxan türkünün tituludur, deməli, şəhərin hakimi türkünün olmuşdur), onları qəbul edir, lakin onlar şəhərə daxil olan kimi onları tutur və Şi-qoya göndərir. Bu vaxt Mişenin oğlu Yuan-şuan qoşunla oraya gəlir. O, müxtəlif qəbilələrin qoşunlarını buraxır, poçt yolu açır, meyidləri yığıb basdırır, əhalinin ehtiyacını öyrənir və İşbara xaqanın xalqdan soyduqlarının hamısını xalqa qaytarır. İşbara xaqanı qandallayıb Çin imperiyasının paytaxtı Çanan şəhərinə gətirirlər (Kat II xaqanı gətirən kimi), imperator onu bağışlayır (Kat II xaqanı bağışlayan kimi, ancaq onda imperator Taytszun idi, indi imperator Qaotszun idi), lakin bütün rütbələrdən məhrum edir. İşbara xaqan 659-cu ildə əsirlikdə kədərdən ölür (yenə də Kat II xaqanla olduğu kimi). Onun torpaqları dairələrə və qəzalara bölünür və müxtəlif qəbilələrə paylanır. Muqun (Çumuqun) qəbiləsinin torpaqlarında Fuyan qubernatorluğu, Tusişi Soqə Moxəv qəbiləsinin torpaqlarında vinlu qubernatorluğu, Xuluşi

Kül torpaqlarında Yanbo qubernatorluğu, Nyeşe tutun qəbiləsinin torpaqlarında Şun-xe qubernatorluğu, Şuişi Çuban qəbiləsinin torpaqlarında Yunso qubernatorluğu yaradılır. Qaunları idarə etmək üçün iki canişinlik idarəsi təşkil edilir: Qunlin və Xaoçi, Aşina Mişe hərbi rütbə ilə Xinsivan xan qoyulur, beş dulu qəbiləsinə əhatə edən Xaoçi canişinliyinə canişin təyin edilir. Aşina Buçjen hərbi rütbə ilə Kuvakül xan qoyulur və beş nuşibi qəbiləsinə əhatə edən Xaoçi canişinliyinə canişin təyin edilir. Onların hərəsinə 100 min top ipək bağışlanır.

Qərbi türk xaqanlığının işğalı və tabe edilməsi İşbara xaqan əsir düşdükdən sonra sürətlənir. Kan (Səmərqənd), Xə (Zərəfşan vadisində yer adı), Davan (Fərqanə), Mi (Maymurq) və Keş (Şəhrizyab) hələ İşbara xaqan məğlub olmamış xaqanlıqdan ayrılmışdı. 659-cu ildə Süle (Kaşğar), Çjuçü (Kök-yar, Karkalıqdan cənub-qərbdədir) və Boxan (Yaka-arık) təslim olur. İşbara xaqanın son tərəfdarları 658-ci ildə Ebinor gölü və Kuça yaxınlığında darmadağın edilir.

659-cu ildə İşbara xaqan vəfat etdikdə əmr edilir ki, onu Kat il xaqanın yanında dəfn etsinlər və gördüyü işləri baş daşına yazsınlar.

659-cu ildə Çjençu Çin dövlətinə qarşı üsyan qaldırır, lakin Borotoli vadisində Aşina Mişe tərəfindən məğlub edilir, tutulur və edam edilir. Nəhayət, adı tarixdə qalmayan bir nuşibi bəyi öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyir, ancaq 660-cı ildə Su Din-fan tərəfindən tutulur.

Beləliklə, 659-cu ildə Qərbi türk xanlığı məhv olur və bir daha dirçəlmir.

Yeni torpaqlara yaxşı nəzarət etmək üçün «Qərb ölkəsinin» 640-cı ildən Turfanda yerləşən canişinliyinin iqamətgahı Kuçaya köçürülür.

Qərbi türk xaqanlığının tarixinə burada nöqtə qoymaq olardı, lakin onun torpaqlarında əmələ gəlmiş kiçik vassal dövlətlər hələ bir müddət də yaşadığı üçün Qərbi türk xaqanlığının tarixini həmin vassal xanlıqların tarix səhnəsindən tam çıxdığı vaxta qədər izləmək faydalı olardı.

Qərbi türk xaqanlığının bolqarlar və xəzərlər yaşayan qərb torpaqlarında xaqanlıq hələ mövcud olan zaman Çin imperiyası tərəfindən darmadağın edilib vassal dövlətlərə parçalanmazdan xeyli əvvəl xaqanlıqdan ayrılıb müstəqil dövlət yaratmış və müstəqil inkişaf yoluna düşmüşdü. Buna görə də Bolqar və

Xəzər dövlətləri (xaqanlıqları) öz tarixinə malikdir və bu tarix sonralar istər Qərbi türk, istərsə Şərqi türk xaqanlıqlarının tarixi ilə kəsişmir.

659-cu ildə Çin dövləti qərbi türk xaqanlığının torpağını zəbt etdikdə imperiyanın köçəri qəbilələrə qarşı yeritdiyi siyasət xeyli dəyişmişdi. İmperator Taytszun böyük dövlət xadimi və görkəmli sərkərdə olmaqla yanaşı böyük siyasətçi və strateq idi. O başa düşürdü ki, azad köçəri həyata öyrənmiş türk qəbilələri, o cümlədən onların başçıları ilə diktatla danışmaq olmaz. Buna görə də imperator həmişə onlara qayğı və nəvaziş göstərirdi, hədiyyələrlə, hərbi rütbə və inzibati vəzifələrlə onların ürəyini alır, onları əldə saxlayırdı. Onlar da imperatora ürəkdən xidmət edirdilər. Hətta 649-cu ildə imperator Taytszun vəfat etdikdən Aşina Şəni ondan ayrılmamaq və o dünyada da ona xidmət etmək üçün özünü öldürmək istəmişdi. 649-cu ildən Taytszun yerinə imperator taxtına oturan imperator Qaotszun köçəri türk qəbilələrinə münasibətini dəyişir; dostluq, qayğıkeşlik və nəvaziş münasibətləri ənənəvi Çin münasibətləri ilə – köçəri türk qəbilələrinə həqarətlə baxmaq, onları ikinci dərəcəli adam hesab etmək, onlarla heyvanlar arasında fərq qoymamaq siyasəti əvəz etdi. Köçəri türk qəbilələri imperiyada yenə də özlərini yad hiss etdilər. Çin dövlətində milli münasibətlər yenə də kəskinləşdi.

Birinci olaraq 556-cı ildə uyğurlar, yəni tele qəbilələrindən yuanqə, bayırku, siqə, puqu və tunlo qəbilələri üsyan qaldırdı. Onlara qəbilənin mərhum başçısının bacısı Bisudu rəhbərlik edirdi. Altı il sonra 662-ci ilin əvvəlində üsyan yatırılır, ancaq qışın soyuğunda, şaxtasında Çin ordusu xeyli əsgərini itirir.

659-cu ildən sonra Çin dövləti nəhəng bir ərazini özünə birləşdirmiş olur. Hətta Çin kimi geniş və çoxadamlı bir ölkə təkə öz gücü ilə bu torpaqları idarə etmək imkanına malik deyildi. İşğal edilmiş geniş ərazidə daimi qarnizonlar saxlamaq, bunları təmin etmək xəzinənin imkanları xaricində idi. Buna görə də imperator qərara alır ki, işğal edilmiş türk torpaqlarında dörd şəhəri – Kuça, Kaşkar, Xotan və Tokmaq şəhərlərini möhkəmləndirsin və bunlarda daimi qarnizonlar saxlasın. Bu dörd qarnizon «Qərb ölkəsində» hegemonluğu təmin etməli idi.

Bütün işğal edilmiş və dövlətə birləşdirilmiş torpaqları kəsi şərqdə, ikisi qərbdə olmaqla dörd canişinliyə bölürlər: Qərbi türklərin torpaqları şimal-qərbi canişinliyə daxil olur.

ında deyildi ki, Çin hökuməti bu canişinliyi (Xaoçi canişinliyini) iki yerə bölür: dulu qəbilələri yaşayan torpaqları idarə etməyi Mişeyə, nuşibi qəbilələri yaşayan torpaqları idarə etməyi Buçjenə tapşırırlar. Mişe İstəmi xaqanın beşinci beldən idi. O, irsi Bahadur cəbğu (Çin dilində: Moxədu Şexu) idi. Hələ İşbara xaqanın vaxtında Mişe dulu qəbilələrinin rəhbəri təyin edilmiş və ona Mişe Kilibi Dulu xaqan rütbəsi verilmişdi. Ancaq onun böyük qohumu Buçjenin ona paxıllığı tuturdu, onu öldürüb özü xaqan olmaq istəyirdi. Mişe öz tayfası ilə Çinə getməyə məcbur olmuşdu. Buçjen özünü Dulu cəbğu elan etmişdi, lakin xalq onu qəbul etməmiş, qovmuşdu. O da, Mişe kimi, Çin sarayına gəlmişdi və imperator ikisinə də hərbi rütbə vermişdi. Qərbi türk xaqanlığı darmadağın edildikdən sonra 659-cu ildə Çin hökuməti Mişeni Xaoçi canişinliyinin dulu qəbilələri yaşayan hissəsinə, Buçjeni isə Xaoçi canişinliyinin nuşibi qəbilələri yaşayan hissəsinə rəis təyin edir. Elə həmin ili Mişe Çjençu cəbğuya hücum edir, Borotoli vadisində onu məğlub edib başını kəsir, Kül və Çoru öldürür. Çin salnaməçisi yazır ki, Mişe və Buçjen idarə etməyə qabil deyildilər və tabe olanların böyük hissəsi onlardan narazı idi. Buna görə də Sığye Tuman Kaşğar, Çüküybo və Qəpanto ilə ayrılıb Xotana hücum edir və onu məğlub edir. Tuman öz qoşunu ilə Matxou-çuan şəhərini tutur. Su Din-fan 660-cı ildə ona qarşı qoşun yürüdür və onu təslim olmağa məcbur edir¹. 662-ci ildə Mişe və Buçjen öz qoşunları ilə baş komandan Su Xay-çjenin ordusuna qoşulub üsyan etmiş Kuçanı ram etmək üçün gedirlər. Buçjen Mişenin qəbilələrini öz xaqanlığına qatmaq məqsədi ilə ona böhtan atır². L.N.Qumilev Kuça səfərinin 664-cü ildə baş verdiyini yazır³. Çin sərkərdəsi Su Xay-çjen tədqiqat aparmadan Mişeni edam etdirir və ona tabe olanların ta çobana qədər hamısının başını vurdurur⁴. Onun nəslindən Şunişi Basayqan ayrılıb qaçır, lakin Su Xay-çjan onu təqib edib tabe edir. Mişenin edamı dulu qəbilələrinin haqlı narazılığına səbəb olur. Onlar Çinlə mübarizədə zəif olduqları üçün Tibetə müraciət edirlər. Mərkəzi Tyan-Şanda yaşayan qun-yue Mişenin intiqamını almaq üçün mübarizəyə qoşulur. Bu

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 293.

² Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 293-294.

³ Л.Н.Гумилев. Древние турки, səh. 245.

⁴ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh 294.

qəbilə telə qəbilələrindən yanmyan qəbiləsi ilə ittifaq bağlayıb Tibetə müraciət edir. Müttəfiqlər Çin qoşununa hücum etməyə təşəbbüs göstərirlər, lakin dəf edilirlər. Bundan sonra qun-yue qəbiləsi 663-cü ildə Çinin Xotan və Turfandakı qarnizonlarına hücum edir (L.N.Qumilevin yazdığına görə, Mişə 664-cü ildə edam edilmişdisə, onda, yenə də onun yazdığına görə, qun-yue qəbilələri 663-cü ildə onun – hələ öldürülməmiş adamın qisasını necə ala bilərdi?). 664-cü ildə qun-yuq qəbilələri imperator qoşunları tərəfindən tam rəm edilir. 671-ci ildə Buçjen vəfat edir¹. L.N.Qumilevin əsərində Buçjenin 667-ci ildə öldüyü göstərilir². Qərbi türklərin nəslindən olan qəbilə başçılarından biri – Aşina Duçji hərbi rəis rütbəsi ilə Funyan baş hakimi (canişini) təyin edilir. Duçji özünü on aymakın xaqanı elan edir.

Duçji (türkcə: Deyün, Teyün) xan Tibetlə ittifaq bağlayır və 676-cı ildə özünü xaqan elan edir. 677-ci ildə Teyün xaqanın qoşunları Tibet ordusu ilə birləşib Kuçanı çililərdən azad edir; bu zaman şəhər əhalisi nəinki müqəbimət göstərmir, hətta türk ordusuna kömək edir. Məhz Kuçanın azad edilməsi Teyün xaqanın taleyini həll edir: Çin dövləti ona bir hərbi-siyasi qüvvə kimi baxır – güclənməkdə olan türklərin qarşısını almaq lazım idi. Çin əyanlarından Pəy Xin-qyana əmr edilir ki, qoşunla xaqana qarşı çıxsın və Teyün xaqanı döyüzsüz, hiylə ilə tutsun. Pəy Xin-qyana fərman verilir ki, o, İran şahzadəsini taxta çıxarmağa aparır. Ona ciddi surətdə tapşırılır ki, daşiləri (ərəbləri) sakitləşdirsin. Pəy Xin-qyan Turfana çatdıqda qışlamaq üçün dayanır, ovla məşğul olur və sağ qalan Çin çinovniklərini qonaq çağırır. Dəvət edilənlərin içində Teyün xaqan da var idi. Heç bir şeydən şübhələnməyən xaqan qonaq gələndə onu tuturlar³. Pəy Xin-qyan başqa qəbilələrin başçılarını da bu üsulla qonaq çağırıb həbs edir və Teyün xaqan da daxil olmaqla hamısını Çinə göndərir. Bu hadisə 679-cu ildə baş verir. Sonra Pəy Xin-qyan ayrıca rəhbər olan Liçefunu tabe edib geri qayıdır. «Bu zamandan etibarən on aymak zəiflədi», - deyə Çin salnaməçisi xəbər verir. Məhz bu zamandan başlayaraq dulu və nuşibi qəbilələri bir-birindən uzaqlaşmağa başlayır. Çin hökuməti bu uzaqlaşmanın qarşısını almaq üçün

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 294.

² Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 246.

³ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 294.

Teyün xaqanın yerinə iki türkün xanzadəsini təyin edir: Mişenin oğlu Yuakin dulu qəbilələrinə, Buçjenin oğlu Böri şad Xuşəlo nuşibi qəbilələrinə xan təyin edilir. 693-cü ildə Yuankin böhtan qurbanı olur: bir Çin çinovniki (Day Tszun-çen) onun Çin sarayının gözdən düşmüş, qəzəbə uğramış varisi ilə əlaqə saxladığını söyləyib onu həbs və edam etdirir. Yuankinin oğlu Aşina Suytszi tibetlərlə əlaqəyə girib 694-cü ildə qiyam qaldırır, lakin məğlub olur. Keçmiş Qərbi türk xaqanlığında bütün hakimiyyət Böri şad Xuşəlonun əlində cəmlənir, lakin bu yalançı hakimiyyət idi, əslində onun əlində heç bir şey yox idi. Bu zaman türkiş qəbilələri xeyli güclənir. Onlar Xuşəlonu sıxışdırırlar. Xuşəlo öz tərəfdarlarının qalıqları ilə – hər iki cinsdən olan cəmi 60-70 min adamla Çinə gedir. 694-ci ildə qərbi türkün qəbiləsi Aşina Suytszını xaqan seçir. 695-ci ildə Suytszının qoşunları Tibet qoşunları ilə birləşib Çinə hücum edirlər, lakin Çin ordusu Lintsyuan yaxınlığında müttəfiq ordularını məğlub edir. Suyye-çen qalasının rəisi Xan Sı-çjun da türklərin Nişu Yegin (sığın) və Tusişi Çjixan-aulun başçılıq etdikləri qoşunları məğlub edir. 699-cu ildə Çinin qərb ordusuna vaxtilə Qərbi türk xaqanlığını əhatə edən canişinliyə rəis (canişin) qoyulmuş Xuşəlo (Böri Şad Xuşəlo xaqan) baş komandan təyin edilir. Bu zaman Uçjilə çox qüvvətlənmişdi və buna görə də Xuşəlo qərb ölkəsinə qayıtmağa cürət etmir. O öz adamları ilə Çində qalır və dövlətin paytaxtı Çananda vəfat edir. Onun oğlu Aşina Xuay-dao Çin sarayında hərbi rütbə alır. Aşina Xyan da hərbi rütbə, habelə irsi Xinçivan xan titulu alır. Bunlardan başqa Xyana on aymakın böyük hamisi və Beytinin böyük canişini rütbəsi də verilir. 704-cü ildə Aşina Xuaydao on aymakın xanı və Xaoçinin canişini təyin edilir.

Tezliklə (704) Aşina Xyan Böyük qumlu çöldən qərbə olan torpaqların baş hakimi qoyulur. On tayfa aymakında Tutun üsyanı edir. Aşina Xyan döyüşdə onu öldürür və başını Çin sarayına göndərir. O, Suyye çayından qərbdə olan 30 min alacağı Çin təbəəliyinə gətirir. Buna görə də hökumət möhürü olan fərmanla təriflənir. Çin tabeliyini qəbul etmiş üç qəbilə – karluk, xuvu və nuşini qəbilələri Moçur xan – Şərqi türk dövlətinin başçısı Kapağan xaqan tərəfindən talan edilir. Xyan baş komandan təyin edilir və Beytin canişini Tan Qyao-xoya münasibətdə böyür mövqeyi (yan mövqeyi) tutur. Tusişi Çin sərhədindəki vəziyyəti gizləncə müşahidə edirdi. Buna görə də Xyan ordunu qüvvətləndirməyi xahiş edir və şəxsən saraya

gəlmək üçün icazə istəyir. Süantszun (Çjuntszun 712-ci ildə taxtdan imtina etdikdən sonra Süantszun imperator idi) icazə vermir və Tusişini baş komandan təyin edir (bu hadisə, hər halda, 712-ci ildən sonra baş vermişdir), Çəbi Şiçur Sulunu bəy rütbəsi ilə mükafatlandırır. Lakin artıq Tusişi Boxuan şəhəri Daşini mühasirəyə almış və dörd qalanı tutmağa cəhd göstərirdi. Bu vaxt Tan Qya-xoy Ansinin böyük canişini təyin edilir. O, karluk və başqa qəbilələrlə birlikdə Xyanla birləşib tusişi qəbiləsinə hücum edir. İmperator onlara qarşı qoşun göndərmək istəyir, lakin nazir Tszin Çen-tin deyir: «Tusişi ayrılmışdır; karluklar ona hücum etmişdir. Bu köçərilər bir-birini qırır. Bizim işimiz deyil. Güclülər yara alar, zəiflər isə məhv olar; bizim üçünsə bu biri də, o biri də faydalıdır. Van-xoy qoy oraya sakitləşdirmək üçün getsin; onların hərbi işlərinə isə qarışmamalıdır»¹. Soqə qüvvətli idi. Xyan ona qalib gələ bilmir, Çanana qayıdır və paytaxtda da vəfat edir. Güman ki, bütün bu hadisələr 713-cü ildə baş verir. Tuxoşanın məğlubiyyətindən sonra Aşina Xuay-daonun oğlu Sin on ox tayfasına üç nazir hüququnda (məne qaranlıq vəzifədir) xan və Xaoçi canişini təyin edilir. Onun arvadı Li imperator fərmanı ilə Çjoxa-xota şahzadəsi təyin edilir. Onu müşayiət etmək üçün qoşun dəstəsi göndərilir. Yeni təyin edilmiş canişin Sin Tszüy-lan şəhərinə (Suyye çayından qərbdədir) gələn kimi Xyekşi qəbiləsinin Bağa Tarxanı tərəfindən öldürülür. Çjoxa-xota şahzadəsi Li geriye – Çinə qaçır. Salnaməçi yazır ki, «burada qərbi türkün sülaləsi kəsilir»².

L.N.Qumilev 660-cı il hadisələrindən danışarkən yazır ki, «Qərbi türkün dövləti bir müstəqil dövlət kimi məhv oldu və bir daha heç vaxt dirçəlmədi»³. Yəne o, 694-cü il hadisələrindən danışarkən yazır: «Türkütlərin tarixi belə bitdi»⁴. Amma Çin salnaməçisi qərbi türkün sülaləsinin tarixinin kəsilməsini 713-714-cü illərə aid edir. Düzdür. Bu illərdə türkütlərin müstəqil dövləti yox idi, lakin hər halda sülalə davam edirdi.

Türgiş qəbiləsinin başçısı Üçjilə Qərbi türkün sülaləsinin xüsusi qolunu təşkil edir. İşbara xaqan məğlub olandan sonra (659) hər iki (dulu və nuşibi) qəbiləsinin xanları Çin sarayının

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 296.

² Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 296.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 244.

⁴ Yəne orada, səh. 254.

xidmətinə daxil oldu. Köçəri qəbilələrin həqiqi hökmdarı yox idi. Üçjilə Xüşəlodan asılı idi və Bağa Tarxan idi. Xüşəlo qəddarlıqla idarə edirdi və xalq ondan narazı idi. Üçjilə isə, əksinə, ona tabe olanları sakitləşdirməyi bacarırdı, buna görə də xalqın hörmət və rəqabətini qazanmışdı və köçəri tayfalar ona tabe olurdu. Onun tabeliyində olan alaçıqların sayı tədricən artdı və o hərəsinin tabeliyində 7 min döyüşçü olan iyirmi hərbi rəis təyin etdi. Üçjilə Suyye çayından şimal-qərbdə yaşayırdı. O, yavaş-yavaş Suyye çayı hövzəsindəki torpaqları tutur, ordasını buraya köçürür və Suyye-çuan şəhərini Böyük ordanın Qunyuyesi («qunyuye» sözünün nə olduğu mənə qaranlıqdır) adlandırır. Bundan başqa İli çayı sahilində xaqanlığın Kiçik ordası vardı. Onun dövlətinin sərhədləri şimaldan türküt torpaqları, qərbdən türküstanlılarla hüdüdlənir, şərqdən ta Sitin-çjouyadək çatırdı. O, vaxtilə Xüşəloya məxsus olan torpaqlara (yeni nüşibi qəbilələrinin torpaqlarına) yiyələnmişdi. 699-cu ildə o, oğlu Çeni Çin çayına göndərir. Çin imperatoriçəsi Vu-xou onu nəvazişlə qəbul edir. 705 və 706-cı illərdə Üçjiliyə xan (xaqan) adı verilir. 706-cı ildə Üçjilə vəfat edir. Onun oğlu Soqəyə hərbi rütbə verilir və o, irsi olaraq xan adını alır.

Üçjilənin vəfatından sonra (706) onun oğlu Soqə taxta çıxır. Bu vaxt onun 300 minlik ordusu vardı. 708-ci ildə Soqə Çin paytaxtına səfirlik göndərir. Səfirlik yüksək səviyyədə qəbul edilir. Çuntszun səfiri taxt-tac zahmın qabağında qəbul edir. Sarayın qabağında 10 minlik süvari dəstəsi və iki cərgə fəxri gözətçi dəstəsi sıraya düzülmüşdü. Bu hadisədən azacıq sonra Soqə öz sərkərdələrindən Kül çor Çuntszuye (Çin dilində Kyuyeçjo Çjuntszye) ilə sözləşir və onların arasında mübahisə düşür. Onların arasında qanlı müharibə başlanır. Soqə Kül Çordan Çin sarayına şikayət edir və məsələni paytaxtda araşdırmağı xahiş edir. Kül çor min lan gümüşlə Çin naziri Tszun Çukxəni və başqalarını ələ alır ki, onu paytaxta çağırmasınlar və icazə istəyir ki, tibetliləri Soqəyə qarşı çağırmağa imperator hökuməti razılıq versin. O vaxt Çin sarayında bütün dövlət işlərini Çukxə idarə edirdi. O, əyanlardan Tin Qya-baonu bu işi təhqiq etmək üçün göndərir. Qya-bao Kül çorla yazışırdı. Soqə onların məktüblərini tutur və Qya-baonu öldürür. Sonra o, kiçik qardaşı Çjeni böyük bir qoşunla Çin sərhədlərinə hücum etməyə göndərir. Ansi canişini Nü Şıçyan şəhəri yaxınlığında Çenin qoşunu ilə döyüşə girir, salnaməçinin

yazdığı kimi desək, «Şıqyan döyüşü uduzmaqla həyatından məhrum olur»¹. Soqə Çin hökumətindən nazir Çukxənin başını tələb edir. Böyük canişin Qo Yuançen Çin sarayına məlumat verir ki, Soqə çox qüvvətlidir və onu bağışlamaq lazımdır. İmperator öz canişininin dəlilləri ilə razılaşır. Bununla da qərbdə sakitlik yaranır. Bundan bir qədər sonra Soqə dövləti qardaşı Çjenlə bölür. Çjen belə hesab edir ki, ona verilən xalqın sayı azdır. Ona görə də qardaşına acığı tutur, qardaşından ayrılır və 710-cu ildə Moçjonun (Moçurun, Kapağan xaqanın) tərəfinə keçir. Soqəyə hücum etməyi və bu zaman ondan dəstənin başçısı kimi istifadə etməyi təklif edir. Kapağan xaqan Çjeni ordada saxlayır, İnel xaqan (Kapağan xaqanın oğludur) və Mogilyanın (tarduşların şadıdır) rəhbərliyi ilə 20 minlik bir ordunu Soqəyə qarşı göndərir. Soqə məğlub olur və əsir düşür. Kapağan xaqan Çjenə deyir: «Siz, doğma qardaşlar olduğunuz halda, öz aranızda mehriban yaşaya bilmədiniz; tam sədaqətlə mənə xidmət edə bilərsinizmi?»² 711-ci ildə hər iki qardaş edam edilir. Ayrıca türgiş tayfasından olan Çəbi Şiçur Sulu türgiş xalqının qalıqlarını toplayıb özünü xaqan elan edir (711).

Çin salnaməçisi Çəbi Şiçur Sulu xaqanı Çjun Şun-xan Sulu adlandırır. Sulu xaqan tabeliyində olanlarla xoş rəftar edirdi. Sulu türgişlərin ayrıca qolu olan qara türgişlərə xaqanlıq edirdi. Tayfalar yavaş-yavaş onun ətrafında birləşdi və onun xalqı 200 min nəfərədək artdı. Sulu Qərb ölkəsinin güclü hökmdarlarına çevrildi. 717-ci ildə o, birinci dəfə Çin sarayına gəlir, hərbi rütbə və türkütlərin baş hakimi rütbəsi alır. Lakin ona verilən hədiyyələrdən imtina edir. Salnaməçi yazır ki, Sulu çox hiyləgər idi, o, Tan sülaləsinə ürekdən, sədaqətlə xidmət etmirdi³. Çin imperatoru onu özünə bağlamaq üçün 719-cu ildə ona Çjun-şun xan (yəni, sadıq və sözəbaxan xan) titulu verir. Bir-iki il keçəndən sonra imperator Suluya hədiyyələr göndərir. İmperator Aşina Xuaydaonun qızını Çjoxa-xota şahzadə rütbəsi ilə Suluya əvə verir. Həmin ili türgişlər öz atlarını Ansi əyalətində otarırdılar. Elçi şahzadə xanımdan canişin Du Syana əmr götürür. Du Syan qəzəblənib deyir ki, Aşinanın qızı nə vaxtdan ona əmr verməyə başlamışdır. O, elçini çəzalandırır və şahzadə xanıma cavab vermir. Sulu da, öz növbəsində, qəzəblənir və Tibet dövləti ilə Çinin dörd qalasının talan edir və Ansini mühasirəyə alır. Bu vaxt

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 297.

² Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 297.

³ Yene orada, səh. 298.

Du Syan paytaxta nazir getmişdi, onun yerinə Cja İ-çe canişin təyin edilmişdi. Cja İ-çen şəhər divarlarından kənara çıxmağa cürət etmirdi, çıxanda da məğlub olurdu. Sulu adamları və mal-qaranı taladı və çörək mağazalarını boşaltdı (yəni taxılın hamısını apardı). Tezliklə o öyrəndi ki, Du Syan paytaxta nazir aparılmışdır. Onda o, şəhərin mühəsirəsindən əl çəkdi və geri qayıtdı. Xaqan mühüm çinovniklərdən biri olan Yeçji Abusanı Çin sarayına elçi göndərir. Imperator Süantszun onu stola dəvət edir. Bu zaman türگیşlərin elçisi ilə Şərqi türk xaqanlığının elçisi arasında mübahisə düşür. Şərqi türk xaqanlığının elçisi deyir: türگیş xaqanı kiçik hakimdir, həm də Şərqi türk xaqanının vassalıdır, onun elçisi məndən yuxarıda otura bilməz. Sulunun elçisi deyir: qonaqlıq mənim üçün verilir, buna görə də mən aşağıda otura bilmərəm. Onda biri şərqdə, biri qərbdə olmaqla iki çadır qururlar; Sulunun elçisi qərbdəki çadırdə oturur (o dövrün adətinə görə, bu kiçiyin yeri idi) və qonaqlığı belə qurtarırlar.

Çin salnaməçisi yazır ki, hakimiyyətinin ilk illərində Sulu dövləti ədalətlə idarə edirdi, adamlara qarşı diqqətli idi və çox qənaətcil idi. Hər döyüşdən sonra bütün qəniməti əsgərlərə paylayırdı. Buna görə də tayfalar ondan razı idi və bütün qüvvələri ilə ona sıdq-ürəkdən xidmət edirdilər. O, Şərqi türk və Tibet sarayları ilə yaxşı münasibətlər saxlayırdı və hər iki sülalə öz qızlarını ona əvə vermişdi. Sulu Çin sarayı ilə də qohum idi (Xuaydaonun qızını almışdı). O hər üç hökmdar sarayının qızlarını xanim, onlardan olan oğullarını isə cəbğü elan etmişdi. Sarayı saxlamaq xərcləri artdığı üçün Sulu sonralar xəsislik etməyə başlayır: döyüşlərdə əldə edilən qəniməti paylamır, özünə götürür. O biri tərəfdən də soyuqduymədən onun bir qolu iflic olur. Bu iki hadisə tabeliyində olanların yavaş-yavaş ondan uzaqlaşmasına səbəb olur. Qolu iflic olandan sonra o, dövlət işləri ilə məşğul ola bilmir. Bütün işləri baş ağsaqqallar (vəzirlər) Bağa Tarxan (Çin dilində: Moxə Daqan) və Dumoçji aparır. Narazı olan tayfalar deyirlər: Soqənin nəslini sarı aymak təşkil edir; Sulunun nəslini qara aymak təşkil edir. Onlar bir-birinə inamsızlıq və düşmənlik hissi bəsləyirlər. 738-ci ildə Bağa Tarxan və Dumoçji gecə vaxtı Suluya qəfildən hücum edib onu öldürürlər. Dumoçji Bağa Tarxana da xəyanət edib (görünür, qatillər Bağa Tarxanı xaqan qoymaq haqqında razılaşmış imişlər) Sulunun oğlu Tuxosyan Quçjonu (Qoçuru) xaqan qoyur (738).

Qoçur xaqan Suye şəhərində yaşayırdı, qara türگیş qəbilələrindən olan Jivəy xan Xınlos şəhərini müdafiə edirdi. Onların ikisi birləşib Bağa Tarxana hücum edirlər. Imperator Böyük qumlu çöldən qərbə olan torpaqları idarə edən canişin Qay Qya-yunu göndərir ki, onları barışdırınsın. Bağa tarxan (o, türگیşləri

Şi (Şaş, Çaç yaxud Daşkənd) hökmdarı Bahadur Tutun (Çin dilində: Moxədu tutun) , Şi hökmdarı Sığıntı ilə birləşib Qoçur xaqana hücum edir və Suyye yaxınlığında onu darmadağın edirlər. Qoçur xaqan bayrağını atıb qaçır, lakin kiçik qardaşı Cəbğu Tun Abo ilə birlikdə tutulur. Kaşgar şəhərinin hakimi Fumın Linça ən yaxşı qoşununu götürüb Fərqanə (Çin dilində: Baxanna) hakimi ilə birləşir və qəflətən Xınlosa hücum edir, qara türگیşlərin xanı Jivəyi öldürür, kiçik qardaşı Bosı ilə birlikdə İgən şəhərinə daxil olur, Çjoxa-xota şahzadəsini, Sulunun xanımını, Jivəyi xanımını əsir götürüb geri qayıdır. Qərb torpaqlarının bir neçə min əhalisi, Fərqanə hökmdarı və bir neçə başqa hakim Çinə tabe olur. Çumuqun, Fuyan və Küylük çor qəbilələri imperatora təşəkkür məktubunda yazırdılar ki, biz çöldə anadan olmuşuq; dövlətimizdə baş verən iğtişaşlar nəticəsində hökmdarlar öldü. Əhali bir-birini qırırdı. Xoşbəxtlikdən siz Qya-yunu qoşunla göndərdiniz ki, tiranları məhv etsin, təhlükəni aradan qaldırsın. Aymakları Ansi rəisinə tabe etmək istəyirik ki, əbədi vassal olaq¹. İmperator onların xahişini ödəyir. O biri il Küylük çor hərbi rütbə alır; Şi (Daşkənd) hakiminə Şun-i-van (van Çin dilində «xan» deməkdir) titulu verilir, Şi hakimi də daha böyük titul alır. Qya-yun əsir tutulmuş Qoçur xaqanı (Çin dilində: Tuxo-syan Quçjo-xanı) 739-cu ildə dövlətin paytaxtı Çanana gətirir. İmperator onu bağışlayır və ona hərbi rütbə verilir. Aşına Xuay-daonun oğlu Xin on ox qəbilələrinə xan təyin edilir. Bundan qəzəblənən Bağa Tarxan deyir: Sulunun məğlub edilməsi mənim xidmətimdir, indi nə üçün Xin xan qoyulmalıdır? O, qəbilələri ayrılmağa təhrik edir. Lakin sonra Çin dövlətinə tabe olur və 740-cı ildə türگیş qəbilələrinin xanı təyin edilir.

Bir neçə ildən sonra Xin yenidən on ox qəbilələrinə xan elan edir. Ansi canişini Fumın Linça Bahaduru edam edir və baş bayraqdar Dumoçji Kül Yəgini (Çin dilində: Qyuyeq yeqin) üç tayfanın Cəbğusu qoyur. 742-ci ildə türگیş qəbilələri qara türگیş tayfasından olan İlidi Mişi Kutluğ Bilgəni (Çin dilində: İlidi Mişi Qudulu Biqyə) xan seçir. Bu xaqan bir neçə dəfə Çin sarayına elçi ilə xərac göndərir. 753-cü ildə Qara türگیş qəbilələri Dınli İləmişini xan seçir. 756-cı ildə türگیş qəbilələri zəifləyir. Sarı və qara tayfalar özlərinə xan seçir və tayfaarası müharibəyə başlayır. 758-ci ildə Qara türگیş qəbiləsinin xanı Adopəylo Yunın Çin sarayına elçi göndərir. 766-cı ildə karluk qəbilələri qüvvətləni və öz ordalarını Suyye çayı vadisinə, yəni türگیş qəbilələrinin torpaqlarına köçürür. İki başqa tayfa karlukların vassalına çevrilir. Qalan digər qəbilələr uyğurlara tabe olur.

¹ Н.Я Бичурин. Ади чекилэн әсәри, сәһ. 299.

TÜRKÜTLƏR EVDƏ

Adət-ənənə. Türkütlər öz məişətləri haqqında heç bir şey yazmamışlar. Çin salnamələrində onların adəti, məişəti, dini, həyat tərzi, təsərrüfatları, dövlət quruluşu haqqında müəyyən məlumat verilir.

Çin salnaməçisinin yazdığına görə, türkütlər saçlarını qırxdırmır, uzadırlar. Bunu qərb mənbələri, o cümlədən İran və erməni mənbələri də təsdiq edir. Paltarın sol ətəyini yuxarı qatlayıb qurşaqlarına keçirirdilər. Çadırlarda və keçə yurtlarda, alaçılarda yaşayırdılar, köçəri həyat keçirirdilər – su və ot bol olan yerə köçürdülər. Maldarlıq və heyvan ovlamaqla (tutmaqla) məşğul olurlar. Çin salnaməçisinin yazdığına görə, şərəf, doğruculuqları və həyələri azdır, qədim hunlar kimi, ədəb və ədalət bilmirlər. Hökmdarı taxta çıxaranda yaxın əyanlar onu keçəyə oturdur və günəşin hərəkəti istiqamətində (yəni şərqdən cənuba, qərbə və şimala fırlanmaqla) dairə şəklində doqquz dəfə fırladırlar. Hər dəfə çinovniklər onun qarşısında baş əyir. Bu mərasim bitəndən sonra onu ata mindirirlər, ipək parça ilə boğazını bərk sıxır, sonra parçanı bir qədər boşlayıb dərhal onlara neçə il xaqanlıq edəcəyini soruşurlar. Xaqandan sonra ən böyük rütbə şad və yabğudur, sonra tigin, üçüncü vəzifə sılıfa, dördüncü tumaofa (məna məlum olduğuna görə, qədim türk qəbilələrinin dillərində f səsi olmamışdır; deməli, sılıfa və tumaofa ya türk rütbələri deyil, ya da türk rütbələrinin çinləşdirilmiş tələffüzüdür) rütbələri, daha sonra daha kiçik rütbələr, cəmi 20 rütbə gəlir. Bütün bunlar irsən keçən vəzifələrdir. Silahlardan buynuzlu yay (kaman) və fit verən ox, zirehli geyim, nizə, qılınc və qəmələri vardır. Bayraqlarında qızıl qurd başı şəkli vardır. Şəxsi mühafizə dəstəsinin üzvlərini bəri adlandırırlar ki, bu da monqol dilində «qurd» deməkdir. At üstündə çapa-çapa mahir surətdə ox atırlar; təbiətdən qəddar və amansızdırlar. Yazıları yoxdur. Tələb edilən adamların, atların, verginin və mal-qaranın sayını ağac üzərində körtik çəkməklə hesablayırlar. Yazılı əmr əvəzinə mumdən olan qızıl ucluqlu ox işlədirlər. Adətən, ay bədr edəndən bir az əvvəl şəbğun (gecə hücumu) və soyğunçuluq edirlər. Onların cinayət qanunlarına görə qiyam, xəyanət, adam öldürmə, başqasının arvadı ilə

Əlaqəyə girmə və çidarlanmış atı oğurlama ölümle cəzalandırılır. Dalaşma zamanı vurulan xəsarət üçün, xəsarətin dərəcəsindən asılı olaraq, əşya (qədim türkötlərdə pul işlənməmişdir) verirlər. Məsələn, gözə xəsarət vurulmuşsa, günahkar qızını, qızı yoxdursa, arvadının əşyalarını (görünür, cehiz nəzərdə tutulur) verməlidir; bədənin hər hansı bir üzvünə xəsarət yetirilmişsə, əvəzinə at verilir; at yaxud başqa əşya oğurlayan adam əvəzinə on qat qiymətində həmin əşyadan verməlidir. Ölünün meyidini çadırdə qoyurlar. Mərhumun oğulları, nəvələri və hər iki cinsdən olan digər qohumları at və qoyun kəsib çadırın qabağına düzür, qurbanlıq edirlər; at üstündə çadırın ətrafında yeddi dəfə dövrə vururlar; sonra çadırın girəcəyinin qabağında bıçaqla üzlerini çərtir və ağlaşırlar: qan və göz yaşı bir-birinə qarışır. Bu mərasimi yeddi dəfə təkrar edirlər. Sonra qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş gündə mərhumun istifadə etdiyi (mindiyi) atı və paltarlarını mərhumla birlikdə yandırirlar: külü yığıb ilin müəyyən fəslində basdırirlar. Yazda və yayda vəfat edənə ağacların yarpaqları saralanda və töküləndə (yəni payızda), payızda və qışda vəfat edənə isə ağaclar gül açanda (yəni yazda) dəfn edirlər. Dəfn günü də yuxarıda təsvir edilən mərasim (qurban kəsmək, at çapmaq, üzü çərtmək) təkrar edilir. Qəbrin yanında tikilmiş binada mərhumun çəkilməmiş yaxud yonulmuş surətini (şəklini, heykəlini) və onun bütün ömrü boyu iştirak etdiyi döyüşlərin təsvirini qoyurlar. Adətən, mərhumun öldürdüyü hər adam üçün bir balbal (daşdan kobud yonulmuş adam heykəli) qoyurlar. Türklərdə, adətən, belə balbalların sayı yüzə, hətta minə çatır. At yaxud qoyun kəsəndə onun başını mütləq payaya keçirirlər. Qurban günü kişilər də, qadınlar da bəzənib qəbiristanlığa toplaşırlar. Əgər kişinin bir qızdan xoşu gəlırsə, qəbiristanlıqdan qayıdan kimi ona elçi göndərir və qızın valideynləri nadir halda rədd cavabı verirlər. Ata, böyük qardaş və əmi öldükdə kiçiklər ögəy ana, gəlin yaxud əmidostu ilə evlənilər. Daimi yaşayış yerləri yoxdur (yəni oturaq həyat sürmürlər), lakin hər kəsin öz torpağ sahəsi (görünür, otlığı) vardır. Xaqan Duçın dağının ətəklərində yaşayır. Onun qərargahına giriş günçixandandır. Xan hər il əyanları ilə birlikdə əcdadlarının mağarasında qurban kəsir. Beşinci ayın orta ongünlüyündə hamını yığıb çayqırağında göyün ruhuna qurban kəsir. Duqindən 500 li aralı təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ vardır. Dağın adı Bodin-inli dağıdır; tərcüməsi «ölkənin hamisinin ruhu»

deməkdir. Yazılarının hərfləri xu (türk) xalqının hərflərinə oxşayır (yuxarıda Çin salnaməçisi «yazıları yoxdur» deyəndə, görünür, Çin yazıçısını, heroqlifi nəzərdə tuturmuş, burada isə tarixçi yazır ki, türkütlərin yazısı türk (xu Çin dilində türk, habelə əfqan və ərəb deməkdir) yazısına oxşayır; türk yazısı dedikdə, tarixçinin nəyi – run adlanan yazını yaxud qədim uyğur yazısını nəzərdə tutduğu mənə aydın deyildir, lakin güman edirəm ki, bu, soğd yazısıdır). İli fəsillərə düzgün bölməyi bilmirlər, fəsilləri yalnız otun yaşıllığına görə müəyyənləşdirirlər. Kişilər xüpa, qadınlar volan oynamağı xoşlayırlar. Kumis (at südü) içirlər, həm də sərxoş olanadək içirlər. Üz-üzə durub mahnı oxuyurlar. Ruhlara tapınırlar, caduya, fala inanırlar. Müharibədə ölməyi şepəf, xəstəlikdən ölməyi rüsvayçılıq sayırlar. Adətləri ümumiyyətlə hunlarınkına oxşardır¹.

Hərbi iş. Türkütlər tarix səhnəsinə dəmir çıxarıb əridənlər kimi daxil olmuşlar. 546-cı ildə jujan xaqanı Anaxuan türkün xanı Bumını «mənim dəmirəridən qulum» adlandırır.

Altayda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı VI-IX əsrlər türk metallurqiyasına aid edilən şurf (mədən yataqlarını axtarmaq üçün quyu) və mədən quyuları (şaxtanın sadə forması) tapılmışdır. Dəmir bilavasitə filizdən alınır. Dəmir oksidinin karbon oksidi ilə kimyəvi üsulla birləşdirilməsi vasitəsilə məsaməli metal kütləsi əldə edilirdi (buna kriç dəmiri deyilir). Hətta indinin özündə belə kriç dəmiri domna çuğunundan çox yüksək keyfiyyətli hesab edilir. Yüksək keyfiyyətli dəmirdən türkütlər bir tiyəli bıçaq, kərki, balta, üzəngi, dəhnə (yüyan ağızlığı), qılınc, əyri qılınc, nizə və ox ucluğu, habelə iki tip qazan – asmaq üçün dəyirmi və konusvarı ayaqları üzərində duran qazanlar düzəldirlər. Qaynaqların yazdıqlarına görə, türkütlər təkcə dəmir yox, habelə qızıl, gümüş, qalay və mis istehsal edirdilər. Bütün bunlar göstərir ki, türkütlər Mərkəzi Asiyada dəmiri sənaye üsulu ilə çıxaran və emal edən ilk xalq olmuşlar. Avropalılardan Bizans elçisi Zemark türkütlərin ona dəmir satmaq istəməsinə xeyli təəccüblənmişdi, çünki deyil-diyinə görə, türklər dəmiri çox çətinliklə əldə edirdilər.

Metallurgiyanın inkişafı türkün xaqanlarına əla silahlanmış seçmə ordu yaratmağa imkan verirdi. Çin salnaməçisinin yazdığına görə, türk əsgəri buynuzlu yay (kaman), fit verən ox, zireh, nizə, qılınc (əyri qılınc) və xəncərlə silahlanmışdır.

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 229-231.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan heykəlciklərdə süvarilər də, piyadalar da eyni cür - at üstə getmək üçün yararlı olan paltar geymişlər. Buna əsaslanıb mütəxəssislər belə bir fikir irəli sürürlər ki, qədim türk ordusunda piyada dəstələri xüsusi bir qoşun növü kimi mövcud olmamışdır. Qədim türk əsgərinin hərbi geyimi papaq və zireşli paltardan ibarətdir. Papaq müasir qazax malaxayına bənzəyir, metal təbəqələrlə örtülmüşdür, qəhvəyi-qırmızı, güman ki, xəzdən olan köbə ilə haşiyələnmişdir. Xalata ətəyi baldıra çatır, sağa «düymələnir», belə ki, sol əmək üstə qalır. Xalata üstündəki qırmızı-qəhvəyi köbə ilə haşiyələnmiş dəmir lövhələrdən hazırlanmış zirehli paltar geyilir. Zirehli paltar dizədek uzanır, nazik kəmərlə bağlanır, qolları qısa, dirəkəndən bir az yuxarıdır. Görünür, zirehli paltar başdan geyilməmiş. Döyüşçülərin əynində qara ləkələri olan sarı şalvarlar vardır (güman ki, bars dərisindəndir). Uzunboğaz ayaqqabıları qara və yumşaqdır, görünür, keçədənədir. Türkün əsgərinin atı hündür boylu, geniş sağırlı, nazik ayaqlı, qısa boyunlu və iri başlıdır. Atın yalı qırılmış və daranmışdır. Türk atının monqol atı ilə heç bir ümumiliyi yoxdur. Bu at Samanilər dövrünün atına çox bənzəyir. Atın yəhər-qayıışı xüsusi diqqətə layiqdir. Balışı olmayan və alçaq ön yəhər qaşısı olan geniş yəhər iki qara tərlik üzərinə qoyulmuşdur, altdakı tərlik ağ köbə ilə haşiyələnmişdir. Yəhər açıq sarıdır, güman ki, ağacdandır. Onun iri üzəngilər, quşqun, döşlük və beş qapçığa qayıışı vardır; müasir yəhərlərdən fərqli olaraq döşlükdən atın kürəyi boyu qabağından əlavə quşqu qayıışı (şleya) gedir; bu, görünür, dağdan enməni asanlaşdırmaq məqsədi güdür. Yəhər-yüyen çox güman ki, gümüşdən olan ağ dairəvi piləklərlə və ürəkşəkili narıncı yaxud qonur qotazlarla bəzədilmişdir; onlar döşlükdən, quşqundan və yüyəndən sallanır. At cilovlanmamışdır, bu da onun yaxşı təlim gördüyünü göstərir. Atlı bir qədər böyrü üstə sallanmış vəziyyətdə yəhərdə oturmuşdur, üzəngi müasir köçərilərindən fərqli olaraq bir qədər aşağı sallanmışdır.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, türkün qvardiyası nizami ağır süvari dəstəsidir. Yalnız çöl şəraitində fəaliyyət göstərmək üçün hazırlanmış əvvəlki süvari qoşundan fərqli olaraq, türkün süvari qoşunu, dağ şəraitində də əməliyyat aparmaq üçün uyğunlaşdırılmışdır. Təbii ki, yalnız çöl şəraitində döşəməyə uyğunlaşdırılmış uyğun süvari qoşunu türkün qoşunu ilə müqayisə belə edilə bilməz. Çin salnaməçisi uyğun süvari qoşunu haqqında həqarətlə yazır: «Döyüşlərdə cərgəyə

düzülmürlər: ayrılmış başla (yəni iti paz kimi – Ə.R.) həmlə edirlər; birdən hücum edirlər, birdən çəkirlər; daimi döyüşə bilmirlər»¹. Türkütlərin zireh geyimli süvari əsgəri Çin piyada nizəli əsgərləri üçün də, İran süvari oxatan əsgərləri üçün də layiqli rəqib idi.

Təsvir etdiyim türk süvarisi Ermitajdakı gil heykəlciklərə əsaslanır. Bu heykəlciklər Turfanda Tuyuk məzarda tapılmışdır. Bundan başqa Sibirin cənubunda Sulek çayı sahilində qayalarda (Yenisey çayının yuxarı axarı) şəkillər həkk edilmişdir. Bu şəkillərdə silahlı türküt əsgəri təsvir edilir; o, buynuzlu yayla silahlanmışdır. İkinci bir şəkil daha maraqlıdır: ağır silahlı süvari boğazından ombasınadək zirehli paltar geyinmişdir, zirehli paltarın qolları biləngə qədər çatır, döşündə dairəvi qalxan vardır, qılıncıdır və böyründə ox qabı vardır, sağ əlində toppuz tutmuşdur. O, kiçik bayraqçıqlarla bəzədilmiş nizəni dizi üstə çökmüş oxatana yönəlmişdir.

Türkütlərin zirehli süvari qvardiyasından başqa yüngül süvari qoşunu da olmuşdur. Belə yüngül süvarinin şəklini S.V.Kiselyovun 1939-cu ildə Kopena kəndi yaxınlığında apardığı arxeoloji qazıntı zamanı tapdığı piləkdə görmək olar: Atlı papaqsızdır. Onun uzun saçlarını külək dalğalandırır. Onun saçları arxadan sarğı ilə bağlanmışdır. Yarımuzun kaftanı kəmərlə bağlanmışdır. Uzunboğaz çəkmələri yumşaqdır, dabansızdır. Sağ böyründə aşağıya doğru genişlənən oxqabı vardır. Kaman mürəkkəbdir, M hərfi şəklindədir. At çöl atıdır, enlidöşlüdür, yalı qırılmış, quyruğu düylənmişdir. Atın tam yəhər-yüyəni vardır; yüksək olmayan yəhər qaşısı olan möhkəm yəhər; yəhərin altında saçaqla tikilmiş yəhəraltı (çul). Quşqun və döşlük qayıqlarında qotaz asılmışdır; üzəngilər geniş qövsvarıdır; yüyən hörmədir. Yəhərin arxasında hər iki tərəfdən qayış dalğalanır. Pilək VII əsrə aiddir. Yüngül süvari qoşunu türkütlər tabe edilmiş xalqlardan təşkil edirdilər.

Bu cür təşkil edilmiş türküt ordusu qala divarları ilə əhatə edilmiş Çin və İran şəhərlərini almaqda aciz olsa da, çöl döyüşündə uzun müddət özünə tay rəqib görməmişdi.

Təsərrüfat. Türkütlərin əsas işi, hər b idir. Hərbdən sonra türkütün ikinci məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Maldarlıqla yanaşı o zaman çöldə sürülərlə gəzən böyük otlayan heyvanları ovlamaq da qədim türkütün əsas məşğuliyyətindən idi. Ov,

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 215.

əsasən, sürək üsulu ilə, yeni dövreləmə üsulla aparılırdı. Ovdə bütün qəbilə iştirak edirdi. Sürək ovu sürəkçidən (ovda heyvanları ovçuların üstünə qovan adamdan) və ovçudan xüsusi məharət və təlim tələb edirdi. Bu, həm də türküt üçün faydalı idi, çünki ov türkütü bir növ, hərbi şücaətə hazırlayır, ona manevr etməyi öyrədirdi. Uğurlu ov türkütün əsas ərzağı olan çoxlu miqdarda ət verirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Çin salnaməçisinin yazdığına görə, türkütlər hətta müharibə vaxtı belə ovla məşğul olurdular¹. Ev və ov heyvanlarının dərisindən paltar tikir və çadırların üstünü örtürdülər. Bundan başqa türkütlər keçə və yun parça toxumağı da bacarırdılar.

Türkütün əsas mal-qarası qoyun idi. Türkütün kifayət qədər atı da vardı. Türküt şərab içmirdi, onu kumis əvəz edirdi. Türküt köçəri həyat sürdüyü üçün onun daimi məskəni yox idi, lakin türkütün daimi yaylaq və qışlağı vardı. Çin mənbəyi buna işarə edərək yazır: «Daimi məskun olduğu yer yoxdur, lakin hər birinin öz torpaq sahəsi vardır»². Bu tip köçəri təsərrüfat elmi ədəbiyyatda aul sistemi adlanır və onun iqtisadi vahidi cüt ailədir. İkinci sistem kuren sistemi adlanır. Bu sistemdə bir neçə ailə bir yerdə köç edir və gecələr köçün ətrafını arabalarla hasarlayır və keşikçilər qoyurlar. Güman ki, türküt qəbilələrində köçeriliyin bu hər iki sistemi mövcud olmuşdur. Bunu Çin qaynaqlarından «Çjouşu» və «Qanşu» salnamələri də təsdiq edir. Məsələn, «Tanşuda» oxuyuruq ki, 641-ci ildə türkütlər Alaşana qayıtdıqda orada «otlaqlar geniş, torpaq isə ən yaxşılarından idi; buna görə də türkütlər münaqişə ilə bölürdülər»³.

Mənzil. Misir, Babilistan, İran, Yunanıstan, Hindistan, Roma və Bizans dövlətlərində cah-calalı sarayları olan şəhərlər salmışlar. İndi də bu sarayların (xərabelərinin) arxitekturası adamı heyran edir. Lakin xalqın inkişafını, onun mədəniyyətinin səviyyəsini onun saldığı şəhərlərlə, tikdiyi binaların arxitekturasının gözəlliyi ilə ölçmək düz deyil.

Türkütlərə nəinki şəhərlər salmaq, hətta bir ev tikmək belə əl vermirdi. Köçəri maldarlıq təsərrüfatının xüsusiyyəti elədir ki, bu təsərrüfat sudan və otdan asılıdır. Su və ot yayda dağda, qışda düzdə olur. Yayın istisi düzənin otunu yandırır, suyunu qurudur. Qoyun davarını, mal-qara sürüsünü, at ilxısını

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 292.

² Yəne orada, səh. 230.

³ Yəne orada, səh. 262.

otarmaq üçün türküt yay aylarını yaylağa qalxmalı olurdu. Yayda burada alp çəmənliklərində havalar xoş keçir, sərin olur, başlıcası isə ot bol və şirəli olur, təmiz dağ çayları isə köçərini və onun mal-qarasını su ilə təmin edir. Qışda isə yaylaqda qalmaq olmaz. Qar, boran, çovqun mal-qaranı otarmağa mane olur, torpaq qalın qar altında qalır və heyvanlar yem axtara bilmir. Bu zaman köçəri arana – qışlağa enməyə məcburdur, çünki aranda torpağın qar örtüyü zəif olur və heyvanlar özləri özlərinə yem tapır.

Təbiidir ki, nəinki sarayları, hətta adi evləri belə yayda dağa, qışda arana aparmaq mümkün deyildir. Buna görə də Türk xaqanlığında həşəmətli şəhərlər salınmasına rast gəlmirik. Qədim türk alaçıqda yaşamağı üstün tutmuşdur. Alaçıq keçədən tikilir, üstü heyvan dərisi ilə örtülürdü. Belə alaçıq yayda sərin, qışda isti olurdu; hətta Mərkəzi Asiyanın sərt qışı və soyuğu belə alaçıq üçün qorxulu deyildir. Başlıcası isə budur ki, alaçığı köçürmək asandır: onu yarım saata sökmək və qurmaq olur. Alaçıqda yaşamağın rahat olub-olmamasına gəlincə, şahidlik edə bilərəm ki, məsələn, qazax alaçıqında yaşamaq hər hansı daş binanın mənzilində yaşamaqdan heç də narahət deyildir. Güman ki, qədim türküt alaçığı müasir qazaxın alaçıqından o qədər də fərqlənməmişdir. Ədəbiyyatda Xəzər və Qərbi türk xaqanlarının alaçıqlarının təsviri qalmışdır. Məsələn, türklərin yanına göndərilmiş Bizans elçilərinin (Menand Protektor və başqaları) əsərlərində xaqan alaçıqlarının təsviri bu alaçıqların zənginliyi ilə adamı heyrətə salır.

Din. Türkütlərin dini haqqında, demək olar ki, məlumatımız yoxdur. Çin mətnlərindən «Veyşu» və «Suyşu» onların dini haqqında qısa, həm də ziddiyyətli məlumat verir. Bu məlumatlara əsasən türkütlərin dini haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq çətindir.

VI əsrin sonunda qələmə alınmış «Veyşu» salnaməsində türkütlərin dini görüşü haqqında deyilir ki, xaqanın qərargahına, günəxar ölkəyə hörmət əlaməti olaraq, şərqdən girirlər. Xaqan hər il əyanlar ilə birlikdə əcdadlarının mağarasında qurban kəsir. Beşinci ayın orta on günlüyündə hamını yığıb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsirlər. Duqindən 500 li aralı təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ vardır. Dağın adı Bodın-ındır; tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu»

deməkdir»¹. 50 il sonra (VII əsrin əvvəlləri) qələmə alınmış «Suysu» salnaməsində isə deyilir: «Ruhlara tapınırlar, caduya inanırlar»². Buradan belə çıxır ki, 1) qədim türklər günəşə yaxud işığa sitayiş etmişlər; 2) yuxarı təbəqə (xaqan və əyanlar – 500 ailədən ibarət olan Aşina tayfası) əcdadların ruhuna inanmışdır (hər il xaqan əyanları ilə birlikdə əcdadların mağarasında qurban kəmişdir); 3) xalq göyün ruhuna (tanrıya) tapınmışdır (beşinci ayın ortada on günlüyündə hamını yığıb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsirlər); 4) «ölkə hamisinin ruhuna» sitayiş edirlər (Duqindən 500 li aralı təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ vardır. Dağın adı Bodın-inlidir; tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu» deməkdir).

Əlbəttə, bu qısa məlumatdan türkütlərin dini əqidəsi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək çətindir. Qaynaqlarda türklərin burhan (buddizm) yaxud şaman (şamanizm) dininə tapınmaları haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, türkütlər bu iki dinin heç birinə tapınmamışlar. Mənbələrdə türklərin yanına iki dəfə Budda monaxının gəldiyi göstərilir. Birinci dəfə 626-cı ildə hind rahibi Praxakaramitra Tun Cəbğu xaqanın sarayına gəlir. Bir neçə il sonra Budda monaxı Süan Tszan Tun Cəbğu xaqanın qonağı olur. Lakin mənbələrdə türklərin burhan (buddizm) dinini qəbul edib-etməməsi haqqında məlumat verilmir.

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 230-231.

² Yəne orada, səh. 231.

GÖYTÜRLƏR

Kat İl xaqanın məğlubiyyətindən sonra (630-cu il) şərqə türk qəbilələri Ordos və Şansinin şimalında məskunlaşdırıldılar. 630-cu ildə əsir tutulmuş bir neçə yüz talan edilmiş yurt 631-ci ildə Alaşanda yerləşdirilir. Çin salnaməçisinin yazdığına görə, on il sonra 641-ci ildə onlar o qədər çoxalmışdı (artmışdı) ki, Sımo xaqanın 100 minlik xalqı, 40 minlik ordusu və 90 min atı vardı¹, 679-cu ildə isə türklər Çin imperiyası ilə mübarizə apara biləcək qüdrətə malik idi. Lakin 679, sonra isə 682-ci il üsyanına qədər türklərin imperiya daxilində çinliləşdirilməsi siyasəti və onların bu siyasətə qarşı etiraz və qiyamları davam edirdi.

Saray baş dəftərxanasının rəisi Vən Yan-bonun məsləhəti ilə imperator Taytszun türklərin qəbilə quruluşuna toxunmur və onları birləşdirilmiş türk torpaqlarının idarə edilməsi işinə cəlb edir. Beş yüz ən hörmətli ağsaqqal sənün (Çin dilində «general» deməkdir) və qvardiya zabiti təyin edilir. Bundan əlavə yüz nəfər adama saray mərasimlərində iştirak etmək imtiyazı verilir, bir neçə min ailə daimi yaşamaq üçün dövlətin paytaxtı Çanan şəhərinə köçürülür. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin müəllifi Yollğ tigin bu prosesin əsl mahiyyətini – çinliləşdirmək siyasətini düzgün başa düşmüş, buna etiraz edərək yazmışdır: «Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı (Çindəki) bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş» (KT § 7-8). Qəbilələr üzərində ali hakimiyyət Aşina tayfasının əlində saxlanmışdı. Ancaq Çəbi xaqanın türk dövlətini bərpa etmək üçün etdiyi uğursuz təşəbbüsdən (647-ci il) sonra tabe edilmiş qəbilələr üzərində nəzarət xeyli gücləndirilir. 664-cü ildə imperiyaya birləşdirilmiş türk torpaqlarında inzibati-ərazi idarəçiliyi islahatı keçirilir. Türk torpaqları iki canişinliyə bölünür: Qobidən şimalda olan türk torpaqları əsasında Baykal (Xanxay) canişinliyi, şərqə türk torpaqlarında Yunçjun (sonralar hun imperiyasında olduğu kimi Şanyuy adlandırılmışdır) canişinliyi yaradılır. Canişinlər Çin çinovniklərindən təyin edilir. Şanyuy canişinliyi üç quberniyaya və 24 dairəyə bölünür.

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilen əsəri, səh. 262.

Qubernatorlar da çinlilərdən təyin edilir. Yalnız dairə səviyyəsində hakimiyyət türklərin əlində idi. Lakin burada da onlar Çin komissarlarının ciddi nəzarəti altında işləyirdilər. Xalq kütləsinin vəziyyəti daha ağır idi. Azad köçəri həyata öyrəşmiş türklər ciddi surətdə hüdudlanmış bir yerdə yaşaya bilmirdilər. Şəhər həyatı daha dözülməz idi. Paytaxtda yerləşdirilmiş türk ailələri maldarlıqla məşğul ola bilmirdi. Heç bir başqa işlə məşğul olmağa öyrəşməyən türkün paytaxt həyatını təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildir. Kül tigin abidəsinin müəllifi Yollığ tigin yazır. «Tabğaç xaqanına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu» (KT §7). Çin dövləti türk gənclərindən işğalçılıq müharibələrində, müxtəlif qəbilələrin, o cümlədən türklərin üsyanlarını yatırmaqda əsgər qüvvəsi kimi istifadə edirdi. İrəlidəki fəsildə oxucu türk sərkərdələrinin başçılığı ilə türk əsgərlərinin müstəqil türk xaqanlıq və qəbilələrinə qarşı necə vuruşduğunun, Çin imperiyasının sərhədlərini necə genişləndirdiyinin, öz qan qardaşlarını çinlilərin xeyrinə necə qırdığının şahidi oldu. Çin imperatorunun əmri ilə türk qoşunları Qərbi türk xaqanlığında, Koreyada, Monqolustanda, Lyaodunda, Qansuda, Qaoçanda, Toqonda Çin qılıncının şöhrəti uğrunda vuruşurdu. Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdə Yollığ tigin ürək ağrısı ilə bunu təsvir edir: «Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə, gün doğana Böklü xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya tək qoşun çəkmiş, tabğaç xaqanına elini, qanununu alaraq vermiş» (KT § 8). Türk xalqı, sən «şərqə... getdin. Qərbə gedənlərin getdi. Getdiyin yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yadı. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu» (KT § 23-24). Köçəri maldarlıq təsərrüfatı Çin hərbi məntəqələrinin əhatəsində mümkün deyildi. Çin dövləti ilə ətrafdakı xalqlar arasında aparılan daimi müharibələr isə köçəri təsərrüfatını müflisləşdirir, türk qəbilələrinin özünün mövcudluğunu təhlükə altına qoyurdu. Təsədüfi deyildir ki. Bilgə xaqan öz xalqını xəbər dar edərək deyir: «O yerə (Şimali Çinə) doğru getsən, türk xalqı; öləsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasan, türk xalqı, tox» (KT c 8).

664-cü il islahatı türk zadəganlarının hətta Çin əyalət çinovniklərindən asılılığını xeyli artırdı. Türk bəyləri təkcə canişinin (adətən, canişin imperatorun oğlu təyin edilirdi)

qarşısında deyil, hətta dairə rəislərinin qarşısında hüquqsuz idilər. Çin saraylarında xidmət edən cavan türk əsilzadələri, əslində, girov saxlanırdı və bir növ türklərin mümkün olan qiyamlarının qarşısını alan süpər rolunu oynayırdı. Xalq arasında ümumi narazılıq artırdı. Artan narazılıq, türklərin öz hərbi qurumunu mühafizə edib saxlaması türk qəbilələrinin üsyanını labüd edirdi. Üsyanın məqsədi Kül tigin (habelə Bilgə xaqan) abidəsində belə ifadə edilir: «Bütün qara türk xalqı belə demiş: eli olan xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram, - deyir imiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanı hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm, - deyir imiş. Belə deyib Tabğaç xaqanına yağı olmuş» (KT § 8-9).

Çin imperatoru Qaotszunun hakimiyyətinin (650-683) son illərində imperatorun ətrafındakıların bütün diqqəti sarayda nüfuz uğrunda mübarizəyə yönəldiyi üçün işğal edilmiş türk torpaqlarına nəzarət xeyli zəifləmişdi. Artıq deyildiyi kimi, Qaotszunun tabe edilmiş xalqlar barəsində siyasəti də onun sələfi Taytszunun siyasətindən kəskin surətdə fərqlənirdi. İşğal edilən torpaqlarda yaşayan xalqlara, o cümlədən türklərə münasibətdə göstərilən Çin təkəbbürü, bu xalqlara yuxarıdan aşağı, ikinci növ adamlar kimi, vəhşilər kimi baxmaq, onlarla heyvanlar arasında fərq qoymamaq bu xalqların Çinə, Çin dövlətinə dostluğunu heç də artırmırdı. Nəhayət, Hindistanda, Nepalda və Tibetdə aparılan müharibələr Çin qoşunlarının şimal sərhədlərindən götürülüb cənuba və qərbə aparılmasına səbəb olurdu. Bu da özlüyündə türk qəbilələri üzərində hərbi təzyiqli azaldırdı. Müharibə nəinki qoşunların yerdəyişməsinə, həm də dövlətin ümumi qüdrətinin, xüsusən iqtisadi qüdrətinin zəifləməsinə səbəb olurdu. Xüsusən müharibə uğursuz olduqda bu, ağır nəticələrə səbəb olur. Bu baxımdan Çin dövlətinin 676-cı ildə Tibetlə yenidən başlanan müharibəsi çinlilər üçün acınacaqlı oldu, 679-cu ildə Kuku-nor gölü yaxınlığında Li Tszin-süanın 180 minlik korpusu Tibet qoşunları tərəfindən darmadağın edildi. İmperator hökuməti vəziyyəti sabitləşdirmək üçün gərgin əmək sərf etməli oldu.

Dövlətin şimal sərhədlərindəki vəziyyət imperator hökumətini narahat etmirdi, çünki «otuz il idi ki, şimal ölkələrində hərbi küy eşitmirdilər»¹. Buna görə də 679-cu ildə Şanyuy canişinliyində qalxan üsyan imperator hökuməti üçün

¹ Н.Я.Бичурин. Ады чəkилən əsəri, səh. 265.

gözlənilməz oldu. Çin salnaməçisi bunu qısa, lakonik şəkildə xəbər verir: «...Şanyuy qubernatorluğunda baş ağsaqqal Aşidə iki qəbilə ilə qiyam qaldırdı»¹. Üsyan imperator hökuməti üçün gözlənilməz olsa da, türklər üçün gözlənilməz deyildi. Bir az yuxarıda mən Kül tigin abidəsindən xalqın narazılığını ifadə edən bir neçə cümləni nümunə gətirdim. Ongin abidəsindən indi verəcəyim parça da Kül tigin abidəsindəki fikirlə həmahəngdir: «Xaqan qoyduğu xaqanı xaricə göndərmiş (qovmuş) türk xalqı önə - gün doğana, geriyə - gün batana tək, sağa - Tabqaça, şimala - ormana tək cəsur döyüşçülərini balbal qoydu (yəni, qurban verdi). Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi. Türk xalqı sonra yetməsin deyə, yoluq olmasın deyə (seyrəlməsin deyə) üstdə tanrı deyir imiş» (O 2-3). Güman etmək olar ki, bu üsyanın tibetlilərin qələbəsi ilə müəyyən əlaqəsi vardı. Üsyanın təşəbbüsçüsü türklər arasında məşhur olan Aşidə qəbiləsinin başçısı idi. Aşidə qəbiləsi xaqan tayfasının qohum budaqlarından biri idi və türk qəbilələri arasında Aşina qəbiləsindən sonra ikinci məşhur qəbilə idi. Üsyana Aşidə qəbiləsi başlasa da 24 dairədə hakimiyyət edən türk ağsaqqallarının əlaqəli surətdə çıxış etməsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üsyan kortəbii səciyyə daşıyırdı, ciddi surətdə hazırlanmışdı. Üsyançılar Aşina tayfasından olan Nişufu bəyi xaqan elan edirlər. Çin ordusu dərhal üsyançılara qarşı yeridilir. Əslinə qalanda Nişufu xaqanın üsyanı avantüra idi, çünki üsyançılar Çin imperiyasının, az qala, mərkəzində idilər, arxaları, müttəfiqləri yox idi; ən əsası da bu idi ki, Çin qoşunlarının sayı üsyançıların sayından qat-qat çox idi. Əlbəttə, üsyançılar özləri də bunu başa düşməyə bilməzdilər. Lakin türklər bunu da başa düşürdülər ki, azadlıq qurbansız qazanılmaz, heç kim kənardan gümüş məcməidə onlara azadlıq gətirməyəcəkdi. Üsyançıların vəziyyətinin ümitsizliyini imperator hökuməti də başa düşürdü. Ona görə də üsyançılara qarşı yalnız sərhəd dairəsi qoşunları göndərilir. Elə bir ciddi müqavimət görməyən üç sərhəd dairəsinin qoşunları qiyamı yatırtmaq üçün Yunçjuna doğru hərəkət edir. Türklərin Çin cəza korpusunu darmadağın etməsi çinlilərin özləri üçün də gözlənilməz idi. Çin salnaməçisi bu haqda qısaca yazır: «Düşmənlər qəfildən hücum etdilər və böyük məğlubiyyətə uğradılar. On minə qədər adam öldürüldü və əsir alındı»². Çin

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 265

² Yəni orada.

sərkərdəsi Da-çji qoşunun qalığını toplayır, türklərlə vuruşavuruşa geri çəkilir və ordunun bir hissəsini xilas edir. 679-cu ildə Cetisu (elmi ədəbiyyatda rus sözü «Semireçye kimi» təqdim edilir) əməliyyatının başa çatdırılması Çin dövlətinə imkan verir ki, Pey Kin-kyanın¹ sərkərdəliyi ilə döyüşlərdə bərkimiş, sınaqlardan çıxmış korpusu Şofanın (üyançı türklərin qərgahı burada idi) üzərinə göndərsin. 680-cı ildə Xeyşan dağı yaxınlığında Nişufu məğlub olur. Bu döyüşdə Çin qoşunlarının sayı türklərdən üç dəfə çox idi. (Çin qaynaqlarının yazdığına görə, üyançı türklərin sayı 100 minə çatırdı, bu, əlbəttə, çinlilərin şişirtməsidir). Həm də Pey Xin-kyan hərbi fənd işlədir. O, Çin ərzaq arabalarını zəif bir mühafizə dəstəsi ilə irəli göndərir. Türklər mühafizə dəstəsini qovub talanla məşğul olurlar. Bu zaman Çin süvari qoşunu döyüşə hazır olmayan türklərə hücum edir və hamını qılıncdan keçirir. Öz yaxın adamları Nişufu xaqanı öldürür və onun meyidi ilə çinlilərə tabe olur. Lakin türklər tam darmadağın edilmir. Elə həmin 680-ci ildə onlar Aşina qəbiləsindən olan Funyanın rəhbərliyi ilə yenidən birləşir və üyanı davam etdirirlər. Onlar Kat İl xaqanın nəslində olan Funyanı da götürüb Sarı çayı keçirlər və onu xaqan elan edirlər. Üyançılar bir neçə qələbə əldə edirlər. 681-ci il ərzində türk süvariləri Çin sərhədlərinə bir neçə dəfə basqın edir. Pey Xin-kyan yenidən üyançılara qarşı qoşun yeridir. Üyançılar arasındakı daxili çəkişmələr, habelə çinlilərin aşkar üstünlüyü Funyanı Qobi səhrasına – «Qara Quma» çəkilməyə məcbur edir. Çin kəşfiyyatının verdiyi məlumatlara görə, üyançılar arasında aclıq başlanır. O biri tərəfdən də kəşfiyyat xəbər verir ki, Funyanın öz sərkərdələrindən Vıfu ilə arası dəymişdir. Pey Xin-kyan türklərə qarşı qoşun göndərir. Funyan məğlub olub geri çəkilir. Bu zaman o, Çin sərkərdəsi Xuay-şunun ordusu ilə qarşılaşır və bu ordunu darmadağın edir. Xuay-şun heyvan kəşib Funyanla əhd bağlayır və beləliklə, xilas olur. Funyan arabalarını qoyub şimala çəkilir ki, yüngül süvari qoşunla çinlilərə hücum etsin. Pey Xin-kyanın, dəstələrindən biri onun arabalarını ələ keçirir. Funyan geri qayıtdıqda arabalarını tapmır və şimala – hərəkət edən qumlar rayonuna getməyə məcbur olur. Pey xin-kyan türkləri təqib etmək əmri verir, Funyan isə elə düşünürdü ki,

¹ S.Q.Klyaştorı Çin sərkərdəsinin adını Pey Sin-tşyan kimi təqdim edir. (С.Г.Кляшторный. Древнетюрские рунические памятники, М., 1964, сәh. 25)

imperator ordusu hərəkət edən qumlar rayonuna gəlməz. Çin ordusu yaxımlaşdıqda o, çıxılmaz vəziyyətdə qalır; bir tərəfdən, qoşun döyüşə hazır deyildi, digər tərəfdən, şimala hərəkət etmək də olmazdı, çünki uyğur qəbilələri əldə qılınç türkləri gözləyirdi. Funyan Çin sərkərdəsi Pey Xin-kyanla danışığa girir, özü və tərəfdarları (üsyancılar) üçün əhvi-ümumi (amnistiya) vədi aldıqdan sonra Vınfunu da götürüb tabe olur. Lakin Çin hökuməti sözünün üstündə durmur: 681-ci ildə Funyan başda olmaqla türk üsyancılarının bütün başçıları Çinin paytaxtı Çanan şəhərinin Şərq meydanında edam edilir. Beləliklə, türklərin azadlıq uğrundakı mübarizəsi qan içində boğulur. Artıq mübarizəni davam etdirmək mümkün deyildi, hazırkı vəziyyətlə barışmaq, Çinin köləsi vəziyyətində yaşamaq da mümkün deyildi. Türklərin bu dövrdəki vəziyyəti Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə Birgə xaqanın dili ilə belə göstərilir: «Yağlı olub təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə (Çinə) tabe olmuş. Bunca işini, gücünü (zəhmətinin barını) verdiyinə təəssüflənmədi. Türk xalqı: - ölək, nəslimizi kəsək, - deyir imiş, yox olub gedir imiş» (KT § 10). Eyni hadisələr haqqında Tonyukuk abidəsində fərqli məlumat verilir. Məlum olduğu kimi, üsyanı Aşidə qəbiləsi başlamışdı. (Nişufu və Funyan isə Aşına qəbiləsindən çıxmışdı). Buna görə də Tonyukuk üsyanın məğlub olmasının səbəblərini onda görür ki, türk xalqı təyin etdiyi xaqanların ardınca axıradək getmədi (xaqanlar Aşına qəbiləsindən çıxsalar da onları Aşidə qəbiləsinin ağsaqqalları irəli çəkmişdi): «Türk xalqı xansız olmayım deyər Tabğaçdan (Çindən) ayrıldı, xanlandı (xanlı xalq oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabğaça tabe oldu. Tanrı elə demişdi: xan verdim, xanını qoyub tabe oldun. Tabe olduğu üçün tanrı öldürmüş (öl timiş», yəni «öl demiş» kimi də oxumaq olar – Ə.R.). Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı» (T 2-4). Tonyukukun sözlərindən iki nəticə çıxarmaq olar: 1) türk xalqı öz xaqanlarının ardınca axıradək getsə idi, üsyan məğlub olmazdı; 2) (dolayı nəticə) üsyana Aşidə qəbiləsindən çıxan xaqan rəhbərlik etsə idi, üsyan qalib gələrdi.

Üsyancı ordu darmadağın ediləndən bir qədər sonra, 682-ci ildə onun rəhbərlərindən biri Kat II xaqanın uzaq qohumlarından tudun Kutluğ çor (Qudulu tutun çjo) «on yeddi nəfərlə sərhədi aşır» (KT § 11), yəni xaricə gedir, daha doğrusu, Çuğay yısa (İnşan dağlarına) qaçır. Tezliklə Kutluğ xan Xeyşaçen şəhərini (Qara qum şəhərini) tutur. Çin salnaməsi

«Tanşu» bunu belə xəbər verir: «682-ci ildə Qudulu da qiyam qaldırdı. Qudulu Xelinin (Kat İl xaqanın – Ə.R.) uzaq qohumu, Yunçjun qubernatorluğunda Xanlı-Yuanin nəslinin başçısı idi. O, irsi olaraq tutun titulu almışdı. Funyan məğlub olandan sonra hamı dağılışdı; Tszun-tsaysan (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində Çuğay yış, müasir İnşan dağları – Ə.R.) dağları yaxınlığında məskun oldular və Xeyşaçen (Qara qum) şəhərciyini saldılar. Onların sayı 5 minə çatırdı. Qudulu doqquz tayfını (xoyxu, uyğur – Ə.R.) taladı və atlarla bir xeyli varlandı: buna görə də özünü xan elan etdi (Çin salnaməçisi, demək olar ki, özünü təkrar edir: Bumın xaqan da tele, yəni uyğurların da daxil olduğu qəbilə ittifaqını talayıb özünü xan elan etmişdi – Ə.R.). Kiçik qardaşlarından Moçura şad, Dusifuya isə yabğu rütbəsi verdi. Bu vaxt Şanyuy (canişin) idarəsində aymaklardakı tabe olmuş alaçıqların sayını hesablayırdılar. Aşidə Yuançjen işlər müdiri Van Bən-li tərəfindən həbs edilmişdi. Elə oldu ki, Qudulu basqın etdi. Yuançjen xahiş etdi ki, ona tayfaların öz günahını yumaqlarını onlara təlqin etmək üçün icazə versinlər. Buna icazə verildi. Elə ki, tayfalar tabe oldu, Qudulu onlarla qəsdə girdi, bunun nəticəsində də Abo da, Tarxan da bağışlandı»¹.

Kutluğ xanın tutduğu Xeyşaçen (Qara Qum) şəhəri Çuğay yışdan (İnşan dağlarından) şimaldakı çöldə (həmin çöl də Kara Kum adlanır) yerləşirdi. Tonyukuk bu haqda yazır: «Çuğay kuzda Kara Kumda oturur (yerləşir, məskun olur) idik. Maral yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz sayıq (S.Y.Malov: leş) idik» (T 7-8). Kutluğ xanın dəstəsi sürətlə böyüyür: «...xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənarında yürüyür deyərək xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşmış yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (böri) tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, yiksəltmiş, hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elini (dövlətini) itirmiş, xaqandan məhrum olmuş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad (rütbəsini) onda vermiş» (KT ş. 11-14). Görünür, məhz bu zaman Kutluğ şad titulu qəbul edir: «Kolda, daşda qalmış toplandı yeddi yüz oldu.

¹ Н.Я.Бичурин. Аду чəkilən əsəri, səh. 266-267.

İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan (sərkərdə) böyüyü şad idi» (T 4-5). Bundan sonra Kutluğ xan İltəris xaqan adını qəbul edir, qədim türk dilində *kutluğ* «bəxtli», yəni «xoşbəxt», *iltəris iltəris* «elin qanununu özündə təcəssüm etdirən» deməkdir. Çin mənbələrinin yazdığına görə Kutluğ xanın ətrafına toplaşanların sayı 5 minə çatırdı. Burada iki haldan biri ola bilər: ya Çin salnaməçisi bu rəqəmə təkcə döyüşçüləri yox, həm də onların ailə üzvlərini də daxil edir, ya da çinlilərdə adət olduğu kimi, düşmənin sayını (təxminən) 8-10 qat artırırılar. Kutluğ xanın dəstəsindəki adamların sayını göstərən rəqəmlərdə yeddi rəqəminin işlənməsi (17, 70, 700) istər-istəməz belə fikrə gətirir ki, bu rəqəmlər real olmaqdan daha çox mifikdir (Koroğlunun yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi vardı). Buna görə də Çin salnaməçisinin göstərdiyi rəqəmi (5 min) qəbul etməyə meyl artır. Bir də 70 yaxud hətta 700 döyüşçü ilə orduları basmaq o qədər də real deyildir. 681-ci ildə Pəy Xin-kyanın ordusunun təqibindən qurtulmuş on yeddi döyüşçü (türk mənbəyinin gətirdiyi rəqəmi qəbul etsək) yeni üsyançı ordunun özəyini təşkil edir. Bu ordu həm peşəkar döyüşçülərdən (böri «qurd»), həm də şəhər (Çindəki) və kənd yoxsullarından ibarət idi. Türk torpaqları Çinə qatıldıqdan sonra Vən Yan-bonun layihəsinə əsasən çiy kərpicilərlə hasarlanmış şəhərlərdə yerləşdirilən köçəri türklərə əkib-biçmək üçün bir parça torpaq vermişdilər. Onlar bu torpaqdan əldə edilən cüzi gəlir əsasında yaşayır, həm də sərhəddə keşik çəkirdilər. Ağır əmək, yarımçıq və tam hüquqsuzluq bu dünənki azad köçəriləri təmin etmirdi. Kutluğ azadlıq bayrağı qaldıran kimi «bu balıqdakı xalq dağa», yəni üsyançı ordunun yerləşdiyi Çuğay (İnşan) dağlarına qalxdı. Bilgə xaqanın dili ilə Yolluğ tigin bu haqda belə deyir: «Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşıb yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurduq imiş». Lakin Kutluğ xanın ordusunun bu iki kütlədən – peşəkar döyüşçülərdən, habelə şəhər və kənd yoxsullarından ibarət olduğunu düşünmək səhv olardı. Təlim görməmiş, intizamsız kütlədən ibarət olan və hərbi rəhbərləri olmayan bir ordu nizami, yüksək intizamlı, əla təlim görmüş və əla təchiz edilmiş, istedadlı sərkərdələri olan çoxsaylı Çin ordusuna qalib gələ bilməzdi. Kutluğ xan ordusuna Çin təhsili görmüş, Çin ordusunda xidmət etmiş türkləri də cəlb edir. Belə türk ziyalılarından biri Tonyukuk idi. O özünü belə təqdim edir:

«Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabğaç (Çin) elinə (tərbiyə üçün) verildim. Türk xalqı Tabğaçə tabe idi. Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, xanlı oldu. Xanımı qoyub (atıb) yenə Tabğaçə tabe oldu. Tanrı elə demişdi: xan verdim, xanımı qoyub tabe oldun. Tabe olduğu üçün tanrı öldürmüş («tanrı: öl, - demiş») kimi də oxumaq olar – Ə.R.). Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan (sərkərdə) böyüyü şad idi. Qoşul, - dedi. Qoşulanı mən idim, müdrük Tonyukuk. Xaqan mı seçim (yaxud: xaqan bunu seçim), - dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan bilsə, - kök buğaya arıq buğa deyə bilməz imiş deyə eləcə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm məhz xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq» (T 1-7). Tonyukuk və onun kimi Çin təhsili və hərbi təlimi görmüş adamlar üsyançı türk ordusunu Çin imperiya ordusuna qalib gələ biləcək bir orduya çevirə bilərdi.

İndi də üsyançı ordunu təchiz etmək məsələsi ortaya çıxırdı. Şəhər yoxsulları da (adlarından görüldüyü kimi), Çuğay (İnşan) dağlarından Kutluğ xanın (bundan sonra İltəris xaqan deyəcəyik) üsyançı ordusuna gələnlər də özlərini ərzaq və hərbi ləvazimatla təmin etmək iqtidarında deyildi. Tonyukuk nahaq yerə demir ki, «iki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi». Çöl döyüşü üçün belə ordu yaramazdı. Yaxşı günü gözləmək üçün isə iltəris xaqanın vaxtı yoxdu – Çin qoşunu hər an üsyançıları mühasirə edib qıra bilərdi. Digər tərəfdən, Qara Qumda on yeddi nəfər «maral yeyərək, dovşan yeyərək» yaşaya bilərdi; beş min adamı dovşanla doyurmaq olmazdı. Buna görə də İltəris xaqan doqquz oğuz qəbiləsinə (uyğurlara) basqın edib çoxlu qoyun və at qənimət əldə edir. Bundan sonra İltəris xaqan xeyli güclənir. Üsyanın yeni mərhələsi başlanır.

Nişufu və Funyanı darmadağın etdikdən sonra Çin sərhədyanı hakimiyyət orqanları Çuğay (İnşan) dağlarının şimal ətəklərində sığınacaq tapmış bir ovuc qaçqına əhəmiyyət vermir, bundan narahat olmurdu. Hər halda Şanyuy canişinliyinin hakimi Van Ben-li bəzi tədbirlər görməyi qərara alır. Lakin artıq gec idi.

İltəris xaqanın üsyanının müqəddəratını yalnız Yunçjunda yaşayan türk qəbilələrinin əsas kütləsinin üsyançıların tərəfinə keçməsi həll edə bilərdi. Burada isə, əsasən, Aşidə qəbiləsi

yaşayırdı. Qəbiləyə Tonyukuk (Çin dilində: Yuançjen – yuan - «ilkın», çjen «xəzinə») başçılıq edirdi. Tonyukukun üsyançıların tərəfinə keçməsi İltəris xaqanın böyük müvəffəqiyyəti idi. Tonyukukun təşəbbüsü ilə Kutluğ xan İltəris xaqan titulu qəbul edir (T 7), Tonyukuk özünə boyla bağa tarkan (T 6) titulu qəbul edir. Kutluğ xanın kiçik qardaşları Moçjo (Moçur, sonralar – Kapağan xaqan) və Dusifu (onun haqqında məlumatım yoxdur) şad və yabğu (ərəbcə: cəbğu) titulu alır. Beləliklə, birinci türk xaqanlığının dövlət quruluşu – türk xalqının eli bərpa edilir: «Yeddi yüz igid olub elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kəviz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş, xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad onda vermiş» (KT § 13-14).

İltəris xaqan bütün 682-ci ili öz hərbi dəstəsinin təşkili və təlimi ilə məşğul olur. 683-cü ildə türk üsyançıları fəal hərbi əməliyyatlara başlayırlar. Türk süvari dəstələri Ordosdan şərqə Böyük Çin səddi boyu bütün möhkəmləndirilmiş xətti ildırım sürəti ilə dağdır və demək olar ki, bir dəfə də Çin nizami ordusu ilə hərbi toqquşmaya girmir. İltəris xaqanın qoşunları beş hərbi dairəni dağdır, yalnız altıncısında müqavimətə rast gəlib geri çəkilir. Şanyuy canişinliyi Çinin digər regionlarından təcrid edilir, 684-689-cu illərdə Şanyuy canişinliyində yollarda hərəkət etmək qeyri-mümkün idi, çünki türklər çinovnikləri və əsgərləri qarət edirdilər¹. 682-685-ci illər arasında İltəris xaqanın başçılığı ilə üsyan etmiş türklər Çin imperiyasının şimalına dəfələrlə hücum edir, çoxlu qənimət və əsir alırlar. Məsələn, türk axınının qarşısını silah gücünə almağın mümkün olmadığını gören Çin imperatoru 682-ci ildə şimal səhərlərinin ətrafına hasarlar çəkməyi əmr edir.

682-ci ildə İltəris xaqan və Tonyukukun ordusu Şanyuy canişinliyinə soxulur. Türklər bütün dörd dairənin mərkəzlərini dağdır, imperatorun qoyduğu prefektləri öldürür və canişinin iqamətgahını mühasirəyə alırlar. Müharibə 687-ci ilədək çəkir. Bu illərdə xüsusən, Şansidəki müharibə daha dəhşətli olur. Çinin sərhəd qoşunlarının xeyli hissəsi İltəris xaqanın qoşununa qarşı göndərilir. 686-cı ildə üsyançılara qarşı göndərilən Çin cəza korpusuna Şanyuy Kyanpin rəhbərlik edirdi. Çin ordusunun komandanlığı çalışırdı ki, döyüş əməliyyatlarını türklərin əsas dayaq yeri olan Çuğay (İnşan) dağlarına keçirsin. Lakin

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 267.

İltəris xaqan daha cəsəratli hərəkət edir: o, möhkəmləndirilmiş Qara Qumda oturub düşməni gözləmək istəmir (bu, türklər üçün doğrudan da ölüm hökmü olardı), Çin ordusuna qarşı çıxır. 686-cı ildə Şanyuy canişinliyinin lap mərkəzində Sinçjou şəhərinin civarlarında Çin ordusu ağır məğlubiyyətə uğradılır¹. İltəris xaqanın nizami Çin ordusuna qarşı açıq çıxış etməsi Sinçjou şəhəri civarında parlaq qələbə çalması və 5 min Çin döyüşçüsünü öldürməsi, bir tərəfdən, onu göstərirdi ki, onun ordusunda artıq 700 döyüşçü yox, daha çox əsgər vardı, digər tərəfdən, Mərkəzi Asiyada yeni və qüdrətli bir siyasi-hərbi qüvvənin yarandığına şahidlik edirdi. Yunçjunda (Şanyuy canişinliyində) yaşayan bütün türk qəbilələri İltəris xaqanın tərəfinə keçir.

Çinin şimal sərhədlərində siyasi-hərbi vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişir. Susuz və çətin keçilən çöl şəraitində türklərə qarşı müharibə aparmaq taktikasını yaxşı mənimsəmiş təcrübəli Çin sərkərdələri Pəy Sin-tzyan (682) və Sə Jenquy (683) öldükdən sonra Çin ordusu türklərə qarşı yalnız müdafiə əməliyyatları aparırdı ki, bu da çöl şəraitində az effekt verirdi. 687-ci ilin aprelində türk ordusu müasir Pekinin şimal-qərbində yerləşən Quycjou şəhərinə qədər gəlib çatır. Çin hökuməti qərb sərhədlərində sərkərdə Çan-çjinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən seçilmiş ordunu şimala - türklərə qarşı göndərməyə məcbur olur. Bu həmin ordu idi ki, bir az əvvəl Tibet süvari ordusu üzərində parlaq qələbə əldə etmişdi.

687-ci ilin payızında Xuanxuaduy ətrafında Çan-çji İltəris xaqanın qoşununu məğlub edir. Türk ordusu nizamlı şəkildə Qobi səhrasına çəkilir. Çin salnaməçisi xəbər verir: «Düşmənlər məğlub edilmişdir və təqib edilərək, təxminən, 40 li qaçmışdır. Onlar Böyük qumlu çölə çəkilməşlər»². Tsuan Bao-binin sərkərdə olduğu Çin korpusu türkləri təqib edir. Tsuan Bao-bi belə güman edir ki, türkləri darmadağın etmək artıq asan məsələdir. Buna görə də o, Böyük Çin səddindən kənara çıxır və kəşfiyyat dəstəsini irəli göndərir (görünür, bu, kəşfiyyat dəstəsi yox, Çin korpusunun avanqardı olmuşdur). Türklər düşməne qarşı çıxırlar. «...düşmənlər (yəni, türklər – Ə.R.)

¹ N.Y. Biçurin bu döyüşün 685-ci ildə baş verdiyini göstərir. O həm də yazır ki, türk orduları Çinin şimalını işğal edir. Çinlilər yalnız qoşunlardan yardım aldıqdan sonra işğal edilmiş ərazilərini azad edə bilərlər.

² Н.Я. Бичурин. Adı çəkilənəsəri, səh. 267.

ordunu döyüş cərgəsində düzəltmək üçün vaxt qazanmışdılar. Çinlilər fədakarcasına döyüşdülər, lakin tamamilə darmadağın edildilər. Bao-bi geri qaçdı, korpus isə tamamilə məhv oldu»¹. Məğlubiyyətə baxmayaraq İltəris xaqan Çinin böyük hərbi hissələrinə qarşı müvəffəqiyyətlə hərbi əməliyyatlar aparmağa qabil olan ordusunu qoruyub saxlaya bildi.

687-ci ildən sonra 6 il ərzində Çinin şimal sərhədlərində hərbi əməliyyatlar dayandırılır. İltəris xaqan öz məqsədlərinə nail olur: indi onun yaxşı təlim görmüş, döyüş bacarıqlı süvari ordusu vardı. Şanyuy canişinliyini tərk etmiş türklərin hamısı xaqana qoşulmuşdu. Təkə Ordosda (Şofanda) yaşayan türk qəbilələri Çin hakimiyyəti altında qalmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yaranmış hərbi-siyasi şərait türklər üçün əlverişli deyildi. Beş il sürən müharibə nəticəsində Yunçjun dağıdılmışdı və türk ordusunu ərzaq, habelə döyüş sursatı ilə təmin edə bilməzdi. Bundan başqa Çjan-çjinin ordusunun Kara Kuma (Xeysaçenə) yaxınlığı da daimi təhlükə idi. Lakin ən böyük təhlükə Mərkəzi Asiyada türklərin köç yerlərini tutmuş qəbilələr idi. Türklərin qüvvətlənməsindən təşvişə düşən bu qəbilələr antitürk ittifaqı düzəltdi. Buna işarə edərək, L.N.Qumilev yazır: «Çinlilərin özləri üçün türklər artıq əlçatmaz idi. İndi çinlilərə öz səddən kənar (müəllif Böyük Çin səddini nəzərdə tutur – Ə.R.) müttəfiqlərinin və birinci növbədə uyğunların gücü ilə hərəkət etmək lazım gəlirdi»². Həqiqətən də antitürk ittifaqının təşkilatçısı və ideya rəhbəri kimi doqquz oğuzların, yəni uyğurların qəbilə başçısı (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: xaqanı) dururdu.

687-ci ildən başlayaraq Çin mənbələri türklər haqqında, demək olar ki, heç nə yazmır, çünki türklər Çin sərhədlərindən xaricə köçmüşdülər və onların çinlilərlə münasıqələri kəsilmişdi. Bu dövr haqqında Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrində ətraflı məlumat vardır. «Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağı imiş. Qərbdə Baz xaqan (və onun) doqquz oğuz xalqı yağı imiş, qırğız, kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağı imiş» (KT ş 14). Türk üsyançılar ordusu Çuğay (İnşan) dağlarında güclü düşmənlərin əhatəsində qalır. (Nəzərə almaq lazımdır ki, türklər Çuğay dağlarında yaşamaq istəsə idilər, onda onlar öz mal-qara sürülərini, qoyun

¹Yenə orada, səh. 267-268.

²Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 287.

davalarını və at ilxılarını otarmaq üçün buradakı qəbilələrin otlaqlarını onların əlindən almaları idilər: əlbəttə, belə bir perspektiv bu köçəri qəbilələri o qədər də sevindirə bilməzdi. Köçəri türkdilli qəbilələrin antitürk ittifaq bağlamasının bir səbəbi bu idisə, digər səbəb Çin diplomatiyasının fəaliyyəti idi). «Çuğay Kuzda, Qara qumda otururduq. Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq idik. Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir (burada boqquz oğuzların xaqanı Baz xaqan nəzərdə tutulur; türklərin qüvvətlənməsindən ən çox Baz xaqan qorxurdu – Ə.R.). Tabğaçların (çinlilərin) yanına Kunı sənini göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri elə göndərmiş: Azacıq türk xalqı yüyürür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş. Nə qədər ki o iki adam var, səni – Tabğaçı (Çini) öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə kıtayı öldürəsidir, - deyirəm, məni – oğuzu öldürəsidir, - deyirəm. Tabğaç, sən cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, sən şərq tərəfdən hücum et. Mən şimal tərəfdən zücum edirəm. Türk sir yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək» (T 7-11). Baz xaqanın təşkil etdiyi ittifaqın planlarından xəbər tutan Tonyukuk düşmənləri qabaqlamağı, birinci hücum etməyi təklif edir. Onun fikrincə, düşmənlər birləşməmiş onları bir-bir məğlub etmək lazımdır. «O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi (rahatlığım olmadı). Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim. Tabğaç (Çin), Oğuz, Kıtay – bu üçlük birləşsə, qalasıyıq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni: mühasirədə qalasıyıq). Nazik ikən toplamaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir» (T 12-14). Buna görə də o, xaqana məsləhət görür ki, təcili olaraq düşmənlərə qarşı çıxsın. «Şərqdə – Kıtayda, cənubda – Tabğaçda (Çində), qərbdə – Kurdanda, şimalda – Oğuzda iki-üç minlik qoşunuq, gələsiyik. Buna sözün varmı?... Xaqanıma mənim özüm Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. Könlüncə apar (qoşunu), - dedi. Köy Önkü yuxarı (qoşunu) Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğla çayında oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (təbə olmağa) gəldi. Türk xaqanı Ötükən yerində yerləşir deyərək eşidib

cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi» (T 14-17). Oğuzların türklərə düşmən kəsilməsini Ongin abidəsi də xəbər verir: «Bu Tabğaçdan (Çindən) şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ən igid (ərən) yağı olmuş» (O 5).

Türklərin Qobi səhrasının cənubunda olması haqqında Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatların 687-ci ilə aid olduğunu və türklərin Ötükəni tutmasının İltəris xaqanın sağlığında (S.Q.Klyaştorniya görə, İltəris xaqan 691-ci ilin noyabr ayında vəfat etmişdi)¹ baş verdiyini nəzərə alsaq, deməli, oğuzlarla Tola (abidələrdə: Toğla) çayı sahilindəki döyüş 687-691-ci illər arasında baş vermişdir. Mən belə güman edirəm ki, bu döyüş 687-ci ildə türklərin Tsuan Bao-binin korpusunu məğlub etməsindən bir qədər sonra, ola bilsin ki, 688-ci ildə baş vermişdir. S.Q.Klyaştorni da təxminən bu fikirdədir: «...oğuzlarla Tola çayı yanındakı döyüş 687-691-ci illər arasında, çox güman ki, 688 yaxud 689-cu ildə baş vermişdir. Məhz 689-cu ildə Çin qoşunlarının öz müttəfiqlərinə köməyinin qarşısını almaq üçün Moçjonun dəstəsi Tsinqin hərbi dairəsinə hücum edir»². Türklərin onlara qarşı çevrilmiş ittifaqa qarşı müharibə aparmaq üçün hərbi qüvvəsi, demək olar ki, yoxdu. Heç də təsadüfi deyildir ki, Tonyukuk türk ordusunda iki-üç min əsgərin olduğunu xəbər verir. İltəris xan ordunu iki hissəyə bölür: min süvarini qərbə Kurdan (Aral dənizi sahilindədir) səhrasını fəth etməyə göndərir, iki min süvarini isə Tonyukukun rəhbərliyi ilə oğuzlara qarşı göndərir. Burada bir məsələ qaranlıq qalır: S.Q.Klyaştorni yazır ki, oğuzlarla döyüşdən sonra 689-690-cı illərdə Yuançjen (Tonyukuk) qərbə Monqolustan Altayın o tərəfinə «on ox» türklərinə qarşı qısa səfər edir³. L.N.Qumilev isə yazır ki, İltəris xaqan qoşunu iki yerə bölür: Aşidə Yuançjenin rəhbərliyi ilə min nəfəri qərbə – on ox xalqına qarşı göndərir, iki min nəfəri Tonyukukun sərkərdəliyi ilə şimala – oğuzlara qarşı göndərir⁴. Türklərin oğuzlara qarşı yürüşünün

¹ S.Q.Klyaştornin yazdığına görə (bax: «Древнетюркские рунические памятники», М., 1964, səh. 33), İltəris xaqan 691-ci ilin noyabr ayında vəfat etmişdir. Məne məlum olan başqa mənbələrdə onun vəfatı 693-cü ilə aid edilir. N.Y. Biçurin də, daha doğrusu, Çin salnaməsi Tanşu da İltəris xaqanın 693-cü ildə vəfat etdiyini yazır.

² С.Г.Кляшторный. Ади çəkilən əsəri, səh. 33-34.

³ Yəne orada

⁴ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 282.

nəticələri haqqında Tonyukuk məlumat verir. 689-690-cı illərdə Tonyukuk qərbə – Monqolustan Altayını aşaraq on ox türklərinə hücum edir. Türk mənbələri, o cümlədən Tonyukuk bu hadisənin üstündən sükutla keçir, görünür, türگیşlərə qarşı aparılan bu müharibə türklər üçün uğursuz olmuşdur.

Çin qoşunlarından aralanmaq, doqquz oğuzları (uyğurları) məğlub etmək hələ tam qələbə deyildi, türk xaqanlığının yaradılması demək deyildi. Bütün təhlükələrdən sovuşmaq, həyata qabil, yaşamağa qabil dövlət yaratmaq üçün ordanı elə yerdə salmaq lazım idi ki, oraya Çin imperiyasının əli çatmasın, ora türk xalqını ərzaq və geyimlə təmin etsin, köçəri qəbilələrin qoyun davarlarını, at ilxılarını və mal-qara sürülərini otarmaq üçün oranın bol otu və suyu olsun. Bütün göytürk (Orxon-Yenisey) abidələrinin yazdığına görə, belə bir yer Ötükən yış (meşəli dağlar) ola bilərdi. Ötükən meşəli dağlarını Çindən susuz Qobi səhrası (Böyük qumlu çöl) ayırırdı. Qobi xüsusən qışda Çin orduları üçün keçilməz sədd idi. Ötükən yışda kifayət qədər ov heyvanı, qoyun davarlarını və mal-qara sürülərini saxlamaq üçün lazım olan qədər ot və su var idi. Bütün bunlardan başqa Ötükən yış türk qəbilələrini toplamaq üçün ən münasib məntəqə idi. Mütəxəssislər abidələrin yazdığı Ötükən yışı müasir Xanqay dağları ilə eyniləşdirirlər. Bir sözlə, Ötükən yış türk elini, türk dövlətini yaratmaq üçün ən yararlı yer idi. Bu fikri Kül tigin abidəsinin müəllifi Yolliq tigin bir neçə dəfə nəzərə çarpdırır: «Ötükən ormanında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim» (KT c 4-5). «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, achiq, toxluq bilməzsən, bir doysan, achiq bilməzsən» (KT c 8). Tonyukuk da özünün türklər qarşısında mühüm xidmətlərindən birini məhz türk xalqını Ötükən ormanına gətirməsində görür: «Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrik Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) Ötükən yerində yerləşir deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi» (T 17).

Doqquz oğuzları (uyğurları) məğlub etdikdən sonra göytürklərin ordusu Ötükən (Xanqay) meşəli dağlarında yaradılan dövlətin – İkinci Türk xaqanlığının özəyi oldu. Ötükən dağlarının hərbi-siyasi baxımdan xüsusi strateji əhəmiyyəti vardı. Buranı Çinin sərhəd hərbi məntəqələrindən səhra

ayırırdı: piyada Çin qoşunu bu səhranı çətin keçə bilərdi, süvari türk qoşunu isə, xüsusən payız və qış fəsilələrində səhranı asan dəf edirdi. Göytürklərin qonşuları – azlar, çiklər, qırğızlar, kıtaylar, tatıblar və başqaları hərbi baxımdan elə bir təhlükəli qüvvə təşkil etmirdi. Bu da türk xaqanını nəinki Monqolustanda, həm də Cənubi Sibirdə və Cənubi-Qərbi Mancuriyada hakim qüvvəyə çevirirdi. Orxon, Tola və Sələnə (Selenqa) çaylarının bol suyu və otaqların bol çəmənliyi bu ərəzidə maldarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Beləliklə, türklərin azadlıq uğrunda Çinə qarşı apardıqları on illik müharibə Şimali Monqolustanda – Ötükən ölkəsində yeni, qüdrətli türk xaqanlığının yaranması ilə nətiçələndi. Bu dövlət VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Çin mənbələri üsyanın müvəffəqiyyətli nəticəsini gözdən salmaq üçün yazır ki, Kutluğ «doqquz oğuzları talan etdi və çox varlandı; buna görə də özünü xan elan etdi»¹. Çin salnaməçisinin bu sözləri qərəzlə deyilir, çünki, artıq bildiyimiz kimi, Kutluğ (İltəris xaqan) doqquz oğuzları varlanmaq üçün talan etməmişdi, üsyançı türk ordusunu hərbi ləvazimatla, xüsusən, atlarla təmin etmək üçün uyğur qəbilələrinə hücum etmişdi. Türklər 52 il Çin hakimiyyətinə tabe olurlar, Kül tigin abidəsinin dili ilə desək, «...tabğaç xaqanına tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə, gün doğana Bökli xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qarıya tək qoşun çəkmiş, Tabğaç (Çin) xaqanına elini, qanununu alaraq vermiş» (KT § 7-8). Beləliklə, 689-cu ildə İltəris xaqan türk xaqanlığını bərpə edir. İltəris xaqanın hərbi yürüşləri Tonyukukun qoyduğu abidədə, habelə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində ətraflı təsvir edilmişdir. İltəris xaqan haqqında deyilmiş fikirlərə Ongin abidəsində də rast gəlirik. Məhz bu abidədə İltəris xaqan fateh – Kapağan İltəris kağan «Fateh İltəris xaqan» adlandırılır. İltəris xaqan 693-cü ildə vəfat edir². Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə onun böyük oğlu Bilgə xaqan yazır: «Atam xaqan bunca... qırx yeddi yol qoşun

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 266.

² Bəzi mənbələrdə (məsələn, A. fon Qaben, Lü Mau-tsay) İltəris xaqanın 692-ci ildə vəfat etdiyi göstərilir. S.Q.Klyaxstom, P.Pelyonun tədqiqatlarına əsaslanaraq, İltəris xaqanın 691-ci ilin noyabr ayında vəfat etdiyini yazır (С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, М., 1964, səh. 33). Çin salnaməçisi isə yazır: «693, Qudulu öldü» (Н.Я.Бичурин, Ады çəkilən əsəri, səh. 268).

çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanı xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan... qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş» (KT § 14-16).

İltəris xaqan vəfat etdikdən sonra taxta Kapağan xaqan adı ilə onun kiçik qardaşı Moçur (Çin dilində: Moçjo) çıxır (*kapağan* sözü *kap* «qapmaq» felindən yaranmışdır; «xasiyyəti qapmaq olan», başqa sözlə, «fateh» deməkdir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində bu söz həmişə şəxs, xaqan adı kimi işlənir, təkcə bir dəfə Ongin abidəsində İltəris xaqanın epiteti kimi işlənir: *Kapağan İltəris kağan* «Fateh İltəris xaqan»). Çin salnaməçisi bu faktı da düzgün izah etməyib göstərir ki, İltəris xaqanın hər iki oğlu kiçik idi: Mogilyanın 8, Kül tiginin 7 yaşı vardı. Buna görə də taxt-tac onların heç birinə verilmir. İltəris xaqanın kiçik qardaşı Moçjo (Moçur) çoxdankı arzusuna çataraq, taxt-taca sahib olur. O özünü xaqan elan edir və taxt-tacı oğurladıqdan bir neçə il sonra Linçjouya hücum edir¹. Çin salnaməçisi taxt-taca varislik məsələsində Çin qanunlarından çıxış edir. Görünür, onun taxt-taca varislik haqqında Muğan xaqanın hakimiyyəti zamanı qəbul edilmiş türk törüsündən (qanunundan) xəbəri yoxdur. Bū törü haqqında irəlidə məlumat verildiyi üçün bir də bu məsələyə qayıtmaq artıqdır. Lakin təkcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, Kapağan xaqan taxt-tacı oğurlamamış, ona qanuni surətdə sahib olmuşdu. O, sonralar 716-cı ildə oğlu üçün taxt-tacı oğurlamaq istəyir və türk törüsü onu, daha doğrusu, onun övladlarını cəzalandırır. Ancaq bu haqda sonra danışılacaqdır.

Kapağan² xaqanın hakimiyyəti illərində (691 yaxud 693-716) İkinci Türk xaqanlığı (tarixdə sonrakı türk dövləti belə

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 268.

² Kapağan xaqan türkçə Bəg çor da adlanır. Tibet mənbələrində onun adı Biag-chor kimi verilir. Onun adına IX-XI əsrlər Bizans mənbələrində də rast gəlik. Kapağan sözünün etimologiyası Sinor tərəfindən araşdırılmışdır. Sinorun etimologiyası ser C.Klauson tərəfindən rədd edilmişdir. Mən də məqalələrimdən birində bu sözün etimologiyasına səthi toxunmuş və ser C.Klausonun etimologiyasının da düz olmadığını göstərmişəm. (C.Klauson bu sözü *kapkan* kimi oxuyur, *şahənşah* sözü ilə müqayisə edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, *kapkan* sözü «xanlar xanı, ali xan» deməkdir). *Kapağan* sözü müasir Azərbaycan dilində «qapağan», yəni «xasiyyəti qapmaq olan» deməkdir, başqa sözlə desək, bu söz «fateh» sözünə ekvivalentdir (bax. А.А.Раджабов. Об онгинском памятнике и о слове «капаган». «Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова», Баку, 1966, 5, səh. 79-85).

adlanır) özünün hərbi-siyasi qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə qalxır. Kapağan xaqan dövlətin sərhədlərini xeyli genişləndirir. O, 694-cü ildə Çinə hücum edir. Eyni zamanda kıtayları məğlub edib türk dövlətinə birləşdirir. Kapağan xaqan Orta Asiyada da işğalçılıq siyasəti yeridirdi. Türk orduları yenə də Dəmir qapıya (Buzqala keçidinə) çatmışdılar. VIII yüzilliyin birinci onilliyində türk dövlətinin sərhədləri müəyyənləşir, onun etnik-qəbilə və siyasi quruluşunun təşəkkülü bitir.

Kapağan xaqanın orduları 693-706-cı illər arasında Xuanxe çayını altı dəfə keçib Çinin şimal əyalətlərini viran etmiş, əhalinin bir hissəsini böyük çölə aparmış yaxud qırmışdı. VIII yüzilliyin əvvəllərində Kapağan xaqanın rəhbərliyi altında nəhəng ordu toplanmışdı. Bu ordunun sıralarında xaqanın öz qəbilələrindən başqa onun tabe etdiyi qəbilələrdən olan döyüşçülər də vardı. Artıq əsrin əvvəllərində Kapağan xaqanın şöhrəti Mərkəzi Asiyadan xeyli uzaqlara yayılmışdı. «Qələbələrinin şöhrətindən məst olan Moçjo (Kapağan xaqan – Ə.R.) Orta dövlət haqqında pis fikirdə idi və hətta onun qarşısında öyünürdü. Onun ordusu Xyeli (Kat II xaqan – Ə.R.) dövründə olduğu kimi çoxsaylı idi. Onun torpaqları eninə və uzununa 10000 li məsafəni əhatə edirdi. Bütün xarici torpaqlar onun əmrinə tabe idi»¹. Kapağan əcdadlarının yaratdığı dövləti – Dəmir qapıdan Kadırkan dağlarına və Toxarıstandan Böyük Xinqana qədər ərazini əhatə edən dövləti bərpa etməyə təşəbbüs göstərir. Kapağan xaqanın əvvəlki dövləti bərpa etməsi türk qəbilələrini birləşdirməsi haqqında Bilgə xaqan deyir: «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi» (KT § 16). Xaqanın kasıbı necə varlı edəcəyini başa düşmək olur. Amma xaqan azı necə çox edə bilirdi? Xalqın sayını yalnız işğal edilmiş ərazidəki adamların hesabına artırmaq olar. Görünür, Kapağan xaqan 694-cü ildə Çinin şimal əyalətlərinə hücum edərkən Ordosda yaşayan, lakin İltəris xaqana qoşula bilməyən türklər onun ordusu ilə Ötükənə gəlmişdir.

695-ci ildə kıtay və tatabı qəbilələri Mancuriyada Çin imperiyasına qarşı üsyan qaldırır. Kıtay və tatabı qəbilələri monqoldilli idi. Əvvəlcə kıtaylar üsyan edir. Onlar Çin qubernatorunu öldürür, onun köməkçisini əsir alırlar. 24 gün ərzində üsyan bütün səkkiz kıtay qəbiləsinə yayılır. Üsyanı

¹Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 270.

yatırmaq üçün göndərilən nizami Çin ordusu darmadağın edilir. Yalnız 696-cı ildə Çin muzdlu ordusu kıtayların hücumunun qarşısını alır. Kapağan xaqan bundan istifadə edib üsyanı yatırmaq üçün çinlilərə öz xidmətini təklif edir. Çin hökuməti onun köməyini qəbul edir. Kömək əvəzinə Çin hökuməti onu xan kimi tanıyır, hərbi rütbə və knyaz ləyaqəti verir. Kapağan xaqan ildırım sürətli hərəkətlə kıtaylara hücum edir və onları meşələlə səpələməyə məcbur edir.

696-697-ci illərdə kıtay və tatabı qəbilələrinin türk xaqanlığına tabe edilməsi Çin ordularının Xinqan dağlarının ətəklərində şimal-şərqə hərəkətinin qarşısını alır və xaqanlığın şərq cinahının təhlükəsizliyini təmin edir. Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərindən başlayaraq Çin imperatorluğu hədiyyə adı ilə türk dövlətinə hər il çoxlu xərac (qızıl, gümüş, taxıl və ipək) verirdi. «Qızıl, güman, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən Tabğaç (Çin) xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş» (KT c 5). 698-ci ildə türk orduları yenidən Çinin daxili rayonlarına hücum edir. Müharibə türklər üçün uğurlu bitir. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə, çinlilər türklərə hər il 300000 kiloqram darı, 50000 top ipək, 3000 kənd təsərrüfatı aləti, külli miqdarda qızıl, gümüş və içki verməli idilər. 698-708-ci illərdə türk dövlətinin şimal və qərb sərhədləri Tannu-Ola, Altay və Tarbağataydan keçirdi.

693-cü ildə Şimali Monqolustan türklərin rəhbərliyi altında birləşdirilir. Lakin türk dövləti iqtisadi blokadada olduğu üçün inkişaf edə bilməzdi. Çinin iqtisadi blokadasını hərbi güclə yarmaq üçün Kapağan xaqan güclü və mütəhərrik süvari ordu yaradır. 693-cü ilin dekabrında türk ordusu Böyük Çin səddinin möhkəmləndirilmiş divarlarını aşaraq Linçjouya basqın edir. Çin sərhəd qoşunları darmadağın edilir və türklər Xuanxe çayı vadisinin ən böyük və ən məhsuldar əyalətlərindən birini tuturlar. Çin dövlətinin cavab hərəkətlərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, türklər Çinə böyük qüvvə ilə soxulmuşdular. 694-cü ilin fevralında Ordos (Şofan) ordusunun komandanlığına Çin imperatoru Çi Unun favoriti, Ağ at monastırının baş keşişi Se Xuay-i təyin edilir, məşhur sərkərdələrin başçılıq etdiyi 16 ordu birləşməsi onun komandanlığı altına verilir. Lakin Çin ordusu Linçjouya gəlib çıxdıqda Kapağan xaqan öz ordusu ilə çəkilib çölə getmişdi. Linçjouya edilən basqın təkəcə taktiki yox, həm də strateji əhəmiyyətə malik idi. 687-688-ci illərdə İltəris

xaqan Ordosdan şimaldakı Çuğay (İnşan) dağlarını tərk etməyə məcbur olduqdan sonra türklər zəngin Xuanxe vadisində yerləşən Ordos və Şensi əyalətlərinə vaxtaşırı ildırım sürətli basqınlar etmək imkanından məhrum olmuşdular. Digər tərəfdən, Çin sərhədlərinin möhkəm şəkildə bağlanması türkləri taxıl, dəmir və parça əldə etməkdən də məhrum etmişdi. Kapağan xaqan başa düşürdü ki, Çinin şimal əyalətlərini daimi təhlükə altında saxlamaq üçün İnşandan yaxşı mövqe ola bilməzdi: əvvələn, İnşanın alp çəmənlilikləri əla yaylaqlar idi, ikincisi, payızda daxılı yığıb anbarlara vurduqdan sonra Xuanxe çayını keçib şimal əyalətlərinə hücum etmək və taxılı əldə etmək üçün türk ordusunun Qobi səhrasını keçməyə vaxt və güc sərf etməsi lazım deyildi. Ordosda qış isti və qarsız keçdiyi üçün qışda Çinə hərbi yürüşlər etməyə əlverişli şərait yaradırdı. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, Kapağan xaqanın yay iqamətgahı 698-ci ildə Kara Kum şəhərində (İnşan dağlarının şimal yamaqları yaxınlığında) yerləşmişdi, lakin S.Q.Klyastorni etimal edir ki, qərargah artıq 694-cü ildə Kara Kuma köçmüş imiş¹. 694-cü ildə Kapağan xaqan Loyan şəhərinə səfirlik göndərərək Çin dövləti ilə danışıqlar aparır. Çin imperatoru xaqana 5 min top ipək hədiyyə göndərir, lakin eyni zamanda türk qoşunlarının mümkün hücumlarının qarşısını qabaqcadan almaq üçün sərhədyanı Ordos ordusunu möhkəmlədir. 695-ci ildə danışıqlar aparmaq üçün imperator sarayına yeni türk səfirliyi gəlir. Görünür, bu dəfə danışıqlar türklər üçün daha uğurlu olur. Belə ki, 696-cı ildə Çin imperatoru türklərin yanına nümayəndə heyəti göndərir. Çin səfirliyi xaqana çoxlu hədiyyə və fəxri titul gətirmişdi. Bu zaman Çində baş verən bəzi hadisələr Mərkəzi Asiyada türklərin nüfuzunu, deməli, hərbi-siyasi əhəmiyyətini daha da yüksəltdir.

Hələ imperator Taytszunun hakimiyyəti illərində Mancuriyanın monqoldilli kıtay qəbilələri Çin hakimiyyətini qəbul etmiş və protektor İncjouya tabe edilmişdilər. 695-ci ildə kıtay qəbilələri üsyan edib 696-cı ildə Lüçen şəhərini tutur, protektor İncjounu öldürürlər. Üsyançıların başçılarından Li Tzingjun özünü xaqan elan edir, üsyanın digər başçısı Sun Van-yunu isə baş komandan təyin edir. Kıtayların ordusunda bir neçə on min döyüşçü vardı. Kıtay üsyançıları qısa bir müddətdə Mancuriyanın Böyük Çin səddindən şimalda yerləşən bütün

¹ С. Г. Кляшторный. Ади çəkilən əsəri. səh. 81-82.

erizisini öz nəzarətləri altına alırlar. Kıtaylara qarşı yeridilən iki Çin sərhəd ordusu darmadağın edilir və onların komandanları əsir alınır. Çin imperiyası böhran vəziyyətinə düşür: Xebey və Şansiyə basqın təhlükəsi gözlənilir; Kara Kumda Kapağan xaqanla danışıqlar uzanır ki, bu da Ordos (Şofan) ordusunu yerindən (türk sərhədindən) qaldırıb kıtaylara qarşı göndərməyə imkan vermir; Qansuda 692-695-ci illər məğlubiyyətindən sonra özünə gələn tibetlilər 696-cı ildə Lyançjou ətrafında çinliləri tam məğlubiyyətə uğradırlar. Tibet ordusunun baş komandanı Tsinlin Çin qarnizonlarını «Dörd müfəttişlik» əyalətlərindən (Kuça, Xotan, Kaşğar, Yarkənd əyalətlərinə dörd müfəttişlik əyalətləri deyirdilər) çıxarmağı tələb edir.

Bu zaman Li Tsziñjun qəflətən vəfat edir. Sun Van-yun özünü xaqan elan edir. Əvvəlki xaqanın (Li Tsziñjunun) oğlu türklərin qərargahına qaçır və Kapağan xaqandan kömək istəyir. Kapağan xaqan vəziyyətdən istifadə etmək üçün Loyana səfirlik göndərir. O, Çin imperatoriçəsi Udan tələb edir ki, türklərin yaşadıkları altı Ordos (Şofan) və Şensi əyalətini xanlığa versin, əvəzinə isə Kapağan xaqan kıtayları darmadağın etməyi vəd edir. İmperatoriçə dərhal razılıq verir.

696-697-ci illərdə Kapağan xaqan öz müttəfiqi xi (tatabı-monqoddilli qəbilələr) qəbilələri ilə birlikdə Van-yunun ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradır. Van-yun qaçarkən öz keşikçisi tərəfindən öldürülür. Kapağan xaqan böyük qənimət əldə edir və bundan başqa, kıtayları məcbur edir ki, onun hakimiyyətini qəbul etsinlər. Kıtayların türklərdən qaçıb qurtula bilən qalıqlarını iki ildən sonra çinlilər özlərinə tabe edirlər. 697-ci ildə kıtayların üsyanı yatılır. Lakin imperatoriçə vəd etdiyi altı əyaləti Kapağan xaqana vermir, ona yalnız fəxri titul göndərir¹.

İmperatoriçənin xəyanəti Kapağan xaqanı bərk qəzəbləndirir. Çinin elçiləri hələ türk qərargahına çatmamış iki türk dəstəsi Ordosun cənub-qərbində və şimal-şərqində sərhədi keçib Linçjounu talan edir, lakin Ordos (Şofan) ordusunun cavab zərbəsindən sonra geri çəkilir. Öz gücünə arxayın olan Kapağan xaqan 698-ci ilin yazında Çin imperiyasının paytaxtı Loyana yeni səfirlik göndərir. Kapağan xaqan «imperatoriçənin oğlu» olmağa razı olur (yəni nominal surətdə olsa da Çinin süzerenliyini qəbul edir), lakin əvəzində aşağıdakıları tələb edir: 1)

¹ Вах: Н.Я.Бичурин. Адı çəkilən əsəri, səh. 268, 365.

xaqanın qızları imperator sarayından olan şahzadələrə əvə verilməlidir; 2) türklərə əkin üçün 100 min xu darı, 3 min kənd təsərrüfatı aləti və bir neçə on min tszin dəmir verilməlidir; 3) 670-673-cü illərdə Ordos və Şənsidə türklərin «təbə olmuş» qəbilələrinin məskun olduqları ərazidə altı dairə təşkil edilmişdi. 679-cu il üsyanına qədər bu dairələr Aşina qəbiləsindən olan xanlar tərəfindən idarə edilirdi. Kapağan xaqan tələb edir ki, həmin dairələr ona qaytarılsın. İmperatorçə bütün tələbləri rədd edir. Tonyukuk işə qarışmasa idi, xaqan imperator səfirliyinin başçısı Tyan Quy-daonu edam etdirəcəkdə. Lakin imperatorçə gərginliyə davam gətirməyib həmin ilin payızında bəzi güzəştlərə gedir: darı və kənd təsərrüfatı alətləri türklərə göndərilir, imperator sülaləsindən iki şahzadə – Xuay-yan və U Yan-su xaqan qızlarına evlənmək üçün türklərin qərargahına (ordasına) göndərilir. İmperatorçə Ordos və Şənsidəki altı dairəni xaqana vermək əvəzinə oradakı türkləri sürgün edir. 698-ci ilin payızında bir neçə min alaçıq türk ailəsi Xuanxe çayının şimalına köçür. Düzdür, Kapağan xaqan ordusuna xeyli döyüşçü əldə edir, lakin Ordosun məhsuldar torpaqları əvəzinə bir neçə min qaçqın qazanır.

Sonrakı hadisələri başa düşmək üçün burada bir məsələni izah etmək lazımdır. İmperator Qaotszun vəfat etdikdən (683) sonra imperatorçə U Tsze-tyan tədricən onun oğlanlarını hakimiyyətdən uzaqlaşdırmış və əslində dövlət çevrilişi etmiş, özünü «imperator» elan etmiş, Tan sülaləsi əvəzinə Çjou sülaləsi yaratmışdı.

Yuxarıda təsvir edilmiş hadisələrdən sonra Kapağan xaqan Çin hökuməti ilə danışıqları dayandırır. Elan edir ki, o öz qızlarını U evindən olan knyazlara yox, Tan evindən olan şahzadələrə verə bilər. O hər iki şahzadəni həbs edir, onları müşayiət edən general Yan Çji-vəyi öz tərəfinə çəkir. Bundan sonra Kapağan xaqan elan edir ki, o, taxtı Tan sülaləsindən olan qanuni varislərə – şahzadə Çjuntszun və Juytszuna qaytarmağı özünə borc bilir. Bütün bunlar Çinlə böyük müharibəyə başlamaq üçün bəhanə idi.

Hərbi əməliyyatları gözləmək çox çəkmədi. 698-ci ildə türk orduları sərhədi keçdi. Kapağan xaqanın ordusunda 100 min süvari vardı. Çin hökuməti ona qarşı birində 300 min, digərində 150 min əsgər olan iki ordu çıxarır. Lakin Çin ordusunda xidmət edən köçərilər dərhal türklərin tərəfinə keçir, nizami ordu isə türk qoşunu ilə vuruşmağa cürət etmir. Türklər

sərhədyanı dairələri talan edir, çoxlu əsir tuturlar. Bütün açıq toqquşmalarda türk ordusu çinlilər üzərində qələbə çalır. Tonyukuk bu haqda yazır: «İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş (çatmamış imiş). Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu)» (T 18-19). Tonyukukun sözlərinin mənası budur ki, türklər həmin vaxta qədər Şandun şəhərinə və Sarı dənizə qədər hərbi səfər etməmişdilər. İlk dəfə Tonyukukun sərkərdəliyi ilə türk qoşunları Şandun şəhərinə və Sarı dənizə qədər hərbi yürüş etmişdir. Tonyukuk Çinə müzəffər yürüşü öz hesabına yazır. Bilgə xaqan isə bu yürüşü əmisi Kapağan xaqanın adı ilə bağlayır: «Əmim xaqan oturduqda özüm... tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik» (KT § 17). Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türklər Çinə bir neçə (Tonyukuka görə, iki) dəstə ilə hücum etmişdir: dəstələrdən birinə Tonyukuk, digərinə Kapağan xaqan özü başçılıq etmişdir. Tonyukukun yazdığına görə, türklər hələ indiyədək Çinin daxili rayonlarına bu qədər dərin daxil olmamışdılar. Xuanxe çayının vadisi Çinin ən məhsuldar torpaqlarıdır. Şandun mülkədarları isə imperator sarayının əsas dayaqları idi. 698-ci ilin son ayları Çin üçün fəlakətli olur. İmperatoriçə qorxuya düşüb şahzadə Çjuntszunu sürgündən qaytarır, onu vəliəhd elan edir və Xəbəy ordusuna baş komandan qoyur. İndi Kapağan xaqanın vəziyyəti dəyişir: o, Çjuntszun uğrunda mübarizdən ona qarşı vuruşan adama çevrilir. Buna görə də o Çjuntszunun ordusu idə döyüşlərə girmədən əldə etdiyi qənimətlərlə yavaş-yavaş çölə geri çəkilir və tərk etdiyi yerlərdə aparmaq mümkün olmayan nə varsa, hamısını məhv edir.

Türklərin Çinə bu səfəri Çin imperatoriçəsi üçün daha acınacaqlı olur: tezliklə 705-ci ildə U istefa verir. Çjuntszun imperator olur. Tan sülaləsi bərpə edilir.

698-ci il yürüşü Kapağan xaqanın Çin siyasətini kökündən dəyişir: əgər o, əvvəllər Çinlə hər şeyi danışıqlar və sülh yolu ilə həll etmək istəyirdisə, indi türklər tez-tez Çinin varlı rayonlarına basqınlar edir, aylarla işğal edilmiş torpaqları talayır, viran qoyub bol qənimətlə geri qayırdılar. Onların əldə etdiyi qənimətlər müəyyən müddət üçün onları kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları ilə təmin edirdi. Məhz bu zaman

Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvəyə çevrilən türk xaqanı Kapağan Çin dövləti (Orta imperiya) haqqında pis fikirdə idi.

698-ci il basqınlarından sonra Çin imperatoriçəsi Ordosun müdafiəsi üçün mühüm tədbirlər görür: bütün Çin - türk sərhədi möhkəmləndirilir, yeni hərbi məntəqələr salınır, xüsusi süvari korpusu yaradılır. Eyni tədbirlər Xəbəy əyalətində də görülür, orada yeni ordu hissələri yaradılır. Əlbəttə, Kapağan xaqanın bütün bunlardan xəbəri vardı. Buna görə də bütün 699-cu il ərzində türk orduları Çin sərhədini bir dəfə də olsun keçmir. Türk orduları Çinə imperatoriçənin gözləmədiyi yerdən və gözləmədiyi vaxtda hücum edir. 700-ci ildə Çinlə Tibet arasında müharibə başlanır. Çinlilər bu müharibədə qalib gəlirlər. Məhz bu zaman – Tszü-şi ilinin on ikinci ayında (14 yanvar – 12 fevral 701-ci il) Çinin əsas qoşun qüvvələri Lançjouda tibetlilərlə vuruşduğu vaxt türk qoşunu Lunyu üzərinə yürüş edir və ildırım sürəti ilə dairəni işğal edir. İstər 700, istərsə 702-ci ildə türk və Tibet ordularının əlaqələndirilmiş hərəkətlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kapağan xaqanla Tibet səpposu arasında hərbi ittifaq mövcud olmuşdur. Türk qoşununun Şənsi və Lyun-yudakı uğurlarını da bununla izah etmək olar.

Çin tərəfi türklərə, demək olar ki, heç bir müqavimət göstərmir. Kapağan xaqan atçılıq zavodlarına hücum edib Çin çüvari ordusu üçün hazırlanmış 10 min atı öz ordusuna aparır. Tsinçjouda yaşayan tanqutlar türklərə müqavimət göstərməyə təşəbbüs göstərirlər, lakin türklər onları darmadağın edir və talayır. Bilgə xaqan yazır ki, «on yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum (yəni, məğlub etdim), oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) onda aldım» (BK § 24). Yalnız 701-ci ilin iyun ayında Vəy Yuan-çjunun komandanlıq etdiyi Lin-vu (Linçjou) ordusu və Binçjou (Şənsi) ordusu türklərə qarşı çıxır. Lakin Kapağan xaqan açıq döyüşə girmir və sərhədin o tərəfinə çəkilir.

Türklərin Çinə hərbi yürüşü haqqında Çin salnamələri utancaqlıqla susur. Lakin Orxon, xüsusən Koşo-Saydam abidələrində bu səfərlər haqqında müfəssəl məlumat vardır. Lunyu əməliyyatı zamanı (700-cü il) 683-cü ildə anadan olmuş Bilgə xaqanın 17 yaşı vardı (yuxarıda tanqutlarla döyüş haqqında onun sözləri verilmişdir). Sonrakı səfər haqqında Bilgə xaqan yazır: «On səkkiz yaşında altı vilayətli soğdakilərə qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk başda döyüşdüm. O qoşunu orada

məhv etdim» (BK § 24-25). Burada Bilgə xaqan altı vilayətli soğdahlılara, çinli Onq tutuka qarşı döyüşdə qazanılmış qələbəni öz uğuruna çıxır, bu məlumatdan belə bir nəticə çıxır ki, qoşuna Bilgə xaqan başçılıq etmişdir. Kül tigin abidəsində bu fakt bir qədər başqa cür verilir: «...kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. Altı vilayətli Soğdaya qarşı qoşun çəkdik. Tabğaç Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi... döyüştük. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutuk yorçın yaraqlı əli ilə tutdu, yaraqlı da xaqana təslim etdi. O qoşunu orada məhv etdik» (KT § 31-32). Bu sözlərdən belə çıxır ki, hərbi yürüşdə Bilgə xaqan yox (həmin vaxt o, ölkənin qərbində, yəni Soğdaya yaxın əyalətlərdə tarduşların şadı idi), Kapağan xaqan özü rəhbərlik etmişdir (Kül tigin Çin sərkərdəsi Onq tutukun yorçını tarduşların şadına yox, xaqanın özünə təslim edir). Soğdaya qarşı hərbi yürüşdə Bilgə xaqanın on səkkiz yaşı olduğu üçün yürüş 701-ci ilin sonundan əvvəl heç cür ola bilməzdi (düzdür, belə bir fikir də mövcuddur ki, qədim türklər uşağın ana bətnində olduğu vaxtı da yaşın üstünə gəlirmişlər; belə olduqda Bilgə xaqanın on səkkiz yaşı 700-cü ildə də ola bilərdi, deməli, Soğdaya qarşı müharibə də 700-cü ildə ola bilərdi). Kül tiginin 685-ci ildə anadan olduğunu və həmin hərbi səfər zamanı onun 16 yaşı olduğunu nəzərə alsaq, deməli, Soğdaya qarşı müharibə 701-702-ci ilin qışında gec də ola bilməzdi. Bir məsələni daha izah etmək lazımdır. Soğdahlılara və Çin sərkərdəsi Onq tutuka qarşı döyüşlər ayrı-ayrı hərbi səfərlər olmamışdır, çünki adətən, abidələrdə hərbi yürüşlərin başlanması qəhrəmanın yaşı ilə bağlanır. Bundan başqa, türklər çinlilərə qarşı hücum etmir. Onq tutuk əlli minlik qoşunla türklərin üstünə gəlir. Buna görə də belə bir fikir irəli sürmək olar ki, 701-ci ilin sonunda (702-ci ilin əvvəlində) türklər altı vilayətli Soğdaya qarşı yürüş təşkil etmiş, soğdahlıları məğlub etdikdə sərkərdə Onqun komandanlığı ilə əlli minlik Çin korpusu soğdahlılara köməyə gəlmiş, lakin məğlub olmuş və yorçın rütbəli qoşun başçısı əsir düşmüşdür. Soğdahlılara qarşı hərbi əməliyyatlara Kapağan özü rəhbərlik etmişdir.

Kapağan xaqanın 702-ci ilin fevralında Böyük Çin səddindən o tərəfə etdiyi hərbi yürüş haqqında Çin mənbələri də məlumat verir, lakin Orxon abidələrində buna birbaşa işarə yoxdur. Güman ki, türk ordusu Şəncjou bərəsi yaxınlığında Xuanxe çayını keçərək Ordosdan cənuba hərəkət edib Syaçjou və Yançjou şəhərlərini talan etmiş, 100 min başa qədər qoyun

və at aparmışdı. Həmin bu vaxtda Tibet süvari qoşunu da Syaçjou şəhərinə hücum edirdi. Tibetlilərin hücumu türklərin sağ cinahını və arxasını təhlükəsizləşdirdi – qərb əyalətlərindəki Çin ordularının Qansuda şiddətli döyüşlərlə başı qarışıq idi. Türk ordusu Şilin keçidini (aşırımını) dəf edib Şansi əyalətinə soxuldu və dairə mərkəzi Binçjou (indiki Tayyuan) şəhərini mühasirəyə aldı.

Binçjou ordusu Çinin paytaxtı Loyan şəhərini və Şandun düzənliyini şimal-qərbdən qorumaq üçün yaradılmışdı. Türklərin burada 702-ci ildə yenidən peyda olması çinlilərə 698-ci il dəhşətlərini xatırladırdı. Çin dövləti Şansi və Xəbəydiki bütün qüvvələrin türklərə qarşı səfərbərliyə alır. 702-ci ilin aprelinde şahzadə Li Dan (o, 685-689 və 719-712-ci illərdə Juytszun adı ilə imperator olmuşdur) orduya baş komandan təyin edilir; Li Dan çox vaxt Syan-van (Syan knyazı) titulu da daşıyır. Hər iki Koşo-Saydım abidəsində (Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə abidələr) Li Dan Onq tutuk¹ adı ilə çıxış edir. Bilgə xaqan abidəsində Onq tutukun əlli minlik ordusu ilə döyüşdən söhbət gedir, lakin onun əsir tutulmasından danışılmaz, Kül tigin abidəsində isə Onq tutukun yorçın rütbəli sərkərdəsinin Kül tigin tərəfindən əsir tutulduğu göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidələrdə Onq tutukla olan döyüş 702-ci ildə yox, 700-cü ilin sonu 701-ci ilin əvvəlində (uşağın ana bətnindəki həyatının da qədim türklərin yaşın üstünə gəlməsini bir daha xatırlamaq istərdim) baş vermişdir. 702-ci ildə isə Onq tutuk (Li Dan) türklərlə açıq döyüşə girməyə cürət etmir və türklərə Binçjoudan şimala çəkilməyə imkan verir. Ola bilər ki, Li Danın ordusunun avanqardı türklərlə döyüşə girmiş, məğlub olmuş və onun başçısı əsir düşmüşdür. Çin mənbələri Çin və türk orduları arasında açıq döyüş olması haqqında heç bir şey yazmır. Ola bilsin ki, Çin və türklərin əsas qüvvələri arasında toqquşma heç olmamışdır. İduk başda baş vermiş vuruşma, görünür, «yerli əhəmiyyət» daşmışdır. Kapağan xaqan Binçjou şəhərinin mühasirəsindən əl çəkir və şimala çəkilir, Çin ordusu isə döyüşə girmədən onu uzaqdan müşayiət edir.

Güman etmək olar ki, İduk başdakı döyüş Binçjou rayonunda olmuş və 702-ci ilin aprel-iyul aylarında baş vermişdir. Həmin ilin avqustunda Kapağan xaqan yavaş-yavaş

¹ Onq sözü Çin dilindəki *vanq* «knyaz» (türkçə: *xan*) sözündən, *tutuk* sözü Çin dilində *tu-tu* «qubernator, hakim» sözündən götürülmüşdür.

şimala geri çəkilərək Dayçjou, oktyabr ayının əvvəlində Sinçjou dairələrini talan edir. Hər iki dairə Böyük Çin səddinə bitişir. Çin qaynaqlarında türklərin sonrakı basqınları haqqında məlumat verilmir, buna görə də belə qənaətə gəlmək olar ki, türklər Çin imperiyasının sərhədlərini tərk etmişlər.

Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri Çin ordusu ilə daha bir döyüşdən xəbər verir: «İyirmi iki yaşında Tabğaçə (Çinə) qarşı qoşun çəkdim. Qoşununu orada öldürdüm» (BK § 25-26). Kül tiginin «iyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük. Ən ilk dəfə Tadıkın çorın boz atını minib hücum etdi, o at orada... öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silik bəyin yəhər-yüyenli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Yarağana, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəyməmişdi... Hücum etdiyini, türk bəyləri, bilirsiniz. O qoşunu orada məhv etdik» (KT § 32-34). Çin salnamələrində bu döyüş haqqında heç bir qeydə rast gəlmirik. Bilgə xaqanın iyirmi iki, Kül tiginin iyirmi bir yaşı 704-cü ilə təsadüf edir.

L.N.Qumilev Şaçə Çjunla (abidələrdə: Çaçə sənün) döyüşün 706-cı ildə (onda Bilgə xaqanın iyirmi iki yox, iyirmi dörd yaşı olardı) baş verdiyini göstərir və bunun səbəbini belə izah edir: «703-706-cı illərin barışığı Xaqanlıqdan daha çox İmperiyaya xeyir gətirdi. Müdafiə və hücum tədbirlərinin mənasızlığına əmin olaraq, çinlilər satın almağın köməyi ilə hərəkət etməyə başladılar. Öz tərəfinə çəkmənin obyektini doqquz oğuzlar oldu. Xanın onların qılığına girməsinə baxmayaraq, onlar çöldə sərbəst köç etdikləri, imperatordan bol-bol hədiyyələr aldıkları o xoşbəxt zamanları unutmamışdılar. Barışıq zamanı Tola çayı sahilində öldürülmüş Baz xaqanın (çincə: Bili) oğlu Duqyayçji uyğurlar və kibi, siğə və xun qəbilələri ilə xandan fərariyyət edib Qobini keçdi və imperiyaya tabe oldu. Onu Alaşanda Lyançjou yaxınlığında və Qansuda məskunlaşdırdılar və hərbi hissələri komplektləşdirmək üçün güclü süvarilər aldılar.

Türklər üçün uyğurların ayrılması böyük zərbə idi, çünki bu onların daxili siyasətinin zəifliyini göstərirdi, üstəlik doqquz oğuzlar arasındakı hərəkət çinlilərin təsvir etdiyindən daha geniş idi. Təxminən eyni həmin vaxt türk şahzadələri Mogilyan və Kül tigin Şərqi Zabaykaliyada yaşayan bayırku qəbiləsinin üsyanını yatırdı. Bayırkular Türgi Yargun gölü (Onon və Kerulen arasında Torey gölü) yaxınlığında məğlub edilmişdilər,

lakin onların rəhbəri Uluğ İrkin qurtulub qaçmışdı, güman ki, Çinə, - qaçmağa daha yer yox idi.

Əlamətlər qorxunc idi, lakin gözləri öz böyüklüyündən tutulmuş Kapağan xaqan Çin imperatorunun ikiyüzlüyünü cəzalandırmağı qərara aldı. 706-cı ildə türklər Çinin şimalına soxuldular, sərkərdə Şaça Çjunun (abidələrdə Çaçə sənünün – Ə.R.) nizami qoşununu darmadağın etdilər və otlaqdan xəzinə atlarını apardılar. Atlar süvari qoşunun itkilərini doldurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu»¹. L.N.Qumilevin yazdığına görə, bu döyüş Minşa yaxınlığında baş vermişdi. Yenə onun fikrincə, Kül tigin abidəsində təsvir edilən həmin döyüş Minşa yaxınlığındakı döyüşdür. Lakin məni şübhələndirən həmin döyüşdə Bilgə xaqan və Kül tiginin yaşlarının 706-cı illə uyğun gəlməməsidir. Yollıq tiginin yazdığına görə, türklər bu döyüşdə ağır süvarilərlə üç dəfə hücumə keçmişdilər (KT § 32-34). Çinlilər bu döyüşdə 10 min adam itirmişdilər. Yollıq tiginin yazdıqlarını hərbi dilə çevirsək, yüngül silahlanmış Çin oxatanları hücumə keçən türk ağır süvarilərini oxlardan atəşə tutmuş (Kül tiginin yarağına, zirehinə yüzdən çox ox dəymişdi), iki dəfə türklərin həmləsinin qarşısını almış, üçüncü həmlədə davam gətirməyib qaçmışdılar; türklər də qaçanları qırılmışdı. Bundan sonra çinlilər Ordosda türklərin əleyhinə üç qala tikdilər.

706-707-ci illərdə Türgi Yarıqun gölü yaxınlığında doqquz oğuz qəbilələrindən biri olan və Kerülen çayının yuxarı axarında köç edən bayırku qəbiləsinin qoşunu darmadağın edilir: «...sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Uluğ İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarıqun gölündə məğlub etdik. Uluğ İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi» (KT § 34). 708-ci ildə türk qoşunları yenə də Çin sərhədinə basqın edir. Çin tarixçiləri bu haqda o qədər az yazırlar ki, belə güman etmək olar ki, çinlilər türklərə heç bir müqavimət göstərməmişdir. 709-cu ildə Kapağan xaqanın qoşunları Mərkəzi və Qərbi Tuvada yaşayan çik və az qəbilələrini türklərə tabe edir, 710-cu ildə Kögmən (Sayan) dağlarını aşıb qırğız qəbilələrini ağır məğlubiyyətə uğradır. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə yağı oldu. Kem (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu qılıncdan keçirdim. Az xalqımı öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı söküb, Kögmən ormanını üzüyuxarı

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сәһ. 296-297.

yürüyüb qırğız xalqını yuxuda (yatdığı yerdə) pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüsdüm. Xaqanı öldürdüm, elini onda aldım» (BK § 26-27). «Kül tigin iyirmi altı yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda (ikən) basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüsdük... Qırğız xaqanı öldürdük, elini aldıq» (KT § 34-36). Elə həmin 710-cu ildə türklər türgiş qəbilələrini özlərinə tabe edirlər: «O ili türgişlərə qarşı Altun ormanı (Meşəli Altay – Ə.R.) üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüsdük... Xaqanı orada öldürdük, elini aldıq. Qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu» (KT § 36-38).

Türk xaqanlığının qüdrətinin artması türkləri əhatə edən və əksəriyyəti türkdilli olan qəbilələri narahat edirdi. Onlar xaqanlığın qüdrətinin artmasında öz müstəqillikləri, daha doğrusu, Çindən asılı olan müstəqillikləri (bu qəbilələrin böyük əksəriyyəti Çinin vassalı idi, lakin yarımmüstəqil idi) üçün təhlükə görürdülər. Əslində, bu, həqiqət idi ki, Kapağan xaqan xaqanlığın qonşuluğunda yaşayan istər türkdilli, istər qeyri-türkdilli qəbilələri bir-birinin ardınca xaqanlığa birləşdirirdi, Qismən bu təhlükənin, qismən də Çin diplomatiyasının fəaliyyəti nəticəsində 709-cu ildə Mərkəzi Asiyada Türk xaqanlığına qarşı çevrilmiş güclü ittifaq yaramır. Həmin dövr üçün regionun siyasi-hərbi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir: «Tabğaç (Çin) xaqanı yağımız idi. On ox xaqanı (sonra görəcəyimiz kimi, türgiş xaqanı Soqə nəzərdə tutulur – Ə.R.) yağımız idi. Artığı qırğız güclü xaqanı yağımız idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə yürüş edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəsidir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türgiş xaqanı elə demiş: - Mənim xalqım orada yaşayır, - demiş. Türk xalqına da: - İğtişaş sal, - demiş, oğuzlara da: - Üsyan et! - demiş» (T 19-22). Tonyukukun bu sözlərində hər şey öz əksini tapanmışdır: ətrafdakı dövlətlərin türk xaqanlığının qüdrətinin artmasından təşvişə düşmələri də, öz müstəqillikləri üçün qorxu hissi keçirmələri də, türklərə qarşı düzəldilən ittifaqın səbəb və məqsədləri də, nəhayət, Çin diplomatiyasının

fəaliyyəti (Türk xalqına demiş: - Sən iğtişaş sal! Oğuzlara demiş: - Sən üsyan et!) də.

Türkləri düşdükləri faktik mühasirədən çıxarmaq üçün təcili hərbi tədbirlər görmək lazım idi. Buna görə də tarduşların şadı, xanlığın qərb qanadı qoşunlarının komandanı Bilgə xaqan (o zaman hələ xaqan deyildi) 709-cu ildə Kem (Yenisey) çayının yuxarı axarlarında yaşayan qəbilələrin torpaqlarına hücum edir: «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldum. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qonşunu qılıncdan keçirdim. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim» (BK § 26). Çik və az qəbilələrinin tabe edilməsi qırğız təhlükəsini bir qədər uzaqlaşdırsa da aradan qaldırmırdı. Bu zaman Tonyukuk təklif edir ki, yayın gəlməsini gözləmədən qəfildən qırğızlara hücum etmək lazımdır. Lakin qırğızlara elə yerdən hücum etmək lazım idi ki, onlar bunu gözləməsinlər. Kögmən (Sayan) dağlarının məlum aşırımlarını qırğızlar qoruyurdu, qırğızların 80 min döyüşçüsü vardı, bu qüvvə ilə tabğaclar və türgişlər köməyə gələndək aşırımları qorumaq olardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qırğızlar suvarma əkinçiliklə məşğul olduqları üçün qırğızların qışda atları yedizdirmək üçün samanları da olurdu, deməli, atları çölə yaymaq da lazım deyildi. Yeganə ümid qəfil hücum idi. Tonyukuk dərhal hücumu keçməyi qərara alır. Görünür, Tonyukuk qırğız və türgişlərə qarşı bu döyüşü özünün türk xalqı qarşısında ən böyük xidməti hesab edir, çünki 62 sətirlik Tonyukuk abidəsinin 24 sətiri məhz qırğız və türgişlərlə döyüşə həsr edilmişdir.

Qırğızlara qəflətən hücum etmək üçün Kögmən dağlarında qorunmayan aşırım tapmaq lazım idi. Buna görə də Tonyukuk dağ aşırımlarını tanıyan bələdçi axtarır: «...bələdçi dilədim. Çöllü azlardanbir adam tapdım. Özüm Az yerim... Bir dayanacaq imiş. Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır – deyə o yol ilə yürüsək, mümkündür dedim. Düşündüm. Xaqanıma müraciət etdim. Qoşun yürütdüm. Atlandı, - dedim. Ağ Tərmal çayını keçərək düşərgə saldırdım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qalxdırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldıği üçün boğazlandı. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - Sürətlə getməyə çalış, - demiş. Anı çayı boyu gedək. O

çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşdük. Atları ağaclara bağlamışdıq. Gecə də gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda basdıq... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplaşmış. Döyüşdük, qılıncdan keçirdik, Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq» (T 23-29). Həmin döyüş haqqında Kül tigin abidəsində də məlumat verilir: «Kül tigin iyirmi altı yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdi. Süngü batımı qarı dağıdıb Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi; bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. O döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq» (KT § 34-36).

Türklər üçlər ittifaqının bir üzvünü sıradan çıxardıqdan sonra Kapağan xaqan türgiş problemi ilə məşğul olur.

Qərbi türk xaqanı Soqə hələ 708-ci ildə şərqə türk xaqanlığına qarşı Çinlə ittifaq bağlamışdı. Görünür, Tonyukuk da bu müqaviləni nəzərdə tutur. Soqə xaqan dövləti qardaşı ilə bölüşdürür. Qardaşı Çjen bu bölgüdə narazı qalıb Kapağan xaqanın tərəfinə keçir (bütün bunlar haqqında Qərbi türk xaqanlığının tarixindən söhbət gedərkən geniş danışılmışdır). Tonyukuk «türgiş xaqandan casus gəldi» deyəndə, görünür, bunu nəzərdə tutur. Hadisələrin gedişini Tonyukuk belə təsvir edir: «Türgiş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəsidir, - demiş. - Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla (qalıqsız) sərhədi keçmiş, - deyir, (aralarında) tabğaç (Çin) qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi. - Xatun yox olmuş (vəfat etmiş) idi, onu dəfn edim, - dedi. Qoşun göndərin, - dedi. Altun ormanında oturun, - dedi. Qoşunun baş sərkərdəsi İnel xaqan - tarduş şadı getsin, - dedi, - Müdrik Tonyukuk, - mənə dedi, - bu qoşunu apar, - dedi. Cəzanı könlüncə ver, - mən sənə nə deyim, - dedi. Gələn olsa, səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur, - dedi. Altun ormanında oturduq. Üç casus adam gəldi, xəbəri bir cür: xaqanı qoşun çıxartdı, on ox xalqının qoşunu son nəfərinədək sərhədi keçdi, - deyir. - Yarış yazıda toplanacaq, demiş. Bögü xaqan mənə eləcə demiş: - Apa tarxana gizli xəbər göndərmiş. Müdrik Tonyukuk hiyləgərdir, mərdidir, anlayar...

«Qoşun yürüdək» desə, razı olma. O xəbəri eşidib qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq. İrtiş çayını bərsiz keçdik. Gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq. Dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı, - deyir. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: - qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır. - dedi. Mən elə deyirəm: - Mən - müdrik Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldik. Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedim. Ancaq onlar bizim gəlməyimizi duymadı. Tanrı, Humay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Niyə qaçaq, onlar çoxdur deyə, niyə qorxuruq, biz azıq deyə. Niyə basılaq, hücum edək, - dedim. Hücum etdik, dağıtdıq (yaydıq). İkinci gün gəldi, düşmən alov kimi gəldi. Döyüştük. İki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün çoxdur deyə biz qorxmadıq, döyüştük. Tardeş şad aranı bağladı. Dağıtdıq (yaydıq). Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını orada öldürdük. Əllicə döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb, azca xalq qaçmış idi» (T 29-43). Eyni hadisələr Kül tigin abidəsində daha yığcam şəkildə təsvir edilir: «O ili (yəni qırğızları məğlub edən ili - Ə.R.) türgişlərə qarşı altun ormanı üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdü. Türgiş xalqını yuxuda basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi. Döyüştük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz... ..tutdurdu. İkisini... özü aldırdı. Onda yenə qoşuna girib türgiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik» (KT § 36-38). Qalib gəldikdən sonra Kapağan xaqan türgiş xaqanı Soqəni də, onun kiçik qardaşı Çjeni də edam etdirir. Türklər hücumu davam etdirib, Dəmir qapıya (Buzqala keçidinə) çatırlar. Kül tigin abidəsində verilən məlumata görə, 710-cu ildə karluk xalqı türklərə düşmən olur, lakin müəllif bu düşmənçiliyin nə ilə nəticələndiyini demir. Yalnız Kül tiginin otuz yaşı, Bilgə xaqanın otuz bir yaşı olanda, yəni 714-cü ildə İduk Tamak başda türklərlə karluklar arasında döyüş olur. Nədənə, Bilgə xaqan burada karluklarla iki dəfə döyüşdüyünü, hələ üstəlik basmıllarla vuruşduğunu yazır: «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağdı. Müqəddəs (Iduk) Tamak başında döyüştük. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Karluku öldürdük,

aldıq» (KT şm 1-2). «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız və azad, sərbəst olduğu halda yağı oldu. Tamağ İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım... basmil, karluk... xal... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu qılıncdan keçirdim, öldürdüm» (BK ş 28-29). Lakin hələ bundan əvvəl elə həmin türk ordusu 711-712-ci illərdə Altay dağlarını aşaraq Cetusuya (Semireçye) soxulur və Bolçu yaxınlığındakı döyüşdə on ox (əsasən, türgişlərdən ibarət idi; on ox dedikdə beş dulu, beş nüsi qəbiləsi nəzərdə tutulur) xalqının qoşunun məğlub edir. Qərribə burasıdır ki, 710-cu ildə türgişlərlə döyüş də Bolçuda baş vermişdi. 712-713-cü illərdə türk qoşunları iki dəfə İnci (bir lokallaşdırmaya görə, Sır-Dərya, başqa lokallaşdırmaya görə Zərəfşan çayı; mən Zərəfşan çayını qəbul etməyə meyl edirəm, çünki İnci və Zərəfşan «zər, inci saçan» sözlərinin semantikasını yaxındır) çayını keçərək Dəmir qapıya qədər – Toxaristanın sərhədlərindəki çatır. Lakin ərəblərlə toqquşma türklər üçün uğursuz olur, türklər ağır tələfat verirlər. Türklərin Cuncariyada, Şərqi Türkünstanın qapısı hesab edilən Beşbalıka (Beytine) hərbi yürüşü də müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Şəhər hasarları altında altı dəfə şiddətli döyüş olur və canişin Qo Tszyan-xuanın rəhbərlik etdiyi Çin qoşunu Kapağan xaqanın ekspedisiya korpusunu darmadağın edir. Bu hərbi yürüş haqqında Bilgə xaqan abidəsində də məlumat verilir, lakin Bilgə xaqan hadisələrə tamamilə fərqli izah verir: «Otuz yaşında (yəni 713-cü ildə – Ə.R.) Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık içində nə qədər adam vardısı... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu» (BK ş 28).

Hərbi müvəffəqiyyətsizliklər xaqanlığın siyasi vəziyyətinə də mənfi təsir göstərir: dövlətin hərbi qüdrətinin zəifləməsi itaətdə olan, tabe olan qəbilələrin üsyanı üçün siqnal oldu. Çin mənbələri göstərir ki, xaqanlığın parçalanması «Moçjo taqətsiz olmağa başladığıda Kay Yuan ilinin (714-cü il) ikinci yayında»¹ başladı. Birinci olaraq Çin hakimiyyəti altına keçmələrini kıtay və tatabı (xi) qəbilələri bildirdi. Tatabı qəbilələrinin xəyanəti daha ağır idi, çünki hələ iki il əvvəl onlar əsir düşmüş Çin sərkərdələrini Kapağan xaqana təslim etmişdilər. Bu iki qəbilə ilə eyni zamanda karluk, az və izgil qəbilələri mərkəzi

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 365.

hökumətə, əslində göytürk qəbilələrinə qarşı üsyan qaldırır. Doqquz oğuzların üsyanı türklər üçün daha təhlükəli idi. Türk ordusu doqquz oğuzlara qarşı beş döyüş keçirdi. 715-ci ildə doqquz oğuzlar məğlub edilsə də üsyan yatırılmadı. Qəbilələrin üsyanı və xaqanlığın bu dövrdəki hərbi-siyasi vəziyyəti Kül tigin abidəsində belə, təsvir edilir: «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşı olanda (710-cu il) karluk xalqı azad, sərbəst olduğu halda yağı oldu. Müqəddəs (Iduk) Tamağ başında döyüştük. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında (713-cü il) idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək qılncdan keçirdi. Karluku öldürdük, aldıq. Az xalqı yağı oldu. Qara göldə döyüştük. Kül tigin otuz bir yaşında (714-cü il) idi. Ali Şalçının ağını (ağ atını) minib hücum etdi. Az eltəbərini tutdu. Az xalqı orada yox (məhv) oldu. Əmim xaqanın eli qarışıq (iğtişaş) olduqda, xalqın eli asi olduqda (714-cü il) izgil xalqı ilə döyüştük. Kül tigin Alp Şalçının ağını (ağ atını) minib hücum etdi. O at orada düşdü (öldü). İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Tanrı, yer (yer-göy) qarışdığı üçün yağı oldu. Bir ildə beş yol döyüştük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüştük. Kül tigin Azmanın ağını (ağ atını) minib hücum etdi, altı döyüşçünü nizədən keçirdi. Qoşun döyüşündə (toqquşmasında) yeddinci döyüşçünü qılncladı. İkinci Kuşlağakda ediz ilə döyüştük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşçünü nizədən keçirdi, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol ...nda oğuz ilə döyüştük. Kül tigin Azmanın ağını (ağ atını) minib hücum etdi, qılncdan keçirdi. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüştük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaq (öndə) gəlmiş qoşununu (avanqardını) Kül tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on. döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadzada oğuz ilə döyüştük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü nizədən keçirdi. Şəhərə girmədi. O qoşunu orada öldürdük. Mağa kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik.

Kül tiginini evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağı (ağ atı) minib doqquz döyüşçünü nizədən keçirdi, ordanı vermədi» (KT şm 1-9). Sonuncu cümlədən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, doqquz oğuzların üsyanı o qədər güclü olmuşdur ki, onlar hətta xaqan ordasına hücum etmişlər. 715-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığında

yaşayan on ox qəbilələri Kapağan xaqana qarşı kömək üçün Çanan şəhərinə (yəni Çin dövlətinə, çünki Çanan Çinin ikinci paytaxtı idi) müraciət edir. Nəhayət, bəzi məxsusi türk qəbilələri, yəni Kapağan xaqanın ən yaxın qohumlarının başçılıq etdiyi və göytürk qəbilə ittifaqına daxil olan bəzi qəbilələr Çin sərhədinin o biri tərəfinə köçməyə başlayır. Çin ərazisində məskunlaşan bu qəbilələr Kapağan xaqandan müdafiə olunmaları üçün Çin imperatoruna müraciət edirlər. Çin imperiyasının sərhəd qoşunları iki istiqamətdə – Qansu və Şensi istiqamətlərində Kapağan xaqana hücum etmək üçün möhkəmləndirilir.

İğtişaşlar bütün xaqanlığı bürüyür. 715-ci ilin əvvəli üçün xaqana sadıq qoşunlar dənizdə adaya bənzəyirdi. Ongin abidəsində bu haqda deyilir: «Bu tabğaçdan şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ən igid (ərən) yağı olmuş. ...doqquz oğuz bəyləri yağı imiş, böyük imiş. ...Biz pis və alçağıq, azı çox gördük. Qoşun çəkdim, - deyirmiş. İndiki bəylərimə deyir imiş... Bir azıq deyə qorxmuş...» (O 5 -- 7).

Köçəri türk qəbilələrinin əhvalındakı belə dönüşü nə ilə izah etmək olar? Çin qaynaqları bunu qocaldıqda Kapağan xaqanın sarsaqqlaması ilə izah edir. Düzdür, qocaldıqda Kapağan xaqan çox müstəbidləşmişdi. Lakin bu, qəbilələrin mərkəzi hökumətdən üz çevirməsi və, demək olar ki, kütləvi surətdə Çin himayəsinə keçməsi üçün əsas səbəb ola bilməzdi. Böyük Koşo Saydam abidələrinin tərtibçisi Yollığ tigin də bu suala cavab verməyə çalışır. O, qəbilələrin mərkəzi hökumətdən üz çevirməsinin iki səbəbini görür: 1. Çin təbliğatının güclü olması qəbilələri yolundan çıxarır: «...Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur... Ötükən ormanında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş. Yaxşı müdrik adamları, yaxşı cəsur adamları yürütməz imiş. Bir adam yanlsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmaz imiş. Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba – Çuğay ormanına deyil, Tün düzünə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş: uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə

öyrədir imiş. Sadələvh (bilik bilməz) adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün. O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən. Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin (səpələndin), oralarda tamamilə zəiflədin, seyrəldin» (KT c 3-9). 2. Kiçiklər böyüklərə, oğullar atalara, xalq bəylərə hörmət etmədiyi üçün türk elində iğtişaşlar baş verir: «O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını, oğlu atasını tanımaz idi. O qədər qazanmış, düzəltmiş elimiz, qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstədən tanrı basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunu kim dağıdır... Türk xalqı ayıl. İtaət etdiyini üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı? Süngüllər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanı (xalqı, getdin. Şərqə...). ...getdin. Qərbə gedənlərin getdi. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Qanmadığın üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi» (KT § 21-24) Əlbəttə, xaqanlıqda yaşayan köçəri türk qəbilələrinin kütləvi şəkildə Çin himayəsinə keçmək istəməsini istər Çin qaynaqlarının, istərsə Yollığ tiginin göstərdiyi səbəblərdə aramaq sadələvhlük olardı. İşğalçı müharibələrə əsaslanan, hətta öz xalqını belə silah gücünə itaətdə saxlayan bir dövlət uzun zaman yaşaya bilməz. Əvvələn, ona görə ki, ardı-arası kəsilməyən müharibələr xalqı taqətdən salır, xalqda psixi qeyri-sabitlik yaradır. İkincisi, ona görə ki, fasiləsiz müharibələr nəinki təkə xalqın, xüsusən gənclərin qırılmasına, həm də təsərrüfatın, o cümlədən köçəri maldar təsərrüfatının dağılmasına, tənəzzülünə səbəb olur. Köçəri maldar çöldə öz təhlükəsizliyini hiss etməsə, təsərrüfatla məşğul ola bilməz. Buna görə də onun sabit dövlətə, sülhə böyük ehtiyacı vardır. Çin himayəsini qəbul edən qəbilələr məhz dinc şəraitdə öz təsərrüfatları ilə məşğul olmaq istəyirdi.

716-cı ildə Tonyukuk artıq qocalmışdı, onun 70 yaşı vardı, xalq ona hörmət edirdi və ondan qorxurdu¹. Lakin o, qoşunun başında durub hərbi yürüslərə getmək iqtidarında deyildi.

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 273.

Kapağan xaqan özü uzaq hərbi səfərlərə, demək olar ki, getmirdi. Xaqanlıqın hərbi qüdrəti İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tiginin qılıncı ilə qorunurdu. O, dörd il (711-715) karluklala döyüdü və nəhayət 716-cı ildə onları tam məğlub etdi. Artıq bu zaman türk dövlətini qəbilə üsyanları bürümüşdü. Kül tigin ordaya qayıdarkən belə üsyankar qəbilələrdən biri ilə – azlarla üz-üzə gəlir və onları Kara göldə (Qərbi Monqolustanda Totoxaranor gölü) darmadağın edir. Ordada da vəziyyət yaxşı deyildi: üsyan etmiş qəbilələr həm öz aralarında vuruşur, həm də, mərkəzi hökumətə tabe olmur, xaqanlıqdan ayrılıb Çin imperiyasının himayəsinə keçmək istəyirdi. Kül tigin demək olar ki, heç istirahət etmədən öz ordusu ilə izgil qəbilələrinə hücum edir, onları dağdır və elə bir qırğın düzəldir ki, ondan sonra izgillərin adı tarix səhifələrindən həmişəlik silinir. Sonra o doqquz oğuz qəbilələrinin üsyanını yatırmaqla məşğul olur ki, bu haqda artıq yuxarıda məlumat verilmişdir.

716-cı ilin yazı üçün Kül tigin türk elinin ən qüdrətli bahadırı kimi tanınırdı. Bu vaxt onun 31-32 yaşı vardı. Görünür, qardaşı oğlunun şöhrətinə paxıllığı tutan Kapağan xaqan 716-cı ilin yazında doqquz oğuzlara qarşı çıxarılan qoşuna özü başçılıq edir, Kül tiginin isə ordanı qorumağa qoyurlar; ordada Kül tiginin kiçik bir dəstəsindən başqa arvadlar və uşaqlar qalmışdı. Burdan istifadə edən karluk qəbilələri türk ordasına hücum edirlər. Türklərin əsas qüvvələrinin doqquz oğuzlara qarşı müharibəyə gətdiyini eşidən karluk xaqanı Kül tigin tərəfindən bir az əvvəl edildiyi məğlubyyətin hayıfını almağa tələsir. Karluklar iki dəstə ilə Altay dağlarını aşırırlar. Dəstələrdən biri ordaya köməyə gələ biləcək türklərin qarşısını almalı, digəri ordanı darmadağın etməli idi. Ordanı isə Kül tigin qoruyurdu. Kül tigin abidəsində Bilgə xaqan karlukları oğuz adlandıraraq deyir: «Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara (doqquz oğuzlar nəzər tutulur – Ə.R.) qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tiginin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı (indi karluklar nəzərdə tutulur – Ə.R.) ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağı (ağ atı) minib doqquz döyüşünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım, bunca diriləriniz kəniz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz» (KT şm 8-10). Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir, lakin onun döyüşünün təfəsilatı bizə məlum deyildir: bu haqda Çin qaynaqları da, türk qaynaqları da heç bir şey yazmır.

Çin salnaməçisinin yazdığına görə, qocaldıqda Kapağan xaqan aqlını itirməyə başlayır və çılgınlaşır, aymaklar (əyalətlər, qəbilələr) ona qarşı üsyan qaldırır və ayrılmağa başlayır. Kapağan xaqan hətta qoca yaşında Çin şahzadəsi ilə evlənmək fikrinə düşür, lakin onun bu arzusu Çin sarayı tərəfindən rədd edilir. 716-cı ildə bayırku qəbiləsinin başçısı Uluğ İrkin yenidən üsyan qaldırır və xaqan qərargahına qoşun çəkir. Xatırlatmaq lazımdır ki, 703-706-cı illər arasında (dəqiq tarixini bilmirəm) bayırku qəbilələrinin qaldırdığı üsyana Uluğ İrkin rəhbərlik etmişdi: «Ondan sonra Yer Bayırku (sərkərdəsi) Uluğ İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarıqun gölündə məğlub etdik. Uluğ İrkin azagıq döyüşçü ilə qaçıb getdi» (KT § 34). Görünür, Uluğ İrkin Çinə qaçmışmış. Buna görə də bayırku qəbiləsinin bu yeni üsyanında Çin diplomatiyasının barmağı olduğunu güman etməyə əsas vardır. Kapağan xaqan bayırku qəbilələrinə qarşı yürüş edən orduya şəxsən özü rəhbərlik edir. Tola çayı sahilindəki döyüşdə bayırku qəbiləsinin qoşunları darmadağın edilir. Lakin orduya qayıdarkən Kapağan xaqan mühafizə dəstəindən ayrılır, fikirli-fikirli tək-tənha meşə ilə gedir. Təsadüfən məğlub və darmadağın edilmiş bayırkulardan bir dəstə bu meşədə gizlənmiş yaxud sığınacaq tapmış imiş. Tənha atlını gördükdə onlar Kapağan xaqana hücum edir, atdan salır, öldürür və başını kəsirlər. Xaqanın kəsilmiş başını Çin elçisinə gətirirlər və o da başı Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə göndərir. Bu onu göstərir ki, bayırku qəbiləsinin üsyanında Çin diplomatiyası da iştirak etmişdir. Çin salnaməsi «Tanşu» hətta xəbər verir ki, Kapağan xaqanın ölümündə müqəssir Da-u ordusunun generalı Xolin-tsyuandır, məhz o, pusqu qurmuş imiş. Kapağan xaqanın real qatili bayırku döyüşçüsü Seçjilüdür. Bilgə xaqanın dediyinə görə, Kapağan xaqan iyirmi beş dəfə hərbi yürüş etmiş, bu hərbi səfərlər zamanı on üç dəfə vuruşmuşdu: «Əmim xaqan ilə... cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük» (KT § 17-18).

Hələ sağlığında Kapağan xaqan mövcud olan (Muğan xaqanın qoyduğu) xaqanlıq vərəsəlik hüququnu dəyişməyə təşəbbüs göstərmişdi. Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdə taxta onun kiçik qardaşı, o, vəfat etdikdə üçüncü qardaş və i.a. çıxırdı. Sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra birinci qardaşın böyük oğlu taxta çıxır və sonra vərəsəlik əvvəlki qayda ilə davam edir. Kapağan xaqan vərəsəlik hüququnu elə dəyişir ki, hakimiyət onun ailəsinin, daha

doğrusu, oğlanlarının əlində qalsın. Türk törüsünə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı (İltəris xaqanın Moçur – Kapağan xaqandan kiçik Dusifu adlı bir qardaşı da olmuşdur, əslində Kapağan xaqandan sonra taxt-tac ona çatır, lakin tarix onun taleyi haqqında heç bir məlumat vermir), ondan sonra taxt-taca onun kiçik qardaşı Kül tigin sahib olmalı idi. 698-ci ildə Bilgə xaqan tarduşların şadı titulunu alır; türk törüsünə görə, vəliəhd mütləq tarduşların şadı təyin edilməli idi: «Əmim xaqan oturduqda özüm... tarduş xalqı üzərində şad idim» (KT § 17). Tezliklə o, kiçik qardaşı Kül tiginlə birlikdə Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində fəal surətdə iştirak edir: «Əmim xaqan oturduqda özüm... tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun açəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik» (KT § 17-18). Türk törüsünə görə, tarduşların şadı türk xaqanının vəliəhdi hesab edilirdi və xaqan vəfat etdikdən sonra taxta çıxırdı. 699-cu ildə Kapağan xaqan böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan (Bögü xaqan – T 34) elan edir və tarduşların yaşadığı xaqanlıqın qərb hissəsinin idarəsini ona tapşırır, əslində xaqan öz böyük oğlunu tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi haqqında heç yerdə söhbət getməsə də, bu əslində Bilgə xaqanı həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum etmək demək idi. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi haqqında nə Orxon- Yenisey abidələrində, nə də Çin salnaməsində heç bir məlumat yoxdur. Əksinə, Bilgə xaqan özü iki yerdə yazır ki, əmisi Kapağan xaqanın sağlığında o, tarduşların şadı olmuşdur: «Əmim xaqan oturduqda özüm ...tarduş xalqı üzərində şad idim» (KT § 17). «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum» (BK c 9). Kapağan xaqan tezliklə ikinci oğluna da xaqan rütbəsi verir: İnel xaqan (T 45). Tonyukuk abidəsinin bir yerində Tonyukuk İnel xaqanın eyni zamanda tarduşların şadı olduğunu söyləyir: «Qoşun başı (yəni: sərkərdə – Ə.R.) İnel xaqan – tarduş şadı getsin» (T 31). Yenə qarışıqlıq? Bunu yalnız belə izah etmək olar. Hakimiyyətinin son illərinə doğru Kapağan xaqan hərbi yürüşlərə özü başçılıq edəndə ordada öz yerində Bögü xaqanı qoyurdu. Görünür, hər ehtimala qarşı o,

böyük oğlunu ordada götürmüş, onun yerinə isə türk törüsünə tam uyğun olaraq, kiçik oğlu İnel xaqanı təyin etmişdir. Kapağan xaqanın şəxsən rəhbərlik etdiyi 715-716-cı illərin hərbi səfərləri zamanı onun böyük oğlu Bögü xaqan qırargahda dövlətin hakimi kimi qalmışdı. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan (o vaxt hələ xaqan deyildi) və xüsusən Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdilər.

Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü ulu xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə və kobud surətdə pozulmasından dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüşlərin və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha hücum edib Bögü xaqanı və İnel xaqanı öldürür. Kapağan xaqanın qərargahda olan bütün qohumlarını, müşavirələrini (məsləhətçilərini) və yaxın adamlarını edam edir, böyük qardaşı Bilgə xaqanı (716-cı ildən belə adlanır) ulu xaqan elan edir. Kapağan xaqanın bir oğlu (Bəg tigin) və bir qızı qurtulub Çinə qaçır. Kapağan xaqanın yaxın adamlarından tək-cə bir nəfərə – Tonyukuka (o vaxt onun 70 yaşı vardı) aman verilir, həm də bu ona edilir ki, Tonyukukun qızı Pofu Bilgə xaqanın arvadı idi; Tonyukuk qərargahdan sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqları və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxt-taca vərəsəlik haqqında türk törüsünü pozmuşdular. Kül tiginin və Bilgə xaqanın Kapağan xaqana düşmənçilik hissi bəsləmədiyini belə bir fakt da sübut edir ki, Kapağan xaqan şaha layiq şəkildə dəfn edilmişdi. Bilgə xaqan yazır ki, əmim xaqanın qəbri üzərində «başda qırğız xaqanını balbal qoydum» (KT § 25).

Çin mənbələrində Kapağan xaqanın hakimiyyət başına gəlməsi, onun ölümündən sonra baş verən hadisələrin səbəbi, hətta Mogilyanın (Bilgə xaqanın) kimliyi faktı düz verilmir; hətta Çin qaynağı Mogilyanı Kapağan xaqanın oğlu adlandırır: «Qudulunun (Kutluğun, İltəris xaqanın – Ə.R.) oğlu Qüy Dələ (Kül tigin – Ə.R.) kiçik xaqana hücum etdi, onu öldürdü və onunla birlikdə bütün nəslini məhv etdi. Biqə-xan adı ilə Moçjonun (Kapağan xaqanın – Ə.R.) oğlu Mogilyanı taxta

çıxartdılar»¹. Göründüyü kimi, mənbə birinci cümlədə iddi edir ki, Kül tigin Kapağan xaqanın bütün nəslini məhv edir, ikinci cümlədə isə Mogilyan Kapağan xaqanın oğlu elan edilir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində Mogilyan (Bilgə xaqan) atasının İltəris xaqan, anasının isə İlbilgə xatun olduğunu söyləyir, Kül tigin isə kiçik qardaşı adlandırır. N.Y. Bıçurinin tərcümə etdiyi Çin mənbəyindən başqa bütün qaynaqlar göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələri ilə düz gəlir.

716-cı ildə İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan türk taxtına çıxarılır. Bilgə xaqan bilirdi ki, o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də onu kiçik qardaşı Kül tiginə vermək istəyir. Lakin Kül tigin taxt-taca sahib olmaq istəmir və təkid edir ki, taxta böyük qardaşı çıxsın. Bilgə xaqan taxta oturduqdan sonra Kül tigin bütünü qoşunların baş sərkərdəsi təyin edir. Əslinə qalanda bu, qeyri-rəsmi hakimiyyət idi. Kül tigin və Bilgə xaqanın hərbi yürüşlərinə və fəthlərinə Koşo Saydam (Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələr) abidələrində böyük yer verilir. Bu iki ilk mənbədən başqa Çin mənbələrində də Kül tigin və Bilgə xaqanın fəaliyyəti haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. Bunlardan istifadə edərək bir sıra rus, sovet və xarici alimlər Kül tigin və Bilgə xaqanın həyat və fəaliyyətləri haqqında çoxlu elmi-tədqiqat əsəri yazmışlar.

Bilgə xaqan taxta oturanda xaqanlıq dağılmaq ərəfəsində idi. Dövlətin qərb əyalətləri qəti şəkildə xaqanlıqdan ayrılmışdı. Kapağan xaqan ölən kimi türgişlərin hakimi Sulu özünü xaqan elan etmişdi. Artıq deyildi ki, kıtay və tatabı qəbilələri türk xaqanına vergi verməkdən imtina etmiş və Çin himayəsi qəbul etmişdilər. Doqquz oğuzlar məğlub edilsə də üsyan yatırılmamış, qəbilə rəm edilməmişdi. Göytürk qəbilə ittifaqına daxil olan qəbilələr də mərkəzi hökumətə qarşı çıxmışdılar. Bilgə xaqan başa düşürdü ki, vəziyyətin öhdəsindən gələ bilməyəcək, odur ki, taxt-tacı kiçik qardaşına təklif edir. Lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaqdan qəti surətdə imtina edir. Belə olduqda Bilgə xaqan Kül tigin orduya komandan təyin edir, xaqanlıqda böyük nüfuza malik olan Tonyukuku sürgündən qaytarır və özünün məsləhətçisi (vəziri) qoyur.

Səhv etmərsə, Kül tiginin orduya komandan təyin edilməsi şahlar, xaqanlar, çarlar, imperatorlar, fironlar və qeyserlərin eyni zamanda həm də ordunun başçısı olduğu bütün

¹Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh.273.

tarix üçün unikal, nadir haldır. Müasir dövrümüzdə hətta hərbi işlərdən başı çıxmayan prezidentlər belə ordunun baş komandanı hesab edilir, bütün ordu rəsmi surətdə ona tabe olur. O vaxt isə xaqanın yarlıkı (fərmanı) ilə bütün ordu Kül tiginə tabe edilmişdi; Bilgə xaqan orduya komandanlıq etmək işlərinə qarışmırdı.

Kül tigin abidəsində Kül tiginin qəhrəmanlıqları haqqında Bilgə xaqanın hakimiyyətə gəlməsi hadisəsinə, yəni 716-cı ilə qədər danışılır. Onun sonrakı döyüşləri və igidlikləri haqqında abidədə bir söz belə yoxdu. Məlum olduğu kimi, Bilgə xaqan taxta oturduqdan sonra Kül tigin on beş il ərzində xaqanlığın bütün ordularının baş komandanı olmuşdur və, güman ki, bu müddətdə çoxlu müharibələr aparmış, çoxlu döyüşlərdə iştirak etmiş, çoxlu igidliklər göstərmişdir. Türk xaqanlığının sonrakı taleyi haqqında biz Bilgə xaqan abidəsindən və Çin salnamələrindən məlumat alırıq.

Dövlətin ilk vəzifəsi üsyankar qəbilələri itaətə gətirmək idi. Bunun üçün də Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə doqquz oğuz qəbilələrindən biri olan uyğur qəbilələrinə hücum edir: «Səlonə (Selenqa) boyu yürüyüb bərk sıxışdırıb evini, sarayını onda pozdum. ...ormana qalxdı. Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi. ...türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim» (BK § 37-38). Uyğur qəbilələrinə edilən bu basqın doqquz oğuzların cənuba miqrasiyasını, Çin sərhədinin o tərəfinə köçmələrini sürətləndirdi. 717-ci ildə doqquz oğuzlar Çinə köç edir: «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaç (Çinə) girdi. Təəssüflənib (onların üstünə) qoşun çəkdim. ...oğlunu, qız-gəlinini orada (əsir) aldım» (BK § 38). 718-ci ilin yayında Bilgə xaqan tatabılara qarşı yürüş təşkil edir: «...tatabı xalqı Tabğaç (Çin) xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü (xəbəri) gəlməz, - deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqımı orada pozdum, ilxısını... (aldım)» (BK § 39). Xaqan qoşununun sərkərdələrindən biri - Tudun Yamtar isə karlıklara hücum edir: «Cənuba karlık xalqına qarşı qoşun çək, - deyib Tudun Yamtarı göndərdim» (BK § 40). Hərbi səfərlərdən əldə edilən qənimətlər xüsusən at ilxıları türk qəbilələri arasında bölünürdü. Hərbi uğurlar qısa bir müddətdə Bilgə xaqanın nüfuzunu xeyli qaldırdı. O özü deyir ki, «qara camaat: - xaqanı gəldi, - deyib sevindi» (BK § 41).

Türk dövlətinin dirçəlməsinə Kül tigin və Bilgə xaqanın zəhməti ilə yanaşı türklərdən asılı olmayan bəzi hadisələr də kömək edirdi. Çin imperatoru Süantszunun hakimiyyəti illərində

Çin dövlətinin vəziyyəti çox ağır idi. 714-cü ildə Tibetlə üzücü müharibə yenidən başlanır. Çin qoşunlarının Qansuda və Şərqi Türküstanda apardığı ağır döyüşlər Çin ordusunu əldən salırdı, imperator hökumətinin diqqətini türklərdən yayındırırdı. 714-cü ildə imperiyanın qərb sərhədlərində yeni bir düşmən – əvvəlkilərdən daha təhlükəli olan bir düşmən – ərəblər peyda oldu. Ərəblər Çinə qarşı Tibetlə müqavilə bağlayırlar. 715-ci ildə qərb ölkəsinin canişini Çan Syao-sun onların Fərqanədə qoyduqları hakimi güclə aradan qaldırır. 717-ci ildə ərəblər «Dörd inspeksiya» hücum edən tibetlilərə kömək edirdilər.

Şanyüü canişinliyində məskun olan türk qəbilələrinin üsyanı Çin dövlətinin şimal sərhədlərində vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Türk xaqanlığındakı daxili çəkişmələrdən cana doyan yaxud göytürklərin təqibindən qurtulan türk qəbilələri Çinin Şanyüü canişinliyinə qaçırdılar. 716-cı il üçün burada xeyli türk qəbiləsi yerləşirdi. Çin qaynaqlarında bu türklər «təbə olan qəbilələr» adlandırılır. Canişin Çjan Çji-yun iğtişaslardan qorxaraq «təbə olan qəbilələrə» silahları təhvil verməyi əmr edir. Türklər silahları təhvil versələr də canişinin əmrindən bərk qəzəblənirlər, çünki öz yaşayış yerlərindən qaçarkən onlar mal-qara və ilxıların çox hissəsini itirmişdilər və indi ox və kamanları da əllərindən alındıqdan sonra ovçuluqdan məhrum edilir, beləliklə də acından ölməyə məhkum edilirdilər. Dövlət sərhədlərini yoxlayan sensor Tszyan Xoy türklərdən çoxlu şikayət alır və silahları qaytarmağı əmr edir. Türklər silahlarını geri alan kimi, ac olduqları üçün Çin yaşayış məntəqələrini talan etməyə başlayırlar. Ordos (Şofan) və Şansidə türklərlə çinlilər arasında şiddətli döyüşlər başlanır. Nəhayət, 718-ci ildə Çin qoşunları türkləri Xuanxe çayının arxasına sıxışdırır və «təbə olan qəbilələr» Ötükən ormanına qayıdırlar. «Təbə olan qəbilələrin» Ötükənə qayıtması Bilgə xaqanın ordusunun xeyli qüvvətlənməsinə səbəb olur. Xaqan dərhal Böyük Çin səddinin o tərəfinə basqın etmək qərarına gəlir, lakin Tonyukuk onu bu fikirdən daşındırır: «Yaramaz. Göy oğlu döyüşkəndir, xalq həmrəydir, illər məhsulludur; hələ şərait yoxdur. Hələ üstəlik bizim qoşunlar təzəcə toplanmışdır; hələ onlara toxunmaq olmaz»¹. Tonyukukun sözlərindən görünür ki, o, Çin imperiyasındakı vəziyyətdən çox yaxşı xəbərdar olmuşdur. Bilgə xaqan Tonyukukun məsləhətinə qulaq asır və 718-ci ildə Çanana sülh

¹ Н.Я.Бичурин. Ади чөкилөн әсәри, сәһ. 274.

təklifi ilə elçilər göndərir. Lakin imperator, Tibetlə sülh bağladığı üçün, türklərin sülh təklifini rədd edir. Bilgə xaqan ordasının ətrafına hasar çəkmək və Budda və Lao-tszı üçün məbəd tikdirmək istəyir. Tonyukuk məsləhət görməyib deyir: «Sayına görə türk xalqını Çin xalqının heç yüzdə biri ilə müqayisə etmək olmaz və o bu dövlətə qarşı nə qoya bilər. Bunun səbəbi də odur ki, türklər ot və su dalınca gedərək, heyvan tutmaqla məşğul olurlar, daimi məskənləri yoxdur və yalnız hərbi işlə məşğul olurlar. Güclü olanda qazanc üçün irəli gedirlər; zəif olanda (düşməndən) qaçınırlar və gizləniirlər. Tan sülaləsinin ordusu çoxsaylıdır, lakin onlardan istifadə etmək üçün yer yoxdur. Onlar şəhərlərdə yaşayırlar. Döyüşdə məğlub olan kimi əsir düşmək labüddür. Bundan əlavə Budda və Lao-tszının təlimi, adamları döyüşkən və güclü yox, insansevər və zəif edir»¹. Çin imperatoru türk xaqanının sülh təklifini rədd etdikdən sonra türklərə qarşı müharibəyə hazırlaşır və böyük ekspedisiya ordusu yaratmağı əmr edir. Ordunun əsas qüvvəsini basmıl, kıtay və tatabi qəbilələrinin süvari dəstələri, habelə Kapağan xaqanın Çinə qaçmış oğlu Bəy tiginin və onun qohumu Aşına Bilgə tiginin dəstələri təşkil edirdi. 300 minlik orduya Ordos (Şofan) hərbi dairəsinin komandanı Van Tszun rəhbərlik edirdi. Çin salnaməçisi yazır ki, Çin qüvvələri də daxil olmaqla müttəfiqlərin bütün qoşununun sayı 300 min idi², L.N.Qumilev isə bu rəqəmi yalnız Çin ordusunun sayına şamil edir: «Avanqarda yardım üçün 300 minlik imperiya ordusu səfərbər edilmişdi»³. Belə düşünürəm ki, Çin salnaməçisi haqlıdır. Çin komandanlığının hazırladığı plana əsasən müttəfiqlər ayrı-ayrılıqda üç istiqamətlə xaqan ordasına tərəf hərəkət etməli və birlikdə ordaya hücum etməli idilər. Nəzərə alsaq ki, basmıllar Qazaxıstanda, kıtay və tatabılar Məncuriyada yaşayırdı, onda onların hərəkətlərini əlaqələndirməyin qeyri-mümkünlüyü aydın olar. Çin planından xəbər tutan Bilgə xaqan dəhşətə gəlir, lakin Tonyukuk onu arxayın edib deyir: «Basmıllar Beytində o biri iki qəbilədən uzaqdır və çətin ki onlar birləşə bilsin. Van Tszun Çjan Qya-çjenlə ittilafdadır; onlar fikirlərində razılığa gələ bilməzlər və çətin ki, hətta gələ bilsinlər. Fərz edək ki, hər ikisi gəldi. Biz yalnız onların

¹ Н.Я.Бичурин. Ади чəkilən əsəri, səh. 274.

² Yəne orada.

³ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 319.

gəlməsinə üç gün qalmış şimala getməliyik və onlar çörək ehtiyatlarını sərf etdikləri üçün özləri geri qayıdacaqlar. Basmillar yüngülağıl və tamah düşgünüdürlər. Qabaqca onlara hücum etmək və asanca tutmaq lazımdır»¹.

720-ci ilin payızında plana əsasən Van Tszun Beytində yaşayan basmil süvari ordusunu şimala - türklərə qarşı yeridir. Basmillardan sonra kıtay və tatabi qoşunları hücumu keçməli idi. Hər üç qoşun eyni zamanda Ötükən ormanına çatmalı və Bilgə xaqanı qəflətən yaxalamalı idi. Basmillardan sonra Van Tszunun əsas ordusu işə qarışmalı və türk ordusunu darmadağın etməli idi. Lakin Tonyukuk uzaqgörən siyasətçi idi. Onun göndərdiyi casuslar (abidələrdə: dil) çinlilərin planını öyrənib vaxtında türklərə xəbər verir. Bilgə xaqan müharibəyə yaxşı hazırlaşır.

Hadisələr Tonyukukun dediyi kimi cərəyan edir. Müttəfiqlər öz hərəkətlərini əlaqələndirə bilmirlər. Türk ordasına əvvəlcə basmil qoşunları yaxınlaşır. Lakin basmillar çinlilərin, kıtay və tatabıların gəlmədiyini görüb geri qayıdırlar. Türklər dərhal onlara hücum etmək istəyir, ancaq Tonyukuk icazə verməyib deyir: «Uzaqdan gələn qoşun ölümünə vuruşacaqdır. Onların təzyiqinə müqavimət göstərmək olmaz; yaxşısı budur ki, dabanbasma onların ardınca gedilsin»². Türklər basmilları dabanbasma təqib edirlər. Beytinə (Beşbalıka) 300 li qalmış türk dəstəsi iki qrupa ayrılır: bir dəstə basmilları təqib edir, ikinci dəstə dolayı yolla gedib Beşbalıka tutur. Basmilları təqib edən dəstə Beşbalıka yaxınlığında onlara hücum edib düşməni bərk sıxışdırır. Basmillar şəhərə tələsir, lakin şəhərdən də türklər onlara hücum edir. Beşbalıka ətrafında mühasirəyə alınan basmillar hamılıqla tabe olurlar. Bilgə xaqan abidəsində basmil qoşunu Çin qoşunu adlandırılır: «Tabğaç (Çin) atlı (sürəvi) qoşunu on yeddi min əsgəri birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm» (BK c 1). Burada iki haldən biri ola bilər: ya basmillar Çin tərəfindən müharibədə iştirak etdikləri üçün Bilgə xaqan onları Tabğaç qoşunu adlandırır, ya da basmilların arasında çinlilər də varmış (basmil ordusunu ruhlandırmaq, həm də basmillara rəhbərlik etmək üçün çinlilərin basmil ordusu sıralarında iştirak edə bilmələri ağılabatandır). Beləliklə, Tonyukukun ağıllı hərəkəti nəticəsində Çin imperiyasının Türk xaqanlığını boğmaq planı

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 274.

² Yəni orada, səh. 275.

pozulur. Türklər bununla kifayətlənmiş. Tonyukukun dəstəsi Beşbalıqdakı qələbədən sonra 720-721-ci ilin qışında Qansu əyalətinə basqın edir, ona qarşı göndərilən ordunu darmadağın edir və Lyançjou vilayətini talan edir. Bilgə xaqanın ordusu geriyyə, ordaya qayıdır, həmin ilin (721-ci il) qışında kıtaylara, 722-ci ilin yazında tatabılara qarşı yürüş edir: «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaya qarşı qoşun çəkdim... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim. Mən... öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini (aldım)» (BK c 2-4). Çin salnaməçisi yazır ki, «bundan sonra türkütlər çox qorxulu oldular və nə vaxtsa Moçjonun (Kapağan xaqanın – Ə.R.) dövlətinə daxil olan bütün xalqları tabe etdilər»¹. Məhz bu qələbədən sonra Çin imperatoru Süantszun Bilgə xaqanın yeni sülh təklifini dərhal qəbul etdi.

Bilgə xaqan tək-cə xarici düşmən üzərində deyil, daxili düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əhvi-ümumilər keçirilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta oturanda türk xaqanlığının vəziyyəti çox ağır idi. Bilgə xaqan özü yazır: «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı (içi) aşız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində (xaqan) oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, - deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım» (KT § 25-27). Bilgə xaqan doqquz oğuz qəbiləsi ilə olan nifaqı sülh yolu ilə həll edir. Kül tigin Kapağan xaqanın yaxın adamlarını və məsləhətçilərini qırmaqla türk ordası ilə doqquz oğuzlar arasındakı nifaqı aradan qaldırmışdı. Belə ki, Kapağan xaqanı doqquz oğuzlara qarşı elə siyasət yeritməyə məhz onlar təhrik edirdilər. Bilgə xaqan yazır ki, o, xalqı cəzalandırmaq metodundan imtina edir: «Elə qazandı birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmadım). Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək), piyada, yalın yenə gəldi. ...Sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 275.

yüksəltdim, yahn xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu» (KT § 27-30). Bu tədbirlərin nəticəsində Bilgə xaqan dövlətin daxilində sülh və əmin-amanlıq yaratmağa nail olur.

720-721-ci illər müharibəsi Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində sonuncu Çin - türk müharibəsi oldu. Çin imperatoru bir daha sülh müqaviləsini pozmağa cürət etmir. Bilgə xaqan isə Kapağan xaqanın Çinə qarşı siyasətindən əl çəkir, Çinlə dostluq əlaqələri yaradır: «El tutmalı yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim» (KT c 4-5). Çin imperatoru şimal sərhədlərində sülh olsun deyə türklərə bol-bol hədiyyələr verməkdən çəkinmir: «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş» (KT c 5). «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək otursan, türk xalqı, tox» (KT c 8). 727-ci ildə Bilgə xaqanın göndərdiyi rəmzi hədiyyə – 30 atın müqabilində Çin imperatoru ona 100 min top ipək hədiyyə göndərir. Bilgə xaqanın bütün hakimiyyəti illərində yalnız bir dəfə türklərlə çinlilər toqquşur. 734-cü ildə kıtay və tatabı qəbilələri arasındakı müharibədə türklər kıtaylar tərəfindən müharibəyə qoşulur və tatabıları məğlub edir: «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağını... Tüngər dağında... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşun öldürdüm, on min... tatabı...» (BK c 7-8). Çin qaynağı göstərir ki, bu müharibədə türk və Çin qoşunları arasında bilavasitə toqquşma olmamışdır¹. Onda, görünür, general Kuğ Çinin yox, tatabıların sərkərdəsi olmuşdur.

Türklərə divan tutmaq üçün Çin imperatoru son cəhdini 722-ci ildə etmişdir. Həmin il imperator özü Taysan dağında qurban kəsirdi. O bu mərasimə Bilgə xaqan, Kül tigin və Tonyukuku da dəvət edir. Hamıya, o cümlədən dəvət edilənlərə aydın idi ki, Çin torpağına ayaq basan kimi onları tutub girov saxlayacaqlar. Buna görə də hər üçü belə yüksək hörmət üçün təşəkkür edir və nəzakətlə boyun qaçırır. Lakin buna baxmayaraq xaqanlıq hər il bir türk əyanını Çinə «xidmət etmək üçün» (bu, gizli girovdur) göndərir. Bilgə xaqan Çinə bir sıra

¹ Н.Я.Бичурин. Ади чəkilən əsəri, səh. 367-368.

ərəzi güzəştləri də gedir. Məsələn, cənubi Cünqariyada türkdilli şato qəbilələrinin torpaqları 714-cü ildə Çin tərəfindən işğal edilmişdi, Bilgə xaqan həmin ərəzini imperiyadan geri almaq üçün təşəbbüs göstərmir, yaxud Cetusuyu (Semireçyeni) azad etməyə tələsmir. Bilgə xaqan kıtay və tatabı qəbilələrini öz qulları adlandırsa da, onların sərbəstliyinə qarşı cəza tədbirləri görmür. O, türgiş xaqanını öz vassalı adlandırır, lakin eyni zamanda onunla qohumluq münasibətləri yaradır: qızını ona ərə verir və onun qızını öz oğluna alır: «Mən türgiş xaqanına qızımı... adətimizecə, ulu qanunlarımızla verdim. Türgiş xaqanının qızını adətimizecə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım» (BK şm 9-10). Kapağan xaqandan sonra qırğızlarla da müharibə olmur və Çin qaynaqlarının yazdıqlarından belə nəticə çıxarmaq olar ki, qırğızlar 713-cü ildə türk xaqanlığından ayrılmış, öz müstəqil dövlətlərini yaratmışlar.

Belə güzəştlər sayəsində Bilgə xaqan iyirmi il (722-741) öz xalqına, türk əlinə əmin-amanlıq təmin edir.

723-724-cü ilin qışı türklər üçün ağır keçir; sırsıra düşdüyü üçün çoxlu mal-qara tələf olur. Həmin ilin (724-cü il) yazında oğuzlarla müharibə başlayır. Qışın pis keçməsi, mal-qaranın tələf olması, yaza çıxan heyvanların zəifliyi, əhəlinin açığı türk ordusunu pis vəziyyətdə qoyur, türk xalqının illər boyu qazandığı uğurları, yaratdığı eli təhlükə altına alır. Bilgə xaqan və Kül tigin abidələrində bu hadisələr haqqında ətraflı danışılır: «...qırx yaşında Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı – Ə.R.) oldu. Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmış idi, ikinci qoşun hissələri evdə idi» (BK ş 31-32). Kül tigin abidəsində də eyni fikrə rast gəlirik: «Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik» (KT şm 8). Buradan və sonrakı yazılardan məlum olur ki, oğuzlara qarşı hərbi səfərdə orduya Bilgə xaqan özü başçılıq etmiş, Kül tigin isə ordanı müdafiə üçün qoymuşdu. Bilgə xaqanın qoşunu üç oğuzlarla döyüşür: «Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi (qışda mal-qara, ilxı tələf olduğu üçün türk ordusu piyada qalmışdı – Ə.R.). Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi. Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmiş idik. Oğuz... yağdı... tanrı güc verdiyi üçün orada qılıncdan keçirdim, dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür söylə

başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi, yox olası idi. Türk bəyləri, türk xalqı, düşünün, eləcə bilin... Oğuz xalqı... göndərməyim, - deyə qoşun çəkdim, evini sarayını pozdum» (BK § 32-34). Oğuz qoşunlarının yarısı döyüşməyə gəlmiş zaman yarısı evi, sarayı dağıtmağa gedir, yəni türk ordasına basqın edir: «Oğuz yağlı ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağı (ağ atı) minib doqquz döyüşünü sancdı, ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kənz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz» (KT şm 8-10). Məğlub olan oğuzlar doqquz tatarlarla ittifaq bağlayıb yenidən türklərə qarşı hücumə keçir: «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki böyük döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım» (BK § 34).

Oğuzlar üzərində qələbədən sonra türk xaqanlığının vəziyyəti xeyli sabitləşir. Bilgə xaqan qəti surətdə sülh siyasəti yeridir, hətta xaqanlıq üçün xeyli xeyir gətirən ittifaqlardan belə imtina edir. Məsələn, 727-ci ildə tibetlilər Bilgə xaqana Çinə qarşı hərbi ittifaq təklif etdikdə xaqan bu təklifi rədd edir (tibetlilər türkiş xaqanı Sulu ilə ittifaq bağlayıb Kuça şəhərini mühasirə edirlər, lakin şəhərin ətrafında məğlub olurlar). Tibet dövləti ilə hərbi ittifaqdan imtina etdiyi üçün imperator Ordos (Şofan) şəhərlərindən birində türklərin Çin tacirləri ilə azad, kömrüksüz ticarət etməsinə icazə verir, türk xaqanına küllü miqdarda ipək hədiyyə isə illik xərəcə çevrilir.

732-ci ildə Kül tiginin baş daşına yazdığı nekroloqda Bilgə xaqan özünün on altı illik hakimiyyətinə bir növ yekun vurur: «Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı (içi) aşız, üstü (bayırı) donsuz, qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, - deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım. Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmadım). Mən özüm xaqan oturduğuma görə ...yer boyu getmiş (səpələnmə) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək), piyada, yalın yenə gəldi. Xalq yüksəldək, - deyə şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqə – kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba – Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim. ...döyüşdüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə

yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim. Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalq bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, xalq bütünlüklə mənə tabe oldu» (KT § 26-30).

731-ci ildə Kül tigin döyüşdə aldığı ağır yaradan vəfat edir. Kül tiginin dəfn tarixi hələ də mübahisəlidir. Mənbələrin əksəriyyətində onun 731-ci il noyabrın 1-də dəfn edildiyi göstərilir. H.N.Orkun isə yazır ki, Kül tigin 731-ci il avqustun 21-də dəfn edilmişdir. Kül tiginin ölümündən sonra 734-cü ildə Meyluçjo adlı bir zadəgan (əyan) Bilgə xaqanı zəhərləyir. Zəhərləndiyini hiss edən Bilgə xaqan ölməzdən əvvəl Meyluçjo və onun bütün nəslini edam etdirir. Bilgə xaqanın ölüm tarixi çox mübahisəlidir. P.M.Melioranski onun 734-cü ildə¹, A.Bernştam 733-cü ildə², S.Q.Klyaştorını isə 734-cü ildə³ öldüyünü göstərirlər. Çin mənbələri Bilgə xaqanın neçənci ildə öldüyünü göstərmir, lakin həmin mənbələrdən onun ölüm tarixini dolayı yolla tapmaq olar: «İjan-xan (İjan xan Bilgə xaqanın oğludur və onun ölümündən sonra taxta oturmuşdu – Ə.R.) hakimiyyətinin səkkizinci ilində vəfat etdi, 739»⁴. Beləliklə, Çin mənbələri Bilgə xaqanın 731-ci ilin sonu 732-ci ilin əvvəllərində öldüyünü göstərir. Akad. V.V.Radlov göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin faktlarından istifadə edərək hesablamışdır ki, Bilgə xaqan 734-cü ildə vəfat etmişdir. Bütün digər mənbələrdə V.V.Radlovun hesabladığı tarix göstərilir.

Mən də belə hesab edirəm ki, Bilgə xaqan 734-cü ildən əvvəl ölə bilməzdi. Bilgə xaqan özü yazır: «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağımı... Tüngər dağında... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşun öldürdüm, on min... tatabı...» (BK c 7-8). Bilgə xaqanın 50 yaşı 733-cü ilə düşür, əgər türklərin yaşı hesablayanda ana bətnindəki həyatı da yaşın üstün gəldiklərini də nəzərə alsaq, yenə də xaqanın əlli yaşı 732-ci ildə tamam olur. Lakin digər tərəfdən bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Çin mənbələri kıtay və tatabı qəbilələri arasındakı müharibənin 734-cü ildə baş verdiyini göstərir. Bilgə xaqan isə bu

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб., 1899, сәh. 140.

² А.Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков, М.-Л., 1946, сәh. 184.

³ С.Г.Кляшторный. Adı çəkilən əsəri, сәh 43.

⁴ Н.Я.Бичурин. Adı çəkilən əsəri, сәh. 277.

müharibədə iştirak etdiyini deyir (cümlələrdəki *qırdım, öldürdüm* xəbərlərinə diqqət et). Deməli, Bilgə xaqan 734-cü il kıtay - tatabı müharibəsi vaxtı sağ imiş.

Kül tigin və Bilgə xaqan böyük təntənə ilə dəfn edilmiş, məzarları üzərində xatirə abidələri ucaldılmışdır. Hər iki abidədə dəfn mərasimində iştirak edən nümayəndə heyətlərinin tərkibi sadalanır. Məsələn, Kül tiginin dəfnində iştirak edənləri Yollığ tigin sadalayır: «Dəfn edən, ağı deyən kıtay, tatabı xalqından başda Udar sənün gəldi. Tabğaç xalqından İsyi (Çjan Küy – Ə.R.), Likən (Lü Syan – Ə.R.) gəldi, on min pul, qızıl, gümüş bol-bol gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə gün batandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün, Oğul tarxan gəldi. On ox oğlum türgiş xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi. Qırğız xaqanından tarduş Inançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanın qohumu (çıkan sözü qayının yaxud baldızın oğlunu bildirir – Ə.R.) Çan sənün gəldi» (KT şm 11-13).

Bilgə xaqanın ölümündən sonra Şərqi türk xaqanlığında yenidən hakimiyyət uğrunda mübarizələr başlanır. Bilgə xaqandan sonra taxta onun oğlu Yollığ tigin çıxır. Çin salnaməçisi onu İjan xaqan adlandırır. Yollığ xaqan 734-739-cu illər arasında hakimiyyət sürür. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Çin tarixçisi səhv olaraq Yollığ (İjan) xaqanın səkkiz il hakimiyyət başında durduğunu göstərir. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə (türkcə: Bilgə Kutluğ xaqan) taxta oturur. S.Q.Klyaştor-nının yazdığına görə isə Yollığ xaqandan sonra taxta onun kiçik qardaşı Tenri xaqan çıxır¹. Məsələ bundadır ki, Bilgə Kutluğ xaqan Qanmu salnaməsində Dınli-xan adlandırılır ki, bu da türkcə Tenri xaqan deməkdir. Deməli, Bilgə Kutluğ xaqan və Tenri xaqan hər ikisi bir adamdır. Hər iki qardaş ataları Bilgə xaqanın siyasətini davam etdirir. 741-ci ildə xaqanlığın parçalanması başlanır. Aşina qəbiləsindən olan xanədan bəyləri mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə getdikcə az hesablaşırlar. Az yaşlı Bilgə Kutluğ xaqan dayısı Kutluğ yabğu tərəfindən öldürülür. Kutluğ yabğu xaqan taxtını tutur. Basmıl, uyğur və karluk qəbilə ittifaqı ilə müharibə başlanır. Bu müharibədə Kutluğ yabğu və onun varisləri Ozmış və Xulunfu həlak olurlar. Bilgə Kutluğ xaqanın hakimiyyəti illərində ölkədə tez-tez

¹ С.Г.Кляшторный. Ади çəkilən əsəri, səh. 43.

üsyandar, qiyamlar baş verir. Çin salnaməsi bu dövrü belə təsvir edir: «Xan kiçik yaşlı idi. Onun anası Pofu dövlət işlərini idarə etmək üçün İnsı Daqan (Tarxan – Ə.R.) adlı bir məmuru vəkil edir. Qəbilələr arasında narazılıq baş verir və getdikcə artır. Dınlının (Çin mənbələrinin bəzilərində bu xaqan Bigə Qudulu-xan, yəni Bilgə Kutluğ xaqan, bəzilərində isə Dınlı-xan, yəni Tenrı xaqan adlandırılır – Ə.R.) dayıları – şərqi və qərbi şad adları ilə qoşunu ayrı-ayrılıqda idarə edirdilər. Qoşunun ən yaxşı və güclü hissəsi onların əlində idi. Anası tərəfindən aldadılan xan qərbi şadı edam edir və qoşuna rəhbərliyi öz üzərinə götürür. Tərəddüd içində yaşayan şərqi şad xaqana hücum edib onu öldürür¹. Bundan sonra o, Bilgə xanın oğlunu xaqan oturdur, lakin azacıq sonra Kutluğ Yabğu onu öldürür və onun kiçik qardaşı Süyəni xan qoyur; sonra onu da öldürür və özünü xan elan edir. Tyan-baonun hakimiyyətinin birinci yayında, 742, xoyxu, qelolu və basimi (uyğur, karluk və basmil – Ə.R.) birləşmiş qüvvə ilə Yabğuya hücum edir və onu öldürür»². Əyanlar yığınağı şərqi şadın oğlu Usu-mişini (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: Ozmiş tigin) xaqan elan edir. İki ildən sonra 744-cü ildə basmil və başqa qəbilələr Ozmiş tiginini öldürürlər.

Ozmiş tiginin hakimiyyət başına gəlməsi və öldürülməsi məsələsi müxtəlif mənbələrdə ziddiyyətlidir. A.Bernştam yazır ki, «şərqi şanın (şadın) oğlu Usu-miş «taxtı» tutdu və tezliklə uyğurlar tərəfindən öldürüldü»³. Məlumdur ki, uyğurlar Çin mənbələrində xoyxu adlandırılır. Lakin Çin mənbələrinin məlumatına görə, Usu-mişini (Ozmiş tiginini) xoyxular (uyğurlar) deyil, basimilər (basmillar) öldürür. Çin mənbələrindəki basimi qəbiləsi (termin) qədim türk Orxo-Yenisey abidələrində basmil qəbilələrinə uyğun gəlir. Uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş birinci uyğur xaqanı Moyun Çorun şərəfinə qoyulmuş abidədə bu haqda deyilir: «Ozmiş tigin xaqan olmuş. Qoyun ili qoşunla qyürüdüm. ...Ozmiş tiginini... tutdum, xatununu onda aldım. Ondan sonra türk yox oldu» (MÇ 9-10).

¹ Bilgə Kutluğ xaqanın öldürüldüyü il mübahisəlidir: A.Bernştam 742-ci ili (adı çəkilən əsəri, səh. 184), Çin mənbələri 741-ci ili (N.Y. Biçurin, adı çəkilən əsəri, səh. 277-278) göstərir.

² Н.Я. Бичурин. Adı çəkilən əsəri, səh. 277-278.

³ А.Бернштам. Adı çəkilən əsəri, səh. 184.

Ozmuş xaqan öldürüldükdən sonra onun kiçik qardaşı Baymey tigin Xulunfu Baymey xaqan Xulunfu (Türkcə: Kulun bəg) adı ilə xaqan seçilir. 744-cü ildə əyanlar onu xaqanlıqdan kənar edir və basmilların başçısını xaqan seçirlər. 745-ci ildə uyğur qəbilələrinin başçısı Nuli Peylo taxta çıxıb Qudulu Bigə Kyuye (türkcə: Kutluğ Bilgə Kül xaqan¹) adı qəbul edir və Baymey xaqan Kulun bəyi öldürür.

748-ci ildə Şərqi türk xaqanlığı tarix səhnəsindən çıxır.

Göytürk qəbilələri öz torpaqlarının bir hissəsini mühafizə edib saxlayırlar. Onlar müəyyən qədər öz müstəqilliyini saxlasalar da sonrakı hadisələrdə elə bir əhəmiyyətli rol oynamırlar. Çin qaynaqlarında göytürklər haqqında son məlumat 941-ci ilə aiddir. Türk qəbilə ittifaqının, göytürk xalqının sonrakı taleyi haqqında Çin mənbələrində heç bir məlumat yoxdur. Göytürk dövlətinin yerində sonralar Mərkəzi Asiyada yüz il ərzində (745-840) hakim rol oynayan qüdrətli Uyğur xaqanlığı meydana gəlir.

Göytürklərin əxlaq, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti və dini haqqında əsas məlumatı Çin salnamələrindən, qismən də göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən almaq olar.

Göytürk dövlətinin taxtında oturan şəxs *kağan* «xaqan», onun arvadı *katun* «xatun» adlanır. Dövlətin idarəsi iki qola bölünür: dövlətin qərb budağını idarə edən adam *yabğu* (ərəb mənbələrində: «cəbğu»), şərq budağını idarə edən adam *şad* adlanır. Xaqanın oğulları (şahzadələr) *tigin* adlanır, onların arvadlarına isə *kunçuy* deyirlər. Xaqandan sonra böyük inzibati rütbə *xan* adlanır. Görünür, xan müəyyən qəbilə birliklərinin rəhbəridir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində xanlar haqqında az məlumat vardır. Çin qaynaqları isə *xan* deyəndə türklərin *xaqan* adlandırdıqları şəxsi nəzərdə tutur. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində bəylər haqqında geniş məlumata rast gəlmək olar. Görünür, *bəy* əvvəllər hərbi işlərlə əlaqədar əmələ gələn rütbə adıdır, lakin sonralar bəylərə əmlak (adam, torpaq, ilxı, mal-qara və s.) da verilmiş, həm də bəylik vərəsəlik yolu ilə keçmişdir. Abidələrdə bəzən bəylərə *xaqan* adı verilməsi haqqında fikirlərə də təsadüf edilir: «Bars bəy idi,

¹ Ehtimal ki, Kutluğ Bilgə Kül xaqan uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş Moyun Çorum atasıdır, çünki Moyun Çor abidəsinin beşinci sətirində Moyun Çor atasının adının Kül Bəlgə olduğunu deyir.

xaqan adı burada biz verdik» (KT § 20). Bəyə – xan adı verilməsi qərribə görünsə də bunu türklər özləri deyir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, yabğu və şad ölkənin qərb və şərq qollarını idarə edənlərə yox, tölis (yabğu) və tarduş (şad) qəbilələrinin rəhbərlərinə verilən addır. Hətta Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dilindən buna işarə də vardır: «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üzərində şad idim» (KT § 17). Ən yüksək hərbi rütbə *çor* adlanırdı; güman ki, bu, avropalıların *marşal* rütbəsinə bərabərdir. Ondan kiçik olan rütbə *sənün* yaxud *sanun* adlanır: bu söz Çin dilindən götürülmüşdür, çincə «general» deməkdir. Deməli, çor generaldan böyük hərbi rütbədir. Dövlətin daxili əyalətlərini idarə edən adam *ıçrəki*, güman ki, işğal edilmiş əyalətləri idarə edən adam *tutuk* (Çin dilindəki tu-tu sözündəndir) adlanır; güman etmək olar ki, hər iki söz *qubernator* məfhumuna yaxındır. Bunlardan başqa nisbətən kiçik məmur rütbəsinə uyğun gələn *buyuruk* (*buyurmaq* felindəndir) rütbəsinə də tez-tez rast gəlirik. Bu göstərdiklərimizdən əlavə göytürk Orxon-Yenisey abidələrində *tudun*, *tarkan*, *tamğan*, *apa*, *apa tarkan* (tarkandan böyük rütbədir), *bağa tarkan* (apa tarkandan böyük rütbədir), *eltəbər* (xaqandan kiçik, bəydən böyük vəzifədir) rütbə, titul və vəzifə adlarına təsadüf edilir. Bütün bu rütbə, titul və vəzifə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.

Türk adətinə görə, türk dövlətinin qərb budağını idarə edən adam kiçik xan (kiçik xaqan), yəni vəliəhd hesab edilirdi; xaqan öldükdən sonra məhz şərq budağını idarə edən kiçik xan xaqanlığ taxtına çıxırdı. Xaqanlığın hər budağının hakimləri yarımüstəqil hakimiyyətə malik idi və hakimiyyəti altında olan ərazidə qoşun rəhbərlərini təyin edirdi. Türklərdə xaqanı taxta çıxarmağın qərribə adəti vardı. Xaqan qoyulacaq adam keçə üstündə oturdulurdu, ətrafında doqquz dəfə dövrə vurub oynayırdılar. Sonra xaqanı ata mindirirdilər. Bu vaxt bir nəfər qəfildən ipək parçanı onun boynuna atır və boğurmuş kimi sıxır, eyni zamanda ona sual verir: «Bizə neçə il xaqanlıq edəcəksən?» Xaqan boğula-boğula bir rəqəm deyir.

Türklərin qədim dini haqqında məlumat VI əsrin 70-80-ci illərində tərtib edilmiş «Beysuş» və VII əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş «Suysuş» adlı salnamələrdə öz əksini tapmışdır. «Beysuş» türklərin adətlərini belə təsvir edir: 1. Günəş doğan ölkəyə (Çinə) hörmət əlaməti olaraq xaqanın iqamətgahına

şərqdən girərdilər. (Əlbəttə, Çin salnaməsi məsələni düz qoymur. Şərq xalqlarında günəşə və oda hörmət ən qədimdən mövcuddur və islam dininə qədər evləri də üzü şərqə tikərdilər, indi üzüqibləyə tikirlər). 2. Hər il bütün əyanlarla birlikdə mağarada əcdadlara qurban kəsərlər. 3. Beşinci ayın orta dekadasında hamını yığıb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsərdilər. 4. Duqindən 500 li qərbdə zirvəsində bir ağac, bir bitki belə bitməyən bir dağ vardır. Dağ Bodın-inli adlanır; Azərbaycan dilinə tərcümədə «ölkəni himayə edən ruh» edir. Türklər göyləri *tanrı* adlandırıb onu müqəddəs sayırdılar. Bəxti (kut), hakimiyyəti, qələbəni tanrı verirdi (yarlıkayırdı). Qədim türkün anlayışına görə, yer və su (sub) da müqəddəs (ıduk) idi. Qədim türklərdə ailə rifahı və uşaqları himayə edən ilahə Umay adlanır. Türklərin fikrincə, adam öləndən sonra onun həyatı o biri dünyada davam edir, buna görə də adam öləndə onun haqqında *öldü yox, uça bardı* «uçaraq getdi» ifadəsini işlədirdilər. Onlar əcdadlarının ruhunu müqəddəs sayırdılar. Türklər ilin müəyyən günlərində bu saydığımız müqəddəslərə qurban kəsirdilər; qurbanlıq ya qoyun, ya da at olurdu.

Göytürklər saçlarını uzadırdılar, paltarlarının ətəklərini sola qatlayırdılar. Onlar, adətən, su bol olan və otlaq yerlərdə məskən salırdılar, çünki belə yerlərdə həm ov heyvanları çox olur, həm də ev heyvanlarını gen-bol otarmaq olurdu. Ovçuluq və maldarlıqla yanaşı qədim türklər əkinçiliklə də məşğul olurdular, lakin əkinçilik onlarda zəif inkişaf etmişdi, əkinçiliklə, əsasən, əsir alınmış adamlar məşğul olurdu. Qədim türk üçün əsas peşə müharibə idi. Qədim türkün silahları bunlardır: yay, ox, qılınc, nizə, mizraq və zireh. Kəmərlərini bəzəməyi xoşlardılar. Abidələrdə hətta qızıl kəmər haqqında söhbət gedir. Təkcə göytürk Orxon-Yenisey abidələri deyil, bütün dillərdə yazılan qaynaqlar türklərin cəsur və igid olduğunu göstərir. Namus qədim türklərdə ən müqəddəs şeylərdən sayılırdı; qızın namusuna toxunan onunla evlənməyə məcbur idi.

Qədim türklərdə cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi ciddi şəkildə idi. Yuxarı təbəqələrdən olan qızların aşağı təbəqədən olan oğlanlara ərə getməsi qəti şəkildə yasaq idi. Yuxarı təbəqədən olan oğlanların aşağı təbəqədən olan qızlarla evlənməsinə də pis baxırdılar. Anasının aşağı təbəqədən olması Törəmənin xaqan taxtına çıxmasına mane olmuşdu.

Qədim türklər ölünü çadıra qoyar, oğulları, nəvələri və digər qohumları çadırın qırağında qoyun yaxud at qurban kəsərdilər. Sonra çadırın ətrafında yeddi dəfə atla dolanar, bıçaqla üzlərini çərtər, ağlayıb şivən edərdilər; göz yaşı qana qarışıb axardı. Sonra ölünü dəfn etmək üçün münasib gün seçilərdi. Dəfn mərasimi də əvvəlki kimi ağlamaq və üzlərini çərtməklə keçərdi.

Qədim türklər ölümdən sonrakı o dünya həyatına inandıqları üçün ruhu ölməz hesab edirdilər. Buna görə də ölünün o dünyada həyatını yüngülləşdirmək üçün onun bu dünyada istifadə etdiyi əşyaları onun yanına qoyur, mindiyi atı da öldürüb qəbrə qoyurdular. Menandrın yazdığına görə, 576-cı ildə İstəmi xaqan dəfn ediləndə onu o dünyada müşayiət etmək üçün dörd əsir hun öldürülmüşdü. E.Şavann yazır ki, 649-cu ildə Çin imperatoru Taytszunu dəfn edərkən öz dostunu tərk etməmək üçün Aşina Şəni özünü xəncərlə öldürmək istəmişdi.

Ölünü dəfn etdikdən sonra ona başdaşı qoyar və başdaşından başlayaraq öldürdüyü adamların sayı qədər «balbal tikərdilər», yəni kobud yonulmuş daş heykəllər qoyardılar. Bütün bu mərasim bitdikdən sonra məzar daşının üstündə qoyun yaxud at qurban kəsər, sonra şənlik edib ölünün ruhuna ziyafət verərdilər. Güman ki, mənbələrin ziyafət kimi təqdim etdikləri adət indiki ehsandan başqa bir şey deyildir.

Çin, Bizans (Vizantiya), İran və ərəb mənbələri qədim türklərin yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir. Hələ 653-cü ildə Qərbi Türk xaqanlığından Bizansa elçi getmişdi. 668-ci ildə Manixanın rəhbərliyi ilə ikinci türk səfirliyi Konstantinopola gəlir. Elə həmin ildə Zemarxın başçılıq etdiyi Bizans elçiləri Qərbi Türk xaqanlığına gəlir. Bu elçiliyin hesabatında yazılır ki, türk xaqanları qızıldan düzəldilmiş taxt üzərində otururdular, xaqanın çadırı rəngarəng xalılarla bəzədilmiş. Türklər ətraf qəbilələrdən əlavə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş Çin və İran dövlətləri ilə də mədəni və siyasi münasibətlərdə olmuşlar.

Türklər, güman ki, Mərkəzi Asiyanın başqa köçəri tayfaları kimi, mədəniyyətin astanasında şaman dininə, şamanizmə qulluq etmişlər. Lakin dövrün iki qüdrətli dövlətində – Hindistanda və Çində yayılmış Burhan (buddizm) dini dünya tarixinin ön sıralarına çıxmağa başlamış türklərə təsir göstərməyə bilməzdi.

Burhan dini Mərkəzi Asiya və Şərqi Türkünə iki yolla gəlirdi: 1. Cənubdan Baktriya və Pamir vasitəsilə; buna cənub ipək yola da deyilir. Bu yolla türk mühitinə düşən burhanlıqda Qaşqar – İran ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. 2. Kəşmir, Qaraqorum və daha sonra Xotan və Yarkənd istiqaməti. Burada hind ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. Burhan dininin yayılmasının ikinci yolu birinciyə nisbətən sonrakı dövrün hadisəsidir.

Türklər arasında Burhan dininin yayılmasının üçüncü dalğası Koçuda uyğur dövləti yarandıqda baş verir. 840—cı ildə uyğurların bir hissəsi Koçuya köçür və 840-1200-1300-cü illər arasında fəaliyyət göstərən uyğur dövləti yaradır. Tafkan dağlarının cənub ətəklərində – Tarım çölündə yaradılmış bu dövlət Moğol dövrünə qədər siyasət sahəsində ikinci dərəcəli rol oynasa da mədəniyyət sahəsində öz dövrü üçün birinci dərəcəli rol oynamışdır. Koçu uyğur dövləti şimaldan və şimal-qərbdən Sibir, şimal-şərqdən Cənqariya, qərbdən Qərbi Türkünə və Əfqanıstan, cənubdan Kəşmir və Tibet, şərqdən Çinlə həddlərini qoruyurdu.

IX əsrin ikinci yarısında Koçu dövlətində uyğurlar Soğda, Toxar və Çin tərəfindən yaradılan yüksək mədəniyyətlə tanış olurlar və nümunəvi bir tələbə kimi bu mədəniyyəti mənimsəyirlər.

Kuşan dövlətində (Hindistanın şimal-qərbi) burhanlıq (buddizm) özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirirdi. Artıq yeni məzhəb – Mahayana «böyük zal» yaranmış və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu, köhnə məzhəb – Hinayana «kiçik zal» isə hələ də davam edirdi.

Türklərin burhanlıq (buddizm) dinini nə vaxt qəbul etdikləri məlum deyildir. Bir Burhan monastırının yazısında Bumın xaqanın ikinci oğlu Muğan xaqan (553-572) dinə inanan mömin adam kimi yad edilir. Muğan xaqanın kiçik qardaşı Arslan xaqan (572-581) zamanında Çindən türklərin yanına Xualin adlı bir burhan rahibi göndərilir. Çinlilər Nirvana – sutranı türk dilinə tərcümə edib Arslan xaqana göndərir. Deməli, VI əsrin ikinci yarısında türklər Burhan dininin əsasları ilə tanış olmuşlar. Lakin həmin tərcümə bizə gəlib çatmamışdır. Biz hətta onun hansı əlifba ilə yazıldığını da bilmirik. Daha bir mənbədə göstərilir ki, Şina küs-to (528-605) adlı bir rahib Çindən qayıdıb vətəninə gedərkən 10 il Arslan xaqanın qonağı olmuşdur.

Bilgə xaqan (716-734) öz vəziri (və qayınatası) Tonyukuka şəhər divarı salmağı, burada Burhan (buddizm) dini üçün ibadətgah tikdirməyi təklif edir, lakin Tonyukuk hər iki tədbirin türk mübarizliyinə pis təsir göstərəcəyini sübut edərək xaqana etiraz edir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göytürklər Burhan dini haqqında məlumata malik olmuşlar.

Burhan sözü Çin dilindən alınmış və bu inkişaf prosesini keçmişdir: *burhan* – *budha kan* > *budh+kan bur* (*dh>r*) *kan*. Qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində tez-tez işlədilən «tanrı» sözü toxar dilindən alınmışdır. Qədim türk, xüsusən qədim uyğur abidələrində işlədilən *toyın* «rahib» sözü də Çin dilindən alınmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qərbi Türk xaqanlığında Burhan dini (buddizm) daha əvvəllər yayılmışdır. Məsələn, məlumdur ki, İstəmi xaqan (552-576) Hinayana məzhəbini qəbul etmişdi. Qərbi Türk xaqanlığında 591-ci ildə Kapışada burhan monastırı tikilmişdir. Ye-li şahzadə də bir Burhan monastırı tikdirmişdir. 726-cı ildə belə bir monastır da Fərqanədə tikilmişdi.

Qayınaqlarda göstərilir ki, türklər on iki il siklli heyvan təqvimini çinlilərdən götürmüşlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikri qəbul edir, lakin E.Şavann göstərir ki, bunun əksi olmuşdur. Onun tədqiqatlarına görə, bu təqvimi türklər çinlilərdən yox, çinlilər türklərdən götürmüşlər. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində on iki il siklli heyvan təqvimi belədir: 1 – Sığan «Siçan», 2 – Oküz, 3 – Bars «Pələng», 4 – Tabışğan «Dovşan», 5 – Lüi «Əjdaha», 6 – Yılan «İlan», 7 – At, 8 – Koy «Qoyun», 9 – Biçin «Meymun», 10 – Takiğu «Toyuq», 11 – It «İt», 12 – Laqzın «Donuz» illəri.

QƏDİM UYĞURLAR

745-ci ildə qədim uyğur qəbilələri hərbi qüvvə şəklində birləşib göytürkləri məğlub edir və İkinci (şərqi) türk xaqanlığının xərəbələri üzərində təxminən yüz il (745-840) ərzində Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvə sayılan Uyğur xaqanlığını yaradır. Qədim Uyğurlar kimdir?

Çin dilində uyğurlar *xoyxu* adlanır. «Xoyxu əvvəllər dili, sonralar isə qaoqü adlanan qəbilələrin xalq adıdır. *Xoyxu* sözü monqol dilində cənub monqollarının tələffüzündə *xoyxor*, şimal monqollarının tələffüzündə isə *oyxor* kimi deyilir. Türküstanlılar bu sözü düzgün yazır; lakin onların vav hərfi *o* və *u* kimi tələffüz edildiyi üçün *oyxor* sözü onların dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq uyğur şəklində dəyişmişdir»¹.

Uyğur qəbiləsinin adı tarixə gec düşmüşdür. Qəbilənin adı onun Böyük qumlu çöldən, yeni Qobu səhrasından şimala köçməsindən sonra Çin salnamələrinə düşmüşdür, lakin şübhə yoxdur ki, qəbilə, hələ adı tarix səhifələrinə düşməzdən xeyli əvvəl onunla ittifaqda olan qəbilələrin tərkibində mövcud olmuşdur. Həmin qəbilələr ittifaqının ümumi adı tele olmuşdur. Telələr bəzən qaoqü də adlanmışlar. Çin qaynaqları yazır ki, uyğurlar arvad tərəfindən hunlardan törəmişdir. Çin mənbəyinin yazdığına görə, uyğur qəbiləsinin əsasını dili qəbilə ittifaqından olan nüfuzlu xana ərə verilmiş hun xaqanının qızı yaxud qardaşı qızı qoymuşdur. Bu hadisə, güman ki, bizim eradan əvvəl II əsrin başlanğıcında hunlar Monqolustanı itaət altına alanda baş vermişdir. Bizim eramızdan əvvəl 480-221-ci illərdə indiki Şansi və Qansu əyalətləri Çinin tərkibinə daxil olmamış, müxtəlif köçəri qəbilələrinin köç yerləri olmuşdur. Çinin indiki bu əyalətlərində və qonşu ərazilərdə monqol qəbilələrindən Çin dilində *çi-di* adlanan bir qəbilə yaşamışdır. Bu söz Çin dilində «qırmızı şimal köçəriləri» deməkdir. Bizim eradan əvvəl III yüzilliyin ikinci yarısında Çində baş verən böyük dəyişikliklər zamanı qırmızı şimal köçəriləri öz məskənlərindən sıxışdırılır, çölə köçür, dili xalq adı ilə Ordosdan qərbdə olan ərazidə

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 213.

məskunlaşır. Bu qəbilələr hunnu, yəni bəzi dialekt dəyişmələrinə məruz qalmış ümumi monqol dilində danışmışdılar. Bizim eramın 338-ci ilində bu qəbilələr Toba (Tabğaç) xaqanına tabe oldular, lakin IV əsrin lap sonunda Qobu səhrasının şimal tərəfinə – Cunqariyaya köçdülər və əvvəlki dili adı əvəzinə qaoqü adı qəbul etdilər. Onlar tezliklə Selenqa çayınadək bütün Monqolustana yayıldılar. *Qaoqü* Çin sözüdür, sadə xalq arasında *qao-çe* kimi tələffüz edilir və «hündür araba» mənasını ifadə edir. Çinin Tan sülaləsi dövründə dili qəbilələri hündür çarxlı arabalardan istifadə edirdi, buna görə də Yuan-vəy sülaləsi dövründə onlara *qaoqü* adı verilir. Çox güman ki, qaoqü dili qəbilələrinə şimal çinlilərinin verdiyi xalq adıdır; buna görə də bu ada yalnız şimal sülalələrinin tarixində təsadüf edilir. Ancaq elə şimal sülalələlərinin tarixində bu sözün əvəzinə çilə xalq adı da işlədilir; *çilə* sözü cənub Çin tarixçiləri tərəfindən səhv olaraq *tye-lə* şəklinə salınmışdır. *Telə* yaxud *tele* sözü də buradan yaranmışdır. Uyğurlar Qobu səhrasından şimala köçdükdən sonra on beş nüfuzlu sülaləyə, yəni qəbiləyə bölünür. Bu qəbilələr Arqun çayından (Amur çayının qoludur) qərbə – ta Tarbağatay dağlarınınadək uzun bir zolağı tuturlar. Veyşu salnaməsindən götürülən bu məlumatla Qanmu salnaməsinin 191-ci ildə verdiyi digər bir məlumat, demək olar ki, tam uyğun gəlir. Çin tarixçisinə görə qaoqülər qədim *çi-di* qəbiləsinin nəsiləridir (bu qaynağa görə, *çi-di* «qırmızı monqol» deməkdir). Əvvəllər onlar *dili* adlandırdılar, şimalda isə artıq *qaoqü dinliləri* adlandırdılar. Buradan məlum olur ki, elmi ədəbiyyatda işlənən *dinlin* termini *dili* sözü ilə sinonim yaxud eynimənalıdır. Dililərin dili hunnu dilinə oxşayır, ancaq cüzi fərq vardır.

Çin salnaməsi qaoqülərin, yəni uyğurların mənşəyini belə izah edir. Qaoqülərin əcdadları xunnu (hun) şanyuyunun (xaqanının) qız nəvələrindən törəmişlər. Deyildiyinə görə, hun xaqanının iki fəvqəladə dərəcədə gözəl qızı doğulur. Əyanlar onları ilahə sayırlar. Xaqan deyir: - Belə qızları insanlara ərə vermək olarmı? Mən onları göyə təqdim edəcəyəm. O, paytaxtdan şimalda adamsız bir yerdə saray tikdirir, hər iki qızı orada yerləşdirir və deyir: - Göylərə yalvarıram ki, onları qəbul etsin. Üç il keçəndən sonra analarının qızlara yazığı gəlir və onları evə gətirmək istəyir. Xaqan deyir: - Mümkün deyildir, hələ vaxtı çatmamışdır. Bundan bir il sonra bir qoca qurd sarayın yanına gəlir və gecə-gündüz sarayın keşiyini çəkərək ulayır.

Qoca qurd sarayın altında yuva qazaraq oraya girir və oradan çıxır. Kiçik qız deyir: - Bizim valideynimiz bizi Göyə təqdim etmək arzusu ilə burada yerləşdirmişdir. Bəlkə onun gəlişi xoşbəxtlik rəmzidir. O, aşağı düşmək istəyəndə böyük bacısı dəhşətli qorxu altında onu əyləmiş və demiş: - Bu, heyvandır. Valideynlərimizi biabır etmə. Kiçik bacı ona qulaq asmamış, aşağı düşmüş, qurda ərə getmiş və ondan bir oğul doğmuşdur. Uğurlar (qaoqülər) həmin oğlanın nəslidir. Bu nəsil xeyli çoxalmış və dövlət təşkil etmişdir.

Çin salnaməçisi uğurların adət-ənənəsi, əxlaqı, təsərrüfatı və s. haqqında məlumat verir. Qəbilələrin ümumi vahid rəhbəri yoxdur; hər qəbilənin, hər tayfanın öz hökmdarı yaxud başçısı vardır. Təbiətdən kobud və qəddardırlar. Qohumlar həmişə mehriban yaşayır. Basqın zamanı təhlükə rast gəldikdə bir nəfər kimi bir-birinə kömək edirlər. Döyüş zamanı cərgəyə düzülür, paz şəklində təzyiq edir, birdən hücum edir, qəfildən çəkilirlər; daimi döyüşə bilmirlər. Evləndikdə başlıq kimi öküz və at verirlər. Söz verdilərmə, tezəcə evlənilər. Bəy oğlanın valideynləri atları arabalarla əhatəyə alırlar, gəlinin qohumlarına istədiyi atı seçməyi və yəhərləyib at üstə tabordan çıxmağı təklif edirlər. At sahibləri tabordan qıraqda durur və əl çalmaqla atları hürküdürlər. Axıradək at üstündə duran həmin atı özünə götürür, atdan yıxılan isə yenisini seçir. Gəlinin bütün qohumları at seçdikdən sonra mərasim bitir. Çörəkləri (taxılları) yoxdur, çaxır hazırlamırlar. Toy günü bəy və gəlin toya gələnələrə kumis və hissələrə doğranmış isti ət verir. Ev sahibi qonaqları yedizdirir. Qayda gözlənilir. Yurtun qabağında çəməndə topa halında oturur və bütün günü yeyirlər, gecə də orada qalırlar. Ertəsi gün gəlin atası evinə gedəndə bəyin qohumları at ilxısını gəlinin atası evinə qovub gətirir və ən yaxşılarını seçirlər. Qızın valideynləri və qardaşları ürəklərində heyifslənsələr də bir söz demirlər. Dul qadınlarla evlənməyi sevmirlər. Ev heyvanlarına damğa vururlar. Damğalanmış heyvan özgənin sürüsünə qarışdıqda heç kim onu özünə götürmür. Məişətdə səliqəsizdirlər. İldırım çaxmasını xoşlayırlar. Hər dəfə ildırım çaxanda qışqırır və göyə ox atırlar. Sonra bu yeri tərk edib dağılışırlar. O biri il payızda, atlar kökələndə yenidən ildırım çaxan yürə toplaşır, qoyun kəsir, bıçaqda düzəldilmiş məşəl yandırır. Orta dövrdə (Çində) bədbəxtliyi qovanda olduğu kimi, şaman qadın dua oxuyur. Kişilər atlanıb ildırımın vurdduğu yerin ətrafında dairə üzrə xeyli at çapırlar. Sonra bir kişi söyüd yaxud

qaraqovaq ağacı budaqlarından düzəldilmiş dəstəni götürür, budaqları üzüyuxarı tutub üstünə kumis tökür. Qadın qoyun sümüklərini dəriyə büküb başına qoyur, saçını onun ətrafında tel kimi hörür. Bu eynilə diademaya (qadınların başlarına qoyduqları tacşəkilli daş-qaşlı bəzək) bənzəyir. Ölünü qazılmış qəbrə arxası üstə qoyurlar, onun əlinə gərilmiş kaman verir, belinə qılınc bağlayır və qoltuğuna nizə taxırlar; elə bil, döyüşçü hücumə keçməyə hazırlaşır. Qəbrin üstünü örtümlər. İldırım vurmasından yaxud kütləvi xəstəlikdən adam öldükdə dua edirlər ki, bədbəxtlik baş verməsin. Əgər hər şey xoşbəxtliklə qurtarırsa, onda ruhlara minnətdarlıq əlaməti olaraq müxtəlif heyvanlardan çoxlu qurban kəsir, sümükləri yandırırırlar. Sonra ata minib bu yerin ətrafında, bəzən bir neçə dairə çapırlar. Belə toplanışlara yaşından asılı olmayaraq kişilər də, qadınlar da gəlir. Evində salamatlıq olanlar mahnı oxuyur, rəqs edir və müxtəlif musiqi alətlərində çalır, ölüsü olan adamlar isə kədərdən göz yaş töküb ağlayırlar. Telələr ot və suyun bolluğundan asılı olaraq köç edir, dəridən paltar geyir, ətlə qidalanırlar. İribuynuzlu qaramal və digər ev heyvanları telələrdə də, jujanlarda da eynidir; lakin arabaları jujanlardakından fərqlənir: telələrin arabalarının çarxı böyük olur və təkərlərdə çoxlu dəndə olur. Qaoqülərin (telələrin) əcdadları on iki tayfa təşkil edirdi: 1) lifuli, 2) tulu, 3) içjan, 4) dalyan, 5) kuxə, 6) dabo, 7) alun, 8) moyun, 9) sıfın, 10) fufulo, 11) kiyuan, 12) yuşuləy. Qədim zamanlarda fufulo qəbiləsi jujanlara tabe edilmişdi.

Telə qəbilələri dağınıq yaşadıqları üçün jujanlara müqavimət göstərə bilmirdi və onlara xərac verirdilər. Telə qəbilələri jujanlara lazım idi, ancaq jujan ordası telə qəbilələrinə lazım deyildi, çünki jujanlar əməyi sevmir, əməklə məşğul olurdular, onların uşaqları hərbi qənimətlə yaşamağı əməklə məşğul olmaqdan üstün tuturdu, halbuki telələr maldarlıqla məşğul olur və istəyirdilər ki, azad surətdə öz mal-qaralarını otarsınlar və heç kimə xərac verməsinlər. Hər iki xalqın siyasi sistemi də buna uyğun şəkildə təşəkkül tapmışdı: jujanlar orda şəklində birləşib qonşu xalqlardan hərbi güclə xərac almaq hesabına yaşayırdılar, telələr isə qəbilələrin zəif konfederasiyası şəklində birləşmişdilər, lakin hər vasitə ilə öz azadlıqlarını qoruyurdular. Telələr jujanlarla yanaşı yaşasalar da onlara bənzəmirdilər. Onlar hun imperiyasının tərkibindən erkən çıxmışdılar, öz ibtidai patriarxal quruluşunu və köçəri

adət-ənənələrini saxlayırdılar. Telələrin ümumi təşkilatı yox idi. Telələr cəngavər və azadlıqsevər idilər və hər hansı mütəşəkkillik onlara yad idi. Telələr indiki yakut, teleut, uygur və başqa xalqların ulu babaları olmuşlar. «Telə» sözü indi müasir altayların bir qismini təşkil edən teleut etnonimində özünü mühafizə edib saxlamışdır. Jujan hökmdarı Fuqudan xaqan Doulunun hakimiyyəti illərində (485-492) jujanlar arasında narazılıq baş verir və hakimiyyətdə olan nəsil parçalanır. Fufulo qəbiləsindən olan Afuçjilo əmisi oğlu Çünki ilə orduya rəhbərlik edirdi, telə qəbilələrinin sayı isə bu zaman 100 min yurta çatırdı. 487-ci ildə jujan xaqanı Doulun Çinə qarşı müharibəyə hazırlaşır. Fufulo ağsaqqalı Afuçjilo onu öz fikrindən daşınmağa dilə tutarsa da buna nail olmur. Onda qəzəblənən Afuçjilo bütün telə xalqı ilə jujanlar qarşı qiyam qaldırır. Düzdür, qiyamçılar jujanlara qarşı müharibə etmir, lakin əvvəllər məskun olduqları yerlərdə də qalmaq istəmirlər. Afuçjilo bütün telə qəbilələri ilə qərbə, İrtiş çayı vadisinə köç edir. Bu fakt Əbülqazi xanın əsərində uyğurların Selenqanın yuxarılarından qərbə, İrtişə köçməsi kimi verilir. Qəbilələr şimal-qərbdə yerləşən kimi, Afuçjilo özünü müstəqil dövlət kimi elan edir. Əyanlar ona Xoulou-fulə adı verirlər ki, bu da monqol dilində «Göyün böyük oğlu» deməkdir. Bununla Afuçjilo jujan xaqanı ilə bərabər olduğunu qeyd etmək istəyir. Çünki Xoupəy adı qəbul edir, bu da monqol dilində varis *hökmdar*, yəni *vəliəhd* deməkdir. Afuçjilo və Çünki mehriban yaşayırdılar. Onlar aymakı iki hissəyə bölmüşdülər və hər kəs öz hissəsini idarə edirdi. Afuçjilo şimalı, Çünki cənubu idarə edirdi. Buna dözməyən jujanlar telələrlə müharibəyə başlayır. 490-cı ildə telə qoşunları jujanları məğlub edir, buna görə də Doulun qayıdıb şərqə gedir. 490-cı ildə Afuçjilo Çin paytaxtına elçilər göndərir. Elçilər imperatora iki ox gətirirlər. Elçilər Çin imperatoruna Afuçjilonun sözlərini çatdırırlar: «Jujanlar Göy oğlunun pisniyyətli vəssalıdır; mən onu fikrindən daşınmağa çağırıdım, lakin o mənə qulaq asmadı. Ona görə də mən ayrılıb buraya gəldim və özümü hökmdar elan etdim. Mən gərək Göy oğlunun kefi üçün silahla onu məhv edəm»¹. Çin imperatoru Syao-vindi əvvəlcə ona inanmır. Lakin hər iki tərəfdən bir neçə səfirlikdən sonra 490-cı ildə Çin qoşunları şərqdən çölə daxil olur. İki tərəfdən (qərbdən telələr hücum edirdi) sıxışdırılan

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 217.

jujanlar məğlub edilir. 492-ci ildə əyanlar qiyam qaldırıb öz xaqaqlarını öldürürlər.

Telələrin qərbə miqrasiyası fəvqəladə əhəmiyyətli hadisə idi: qərbdə – İrtiş çayı vadisində bu dağınıq köçərilər öz dövlətlərini yaradırlar. Həmin bu vaxtda Asiyada yenidən etnogenezi proseslər başlanır: Altay dağlarında türklər xalq kimi təşəkkül tapır. Braxmaputra çayı vadilərində tibetlilər formalaşır, şərqdə – Çində Suy və Tan sülalələrinin dirçəlişi başlanır.

492-ci il qələbəsindən sonra yeni məskun olduqları yerə alişan telələr öz dövlətlərini yaradırlar. Telələrin öz dövlətlərini necə adlandırdıqları bizə məlum edyildir, çinlilər həmin dövləti Qaoqü adlandırdılar, bu da, artıq dediyimiz kimi, Çin dilində «hündür araba» deməkdir. Həmin dövlət tarixə də bu adla daxil olmuşdur. Lakin Qaoqü dövləti uzun müddət yaşamır. 494-cü ildə İrani darmadağın edən ehtalilər üzlerini şimala çevirir və 495-ci ildə Qaoqü dövlətinin cənub hissəsini ildırım sürəti ilə darmadağın edirlər. «Vəliəhd hökmdar» Çünki öldürülür, onun ailəsi, o cümlədən Mivotu da daxil olmaqla bütün oğul və nəvələri əsir tutulur, xalq qaçıb dağılır: xalqın bir hissəsi jujanlara tabe olur, bir hissəsi Çin əyalətlərinə gedir, Çin imperatoru Çin təbəəliyini qəbul etmiş telələri Qao-çin-çjen qalası yaxınlığında yerləşdirməyi əmr edir. Bu ərafədə Afuçjilo vəfat edir, onun yerinə taxta Baliyan çıxır. 496-cı ildə Eftali dövləti (Çin qaynaqlarında İdan adlanır) Mivotunu hökmdar qoymaq məqsədi ilə Qaoqü dövlətinə müharibə elan edir və ölkənin şimal hissəsini də işğal edir. Baliyan öldürülür. Eftalilər «Vəliəhd hökmdar» Çünkinin nəslindən olan və hələ 495-ci ildə əsir tutulmuş Mivotunu sağ qalmış telələrə hökmdar qoyurlar. Beləliklə, Qaoqü dövləti ehtalilərin vassalına çevrilir. Lakin Çin tarixçisi yazır ki, Mivotu taxta çıxan kimi Çin sarayına xəracla elçilik göndərir; sonra hədiyyə olaraq bir plitka qızıl, bir plitka gümüş, iki qızıl əsa, yeddi at və on dəvə göndərir. Çin imperatoru isə Mivotuya 60 top ipək göndərir. Burada bir məsələ mənə qaranlıq qalır: Qaoqü dövləti Eftali dövlətinin vassalı idi. Çin dövləti ilə Eftali dövləti düşmən idi; necə olur ki, Eftali dövlətinin vassalı Eftali dövlətinin düşməninə xərac və hədiyyələr göndərir? Çin dövləti ilə münasibətlər yaratdıqdan sonra 508-ci ildə Mivotu jujan hökmdarı Futu Taxan xaqanla Puləy-xan gölünün şimal sahillərində döyüşür, məğlub olur və 300 li qərbə qaçır. Futu Taxan xaqan şimal dağlarında İvuda məskən sahr. Bundan bir

qədər əvvəl Qaoçan hakimi Küy Qya Çin sarayından xahiş etmişdi ki, ona Çin dövləti daxilində məskunlaşmağa icazə versin. Çin imperatoru Süarı-vu sərkərdələrdən Mın Vəyi onu qəbul edib İvuda yerləşdirmək üçün göndərir. Jujanlar sərkərdə Mın Vəyin qoşununu görüb qorxudan geri çəkirlər. Jujanların qaçdıqları xəbərini eşidən Mivotu onlara çatır və onları tamamilə darmadağın edir. Puləy-xay gölünün şimal sahilində Futu Taxan xaqanı öldürür, saçlarını (bəlkə də hörüyünü) kəsib Mın Vəyə göndərir. Mivotu Çin sarayına beş əla at, qızıl, gümüş, samur və müxtəlif yerli məmulat hədiyyə göndərir. Cavabında Çin imperatoru da ona musiqi alətlərinin bütöv dəstini, 80 musiqiçi, on top al qırmızı və altmış top rəngbərəng ipək göndərir. 516-cı ildə Mivotu jujan xaqanı Çəunu (Qanmu salnaməsində Fuba-xan) ilə döyüşür. Bu dəfə müharibəni telələr yox, jujanlar başlamışdı. Jujanlar Qaoqü dövlətini məğlub edir və Mivotunu əsir alır. Çəunu əmr edir ki, Mivotunun ayaqlarını yabının belinə bağlasınlar və yabını qovsunlar. Mivotunu belə edirlər. Çəunu Mivotunun kəlləsini laklayır və ondan bədə kimi istifadə edir. Mivotu aymakının əhalisi Eftali dövlətinə köçür. Bir neçə ildən sonra Eftali dövlətinə xəbər çatır ki, Mivotunun kiçik qardaşı İfu öz ordasına qayıtmışdır. İfu ordaya qayıdan kimi, Çin sarayına elçi göndərir. Çin sarayı da cavab elçiliyi göndərir və İfunu Qaoqü dövlətinin hökmdarı kimi tanıdığını bildirir. 521-ci ildə İfu yenidən jujanları məğlub edir və jujan hökmdarı Polomın Çinin Lyançjou (indiki Qansu) əyalətinə qaçır. 522-ci ildə İfu Çin sarayına elçi və xərac göndərir, xahiş edir ki, Çin imperatoru rəsmi mərasimlərdə istifadə edilən əşyaları (Çin salnaməçisi mühasib səlqiəsi ilə hansı əşyadan və nə qədər göndərildiyini sadalayır) ona hədiyyə göndərsin. Xahiş edilən əşyalar ona göndərilir. İfu jujanlarla müharibəyə başlayır və məğlub edilərək geri qaydır. Kiçik qardaşı Yuyeqü onu öldürür və özü taxta oturur. 534-537-ci illərdə Yuyeqü jujanlarla müharibə aparır və darmadağın edilir. İfunun oğlu Bidi bundan istifadə edib Yuyeqünü öldürür, onun yerinə taxta çıxır. 540-cı ildə Bidi də jujanlar tərəfindən məğlub edilir. Yuyeqünün oğlu Küybin Çin dövlətinə qaçır. Çin əyanlarından bir nəfər imperatora məsləhət görür ki, uzaq xariciləri cəzb etmək üçün Küybinə Qaoqü dövlətinin hökmdarı adını versin, lakin tezliklə Küybin xəstəlikdən vəfat edir.

Uyğur qəbilələri haqqında «Tanşu» salnaməsində də ətraflı məlumat vardır. Bu salnamənin müəllifi də uyğurları

mənşəcə hunlara bağlayır. Burada da göstərilir ki, Çinin Yuan-vəy sülaləsi dövründə (386) uyğurları *qaoqü*, *çilə* də adlandırmışlar və bu sonuncu söz səhv olaraq *telə* sözüne çevrilmişdir. «Tanşu» telə qəbilələri ittifaqına daxil olan qəbilələrin adını da sadalayır; qəbilələrin sayı artıq 12 yox, 15 göstərilir və onların adları da «Vəyşu» salnaməsində olanlardan fərqlənir: yuanqə, seyanto, kibiyü, dubo, qulıqan, dolanqə, puqu, bayequ (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: bayırku), tunlo, hun, xusyey, xiqye, adye, baysi (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: basmıl). Bu qəlibələr Böyük qumlu çölün, yəni Qobu səhrasının şimal tərəfində, başqa sözlə desək, Cünqariyada və Xalxada yaşayırdılar. Yuanqə, yəni xoyxu (Çin dilindəki *xoyxu* sözüne türk dilindəki *uyğur* sözü uyğun gəlir) qəbiləsi *uxu*, *uqə* də adlanırdı; Suy sülaləsi dövründə uyğurları *vəyqə* də adlandırmışlar. Uyğurlar cəsur və güclüdürlər. Əvvəllər onların qəbilə başçıları olmamışdır; su və otun bolluğundan asılı olaraq köçəri həyat keçirmişlər. At çapa-çapa ox atmaqda mahirdilər, oğurluq və soyğunçuluğa meyillidirlər. Uyğurlar türkütlərin təbəələri hesab edilir. Türkütlər onların qüdrəti ilə şimal səhralarında qəhrəmanlıqlar göstərirlər.

Telə qəbilələrinin sonrakı tarixi türkün qəbilələrinin tarixi ilə sıx şəkildə sarmaşmışdır. Qərbi telə qəbilələri jujan əsarətinə güclə dözürdülər. Nəhayət onlar qiyam qaldıraraq qərbi Cünqariyadan Xalxaya doğru hərəkət edirlər ki, jujanlara onların öz məskənində zərbə endirsinlər. Görünür, bu, kortəbii baş vermiş xalq hiddətinin təzahürü idi. Bunu bir sıra əlamətlər sübut edir. Səfər həddindən artıq pis təşkil edilmişdi, yürüşün vaxtı da yaxşı müəyyənləşdirilməmişdi. Tarix hətta üsyanın rəhbərinin adını da qoruyub saxlamamışdı. 546-cı ildə üsyançılar altıq yolun yarısını qət etdikdə Qobu Altayının dərələrindən yaxşı silahlanmış və zirehli paltar geymiş türkün atlıları onların qarşısına çıxır. Telələr, əvvələn, cinah zərbəsi gözləməkdilər, ikincisi, onlar heç vaxt heç bir pislik görmədikləri türkütlərə qarşı vuruşmağa hazırlaşmamışdılar. Buna görə də telə qəbilələri heç bir tərəddüd göstərmədən dərhal Bumın xaqana tabe olurlar. 50 min yurt türklərə qoşulur və türkləri qüdrətli bir qüvvəyə çevirir. Telə qəbilələri də, türkün qəbilələri də jujanları məhv etmək arzusunda olduqları üçün tezliklə iki qəbilənin birləşmiş qüvvələri jujanlara hücum edir, 552-ci ildə jujanlar darmadağın və məhv edilir.

Görünür, türkütlərlə birləşdikdən sonra telə qəbilə ittifaqı formal şəkildə öz birliyini saxlasa da onda diferensiallaşma baş vermiş və qəbilələr öz məxsusi adları ilə təmərəküzləşmişdilər. Məsələn, qaynaqlar 572-ci ildə tokuz oğuz (Çin dilində: yuanqə) «doqquz oğuz» - uyğur qəbilələri haqqında məlumat verir. Maraqlı burasıdır ki, göy türklər doqquz oğuzlara, yəni uyğur qəbilələrinə yad qəbilə kimi baxmırlar, onları özlərininki hesab edirlər. Bilgə xaqan iki yerdə – Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə (KT şm 4) və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidədə (BK ş 29) bunu açıqca deyir: doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. IV-V əsrlərdə Qaoqü dövlətində telə qəbilə ittifaqında 12 patriarxal qəbilə birləşmişdisə, artıq VII-VIII əsrlərdə, şübhəsiz, telələrin nəsiləri olan tölös qəbilə ittifaqında 15 qəbilə birləşmişdi: yuanqə (uyğurlar), seyanto (sir və yantoların birləşmiş qəbiləsi), kibi, dubo (tubalar), kuliqan (kurikanlar – yakutların əcdadları), dolənqə (teleutlar), buğu, bayequ (bayırkı), tunlo (tonra qəbiləsi), hun, siqe, xuse, ade (ediz qəbiləsi), baysi (güman ki, basmıl qəbiləsi). Bu siyahıda təkcə dubo qəbilələrini tuba qəbilələri ilə müqayisə etmək olar, qalan qəbilələri IV-V əsrlər qəbilələri ilə müqayisə etmək olmur. Qəbilələrin bu cür yenidən qurulmasını yalnız bir cür izah etmək olar: görünür, qəhumluğun tayfa patriarxal sistemi pozulmuş və köhnə tayfaların yerində yeni tayfa birləşmələri və qəbilələr yaranmışdır. Diqqət yetirilsə, qəbilə ittifaqının adının da dəyişdiyini görürük: telə qəbilə ittifaqı əvəzinə tölös qəbilələri. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tölös və tarduş qəbilələri Türk xaqanlığında göytürklərdən sonra ikinci hərbi qüvvədir, türk vərəsə törüsünə (qanununa) görə, tarduşların şadı xaqanın vəliəhdi hesab edilir və xaqan vəfat etdikdə taxta o çıxmalıdır.

Uyğurlar 85 il (546-630-cu illər) türkün xaqanlığının tərkibinə daxil olurlar. 630-cu ildə Şərqi Türk xaqanlığı çinlilər tərəfindən qəti surətdə məğlub edildikdən sonra bir müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən çıxır və uyğurlar bir müddət azadlıq əldə edirlər. Düzdür, bu azadlıq tamamilə şərti idi, çünki onlar Çin imperiyasından asılı idilər. Şərqi Türk xaqanlığının süqutu ərəfəsində uyğurlar müasir Monqolustanın şərqində yaşayırdılar və şərqdən bayırkı, qərbdən tonra, cənubdan ediz qəbilələri ilə qonşu idilər.

601-ci ildə telə qəbilələri türkütlərə qarşı üsyan qaldırır. Üsyan şimalda Selenqa çayından cənub-qərbdə Tyan-Şan

dağlarımadək nəhəng bir ərazini əhatə edir. Qərbi türkütlər üsyançılar tərəfindən məğlub edilir. Güman ki, bu üsyandan sonra VII əsrin əvvəllərində telə qəbilə ittifaqı iki yerə parçalanır: bir hissə qərbə gedib Cünqariyada məskən salır, digər hissə böyük Qobu səhrasından şimala köçür. Uyğur qəbilələrinin də daxil olduğu bu ikinci hissə Şərqi Türk xaqanlığının təbəələrinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. 606-cı ildə Çulo xaqan talye qəbiləsinə (telə qəbilə ittifaqında belə qəbilə mənə tanış deyildir) hücum edib qəbiləyə ağır vergi qoyur, lakin qəbilənin qəzəbindən qorxdığı üçün bir neçə yüz qəbilə başçısı və ağsaqqalı yığıb edam edir. Uyğurlar buğu, tonra və bayırku qəbilələri ilə birləşib türkütlərdən ayrılır, özünü Sığın elan edir və *xoyqə* adlandırır¹. Uyğur sülaləsinin tayfa adı isə Yoloqə idi. Uyğurlar seyanto qəbilələrindən şimalda Selenqa (Çin dilində: Solin) çayı hövzəsində, Çin paytaxtından 7000 li aralı yaşayırdılar. O zaman uyğurların sayı 100 minə çatırdı və onlar döyüşə 50 min əsgər çıxara bilirdi (sonuncu rəqəm ağlabatan deyil, çünki 100 minlik xalq heç cür 50 min əsgər verə bilməz). Xalq öz tərəfindən Şıqyan sığını öz hökmdarı elan edir².

Xalq üsyanının səbəbi və tarixi Çin salnaməçisi tərəfindən düz izah edilmir. Əvvələn, VII əsr telə qəbilələri arasında talye adlı qəbilə olmamışdır. Bəlkə Çin tarixçisi *talye* yox, *tunlo*, yəni *tonra* qəbiləsi demək istəyir. İkincisi, Çin salnaməçisinin göstərdiyi 606-cı ildə türk xaqanlığının taxtında Çulo xaqan yox, Tüzlük xaqan (603-608) otururdu ki, onu da Çin qaynaqları Dusulu, Kijin, Janqar (Çin dilində: Janqan) yaxud Kimin adlandırır; Çulo xaqan 619-620-ci illərdə taxtda oturmuşdur. Bu məsələni başqa mənbələr daha doğru izah edir. Telə qəbilələrinin dağınmıqlığından istifadə edən türkütlər onlara ağır vergilər qoymuşdular və onları zorla öz ordularına aparırdılar. Sibir xaqanın hakimiyyəti illərində (608-619) telə qəbilələri buna dözürdü, lakin Çulo xaqanın dövründə (619-620) uyğur, buğu, tonra və bayırku qəbilələri 620-ci ildə birləşdi və Yağlakar xanın rəhbərliyi ilə üsyan qaldırdı. Sonralar Yağlakar uyğur xaqanlığının başında durdu. Çulonun varisi onun kiçik

¹ Вак. Н.Я.Бичурин. Ади çəkילən əsəri, səh. 301. Çulo xaqan 606-cı ildə uyğurlara hücum edə bilməzdi, çünki Çulo xaqan taxta 619-cu ildə çıxmışdı. Çin salnaməçisi bu məsələdə səhv edir.

² Н.Я.Бичурин. Ади çəkילən əsəri, səh. 302.

qardaşı Kat İl xaqan Tuğbır öz qərargahını (ordasını, paytaxtını) Xanqaya köçürməyə məcbur olur, çünki şərq çölləri üsyançıların əlində idi. Üsyan edən qəbilələr türkütlər kimi orda deyil, qəbilələr ittifaqı yaradır, bu, monarxiyadan çox respublikaya bənzəyirdi. Hakim Yağlakar tayfası ilə yanaşı xalq Şığyan sığını da öz hökmdarı elan edir. Onun böyük oğlu Pusa cəsur və ağıllı idi, heyvan ovunu çox sevirdi, döyüş zamanı həmişə irəlində olmağa can atırdı və haraya hücum etsə, qabağına gələni dağıdırdı. Buna görə də tabeliyində olanlar ondan qorxur və ona hörmət edirdi. Şığyan sığın vəfat etdikdən sonra xalq igidliyini, cəsurluğunu, qorxmazlığını, ağıllı olduğunu nəzərə alaraq Pusanı dövlətə rəhbərlik etməyə çağırır və xaqan seçir. Bu onu göstərir ki, uyğurlarda dövlət başçılığı vərəsə yolu ilə deyil (türkütlərdə olduğu kimi), seçki yolu ilə təyin edilirdi. Çin mənbələrində Pusanın varisi hətta hökmdar yox, «xoyxuların (çinlilər uyğurlara «xoyxu» deyirdilər) başçısı» adlandırılır. Deməli, siyasi sistemdə türkütlərin el birliyindən fərqli olaraq, uyğurlar qəbilə birliyi sistemini qəbul edirlər. Pusanın anası Uloxun ciddi və ağıllı qadın idi və qəbilənin işlərini yaxşı idarə edirdi. Uyğur Yaoşı (görünür, Pusanın Çin dilində adıdır) yavaş-yavaş güclənir və seyanto qəbilələri ilə birləşib türkün xaqanlığının şimal həddlərinə hücum edir. 628-ci ildə Kat İl xaqan uyğurları ram etmək üçün Yukuk şad başda olmaqla 100 minlik atlı qoşun göndərir, lakin Pusa 5 minlik süvari dəstəsi ilə Ma-tszun-şan dağları yanında onu məğlub edir, Mavi dağlara qədər təqib edir və çoxlu (Çin qaynağının rus dilinə tərcüməsində «великое множество людей» yazılmışdır) əsir alır. Qoy Çin tarixçisi məni bağışlasın, amma 5 minlik süvari dəstəsinin 100 minlik süvari qoşunu (bir nəfərə iyirmi nəfər) məğlub etməsi və külli miqdarda əsir alması real hadisədən çox baron Münhauzenin sərgüzəştlərini xatırladır. 100 minlik ordu silahsız olsaydı belə 5 minlik dəstəni selov kimi basıb əzərdi.

Çin mənbələrində göstərilir ki, VII əsrdə uyğurlar doqquz oğuz qəbilə ittifaqına (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: tokuz oğuz bodun «doqquz oğuz xalqı») daxildir. Doqquz oğuz qəbilələri bunlardır: uyğur, basmıl, karluk, buğu, hun, bayırku, tonra, siqe, kibi.

Pusanın türkütlər üzərindəki qələbəsini başqa mənbələr də təsdiq edir, lakin faktların təqdimində bir qədər fərq vardır.

627-ci ildə telə qəbilə ittifaqına daxil olan seyanto qəbiləsi Qərbi Türk xaqanlığından ayrılıb şərqi Türk xaqanlığının təbəəliyini qəbul edir. Bu, bir tərəfdən, Şərqi Türk xaqanlığının qüdrətini artırsa da, digər tərəfdən, xaqanlıqda telə ünsürlərini gücləndirirdi. Tezliklə, artıq 628-ci ilin əvvəllərində seyanto qəbilələri uyğurlarla yaxın münasibətlərə girdilər, seyanto qəbiləsinin başçısı İnan və uyğurların başçısı Pusa hər şeydə qarşılıqlı surətdə bir-birini müdafiə etdilər.

Məlum olduğu kimi, uyğurlar türkün xaqanının vergi siyasətindən narazı idilər; indi seyanto qəbilələri də bu narazılığa qoşuldu. Bu iki qəbilənin birləşmiş qüvvəsi türklər üçün böyük təhlükə idi. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, bu zaman uyğurların sayı 50 minə çatmışdı (Çin qaynaqlarının başqa məlumatına görə, uyğurların sayı 100 minə, əsgərlərinin sayı 50 minə çatmışdı), seyanto qəbiləsi isə 70 min əlaçığından ibarət idi, yəni daha çox idi. 628-ci ildə seyanto, uyğur və bayırku (hər üçü telə qəbilə ittifaqındandır) qəbilələri xaqan hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. Kat İl xaqan əvvəlcə uyğurları itaətə gətirmək qərarına gəldi. O, Tölis xana əmr etdi ki, şərqdən uyğurlara hücum etsin, qərbdən isə öz oğlu Yukuk şad başda olmaqla böyük bir ordunu (əsgərlərin sayı göstərilmir) uyğurların üstünə göndəndi. Uyğurların enerjili və istedadlı rəhbəri Pusa cəmi 5 min döyüşçü ilə Yukuk şada qarşı çıxdı və Malışan dağlarının ətəklərində onun ordusunu darmadağın etdi. Uyğurlar türkləri Tyan-şan dağlarına qədər təqib etdilər və əmisi oğlu Aşina Şenin köməyə gəlməsinə baxmayaraq Yukuk şadın ordusundan çoxlu əsir aldılar. Şərqdə Tölis xanın hücumunun aqibəti daha pis oldu; o özü əsir düşməkdən güclə xilas oldu. Bunun qəticəsidir ki, seyanto qəbiləsinin başçısı İnan 629-cu ildə özünü xaqan elan etdi.

Türkütlər üzərindəki qələbədən sonra Pusanın şöhrəti hər yərə yayılır. Uyğurlar və seyanto qəbilələri hərbi ittifaq bağlayır və hər işdə bir-birinə yardım edirlər. Pusa Xo-Qəlifə adı qəbul edərək deylo (Tola) çayı sahilində özünə qərargah düzəldir. 629-cu ildə uyğurlar ilk dəfə Çin sarayına elçi və hədiyyələr göndərirlər. Çin tarixçisi yazır ki, artıq bu zaman şərqi türk sülaləsi süqut etmişdi. Çin salnaməçisinin bu tarixi də düz deyildir; şərqi türk sülaləsi 630-cu ildə, Kat İl xaqan çinlilərə əsir düşdükdən sonra süqut etmişdir.

Pusa vəfat etdikdən sonra uyğurların başçısı Xulu Sılıfa Tumidu başqa qəbilələrlə ittifaqda seyanto qəbiləsinə hücum

edir, onu məğlub edir və torpaqlarını tutur. Bundan sonra o, cənubda Xəlan-şandan keçərək Xuanxe çayına qədər gedir və Çin imperatoruna elçi göndərərək onu təbəəliyə qəbul etməsini xahiş edir. Çin imperatoru Taytszun Linçjouya səyahətə çıxmışdı. O, Qinyanda uyğur elçilərini qəbul edir və Xulu sılıfa Tumidunu bütün qəbiləsi ilə birlikdə Çin təbəəliyinə qəbul edir. Bundan sonra qalan on bir qəbilənin başçısı da gəlib Çin təbəəliyini qəbul edir. Təkcə seyanto qəbiləsi Çinin vassalı olmaq istəmir. Çin salnaməçisi yazır: «Seyanto Böyük dövlətə tabe olmaq istəmədi və bununla da özünü ölümə məhkum etdi. Ona tabe olan qəbilə başçıları (ağsaqqallar) qorxudan quşlar kimi səpələndilər – bilinmədi ki, haraya getdilər. İndi hər kəs onun üçün ayrılmış torpağa malikdir; hamı Göy Oğluna tabe olmağa can atır və onlardan Tan sülaləsinin rütbələrini qoymağı xahiş edir»¹. İmperator əmr edir ki, böyük qonaqlıq təşkil edilsin və qəbilə başçıları təqdim edilsin. Qəbilə başçılarından bir neçə mininə Çin rütbəsi verilir. O biri il, 630-cu ildə də belə bir qonaqlıq verilir. Sonra Çin hökuməti Çin tabeliyinə keçmiş torpaqlarda inzibati-ərazi islahatı aparır. Uyğur aymakı Baykal, Dolanqə aymakı Yanjan, buğu aymakı Qinvə, Bayırku aymakı Yulin, Tonra Aymakı Quylın, Sığe aymakı Luşan qubernatorluqlarına, hun aymakı Qaolançjou, Xüse aymakı Xaokülçjou, Ade aymakı Qinyançjou, Kibi aymakı Yuxiçjou, Xiçə aymakı Qiluçjou, Sığe aymakı Quylınçjou, Baysi (basıl) aymakı Dyanyançjou dairələrinə çevrilir. Onlardan şimal-qərbdə yaşayan Qyequ qəbiləsi Qyanqun-fu, şimaldakı Qulikan (Kurikan) qəbiləsi Süan-pülçjou, şimal-şərqdəki Qüylobo qəbiləsi Çjoulu-çjou dairəsinə çevrilir². Beləliklə, telə qəbilələrinin yaşadığı torpaqlarda Çin hökuməti altı qubernatorluq və yeddi dairə yaradır. Bütün aymakların rəhbərləri öz quberniya və dairələrinə rəis qoyulur və onlara Çin rütbəsi verilir. Bu altı qubernatorluq və yeddi dairə birləşdirilib Yanjan adı ilə canişinlik təşkil edilir, canişin çinli Li So təyin edilir. Çin salnaməsi ilk dəfə on beş qaoqü (telə) qəbiləsi üçün Çin hökumətinin təşkil etdiyi siyasi bölgünü təqdim edir.

Deqin hunlar haqqında yazdığı tarixində Əbülqazi xanın uyğurlar haqqında verdiyi məlumatdan istifadə edərək yazır: bu yer, yəni ön və arxa Çeşi nə vaxtsa Tataristanın bu hissəsinin ən

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 302.

² Yene orada, səh. 303.

şöhrətli torpaqları hesab edilirdi və həm də Qaoçan adlanırdı. Bu, uyğurların torpaqlarıdır. O, hələ bizim eramızdan əvvəl öz hökmdarlarına malik idi və iki dövlətə bölünmüşdü, ikisi də Çeşi adı daşıyırdı. Birincisi cənub, ikincisi şimal adlanırdı. Tatarların tayfa tarixini yazan (Əbülqazi) çinlilərin məlumat verdiyi bu qədim bölgü haqqında bilirdi. O deyir ki, Monqolustan ölkəsində iki fəvqəladə dərəcədə böyük dağ vardır, onların uzunluğu şərqdən qərbə çatır. Birinin adı Tukratu-buzluk, o birinin adı Uskuklin-təkrəmdir. Monqol torpaqlarının qərbində bu iki dağın arasında daha bir dağ vardır, onun adı Kut dağdır. Bu dağlar arasında bir tərəfdə on, o biri tərəfdə doqquz çay axır; bunlar hamısı bol suludur. Qədim uyğurlar bu çayların arasında yaşamışlar: on çayın arasında yaşayanlar on uyğur, doqquz çay arasında yaşayanlar doqquz uyğur adlanmışlar. Deqin Çeşi haqqındakı öz fikrini Əbülqazinin uyğur məskənlərinin təsviri ilə uyğunlaşdıraraq əlavə edir: birincisi şimal uyğurları, ikincisi cənub uyğurlarıdır. Bu, Deqində məzəli yerlərdən biridir. Əbülqazi bir şey yazır, Deqin onun tərsi olan tamamilə başqa şey deyir və inandırmağa çalışır ki, o da uyğurlar haqqında Əbdülqazinin yazdığı eyni şeyi deyir; qərbi Avropa alimləri isə Çin salnaməçilərini də onlarla daha məzəli uyğunlaşdırır, nə dediklərini özləri də tamamilə başa düşmürlər. İki Çeşi knyazlığı Mavi dağların şərq ucqarında yerləşirdi; öndəki onların cənub, arxadakı şimal tərəfində yerləşirdi, bu təsvirdən görünür ki, Deqin uyğurlarının məskun olduğu yer Əbülqazinin öz tarixində onlar üçün müəyyənləşdirdiyi yerlə tamamilə uyğun gəlmir. Sonuncu yazır ki, uyğurlar üç sıra dağların arasında on doqquz çayın sahilində yaşayırdı, bu çaylardan onu dağın bir tərəfində, doqquzu o biri tərəfində idi. Əksinə, Çeşi knyazları Mavi dağların lap yamaclarında əks tərəflərdə yerləşirdi, bu yerlərdə bircə böyük çay belə, hətta az-çox əhəmiyyətli kiçik çay belə yoxdur; çoxlu dağ bulaqları və qar çayları vardır ki, onlar 50-dən 100 kilometrədək axır, nəhayət qumlarda itir. Deqin bu fərqə heç diqqət yetirməmişdir¹.

630-cu ildə türkün xaqanlığı süqut etdikdə Qobi səhrasından cənubdakı torpaqları Çin imperiyası, şimaldakı torpaqları – Altain-nuru dağlarından başlamış Baykal gölünədək

¹ Вак. Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 303-304.

olan ərazini isə seyanto hökmdarı Inan xaqan tutur. Türkütlərin çoxu seyanto qəbiləsinə qoşulur.

Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə, 628-ci ildə Böyük çöldə yaşayan uyğurların sayı 100 min¹ (möcüzədir, xalq bir ildə iki dəfə artır), L.N.Qumilyevin yazdığına görə isə 631-ci ildə 100 min² (dörd ildə ikiqat artım çox şübhəlidir), seyanto qəbiləsinin sayı isə 70 min alaçığa (heç artmamışdır?) çatırdı. Tezliklə bu iki qəbilə arasında nifaq düşür. Pusanın varisi, uyğurların rəhbəri Tumidu seyanto qəbilələrinə hücum edib onları darmadağın edir və onların otlaqlarını ələ keçirir. Digər on bir telə qəbiləsinin rəhbərləri Çin imperatorunun yanına gedib öz xaqanlıqlarının tanınmasını xahiş edirlər. İmperator onları yaxşı qəbul edir, lakin əlaldan seyanto rəhbəri Inana yarlıq göndərüb onu xaqan kimi tanıdığını bildirir. Çöldə vəziyyət dərhal dəyişir. Uyğurlar müharibəni dərhal dayandırır və yeni xaqana tabe olurlar. Seyanto dövlətinin sərhədləri Altaydan Xinqana və Qobi səhrasından Baykal gölünədək bir sahəni əhatə edir. Inan xaqan seyanto dövlətini türkün xaqanlığı tipində qurur. Xaqanın oğlanları şad titulu alıb tölis və tarduş bölmələrinin başında dururlar, fərq təkəcə bunda idi ki, indi tölislər şimalda, tarduşlar isə cənubda yerləşirdi. Çin mənbələrinin məlumatına görə, Inan xaqanın ordusundakı əsgərlərin sayı 200 minə çatırdı. Seyanto xaqanı Böyük çöldə ona qarşı çəxan hər hansı türkün xanı ilə uğurlu mübarizə apara bilirdi.

640-cı ildə Çin imperatoru Taytszun türkün və kibi qəbilələrinə Xuanxe çayından şimaldakı çölə köçüb orada məskunlaşmağa icazə verdi. Türkün xaqanlığının bərpa edilməsi xəbəri seyanto xaqanı Inanı bərk qəzəbləndirdi. Inan xaqan türkütlərin hamısını məmnuniyyətlə qılıncdan keçirərdi, lakin türkütləri mühafizə etmək üçün Çin hökuməti xüsusi hərbi çinovnik təyin etmişdi və indi türkütlərə hücum etmək Çinlə müharibəyə başlamaq demək idi. Inan xaqan buna cürət edə bilməzdi. 641-ci ildə Inan xaqan belə bir qənaətə gəlir ki, türkütlərdən qisas almağın, onlara hücum etməyin vaxtı çatmışdır: Çin imperatoru Tayşan dağlarına qurban kəsməyə getmişdi və etiketə uyğun olaraq bütün ordu da onunla getmişdi; Inan xaqan fikirləşir ki, imperiya ordusu türkütlərin köməyinə

¹ Н.Я.Бичурин. Адл çökilən əsəri, səh. 302.

² Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, səh. 221.

çata bilməz. O, tabeliyində olan tonra, buğu, uyğur, moxə (curcen) və tatabı qəbilələrini səfərbərliyə alıb ordusunu oğlu tarduş şadın sərkərdəliyi ilə Qobi səhrasından cənuba türkütlərin üzərinə göndərir. Qəfilliyi təmin etmək üçün hər əsgər özü ilə dörd at götürmüşdü və onları dəyişərək ordu dayanmadan gedirdi. Lakin Aşına Sımo (türkütlərin rəhbəridir) bundan xəbər tutub vaxtında Xuanxe çayını keçib Ordosa (Şofana) çəkilir və basqın haqqında Çin paytaxtı Çanana xəbər göndərir. Çin hökuməti dərhal zərbə süvari dəstəsini köməyə göndərir. 641-ci ildə türkün və imperiya qoşunlarının birləşmiş qüvvələri Noçjen çayı sahilində seyanto ordusu ilə üz-üzə gəlir. İmperiya ordusu birbaşa seyantoluların üstünə yeriyir və onları döyüşə girməyə məcbur edir. Seyanto əsgərlərinin hər birinin dörd atı olmasına baxmayaraq onlar piyada vuruşurdular. Döyüş zamanı atları xüsusi adamlar saxlayırdı; dörd döyüşçünün atına (yəni 16 ata) bir nəfər baxırdı. Seyantolular öz həmişəki taktikalarına sadıq qalaraq türkün əsgərlərini yox, onların zirehlə müdafiə edilməyən atlarını oxla vurub sıradan çıxarırlar. Piyada vuruşmağa adət etməmiş türkütlər geri çəkilməyə məcbur olur. Onları təqib edən seyanto qoşunu hücumə keçir və öz cərgələrini pozur. Çin sərkərdəsi Li Tszi bundan istifadə edib Çin ordusunu yüzlüklər şəklində cərgəyə düzür və seyanto qoşunu sıralarında yaranmış boşluqlara zərbə vurub hücumun qarşısını alır. Öz qüvvələrini yenidən tərtib edən, nizama salan türkütlər isə arxadan hücumə keçib seyanto qoşununun 15 min atını ələ keçirirlər. Seyanto ordusu darmadağın edilir və qaçır. Lakin bu hadisə dekabrda baş verdiyi üçün qalan qoşunun çox hissəsi də səhra şaxtasında məhv olur. İnan xaqan ordusunun 80 faizini itirir. Belə dəhşətli məğlubiyyətdən sonra İnan xaqan sülh istəməyə məcbur olur və eyni zamanda Çin sarayı ilə qohum olmaq arzusunda olduğunu bildirir. İmperator tələb edir ki, İnan xaqan özü şəxsən saraya gəlsin və toy hədiyyəsi olaraq lazım olan qədər mal-qara gətirsin. Mal-qaranı Çinə aparmaq mümkün olmur, çünki bu zaman yut (kütləvi mal-qara tələfatı) düşür. Bütün bunlar İnanın qüdrətini məhv edir və Çin dövləti belə hesab edir ki, daha İnanla məşğul olmağa dəyməz. İnan bir dəfə də Çinə basqın etməyə təşəbbüs göstərir, lakin Çin qoşunları ilə qarşılaşdığı üçün döyüşsüz geri çəkilir. 645-ci ildə İnan xaqan ölür. Seyanto əyanları onun qanuni oğlu Baçuru (Çin dilində: Baço) deyil, qeyri-qanuni oğlu İmanı xaqan seçilir. Baçur atasının dəfnində basqın edib İmanı öldürür və özünü

xaqan elan edir. Çin ordusunun əsas hissələrinin Koreya müharibəsində olmasından istifadə edən Baçur Çinə basqın edir, lakin sərhəd qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Atasının əyanlarının edam etdiyi üçün ordadakı düşmən partiyalar yeni xaqandan narazı idi. Buna görə də Çin qoşunları yaxınlaşdıqda orda xaqanı tərk edib dağılır. Tezliklə Baçur uyğurlar tərəfindən öldürülür. 646-cı ilin payızında Çin qoşunları seyanto ordasının qalıqlarına çatır, bir hissəsini qırır, bir hissəsini əsir alır, bir hissəsi qaçıb dağılır. Seyanto qəbiləsi həmişəlik tarix səhnəsindən çıxır.

Çin imperatoru Seyanto dövlətinə, daha doğrusu bu dövlətdən qalan qəbilələrə rəhbərlik etmək üçün «türküt bahadırını» göndərir, lakin onun üçün burada «iş tapılmır», çünki Tumidunun rəhbərliyi ilə uyğurlar üsyan edib, seyantoları məğlub edir. Uyğurlar qələbədən sonra, digər rəhbərlərlə birlikdə, Çin hakimiyyətini qəbul edirlər. Düzdür, bir azdan sonra Tumiduya qarşı müxalifət yaranır və qəsdçilər onu öldürürlər. Bu belə olur. Tumidunun böyük qardaşının oğlu Ögə (Çin salnaməsində: Uqə) Tumidunun arvadı ilə əlaqəyə girir. O, Küylü Bağa Tarxan Qüylobo (Çin qaynağında: Moxə Daqan Qyuylobo) ilə birlikdə qiyam qaldırıb türküt hökmdarı Çəbi xaqanın tərəfinə keçmək istəyirdi; onların hər ikisi Çəbi xaqanın kürəkənləri idi. Gecə Ögə bir dəstə atlı ilə Tumidunu tutub öldürür. Yanjan canişinin müavini Yuan Li çen Ögəyə xəbər göndərir ki, onu baş rəis təyin edir, buna görə də yanına dəvət edir. Ögə canişinlik idarəsinə gəldikdə onu tutub başını kəsirlər. Çin hökuməti ölümündən sonra Tumiduya hərbi rütbə verir və onun dəfni üçün bol hədiyyə göndərir. Tumidunun oğlu Pojuna hərbi rütbə verilir və o, uyğurların rəhbəri təyin edilir. Bundan sonra uyğurlar Çin imperiyasının sadıq təbəələri olurlar və Çinin apardığı bütün müharibələrdə iştirak edirlər. Çin salnamələri, xüsusən «Qanmu» uyğurların Çin silağının şöhrəti, Çin dövlətinin qüdrəti uğrunda göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla doludur. Məsələn, 645-ci ildə Çin - Koreya müharibəsində Kibi xəli (uyğurdur) adlı bir nəfərin göstərdiyi şücaətlər haqqında «Qanmu» salnaməsinin ayrı-ayrı səhifələrində böyük hörmətlə danışılır. Salnaməçi hətta yazır ki, Kibi Xəlinin yarasını imperator özü müalicə edirdi. Hökmdar özü şəxsən Xəlini yaralayan adamı axtarıb tapır və Xəliyə əsiri öldürməyi təklif edir. Xəli deyir: - O öz hökmdarı üçün vuruşurdu. Bu sadıq və cəsur döyüşçüdür. Mən onu bağışlayıram.

Küylü Bağa Tarkan Qüylobo Çin sarayına gələn kimi onu tuturlar. Aşına Xəlü Beşbalık (Beytin) şəhərini talan edəndə Pojun 50 min süvari ilə Aşına Xəlünü məğlub etməkdə və Beşbalığı geri almaqda Kibi Xəliyə kömək edir. Pojun Çin ordusu ilə birləşib İli tərəfdə Qinya-şan dağları yaxınlığında Aşına Xəlünün qoşununu darmadağın edir. Çin hökuməti onun hərbi rütbəsini artırır və o, Koreya müharibəsində Çin imperatoruna xeyli xidmət göstərir. Pojun vəfat etdikdən sonra onun oğlu Bili uyğurların başçısı təyin edilir.

Biz Kibi Xəlinin adına 652-ci il Çin - türküt müharibəsində də rast gəlirik. O, 50 min nəfərlik telə qoşunun başında (20 minlik Çin qoşunu ilə birlikdə) türküt hökmdarı Aşına İşbara xaqan Xallıqla vuruşmada iştirak edir.

Uyğurlar :Çinə tabe olduqdan sonra onların yaşadığı torpaqlar Yanjan canişinliyinə daxil edilir və canişinliyin adı dəyişdirilib Baykal canişinliyi edilir.

656-cı ildə uyğurlar - Çin qaynaqlarının məlumatına görə, telə qəbilələrindən yuanqə (uyğur), bayırku, sıqe, buğu və tonra qəbilələri Çin imperiyasına qarşı üsyan qaldırır. Üsyançıların başında mərhum xaqanın (hansı?) bacısı Bisudu dururdu. 662-ci ilin əvvəllərində üsyan yatırılır, ancaq Çin ordusu qışın soyuğunda ağır tələfata uğrayır.

Telə qəbilələri öz tarixləri boyu məskənlərini dəfələrlə dəyişmişlər. Qaynaqlar VII yüzilliyin ortalarında onların məskunlaşmasını belə lokallaşdırırlar: qərbdə Szabxan çayı ilə şərqdə Orxon çayının mənbəyində Xanqay dağlarında dolanqə-telegitlər, Selenqa çayının yuxarılarında sıqe - izgillər, Selenqa və Orxon çaylarının arasında tunlo - tonralar, Selenqa və Orxon çaylarının aşağı axarlarında puqu - buğular, Tola və Orxon çayları arasındakı çöldə uyğurlar, Keruləndən şimalda Xintay və Xinqan arasında bayequ - bayırkular, buğulardan qərbdə Selenqa çayı vadisində sıqelər (nədənsə sıqe - izgil qəbilələrinin məskunlaşdığı yer iki dəfə göstərilir), bayırkulardan cənubda baysilər (güman ki, basmillar), Zabaykalyədə quliqan - kurikanlar, Alaşan dağlarında ade - edizlər, Ordosdan (Şofandan) qərbdə çöldə hun və kibilər yaşamışlar.

Qəbilələr azsaylı idi. Məsələn, 688-ci ildə uyğurlar istiqlaliyyət uğrunda türklərə qarşı çıxış etdikdə cəmi 6 minlik qoşun çıxarmışdılar. Belə məsuliyyətli anda döyüş qabiliyyətli bütün kişilərin səfərbərliyə alındığını nəzərə alsaq, bu, əhalinin 20 faizi edər; deməli, 688-ci ildə uyğurların sayı 30 minə yaxın

imiş. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, uyğurlar türk qəbilələri arasında ən çoxsaylıları idilər. Bu 30 min adam doqquz qəbiləni (doqquz oğuz bodun) təşkil edirdi. Beləliklə, hər qəbiləyə 3,33 min adam düşürdü. Ekstensiv maldarlıq şəraitində bu qədər adam təsərrüfat-təşkilat vahidi – oğuz təşkil edirdi¹. Doqquz oğuz termini də buradan meydana gəlmişdir.

681-ci ildə türk qəbilələri Çin istibdadına qarşı üsyan qaldırdıqda uyğurlar nəinki üsyanda iştirak etmədilər, hətta onu düşmencəsinə qarşıladılar. Uyğur yaxud doqquz oğuz qəbilələri Xalxada Çin imperatorunun sadıq xidmətçiləri idi. Çin dövləti onlara rütbə və hədiyyəni bol-bol paylayırdı. Azadlıq ideali onlara yad idi; onlar özlərinə qüdrətli dövlət yarada bilməmişdilər və buna heç can da atmırdılar.

Çin mənbələrinin yazdığına görə, 682-ci ildə Çin dövlətinə qarşı üsyan etməzdən bir qədər əvvəl göytürk qəbilələrinin başçısı Kutluğ xan doqquz qəbiləyə, yeni uyğurlara həcum edib partizan hərəkəti üçün zəruri olan çoxlu et əldə etmiş, həm də uyğurların hesabına xeyli varlanmışdı.

Kutluğ xanın başçılıq etdiyi göytürk qəbilələrinin Xalxada görünməsi Xanqayın bütün məskunlarını narahat edir; onlar başa düşürlər ki, azad və sərbəst həyatın sonu çatmışdır. Çölün bütün qəbilələri göytürklərə qarşı müharibəyə hazırlaşır. Sonralar üç göytürk xaqanının vəziri olmuş Tonyukuk bu vəziyyəti gözəl ifadə etmişdir: «Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq (yaxud: leş) idik» (T 8). Doqquz oğuzların (uyğurların) «Tanşu» adlı Çin salnaməsinin Bili, göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin Baz xaqan adlandırdığı rəhbəri təşəbbüs göstərüb Çin dövlətini və kıtay qəbilələrini Kutluğ xana qarşı ittifaq bağlamağa çağırır. İttifaqa görə, çinlilər cənubdan, kıtaylar şərqdən, uyğurlar isə şimaldan hücum etməli idilər; qərbdə yaşayan türkdilli on ox qəbilələri (beş dulu və beş nuşibi qəbilsisi) də onlara kömək etməli idi. İltəris xaqan (xaqan olduqdan sonra Kutluğ xan bu adı qəbul etmişdi) bundan xəbər tutur, onların birləşməsinə imkan verməmək və düşmənlərini qabaqlamaq qərarına gəlir. O, əvvəlcə Tonyukukun başçılıq etdiyi bir dəstəni uyğurlara qarşı göndərir. Türklər və uyğurlar Tola çayı sahilində

¹ Вак. Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сөһ. 267. Мөн *oğuz* sözüntü təsərrüfat-təşkilat vahidi bildiren termin kimi qəbul etmərəm. Мөн belə hesab edirəm ki, bu söz mürekkəb tərkibə malikdir: *oğ+uz*. *Oğ* sözü *oğul*, *oğlan*, *oğuş* və s. sözlərdə də muhafizə edilir. – z isə cəmlik ünsürüdür.

qarşılaşırlar. Uyğurların 2 minlik türk dəstəsinə qarşı 6 minlik qoşun çıxarmasına baxmayaraq onlar məğlub olurlar. Baz xaqan həlak olur, uyğurlar (doqquz oğuzlar) göytürklərə tabe olur. Tonyukuk bu hadisələri müfəssəl təsvir edir: «Eləcə otururkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir. Tabğaçların (çinlilərin) yanına Kunı sənüni göndərmiş, kitayların yanına Tonra Səmi göndərmiş, xəbəri elə göndərmiş: - Azacıq türk xalqı yürüyür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (ayğuçısı - vəziri) müdrik imiş. Nə qədər ki o iki adam var, səni, Tabğaçı (Çini) öldürəcəkdir, - deyirəm, şərqdə kitayı öldürəcəkdir, - deyirəm, məni - oğuzu öldürəcəkdir, - deyirəm. Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et! Kitay, şərq tərəfdən hücum et! Mən şimal tərəfdən hücum edirəm! Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarını məhv edək, - deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim: - Tabğaç, oğuz, kitay - bu üçlük birləşsə, qalasıyıq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni mühasirədə qalasıyıq). Nazik ikən toplamaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir. Şərqdə Kitayda, Cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı? Elə müraciət etdim. Xaqanı mənə özüm müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. - Könlüncə apar, - dedi. Göy Onük yuxarı qoşunu Ötükən ormanına apardım. İnək və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi» (T 8-16). Uyğur, Çin və kitay qəbilələri ittifaqına qarşı aparılan müharibələrə yekun vuraraq Tonyukuk yazır ki, İltəris xaqan «cənuba Tabğaçı, şərqə Kitayı, şimala Oğuzu çox öldürdü» (T 7). Kutluğ xan İltəris xaqan adı qəbul edir və Xalxanı özünə tabe edib ordasını Ötükəndə salır. Göytürklərin Ötükəni orda üçün seçmələri ilə əlaqədar olaraq uyğurlar bir sıra qohum qəbilələrlə birlikdə Ötükəni tərک edir, cənuba - Qansu ətrafına gedirlər. Əslində bu, könüllü yox, məcburi köçmə idi. 703-706-cı illər arasında sülh bağlanır. Çinlilər uyğurlar arasında təbliğat aparıb onları xəyanətə təhrik edirlər. Tola döyüşündə öldürülmüş Baz xaqanın oğlu Dügəyçji öz uyğur qəbiləsi,

habelə kibi, izgil və hun qəbilələri ilə birlikdə fərarilik edib Qobi səhrasını keçir və Çin imperiyasına tabe olur. Çinlilər onları Lyançjou ətrafında, Alaşanda və Qansuda yerləşdirir və qüvvətli süvariləri öz ordularına səfərbər edirlər.

Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində (692-716), güman ki, sonlarında, doqquz oğuz qəbilələri ilə göytürklər arasında döyüşlər olur. Çin salnaməçisi yazır ki, uyğurların rəhbəri Bili öldükdən sonra onun oğlu Dügəyçji onun varisi oldu. Bu zaman türkün Moçjo (Kapağan xaqan) gücləndi və keçmiş tele torpaqlarını işğal etdi. Bu səbəbdən də uyğurlar üç qəbilə ilə – kibi, sıqe (izgil) və hun qəbilələri ilə Böyük qumlu çölü (Qobi səhrasını) keçdi və Lyançjou və Qançjou qarşısındakı torpaqları tutan Tan sülaləsi Çişuydakı diviziyanı tamamlamaq üçün tez-tez onlardan güclü süvarilər götürürdü. Dügəyçji öləndən sonra onun yerinə oğlu Fudifu təyin edildi. O biri il, 663, Fudifu, Tan sülaləsinə kömək edərək, Moçjoya qarşı getdi və onu öldürdü¹. Buradan Dügəyçjinin vəfatı və Fudifunun xan təyin edilməsi tarixini müəyyənləşdirmək olar: 662-ci il. Lakin məlumdur ki, Dügəyçji 703-706-cı illər arasında bağlanmış Çin - türk sülhündən sonra cənuba - Çinə köçmüşdü. Daha bir məlum fakt da budur ki, Kapağan xaqan (Çin salnaməçisinin dili ilə desək, Moçjo) 663-cü ildə yox, 716-cı ildə öldürülmüşdü. Üçüncü məlum fakt da budur ki, Kapağan xaqanı uyğurlar yox, bayırkular öldürmüşdü. Çin tarixçisi, görünür, nəyi isə dolaşlıq salır.

Əslində hadisələr başqa cür və başqa tarixdə baş vermişdir. Əslində 710-715-ci illər arasında qərbdə karluq və doqquz oğuz qəbilələri Türk xaqanlığına qarşı üsyan qaldırır. 710-713-cü illərdə Kül tigin karluk qəbilələrinin üsyanını yatırmaqla məşğul olur. 714-cü ildə Kül tigin doqquz oğuz qəbilə ittifaqına daxil olan izgillərlə döyüşür. Türk ordusu 714-715-ci illər arasında doqquz oğuz qəbilələrinə qarşı beş hərbi əməliyyat keçirir; 715-ci ildə doqquz oğuzlar məğlub edilir, lakin üsyan yatırılmır. Kül tiginin hərbi şücaətləri ilə əlaqədar olan bu hərbi əməliyyatları Kül tigin abidəsinin müəllifi Yollğ tigin atası Bilgə xaqanın dili ilə belə təsvir edir: «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalqın eli asi olduqda (714-cü il) izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Tanrı, yer

¹ Вах. Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh 306.

(yer-göy) qarışdığı üçün yağdı oldu. Bir ildə beş yol döyüşdük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşünü nizədən keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşünü nizədən keçirdi, doqquz döyüşünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, nizədən keçirdi. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaq qoşununu (avanqardını) Kül tigin qovub tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşünü nizədən gedirdi. Şəhərə girmədi. O qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağdı ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşünü nizədən keçirdi, ordanı vermədi» (KT şm 3-9). Deməli, izgil qəbilələrinin də doqquz oğuzlara aid olduğunu nəzərə alsaq (nədənsə, Bilgə xaqan izgilləri doqquz oğuzlara aid etmir), doqquz oğuzlar 714-cü ildə Köytürk xaqanlığına qarşı üsyan etmiş, üsyan 715-ci ilədək davam etmiş və bu iki ildə doqquz oğuz qəbilələri ilə türklər arasında altı döyüş baş vermişdir. Kül tigin abidəsindən gətirdiyimiz parçanın son cümləsindən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, doqquz oğuzların üsyanı o qədər güclü olmuşdur ki, onlar hətta xaqan ordasına hücum etmişlər.

716-cı ildə bayırku qəbiləsinin başçısı Uluğ İrkin türk xaqanlığına qarşı üsyan qaldırır və xaqan ordasına qoşun çəkir. 703-706-cı illər arasında bayırku qəbilələrinin üsyanına da Uluğ İrkin başçılıq etmişdi: «...Yer Bayırku sərkərdəsi Uluğ İrkin yağdı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarğun gölündə məğlub etdik. Uluğ İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi» (KT ş 34). Görünür, o vaxt Uluğ İrkin Çinə qaçmış imiş. Bayırku qəbiləsinin üsyanını, ehtimal ki, Çin diplomatiyası hazırlamışdı. Çin salnaməçisi nahaq yerə yazmır ki, Fudifu Tan sülaləsinə kömək edərək, Moçjoya qarşı getdi və onu öldürdü. Kapağan xaqan bayırku qəbiləsinə qarşı hərbi yürüşə özü rəhbərlik edir. Türklər Tola çayı sahilində bayırku qoşunu ilə qarşılaşır və tam qələbə

çalrlar. Lakin Kapağan xaqan ordaya qayıdarkən pusquya düşür və öldürülür.

Cənuba köçən uyğurlar çinlilərlə uyuşmurdular. Onlar üçün ən yaxşı şərait yaradılsa da Çin çinovnikləri uyğurlara qarşı intriqaalar təşkil etməkdən çəkinmirdilər. Van Gün-ço adlı bir çinli çinovnik uyğurların başçı Çen-tsunla sözləşir. Bir qədər sonra Van Gün-çonu Xəsi əyalətinə vali təyin edirlər. Onda vali paytaxta xəbər göndərir ki, Çen-tsun imperiyadan ayrılmaq istəyir. Çen-tsunu sürgün edirlər. Uyğurlar bundan bərk qəzəblənir. Elə bu vaxt Çinlə Tibet arasında müharibə baş verir. Xəsi valisi Van Gün-ço hərbi səfərə yollanır. Uyğurların sürgün edilmiş rəhbərinin oğlu Xoşu xalqı toplayır, atasının intiqamını almaq üçün pusqu düzəldir və Van Gün-çonu öldürür. Üsyan edən uyğurlar Çindən Kuçaya gedən karvan yolunu kəsirlər; Ansi torpaqlarından paytaxta xərac göndərmək mümkün olmur. Çin qoşunları ilə uyğurlar arasında tez-tez silahlı toqquşmalar baş verir. Müəyyən müddət keçəndən sonra Xoşu öz xalqı ilə Xəsi əyalətindən şimala köçür və yenidən türklərə tabe olur, lakin bir azdan vəfat edir. Onun oğlu Quli Pəylo uyğurların rəhbəri seçilir.

Bu hadisələrin uyğurlar üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Əvvəllər doqquz oğuz qəbilə ittifaqı zəif bağlarla bir-birinə bağlanan doqquz qəbilədən ibarət idi. Cənuba yalnız dörd qəbilə – xoyxu (uyğur), kibi, sıqə (izgil) və hun qəbilələri köçmüşdü. Sonra tonra və baysi (basmıl) qəbilələri də onlara qoşulmuşdu. Yarım əsr sonra Alaşan və Nənşan dağlarının ətəklərindən Xalxaya monolit xalq – uyğurlar qayıdırdı. Ehtiyac – daimi müharibələr, təqiblər, adət-ənənəni, dini, mədəniyyəti yad təsirdən qorumaq qayğıları qəbilələr arasındakı soyuqluğu aradan qaldırmış və onları vahid bir xalq şəklində birləşdirmişdi.

Uyğur mədəniyyəti Çin və Tibet mədəniyyətindən fərqləndiyi kimi, türk mədəniyyətindən də fərqlənirdi, uyğurlarla türklərin psixologiyası da fərqli idi. Türklər Çin əleyhinə üsyana öz iş-güclərini tabğaclara verməmək, yeni azadlıq üçün qalxmışdılar, uyğurlar isə öz rəhbərlərinin intiqamını almaq üçün üsyan etmişdilər. İstər dildəki, istərsə mədəniyyət və psixologiyadakı bu kiçik fərqlər bir yere toplandıqda böyük fərqə çevrilir və bu iki xalqı bir-birindən ayırırdı.

Göytürklərin uyğurlar üzərindəki hakimiyyəti yarım əsrdən çox çəkir (688-741). Uyğurların rəhbəri atasından (atası

türk təbəəliyi qəbul etmişdi) irsi olaraq şad rütbəsi alır və 742-ci ildə doqquz oğuz xalqını birləşdirir. Elə həmin il onun başçılığı ilə uyğur, basmil və karluk qəbilələri göytürklərə qarşı üsyan qaldırır. Üsyançılar tam qələbə qazanırlar. Basmılların rəhbəri xaqan, uyğurların rəhbəri şərqi, karlukların eltəbəri qərbi yabğu elan edilir. Göytürklər xaincəsinə öldürülmüş Pan Külün oğlu Ozmış tiginin xaqan seçirlər. Lakin artıq gec idi. Ozmış xaqan məğlub olur, lakin Çinə getmək haqqında Çin imperatorunun təklifini rədd edir. 744-cü ildə basmıllar Ozmış tiginin tutub edam edirlər. Qəribə burasıdır ki, Ozmış tiginin tutulması və edamını Quli Peylodan sonra uyğur xaqanı olmuş Moyun çor öz xidməti hesab edir: «Ozmış tigin xan olmuş. Qoyun ilində (743) qoşunla yürüdüm. İkinci döyüşü ən ilk ayın altısında hücum etdim. Ozmış tiginin tutdum. Xanımımı onda aldım» (MÇ 9-10). Türklərin bir hissəsi Ozmış tiginin qardaşı Bayməy xaqan Kulun bəyin rəhbərliyi altında mübarizəni davam etdirir. Bu zaman üsyançılar arasında ikitirəlik baş verir. Uyğurların başçısı Quli Pəylo basmıllara hücum edib onları darmadağın edir, basmılların xaqanı Sede İşi xaqanın başını kəsir, Çin paytaxtı Çanan şəhərinə göndərib xahiş edir ki, imperator onun Kutluğ Bilgə Kül çor rütbəsinə qəbul etsin. Basmılların bir hissəsi Beşbalıq (Beytin) şəhərinə qaçır, oradan Çinə gedir, digər hissəsi uyğurlara qarışır. Baymey xaqan bu ikitirəlikdən istifadə etməyə çalışır. Lakin tezliklə uyğurların və karlukların birləşmiş qüvvələri türkləri həmişəlik darmadağın edir. Kutluğ Bilgə Kül çor xaqan Baymey xaqanın başını Çanana göndərir və özünü imperatorun vassalı elan edir.

Uyğurlar türkləri bütün çöl boyu, qurd ovlayan kimi, tutub qırırlar. Bilgə xaqanın dul qalmış arvadı Po bəy (Pofu, Tonyukukun qızıdır) sağ qalmış türkləri başına yığıb Çinə aparır; o, adamlarını xilas edir, amma xalqı məhv edir, çünki göytürklər Çində qısa bir zaman ərzində çinliləşirlər.

Düşmənləri əldən çıxan uyğurlar bütün qəzəblərini göytürk Orxon-Yenisey abidələrinə tökürlər: onlar türk bahadırları üçün qoyulmuş bütün heykəllərin başlarını sındırır. Kül tiginin heykəlini isə çiling-çiling edirlər. Uyğurların məqsədi bu idi ki, türk eli və onunla əlaqədar olan hər şeyi məhv etsinlər, onun bərpasına imkan verməsinlər, ümumiyyətlə, türkləri xalqın yaddaşından birdəfəlik silsinlər.

Uyğurlar öz dövlətini göytürklərdən fərqli prinsiplərlə qururlar. Doqquz tayfa oğuz xalqını (bodununu) təşkil edirdi, bu

qəbilə qəbilələr ittifaqında aparıcı qüvvə idi, lakin hakim qüvvə deyildi. Uyğurlar basmıl və şərqi türkləri tabe etdikdə onları kölə vəziyyətinə salmadılar, özlərinə bərabər adam kimi qəbul etdilər. Digər altı telə qəbiləsi – buğu, hun bayırku, tonra, izgil və kibi qəbilələri də vəzifə və hüquqca doqquz oğuzlara bərabər tutuldu. Sonralar uyğurlar basmıl və karluk qəbilələrini də tabe etdikdə qəbilələrin sayı on birə çatdı, hər qəbilə aymak adı altında bir qubernatorluq təşkil edirdi. Beləliklə, uyğur torpaqlarında on bir qubernatorluq yaradıldı.

Uyğur xaqanının qərargahı (ordası) Ötükən (Xanqay) dağları ilə Orxon çayı arasında idi. Dövlətin sərhədləri şərqdə qərbi Mancuriyanı, qərbdə Cuncuriyanı əhatə edirdi. Uyğurlarla karluklar arasındakı sərhəd 745-ci il toqquşmasından sonra müəyyənləşdirilmişdi. Göytürklər məğlub edildikdən sonra karluklar türgişlərlə ittifaqa girib uyğurlara qarşı yürüş etmiş, lakin məğlub olmuşdular. Bunun nəticəsində Qara İrtış çayı sahilində yaşayan karluklar Uyğur xaqanlığının tərkibinə daxil olmuşdular. Kutluğ Bilgə Kül xaqan öz torpaqlarını şərqdə Şivəyə, qərbdə Altay dağlarına qədər genişləndirir, dövlətin sərhədlərini cənubda Qobi səhrasına çatdırır, başqa sözlə desək, nə vaxtsa hunların hakimiyyəti altında olan bütün torpaqları tutur.

Uyğurlar Qobi səhrasından qərbə olan çölü Çin imperiyası üçün saxlamışdılar. Sonralar xaqanlığın sərhədləri şimal-qərbə doğru genişləndirilmişdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, uyğurlar ərazi işğalına meyl etmirdilər. Uyğur xaqanlığı qəbilələr konfederasiyasından təşkil edilmişdi, bu da xaqana müharibələr aparmaq üçün qoşun yığmağa imkan vermirdi. Digər tərəfdən, qəbilələr göytürklər dövründəki fasiləsiz müharibələrdən cana doymuşdular. Bütün bunlar uyğurların sülh siyasəti yeritməsinə səbəb olurdu. Moyun çorun atası Uyğur xaqanlığının banisi Kutluğ Bilgə Kül xaqan (Çin dilində: Quli Rəylo) hətta özünü Çin imperatorunun vassalı elan etmişdi. 747-ci ildə xaqanlıq taxtına oturan Moyun çor Qələ xan da bu siyasəti davam etdirirdi.

Qəribədir ki, taxta qanuni varis olan şahzadənin, şad Moyun çorun oturması nədənsə xalqın narazılığına səbəb oldu. Moyun çor şərəfinə qoyulmuş abidədə bu haqda deyilir: «Qara xalq mənə sadıq idi, amma bəylər Tay Bilgə tutuku xaqan elan etdilər. Mən qoşun yığıb ona qarşı yürüş etdim... nizədən keçirdim, qalib gəldim, tutdum» (MÇ 12-13). Lakin elə Moyun

çorun özünün dediyi bu sözlərdən xalqın onun tərəfində olmadığı aydın olur: «Tay Bilgə tutuk alçaqlıq etdiyi üçün, bir-iki adlı (məşhur) adam alçaqlıq etdiyi üçün, qara camaatım, öldün, sona yetdin, yenə tabe ol, ölməməli, sona yetməməlisən, - dedim. Yenə işini, gücünü (əməyini) ver, - dedim. İki ay güddüm (gözlədim), gəlmədi. Səkkizinci ayın birində: - Qoşun yürüdün, - dedim». (MÇ 17). Kıtay və tatar qəbilələri də üsyançılara qoşuldu. Moyun çoru təkəcə atasının drujinası müdafiə edirdi, lakin atasının bir sıra əyanları yeni xaqanın hakimiyyətini qəbul etmədi. Bükəgükdə iki günlük döyüşdə Moyun çor kıtay və tatarları dağıdır və öz qəbiləsini tabe edir: «... onda Bükəgükə çatdım. Gecə günəş batanda döyüşdüm. Orada nizədən keçirtdim, qalib gəldim. Gündüz qaçmış, gecə toplaşmışlar. Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı. Ayın ikisində gün doğanda döyüşdüm» (MÇ 13). Xaqan əyanları cəzalandırır, qara camaatı isə bağışlayır: «Günahkar adlıları (rəhbərləri)... tanrı əlimə verdi. Qara sadə xalqı qırmadım, evini, sarayını, ilxısını qarət etmədim. Cəzalandırmadım, yaşamağa qoydum. Öz xalqım dedim, ardımca gəlin, dedim, qoyub qaçdı, gəlmədi» (MÇ 14). Xaqan ordaya qayıdan kimi üsyan yenidən başlandı; üsyançılar yenə də kıtay və tatarları köməyə çağırıldı, lakin bu sonuncular köməyə iki ay gecikdilər. Xaqan öz rəiyyətini tabe etdi və əyanları ciddi cəzalandırdı. Uyğur qoşunu kıtay və tatabılarla Selenqa çayının şimal-qərbində toqquşdu. Uyğurlar düşmənlərini sıxışdırdılar. Geri çəkilənlər yolda iki yerə ayrıldılar: kıtaylar tələfat vermədən çıxıb getdilər, tatarlar isə Keyrə başı və Üç Birküdə ağır məğlubiyətə uğradılar, qoşunun yarısı əsir düşdü: «Bayraq qaldırıb səfərə çıxan zaman süvari kəşfiyyat döyüşçüsü gəldi: - Yağı gəlir, - dedi. Yağının başı (avanqardı) çapa-çapa gəldi. Səkkizinci ayın ikisində Açıq Altır gölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm. Orada qalib gəldim. Orada təqib edərək yürüdüm. Həmin ayın on beşində Keyrə başında, Üç Birküdə tatarlarla möhkəm toqquşdum. Xalqın yarısı tabe oldu, xalqın yarısı... kıtayların tabeliyinə girdi» (MÇ 17-19).

Vətəndaş müharibəsinə qələbə ilə bitirdikdən sonra Moyun çor, göytürklər kimi, ətraf qəbilələri özünə tabe etmək siyasəti yeritməyə başlayır. 750-ci ildə o, Kem (Yenisey) çayının yuxarı axarında yaşayan çik qəbilələrini tabe edir: «Bundan sonra bars ilində (750) çiklərə qarşı yürüdüm. İkinci ayın on dördündə Kemdə (Yenisey çayında) toqquşdum. Həmin

il ...çiklər, tabe oldu» (MÇ 19-20). Elə həmin ilin payızında Mancuriyanın şimal-qərbində yaşayan tatarlar uyğurlara tabe olmağa məcbur olur: «Yayı orada yayladım... Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüdüm, tatarları çağırdım» (MÇ 20). 751-ci ildə şimal-qərbdə yaşayan hansı bir qəbilə isə (Moyun çor şərəfinə qoyulmuş abidənin mətnində qəbilənin adı olan yer silinmişdir) çik və qırğızlara qarşı çıxır: «Dovşan ilinin (751) beşinci ayınatək. Ötükən başı orada... başı orada İduk başdan qərbdə Yabaş Tokuş civarında orada yayladım, sarayı orada yaratdırdım, hasarı orada toxutdurdum, min illik, on min günlük yazımı, biliyimi orada yastı daşa yaratdırdım. Doqquz oğuz... bəyləri gəldi. Qəbilə yenə yaramadan yağlı olmuş Örün Bəydə, Qara Bulukda onlar oturur (yaşayır). Qırğızlara tərəf adam göndərmiş. – Siz üsyan edin, çikləri üsyana qaldırım, - demiş. Mən üsyan etdim, - demiş. – Gör, sərbəst qal, meşədə toplaşaq, - demiş. – Ötükən..., - demiş, ayın on doqquzunda qoşun yürütdüm. Tutukun başçılığı ilə çiklərə qarşı min nəfərlik dəstə göndərdim, müttəfiqi olan yerə qarşı az döyüşçü göndərdim. – Bax, - dedim, - qırğız xanı Kögmən içində ...evin-də, sarayında yaşayır, süvari dəstələrini müttəfiqlərinin yanına göndərmiş. Süvari dəstəsini mənim döyüşçülərim basmış, dil tutmuş» (MÇ 20-24). Əsas təhlükə bu idi ki, karluklar da çik və qırğızları müdafiə etmək üçün qalxmağa hazırlaşmışdılar. Lakin onlar gecikirlər: «Müttəfiqinə adam gəldi. – Karluklar müttəfiqlərinin yanına gəlmədi, - dedi. Adamları ilə qoşunu karluklara qarşı... İrtiş çayını Arkar başının tuşunda Er Kamış altında salla keçdim. On birinci ayın on səkkizində qarşılıdım. Bolçu çayında üç karluku orada dağıtdım» (MÇ 25-26). Moyun çor min nəfərlik ordu ilə çiklərə hücum edib onları itaətə gətirir: «Çik xalqını minliyəm (ahım) sürərək gətirdi» (MÇ 26). Uyğurların ayrıhqdə fəaliyyət göstərən dəstələri qırğızların pərakəndə şəkildə basqınlar edən süvari dəstələrini qovur, uyğurların xaqan tərəfindən başçılıq edilən əsas qüvvələri Qara İrtiş çayını sallarda keçərək Bolçu (Urunqu) çayı sahilində karlukları məğlubiyyətə uğradır. Bununla da müharibə bitir, çünki qaynaqlarda üsyan qaldırmaq təşəbbüsü irəli sürən naməlum qəbilənin məhv edildiyi göstərilir. Mən hadisələrin bu cür bitməsinə inanmıram. Ola bilməz ki, çik, qırğız və karluk qəbilələrini üsyana təhrik edən naməlum qəbilə özü üsyanda iştirak etməsin. O da ola bilməz ki, uyğurlar üsyanın digər iştirakçılarını cəzalandırırlar, əsas qüvvə olan təşkilatçı

qəbiləyə toxunmasınlar. Nəhayət, Moyun çor abidəsinin mətninə diqqət yetirsek, görərik ki, müəllif birinci olaraq karluklara qarşı müharibəyə başladığını, üç karlukı dağıtdığını yazır. Çikləri isə xaqan özü yox, onun min nəfərlik bir alayı «sürərək gətirir», abidənin mətnində qırğızlarla müharibədən söhbət belə getmir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çik və qırğızları naməlum bir qəbilə yox, məhz karluklar uyğurlara qarşı üsyana təhrik etmişlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, karluk qəbilələri uyğur qəbilələrindən şimal-qərbdə yaşayırdılar.

752-ci ildə müharibə yenidən başlanır. Bu dəfə uyğurların əleyhinə basmil, türgiş və üç iduk (üç müqəddəs¹) qəbilələri ittifaq bağlayır. Döyüş Uyğurustanın lap mərkəzində – Ötükən (Xanqay) meşəli dağlarında baş verir. Uyğurlar müttəfiqləri məğlub edir, karluk və türgişlərin bütün əmlakını əlindən alır: «Tayğun gölü sahilində topladım. Avanaqard dəstəni oraya göndərdim. Adamlar gəldi. Qara Yotalıq çayını keçib onları təqib edən düşməni gətirdilər. Mən onlara doğru yürüdüm. ...Karluklara qarşı adam göndərmiş. – Üsyan edin, - demiş. – Daxildə mən iğtişaş salım, - demiş. – Bayırdan... toplasaq, - demiş. Basmillar yağı olub evimə getdi. Onları tabe etmədim. Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar,... ..türgiş... Ötükəndə mən... başı orada toqquşdum. Beşinci ayın iyirmi altısında döyüşdüm, orada qalib gəldim. İcüy çayını keçərək gün doğanda qalib gəldim. Ondan ötrü türgişin, karlukun malını alaraq, evini dağıdaraq getmiş, evimə qayıtmış... ..səkkizinci ay mən təqib edərək yürüdüm. Evimi Ərsəgündə Yula gölün sahilində qoydum. Orda çatdım. Basmilları qoyub... inci ayın iyirmi birində karlukları... Yorğa Yarışda qoşununu orada nizədən keçirtdim» (MÇ 27-31). Bu vaxtdan başlayaraq üç idukdan (üç müqəddəsdən) qaynaqlarda daha söhbət getmir. Qaynaqların yazdığına görə, bu dəfə onlar məhv edilmişdi. Mən bu fikirdəyəm ki, bu zamandan başlayaraq qaynaqlarda mifik (əfsanəvi) üç iduk qəbiləsi haqqında söhbət gedə də bilməzdi. Məndə verilmiş «üç iduk» ifadəsi yalnız tatarlara aid ola bilər. Elə həmin məndə bir qədər aşağıda üç iduk tatar «üç müqəddəs

¹ L.N.Qumilev belə hesab edir ki, üç iduk etnik ad deyildir, xristian icmasıdır, onlar Troitsaya tapınırdılar. Güman ki, 751-ci il üsyanını da dinsiz xaqana qarşı onlar təşkil etmişlər (bax: «Древние тюрки», səh. 378). Onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Moyun Çor abidəsində tatar etnonimindən əvvəl «iduk» sözü işlənir.

tatar» ifadəsi vardır və Moyun Çor həmin tatarlarla döyüşüb onlara qalib gəlir. Buna görə də 752-ci il müharibəsində basmıl, türgiş və üç tatarların ittifaq bağladığını böyük əminliklə söyləmək olar.

Moyun Çor abidəsi 31-ci sətirdən başlayaraq bərk zədələnmişdir: yazıların əksər hissəsi dağılmışdır. Qırıq-qırıq ifadələrdən məlum olur ki, 753-cü ildə basmıllar (Moyun Çor abidəsində «oğuzlar» yazılmışdır) və karluklar mərkəzi hökumətə qarşı qalxır, adı göstərilməyən hansısa türklər də onlara qoşulur. Adətən, uyğur abidələrində, xüsusən göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrində türk sözü işlənirsə, deməli, göytürk qəbilələri nəzərdə tutulur, qalan bütün türk qəbilələri öz adı ilə təqdim edilir. Deməli, burada adı çəkilən türklər yalnız göytürklərin qalıqları ola bilərdi. Müharibə iki il çəkir və 755-ci ildə uyğurların tam qələbəsi ilə bitir: «Orada oturub basmıllar, karluklar məhv oldu. Qoyun ilində (755)... yayladım» (MÇ 41-42). Karluklardan sağ qalanları türgişlərə qarışır: «Karlukların diri qalanı gedərək türgişlərin elinə gəldi» (MÇ 40). Bundan sonra kıtayların könüllü surətdə uyğurlara tabe olması Uyğur xaqanlığının şərq sərhədlərini möhkəmlədir. Şimalda isə qırğızlar 758-ci ilədək müqavimət göstərirlər, lakin məğlub olduqdan sonra uyğurlara tabe olurlar. Qırğızların başçısı uyğur xaqanından Bilgə Ton erkin rütbəsi alır. Beləliklə, uyğurların şərqə, qərbə və şimala ekspansiyası təbii sərhədlərə çatdığı üçün bitir.

Uyğurlar özləri birləşdirilmiş qəbilələri «qonaqlar» adlandırırlar. Uyğur dövləti konfederasiya təşkil edirdi. Doqquz oğuzlar, yəni uyğurlar federasiyada hakim qəbilə hesab edilirdi. Basmıllar və şərq karluklar, habelə altı telə qəbiləsi (buğu, hun, bayırku, izgil, tonra və kibi) tərkibə daxil edilən qəbilələr sayılırdı; bu qəbilələr uyğurlarla bərabərhüquqlu hesab edilirdi. Bunlardan başqa, federasiyaya bir neçə tabe edilmiş qəbilə də daxil idi. Tabe edilmiş qəbilələr doqquz oğuz qəbiləsindən çıxmış və xaqan ailəsi hesab edilən Yağlakar tayfasına xərac verirdi. Uyğur qəbilə ittifaqına, daha doğrusu, uyğur konfederativ dövlətinə daxil olan qəbilələr doqquz oğuzlar, hətta basmıl və karluklarla müqayisədə belə, böyük imtiyazlara malik idi. Çün tarixçisi yazır ki, «bu zamanlar haqqında danışdıgımız iki yad qəbilə (basmıl və karluk) döyüşlərdə

həmişə qabaqda gedirdi»¹. Heç də təsadüfi deyildir ki, Moyun Çor abidəsində basmıl və karluk qəbilələrinin uyğurlara qarşı qaldırdığı bir neçə üsyandan söhbət gedir. Bu üç qəbilə bərabərhüquqlu olsa idi, basmıl və karluk qəbilələri uyğurlara qarşı qalxmazdı. Doqquz qəbilədən başqa uyğurlar konfederasiyaya daxil olmayan bir sıra qəbilələrlə də sıx münasibətdə idilər, lakin bu qəbilələr (Nonnı çayı sahilində kıtaylar, Amur çayı sahilində tatarlar, onlardan cənubda tatabı və qara-kibilər, Zabaykalyədə dolemanlar, uyğurlardan şimalda qırğızlar və s.) öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamışdılar və hərdən bu qəbilələrdən bu və ya digəri ilə uyğurlar arasında hərbi toqquşmalar baş verirdi. Uyğurstanın şimal-şərqində yaşayan kıtaylar Çinlə qədimdən düşmən olduqları üçün uyğurlarla ittifaqa girməyə məcbur idilər, lakin tez-tez uyğurların sərhədlərinə basqınlar edirdilər. Tatabı və qara-kibilər haqqında da eyni sözləri demək olar. Qırğızların məsələsi bir az mürəkkəbdir. 711-ci ildə Kapağan xaqanın ordusu tərəfindən məğlub ediləndən sonra Qırğız xaqanlığı, qırğız qəbilələri parçalanmış və bir neçə qəbilə əmələ gətirmişdi, hətta qaynaqlar bu qəbilələrin adlarını fərqli transkripsiyada verir. Buna görə də nə vaxtsa qüdrətli olan qırğız qəbiləsi parçalanmadan sonra zəifləmiş və uyğurlar üçün yüngül qənimətə çevrilmişdi. Qırğızlar uyğurlara samur dərindən (xəzindən) xərac verirdilər. Qırğızlardan başqa Cənubi Sibirdə bir neçə böyük qəbilə də (yeddi yedre və kuçuqur qəbilələri) yaşayırdı; bunlar uyğurlarla daim müharibə aparırdılar.

Tibet coğrafiyaşünası Altay dağlarında və ondan cənubda iki qəbilə yerləşdirir. Onun yazdığına görə, bu qəbilələrdən biri o qədər qapalı ölkədə yaşayır ki, karluklar oraya daxil ola bilmir. Bu qəbilənin başçısının titulu İki il kur erkin, yəni İki el birləşməsinin erkinidir. Ehtimal ki, bu iki qəbilə birləşməsi məğlub edilmiş göytürklərin qalıqlarıdır; onlar tarixlərini «yada salmış», vaxtilə siyənbilər tərəfindən məğlub edildikdən sonra Altay dağlarında gizlənmiş ulu babalarının vətəninə pənah gətirmişlər. Onlar qədim adətlərinə uyğun olaraq tölis – tarduş sistemini (iki qəbilənin birləşməsindən yaranan qəbilə ittifaqı) yaratmışlar. İkinci xalqı Tibet coğrafiyaşünası ibilkur adlandırır. Bunlar türk Külüg Kül çor nəslindən törəyən çumuqanlardır. Çumuqanlar, karluk və türgiş kimi, iki qüdrətli qəbilənin

¹ Н.Я.Бичурин. Адı çəkilən əsəri, səh. 308.

arasında (coğrafi baxımdan) yaşamalarına baxmayaraq, VIII əsrin ortalarında öz müstəqilliyini saxlamış yeganə Çü qəbiləsidir. Bu qəbilənin torpaqları Tarbağatayın qərb tərəfində yerləşirdi. Ərəb tarixçilərindən Qardizi həmin dövrdə bu yerlərdə kimakların yaşadığını göstərir. Deməli, Çin-Tibet qaynaqlarındakı ibilkur-çumuqan qəbiləsi ilə ərəb mənbələrindəki kimak qəbiləsi eynidir. Cünqariyada basmıl və karluk qəbilələrindən başqa, elm aləmində az tanınan bayırku qəbiləsi də yaşayırdı. Bayırku qəbiləsi Göytürk xaqanlığının ilk illərində böyük və çoxsaylı türk qəbilələrindən biri idi. Lakin sonralar Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində türklərə qarşı qiyam qaldırdığı üçün türklər tərəfindən qəddarcasına qırılmışdı (716-cı il). Daha sonra 747-ci ildə bayırku qəbiləsi basmıllarla birlikdə uyuğurlara qarşı üsyanda iştirak etdiyi üçün yenə də qırılmışdı. Haqqında söhbət gedən vaxtda, yəni VIII yüzilliyin ikinci yarısının əvvəllərində basmıllar karluklarla birlikdə uyuğur konfederasiyasının əsasını təşkil edirdilər. Görünür, Cünqariyada yaşayan basmıllar 747-ci ildə uyuğurlara qarşı vuruşmuş qəbilənin sağ qalmış və qaçmış hissəsidir. Cünqariyada yaşayan ikinci qəbilə oğrak qəbiləsidir. Oğraklar hələ bizim eradan əvvəl I əsrdə Cünqariyada uqe adı ilə yaşayan qəbilədir. Onlar türگیşlərdən şərqdə yaşayırdılar. Elə burada yaşayan türگیşlər də uyuğurların müttəfiqi idilər. Ərəblər tərəfindən sıxışdırılan türگیşlər uyuğurlarla ittifaqa girməyə məcbur idilər. Türگیşlərdən qərbdə artıq uyuğurların düşmənləri – Avropa mənbələrində peçeneq adlandırılan kəngərlər (göytürk Orxon-Yenisey abidələrində: kənəres) və Tibet qaynaqlarında «kara yuntlık», yəni qara ilxılı yaxud qara atlı adlanan qəbilə yaşayırdı. Ser Cerard Klauson bu qəbilənin məskunlaşdığı yeri Uruşan və Fərqanə də lokallaşdırır. L.N.Qumilev qeyd edir ki, həmin vaxt bu ərazidə yalnız türگیşlər yaşamışlar. Deməli, qara atlılar və türگیşlər eyni qəbilədir¹. Güman ki, bu həmin türگیşlərdir ki, könüllü surətdə uyuğurlara tabe olmamışdılar.

759-cu ilin yayında uyuğur hökmdarı Moyun Çor xaqan vəfat edir. Xaqanın böyük oğlu, taxt-tacın vəliəhdi hansı bir günaha görə işə edam edilmişdi. Buna görə də uyuğur taxtına xaqanın ikinci oğlu Bögü İtigən xaqan (Çin dilində: Məuyuy İdiqanxan) çıxır. Bögü İtigən xaqan məşhur Çin sərkərdəsi Puqu Xuay-ənin kürəkəni idi, onun qızı ilə evlənmişdi. Bu vaxt Çində

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, сөһ. 381.

vətəndaş müharibəsi gedirdi: üsyan etmiş bir qrup hərbi sərkərdə (əvvəllər üsyana An Luşan başçılıq edirdi, sonra Şi Simin üsyançıların rəhbəri olur; üsyançılar hətta Çinin hər iki paytaxtını – Çanan və Loyan şəhərlərini də ələ keçirmişdilər) öz orduları ilə Puqu Xuay-ənin rəhbərlik etdiyi imperator ordusu ilə müvəffəqiyyətlə vuruşurdu. Hələ Moyun çorun hakimiyyəti illərində uyğurlar həm imperator ordusunun tərkibində (Puqu Xuay-ənin ordusunda), həm də sərbəst dəstə şəklində imperator ordusu tərəfində üsyançılara qarşı vuruşurdular, özü də müvəffəqiyyətlə vuruşurdular. Məsələn, 757-ci ildə sərbəst uyğur dəstəsi Nanşan dağlarının cənub yamaclarında fəaliyyət göstərən üsyançı dəstələrini məhv etmək əmri alır. Uyğurlar bu tapşırığı yerinə yetirir və yenə şimala qaydır. O vaxt burada Qo Tszi-inin sərkərdəliyi altında imperator ordusu üsyançılara qarşı vuruşurdu. Üsyançılar bu ordunu bərk sıxışdırırdı. Bunu eşidən uyğurlar üsyançıların arxasına keçir və gözlənilmədən onlara zərbə vururlar. Üsyançılar Loyan şəhərini tərk edib çayının o tərəfinə çəkilirlər. Bundan sonra uyğurlar talana başlayırlar. Onlar iki monastırı yandırır, 10 min adam öldürürlər. Yalnız qocalar uyğurların başçısına 10 min top ipək parça gətirdikdən sonra uyğurlar Çini tərk edib gedirlər.

758-ci ildə uyğurlar qırğızları tabe etməklə məşğul olduqları üçün Çinin işlərinə qarışmırlar.

759-cu ildə Bögü İtgen xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra düz iki il üsyançılara qarşı üzücü müharibə aparan qayınatası Puqu Xuay-ənə kömək etmir. 761-ci ildə üsyançıların başçısı Şi Simin qəsdçilər tərəfindən öldürülür. Onun böyük oğlu Şi Çao-i üsyançılara rəhbərlik etməyə başlayır. Həmin vaxta Çin imperatoru da ölür. Şi Çao-i uyğur xaqanına təklif edir ki, imperatorun ölümündən istifadə edərək xəzinənin dəfinəsini və tacı götürsün, torpağı və xalqı onun üçün saxlasın. 762-ci ilin səkkizinci ayında Çin sarayından da elçi gəlir. Elçi xəbər verir ki, yeni imperator Daytszun Çin taxtına çıxmışdır. Bu həmin Daytszun idi ki, 575-ci ildə uyğurlarla birlikdə üsyançıları darmadağın etmişdi¹.

762-ci ilin payızında uyğur ordusu cənub istiqamətində səfərə çıxır, lakin heç kim bilmir ki, bu ordu kimə qarşı – üsyançılara yaxud imperator ordusuna qarşı vuruşmağa gedir. İmperator sarayına məxfi xəbər çatır ki, 100 minlik uyğur

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 316-317.

qoşunu sərhədi keçmişdir. Bu xəbər çinliləri dəhşətə gətirir. İmperator əyanlardan birini (İo Tszi-mao) uyğur ordusuna göndərir. Çin əyanı imperatora məxfi xəbər göndərir ki, uyğur ordusu 4 minlik zərbə 10 minlik köməkçi əsgərdən ibarətdir, və bunlar özləri ilə 40 min at aparırlar. Əyan onu da xəbər verir ki, xaqan və onun xanımı da ordudadır. İmperator Puqu Xuay-əne əmr edir ki, uyğurlarla görüşsün. Puqu Xuay-ən kürəkənini razı salır ki, qoşununu üsyançılara qarşı çevirsin. Xaqan təklif edilən bir neçə marşrutu rədd edir və Şançjou istiqamətində hərəkət etmək haqqındakı planı qəbul edir. 762-ci ildə Şançjouda imperator ordusu ilə xaqan ordusu birləşir. İmperator ordusuna Çin imperatorunun vəliəhdi komandanlıq edirdi.

Xaqan özünü hətta Çin taxt-tacının vəliəhdi ilə də diktator kimi aparır. Çin vəliəhdi uyğur adəti ilə xaqana təzim etməkdən imtina etdikdə o, iki Çin əyanını öluncəyədək döydürür. Bunu Çin salnaməçisi belə təsvir edir: «Bu zaman xan Şançjou şəhərinin şimalında səngərdə durmuşdu. Knyaz onunla görüşə getdi. Xan onu məzəmmətlədi ki, onun qarşısında mimika etmir. Tszi-Mao dedi ki, knyaz imperatorun doğma nəvəsidir. Hər iki imperator bu dünyadan köçmüşdür və adətə görə mimika eləmək lazım deyildir. Uyğurlar deyirdilər, xan Göy Oğlunun kiçik qardaşı, knyazın isə əmisidir; mümkündürmü ki, onun mimika etməməsinə yol verilsin? Ali rəhbər, Tszi-mao etiraz etdi. Orta dövlətdə hökmdarlıq edən Tan sülaləsinin vəliəhdidir: o, xanın qarşısında mimika etməlidirmi? Xan onların fikirlərini dəyişməyin qeyri-mümkünlüyünü görərək (İo) Tszi-maonu çıxarmağı əmr etdi, əyanlardan Vəy Şao-xua və Bəy Küyə yüz çubuq vurdurdu ki, bundan da onların hər ikisi elə həmin gecə öldü. Knyaz öz düşərgəsinə qayıtdı. Knyazın təhqir edildiyini gören imperator ordusu birləşmiş qüvvələrlə uyğur ordusunu qırmaq istədi. Lakin knyaz onları saxladı, çünki daxili qarışıqlıq hələ aradan qaldırılmamışdı»¹. Bundan sonra birləşmiş Çin-uyğur ordusu 762-ci ildə Puqu Xuay-ənin və şərq şadın sərkərdəliyi altında üsyançıları darmadağın edir. Xaqan Sarı çayın cənubunda özünə düşərgə salır və üç ay orada qalır. Uyğurlar ətraf torpaqları talan edirlər. Birləşmiş Çin-uyğur qoşunları vuruşmanı davam etdirirlər. Qanmu salnaməsinin yazdığına görə, üsyançılardan 60 min nəfər öldürülür, 20 min nəfər əsir alınır. Şi Cao-i şərq paytaxtını

¹ Н.Я.Бичурин. Ады çəkilən əsəri, səh. 318.

- Loyanı tərک edib Moçjou qalasına çəkilir. 762-ci ilin 20 noyabrında Loyan azad edilir. Bu münasibətlə xaqan imperatoru təbrik edir. Moçjou qalasının komendantı Şi Çao-iyə məsləhət görür ki, qüvvə toplamaq üçün Yuçjouya getsin. Şi-Çao-i qalanı tərк edən kimi, komendant şəhəri təslim edir. Bu zaman Fanyan qalasının komendantı da şəhəri təslim edir. Şi Çao-i buraya gəldikdə şəhər onu qəbul etmir. O bir neçə köçəri süvari ilə tatabı və kıtayların yanına getmək istəyir, lakin təqib edildiyi üçün meşədə özünü asır. Beləliklə, Çində yeddi il davam edən vətəndaş müharibəsi bitir. Üsyançıların darmadağın edilməsində uyğur qoşunları xüsusi rol oynayır. Üsyan yatırıldıqdan sonra uyğur ordusu yenə də talan və soyğunçuluqla məşğul olur. Bu dəfə Çin ordusunun əsgərləri də onlara qoşulub talanlarda iştirak edir. Çin tarixçisi yazır ki, kəndlərdə bir dənə salamat daxma qalmamışdı, əhali paltar əvəzinə üstünü kağızla örtürdü¹. İmperator xaqana Qyedu Dınli Quçjo Mişi titulu verir və onu İni qyən qun Bisyə-xan titulu ilə birləşdirir.

Sonra hadisələr elə gətirir ki, Puqu Xuay-ən özü imperatora qarşı üsyan qaldırır. Burada hadisələrin gedişini izləməyə imkan yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, mənşəcə uyğur olan bu sərkərdə ömrü boyu imperatora sədaqətlə qulluq etmişdi, son müharibədə qırx altı qohumunu itirmişdi, oğlunu isə, üsyançılara əsir düşdüyü üçün, ordunun sırası qarşısında edam etmişdi, iki qızını şahzadələrin yerinə uzaq yerə ərə vermişdi, uyğur xaqanını - kürəkənini iki dəfə imperatora qarşı müharibə etməkdən çəkəndirmiş və imperatorun düşmənlərinin üzərinə göndərmiş, Çin paytaxtını iki dəfə düşmənlərdən - üsyançılardan geri almışdı. Bütün bunların əvəzində imperatorun yaxın adamları ona böğtan atmışdı. Edamdan qaçmaq üçün Puqu Xuay-ən üsyan qaldırmışdı. Onun sərkərdəliyi altında Çin qoşunlarından başqa Tibet, Toqan və uyğur qoşunlarından ibarət qüdrətli bir ordu toplanır. Lakin Çin paytaxtına hücumun ən qızgın çağında Puqu Xuay-ən qəflətən vəfat edir. Bununla da Çin impiyası xilas olur. Sərkərdənin ölməsi ilə onun yaratdığı ittifaq dağılır. Uyğurlar tibetlilərin müttəfiqlərindən düşmənlərinə çevrilirlər. Uyğur sərkərdəsi Modu Bağa Tarxan Tun çinlilərin Şofan korpusunun rəisi Bay Yuan-quanla birləşib tibetlilərin düşərgəsinə hücum edir, 50 min adamı doğrayırlar, 10 min adamı əsir tuturlar; çoxlu at,

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 319.

dəvə, öküz və qoyun qənimət ələ keçirirlər; 5 min çinli ailəni azad edirlər. 768-ci ildə uyğur xaqanın arvadı vəfat edir. 769-cu ildə imperator Puqu Xuay-ənin kiçik qızını (Puqu Xuay-ən öldükdən sonra imperator onun qızını götürüb öz qızı kimi böyütmüşdü) öz qızı kimi (xaqan məhz bu qızla evlənməyi xahiş etmişdi) uyğur xaqanına ərə verir. İmperator başqa cehizlərlə bərabər xanıma 20 min top ipək bağışlamışdı və onu şahzadəyə layiq təntənə ilə köçürmüşdü.

778-ci ildə uyğurlar gözlənilmədən Çinin daxili rayonlarına hücum edirlər, onlara qarşı göndərilən Çin qoşununu məğlub edirlər, 10 min nəfərə qədər adam öldürülür, yaxud yaralanır. Uyğurlar tələb edirlər ki, Çin hökuməti onlardan 10 min at alsın. Lakin imperator öz xalqını vergilərlə var-yoxdan çıxarmaq istəmir, 240 min top ipək verib yalnız 6 min at alır. Uyğurlara qarşı göndərilən ikinci ordu uyğurları məğlub edir. 778-ci ildə imperator vəfat edir və Dətszun Çin taxtına çıxır. Bu xəbəri uyğurlara çatdırmaq üçün xaqanın yanına elçilər göndərilir. Bu zaman xaqan bütün qoşunu ilə sərhədə getməyə hazırlaşdı, buna görə də elçiləri soyuq qarşılayırlar. Sərkərdələrdən Dunmoxə (Tun bağa) Tarxan xaqana deyir: «Tan böyük dövlətdir və bizimlə sülh münasibətindədir. Bundan əvvəl Tayyuana basqın etdik və bir neçə min qoyun apardıq, onlar da yolda öldü. İndi bütün qüvvələrimizlə uzaq müharibəyə gedirik. Lakin qələbə çalmasaq, necə qayıdacağıq»¹. Xaqan öz sərkərdəsinə qulaq asmaq istəmir. Bundan qəzəblənən Tun Bağa onun məsləhətçilərini və doqquz tayfaya mənsub 2 min uyğuru da edam edir. Özü Xə-Qu-Dulu Biqə-xan (Kat Kutluğ Bilgə xaqan) adı ilə taxta oturur. Qanmu salnaməsində bu hadisənin 780-ci ildə baş verdiyi göstərilir.

Hunlar, türklər və qədim monqollar «Əbədi göyü» həyatın mənəbəyi, tanrı sayır, ona sitayiş edirdilər. Qədim uyğurlar ilk dövrlərdə öz sələfləri və qonşuları kimi, «kök tanrıya» sitayiş edirdilər, lakin Bögü İtigən xaqanın dövründə onlar manixey (mani) dinini qəbul etdilər. Uyğur xristianları vətəndaş müharibəsi dövründə xaqanın əleyhdarları cəbhəsində olmaqda böyük səhv etmişdilər. Moyun çor özü köhnə dinə biət edirdi. Manixeylik ondan sonra qəbul edilmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, uyğurlar manixey (Mani) dinini qəbul etməzdən əvvəl buddizm (Burhan, Budda) dininə biət edirdilər.

¹ Н.Я.Бичурин. Ады чəkilən əsəri, səh. 323.

Görünür, uyğurlar buddizmlə VII yüzillikdə tanış olmuşlar. Mənbələrdə bir uyğur bəyinin ləqəbinin Pu-sa olduğu göstərilir. Pu-sa bodisavt sözünün türk variantıdır. Bodisavt buddizm dinində nə isə bir rütbədir. Sonralar manixey dini qəbul edildikdən sonra 832-ci ilə aid bir sənəddə deyilir: «Keçmişdə uyğurlar cahil olduqlarından şeytanı burhan olaraq tanıyırdılar: indi isə həqiqəti anladılar». Sənədin müəllifi keçmişdə deyəndə 832-ci ildən əvvəlki dövrü, yəni uyğurların hələ buddizmə tapındıqları dövrü nəzərdə tutur. 762-ci ildə manixey dini uyğurların dövlət dini oldu. Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, uyğurlar manixey dinini Şi Çao-inin 763-cü il üsyanını yatırıqdan sonra qəbul etmişdilər. Məlum olduğu kimi, Moyun Çor 759-cu ildə vəfat etmiş, taxta onun ikinci oğlu İtigən (onun türk adı Bögü xaqandır, 759-780) keçmişdi. Güman etmək olar ki, uyğurlar manixey dinini məhz onun hakimiyyəti illərində - 766-767-ci illərdə qəbul etmişlər. Bəzi mənbələrin yazdığına görə, uyğurlar manixey dinini Bögü xaqanın dövründə 762-ci ildə qəbul etmişdilər. Uyğur xaqanları öz həmdinlərini Çində, Orta Asiyada və digər yerlərdə çox enerjili şəkildə müdafiə edirdilər. Manixey dininin qəbul edilməsi uyğurlarla onların qonşuları – müsəlman Orta Asiyası, buddist Tibeti, konfutsian Çini və şamanist Qırğız xaqanlığı arada nifaq saldı.

Manixey dininin qəbul edilməsi yeni əlifbanın, tarixdə uyğur əlifbası adı ilə tanınan əlifbanın qəbul edilməsinə səbəb oldu. Bu əlifba yeni soğd əlifbasından törəmişdir, çox sadə və rahatdır. Sətirlər yuxarıdan aşağı və sağdan sola yazılır (göytürk Orxon-Yenisey əlifbası da belədir). Manixey, xristian və müsəlman mətnləri, habelə Turfan hüquq sənədləri bu əlifba ilə yazılmışdır. Bunların içində ən qədimi manixey mətnləridir, çünki onlar fonetik və qrammatik baxımdan göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələrə daha yaxındır. Bunlardan ən qədimini 795-ci ilə aid edirlər.

Manixey dini qanunları (ehkamları) hətta yağ və süd işlətməyi qadağan edər oruc günləri nəzərdə tutduğu üçün uyğur çoban və ovçuları acından ölməmək üçün bostanlar salmağa məcbur olurlar. Beləliklə, uyğurlar arasında əkinçilik yayılmağa başlayır. Çöldə yeni qaydaların qoyulması ticarətin də inkişafına təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, manixey dini qədim uyğurların təbiətinə o qədər də uyğun deyildi. Buna görə də uyğurlar arasında manixey dininin hökmranlığı uzun sürmür. 840-cı ildə

Koçu dövləti yarandıqda uyğurlar yenidən buddizm dininə qayıdılar. IX əsrdə uyğurların oturaq həyata keçməsi də onların qəti şəkildə (islam dininin qəbul edilməsindən) buddizm dininə keçməsinə şərait yaratdı.

Göytürklərin ordasından fərqli olaraq, uyğurların paytaxtı artıq keçə alaçılardan qurulmuş düşərgəyə bənzəmirdi. Yəni də göytürklərdən fərqli olaraq, uyğurlar geniş şəkildə şəhərlər salırdılar, həm də bunu bu işin ustası olan soğdahlara və çinlilərə tapşırırdılar. Uyğurların paytaxtı Qaqaqorum öz görkəmini dəyişmişdi. Hələ Moyun Çor abidəsində 758-ci ildə Selenqa çayı sahilində Baybalıq (Varlışəhər) şəhərinin salındığı xəbər verilirdi.

Uyğuristan sürətlə mədəni ölkəyə çevrilirdi.

Moyun Çorun səfərləri sayəsində uyğurlar üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. Şərqdə kıtaylar, şimalda qırğızlar uyğur xaqanına tabe edilmişdi. Cənubda xarabazara çevrilmiş Çin yerləşirdi. Qərbdə karluklar öz işləri ilə məşğul idilər və uyğurları narahat etdirdilər.

Manixey dininin fəallığına baxmayaraq, ilk uyğur xaqanları Kutluğ Bilgə Kül çor xaqan (744-747), Moyun Çor xaqan (747-759) və Bögü İtügen xaqan (759-780) öz qəbilələrinə arxalanıb göytürkləri yamsılamağa çalışırdılar. 762-ci il müqaviləsinə əsasən uyğurlar Çin imperiyasından bir sıra imtiyazlar almışdılar. İmperator Dətszun yavaş-yavaş bu imtiyazları ləğv edir. Bu, uyğur xaqanını qəzəbləndirir. 779-cu ildə Çinlə münasibətlər çox kəskinləşir. Doqquz oğuzlar müharibədən çoxlu qazanc əldə edirdilər. Müttəfiq qəbilələr isə müharibə istəmirdilər, çünki müharibə onlara tələfat və təhlükə gətirirdi. Müharibə məsələsi müzakirə edildikdə, bir qədər əvvəl göstəriləni kimi, xaqan və onun tayfası ilə əksəriyyət arasında ziddiyyət yaranır. Əyanlardan Tun bağa Tarkan üsyan qaldırıb Bögü İtügen xaqanı öldürür və 780-ci ildə özünü Kat Kutluğ Bilgə xaqan adı ilə hökmdar elan edir. Beləliklə, uyğurların ən böyük qəbiləsi olan Yağlakar soyunun, onunla birlikdə doqquz oğuzların hakimiyyətinə son qoyulur.

Yeni xaqan ilk növbədə Çin sarayına elçilik göndərir. Əvvəllər – Kat Kutluğ Bilgə xaqana qədər uyğur elçiləri Çin paytaxtında qonaq hesab edilirdi və onlar Çanan şəhərində qaldıqları dövrdə onların saxlanması çəkilən xərcləri Çin dövləti öz üzərinə götürürdü. Elçilər isə həmişə təxminən 1000 nəfərdən ibarət olurdu. Uyğur elçiləri geriye – evlərinə

qayıdanda onların apardığı şeylər yoxlanmazdı, daha doğrusu, yoxlamağa icazə verilmirdi. Çanan şəhərinin rəisi gizli surətdə öyrənir ki, uyğurlar Çanan şəhərindən kisələrdə Çin qızları aparırlar. Çin qanunları Çin qızlarını aparmağa icazə vermirdi. Şəhər rəisi uzun bizlə kisələri yoxladıqda aldığı məlumatın həqiqət olduğuna inanır. Təsadüfən bu vaxt elçiliyə uyğur xaqanının doğma əmisi Tudun İmişə başçılıq edirdi. Şəhər rəisi çinovniklərdən birini öyrədir ki, Tuduna qarşı kobudluq etsin. Tudun bundan qəzəblənir və çinovniki qamçı ilə döyür. Şəhər rəisi bundan istifadə edib onun şeylərini yoxlatdırır. Onun kisədə qız apardığının üstü açıldıqda qoşunu sıraya düzdürür və sıranın qarşısında Tudunu və onun yoldaşlarını edam etdirir (780-ci il). İmperator 781-ci ildə uyğur xaqanının yanına elçilər göndərir. Elçilər Tudunun və daha üç nəfərin meyitinin külünü uyğurların paytaxtına gətirirlər. Elçiləri 50 gün uyğurların yanında saxlayırlar, onlara heç kimlə görüşməyə icazə vermirlər. Nəhayət, xaqan elçilərin başçısı Xünü azad edir və xəbər göndərir ki, xaqanın adından imperatora bu sözləri desinlər: «Əyanlar hamısı sənin ölümünü istəyir; təkcə mən əks fikirdəyəm. Tudun başqaları ilə birlikdə artıq ölmüşdür. İndi səni öldürsəm, bu, qanı qanla yumaq olardı, bu işə mənə mənfəət gətirmir. Yaxşı olmazmı ki, mən qanı su ilə yuyum. Mənə xəbər çatdırmışlar ki, atların yol xərci hökumətə 1800000-ə başa gəlmişdir. Təcili mənim xərcimi ödəyin»¹. İki il sonra, 783-cü ildə Çin paytaxtına uyğurların yeni elçiləri gəlir. Bu elçilik nəticəsində Çinlə Uyğuristan arasında aşağıdakı şərtlərlə sülh müqaviləsi bağlanır: 1. Xaqan özünü Çinin vassalı adlandırır. 2. Çindəki uyğur səfirliyi 200 nəfərdən artıq olmamalı idi. 3. Məcburi ticarət üçün Çinə mindən çox olmamaq şərti ilə (əvvəllər 6 min idi) at aparmaq olardı. 4. Çinliləri sərhəddən kənara aparmaq qadağan edilirdi. Müqavilə 788-ci ildə nikah (şahzadə Syan-an xaqana ərə verilirdi) və Tibetə qarşı hərbi ittifaqla möhkəmləndirildi. Ölkə daxilində Kat Kutluğ Bilgə xaqan möhkəm qanunlar qoymuşdu və bu qanunları pozanları ağır cəzalandırırdı. Məsələn, əvvəlki sülalənin iki şahzadəsi onun əmri ilə edam edilmişdi. Çin mənbəyi Kat Kutluğ Bilgə xaqanı mərd və igid adam kimi səciyyələndirir.

¹ Н.Я.Бичурин. Ади çəkilən əsəri, səh. 326.

Uyğuristan Çinin vassalı olmaqla itirdiyindən çox qazanırdı. Əslində uyğurlar Çindən yox, Çin uyğurlardan asılı idi. Xüsusən qərbdə müharibə aparmaq üçün imperiyanın kifayət qədər süvari qoşunu yoxdu və bu məsələdə Çin tamamilə uyğurlardan asılı idi. Uyğurlar Çinə kömək edirdilər, əvəzinə isə getdikcə daha çox haqq tələb edirdilər. Çin imperiyası onların muzdunu verirdi. Onlar da Çin imperiyası üçün müharibə aparırdı. İndi də, yeni 783-cü il sülh müqaviləsinə görə, Çin dövləti uyğurların tələbini ödəyir və uyğurlar Çin tərəfində Tibetə qarşı müharibəyə qoşulurlar.

789-cu ildə Tibet qoşunu Beşbalıq (Beytin) şəhərinə doğru hərəkət edir. Uyğur qoşunu şəhərin müdafiəçilərinə köməyə gəlir və tam məğlubiyyətə uğrayır. Həm də uyğurların məğlubiyyətə uğramasının əsas səbəbi şato qəbilələrinin xəyanəti olur: şato qəbiləsi tibetlilərin tərəfinə keçir. 790-cı ildə tibetlilər Beşbalıqı tuturlar. Beşbalığın yaxınlığında olan Kuça, Karaşar, Xotan və Kaşqar tibetlilərə tabe olmur, özləri öz müdafiələrini təşkil edir. 791-ci ildə Tibet qoşunu Xuanxe çayının aşağı axarı boyu hücumlarını davam etdirir, lakin Linçjou yaxınlığında uyğur qoşunu əvvəlcə tibetlilərin qabağını saxlayır, sonra isə onları məğlub edir. Uyğurlar gedəndən sonra tibetlilər yenə də hücumlarını davam etdirir və Çin torpaqlarını talan edirlər.

Kat Kutluğ Bilgə xaqan doqquz oğuz qəbiləsindən deyildi, buna görə də hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra doqquz oğuz qəbiləsinin imtiyazlı nümayəndələri öz sərbəstliklərini qorumaq üçün mərkəzi hakimiyyətin güclənməsini istəmirdilər. Bu dövrdən başlayaraq, Uyğur xaqanlığı, əslində, monarxiya deyil, ömürlük seçilən xaqan tərəfindən idarə edilən respublika olur; hakimiyyət vərəsəlik yolu ilə atadan oğula keçmir. Bu fakt Uyğur dövlətini Qədim Yunanıstan və Roma ilə bir sətərə qoyur; Asiyada bu tipli ilk dövlət Uyğur xaqanlığı olmuşdur. Hakimiyyət qəbilə rəhbərlərinin əlində olur; qəbilə başçılarının qurultayı xaqan seçir. Bu, bir növ, seçkili monarxiyadır. Bu dövrdə hakimiyyət başında olmuş xaqanlar o qədər zəifdir ki, tarix onları səciyyələndirmək belə istəməmişdir. 789-cu ildə Kat Kutluğ Bilgə xaqan vəfat etdikdən sonra taxta onun oğlu Dolosı çıxmışdır, lakin o, xaqanlığa vərəsəlik yolu ilə gəlməmiş, əyanlar şurası tərəfindən seçilmişdi. Görünür, Kat Kutluğ Bilgə xaqanın nüfuzu o qədər güclü, şəxsiyyəti o qədər məşhur olmuşdur ki, əyanlar şurası məhz onun oğlunu xaqan

seçmişdir. Əyanlar şurası ona Panquan tigin titulu verir. Dolosı Panquan tiginin xaqanlıq adı Ay Tenri Uluğ Küç Minmiş Küçlüg Bilgə xaqandır. İmperator ona Dınli Loumi Mişi Qyuyulu Biqə Çjun-çjen-xan titulu verir. Bu zaman Tibetlə müharibə yenidən başlanır. Əsas döyüşlər Cunqariyada, Beşbalık ətrafında gedirdi. Beşbalık tərəflərdə yaşayan şato (6 min alaçıqdan ibarət idi), şərqi karluklar, bayan və türk qəbilələri uyğurlardan narazı idi, çünki Çin mənəblərinin dili ilə desək, uyğurlar onları talayırdı. Buna görə də bu dörd qəbilə gizlində Tibetə rəğbət bəsləyir və Tibetin qələbəsini öz azadlıqları kimi gözləyirdi. Məhz buna görə də tibetlilər şato qəbiləsinin köməyi ilə Beşbalıkı tuturlar, şərqi karluklar isə Cunqariyanı işğal edirlər. Uyğur qoşunu və Çin canişini Yan Si-qunun rəhbərlik etdiyi Beşbalık qarnizonu məğlub edilir, birləşmiş uyğur - Çin qoşununun üçdə iki hissəsi öldürülür, canişin Çiçjouya qaçır. Uyğur qoşununun başçısı ordunun qalığını bir yerə toplayıb Siçjouya daxil olmaq istəyir, canişinə isə Çinə qayıtmağı təklif edir. Si-qu özünü öldürür. Uyğurlar cənuba çəkilməli olurlar.

794-cü ildə Küçlük Bilgə xaqan arvadı tərəfindən zəhər verilib öldürülür. Taxta onun kiçik qardaşı oturur, lakin yüksək mənəb sahibləri saray əyanları ilə birləşib onu öldürür, xaqanın azyaşlı oğlu Açıonu varis elan edirlər. Bu zaman Tibetlə döyüşən ordunun sərkərdəsi paytaxta qayıdır. Azyaşlı xaqan da daxil olmaqla bütün əyanlar onun qarşısında üzü üstə yerə uzanıb xaqanın dəyişməsi şəraitini ona izah edirlər. Sərkərdənin xaqanın cavanlığına heyfi gəlir və ona vassal olacağına and içir. Çin hökuməti ona Fın-çen-xan titulu verir. Bir ildən sonra, 795-ci ildə Fın-çen xaqan ölür (Çin salnaməsində onun ölməsinin səbəbi göstərilmir). Əyanlar şurası nazir Qudulunu (Kutluğu) xaqan seçir. İmperatorun fərmanı ilə ona Ay Tenri Ulukmiş Kət Küçlüg Bilgə Xuay-sin xaqan, qısa desək, Kutluğ Bilgə xaqan (Çin dilində: Ay Tınli Loyuyulu Mumişi Xəxulu biqyə Xuay-sin-xan) titulu verilir. Kutluğ Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində, indiki terminlə desək, konstitusiyaya qəbul edilir. Bu konstitusiyaya görə, xaqan yalnız taxtda oturmalı idi, dövlət işlərini isə onun köməkçisi - çinlilərin çensyan, ərəblərin vəzir adlandırdıqları şəxs idarə etməli idi. Konstitusiyamın ikinci tələbi məhkəmə hakimiyyətinə aid idi: qanunların qəti təsbit edilməsi özbaşınalığın qarşısını almalı idi. Nəhayət, konstitusiyaya qəti şəkildə tələb edirdi ki, dövlət işləri ilə kilse işləri uzlaşdırılsın, başqa sözlə desək, dövlətin idarə edilməsində manixey icması

başçıların fikri nəzərə alınsın. Əslində, xaqan təkcə hərbi işlərdə sərbəst idi, heç də təsadüfi deyildir ki, qaynaqlar Kutluğ Bilgə xaqanı həmişə ordu başında təsvir edir. Lakin əyanlar burada da onu dinc qoymurlar. Onlar tələb edirlər ki, Kutluğ Bilgə xaqan öz dövlətində manixey dininə qulluq etməyənləri təqib etsin. Belə siyasət isə çinlilərin və ərəblərin etirazına səbəb olurdu. Məsələn, Xorasan əmiri biləndə ki, onun torpağında bir neçə yüz zındıq, yəni manixey var, onları öldürmək qərarına gəlir. O, hazırlaşana qədər doqquz oğuzların xaqanından elçi gəlir və bunları əmirə yetirir: «Mənim torpaqlarımdakı müsəlmanların sayı sənənin torpaqlarındakı zındıqlardan üç dəfə çoxdur; sən bir zındığa belə toxunsan, mən bütün müsəlmanları qıraram».

Çölün köçəri qəbilələri türklərə nisbətən uyğurlara daha çox nifrət edirdilər, çünki göytürklər köçəri qəbilələrdən itaət və xərac tələb edirdilər, uyğurlar isə məğlub edilmiş qəbilələrdən psixikasının bütün quruluşunu və bütün həyat tərzini dəyişməyi tələb edirdilər. Köçəri qəbilələr uyğurların tələb etdiyi təsəvvürləri nə başa düşür, nə də qəbul edirdi. Buna görə də uyğurlarla onları əhatə edən qəbilələr arasında münasibətlər kəskinləşir. Manixey dinini qəbul etməkdən başqa, oturmaq həyata keçmək də uyğurları narazı salırdı.

Tibetlə müharibə isə davam edirdi. «Qərb əyalətlərindəki» Çinin «dörd qalasına» arxayın olan uyğur mobil qoşunları üç il ərzində Tibet qoşunlarının arxalarına basqınlar etməklə onun şimala hücumuna mane oldular. Uyğurlar Bur Uluğ (Buğur) yaxınlığında Tibet ordusu üçün hazırlanmış at ilxısını ələ keçirir, Tıtam (Sıktam) və Çon yaxınlığında Tibet dəstələrini darmadağın edir, Xotan istiqamətindəki təxribat isə tibetlilərə yardımçı qüvvələr almağa mane olurdu. 795-ci ildə yeni dəstələrlə möhkəmləndirilmiş uyğur ordusu tibetliləri Beşbalıq yaxınlığında məğlub edib onların şimala hərəkətini dayandırır¹. Nəhayət uyğurlar çölə sərbəst çıxırlar. Çöldə isə Tibetin qələbəsində öz azadlıqlarını görənlər karluk və türgiş qəbilələri onları düşmənçəsinə qarşılayır. Uyğurlar Bolçu (Urunqu) çayı

¹ N.Y. Biçurin Beytin (Beşbalıq) yaxınlığındakı bu qələbəni, Qanmu salnaməsinə əsaslanıb 791-ci ilə aid edir (Adı çəkilən əsəri, səh. 330).

sahilində bu qəbilələrlə döyüşüb qalib gəlirlər. Beləliklə, üçillik müharibə uyğurların qələbəsi ilə bitir¹.

Bundan sonra Kutluğ Bilgə xaqan şimala yürüş edib qırğızların üsyanını yatırır, onların ölkəsini dağıdır və onların dövlətçiliyinə son qoyur; qırğız yerində adam qalmır. Sonra uyğurlar yenidən Beşbalıq ətrafına gəlirlər. Burada, bir tərəfdən, uyğurlar, o biri tərəfdən, karluk və tibetlilər arasında şiddətli vuruşmalar baş verir. Nəticədə, Beşbalıq, daha doğrusu, onun xarabalıqları uyğurların əlinə keçir. Buradan uyğurlar tibetlilər tərəfindən mühasirə edilən Kuçanın köməyinə gedirlər; Tibet korpusu pusquya düşür və bütünlüklə qırılır. Kuçalılar xaqana tələb edilən qədr xərac vermək istəmirlər. Onda xaqan kuçalılara qarşı yürüş təşkil edir. Kuçalılar qorxudan qaçır. Xaqan onları Fərqanəyədək təqib edir və Narın çayı sahilində onlara çatır. Onda onlar xaqanın xərac götürməsi üçün ona yalvarırlar. Kuça uyğur xaqanlığının tərkibinə daxil olur. Sonra Kutluğ Bilgə xaqan qərbi karluklarla vuruşub onları məğlub edir. Nəhayət o, şərq karluklarla tibetlilərin birləşmiş qüvvələrini darmadağın edir. Bütün bu döyüşlərin xronologiyası qaynaqlarda göstərilməmişdir. Lakin bunlar hamısı Kutluq Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində baş verdiyi üçün onları 795-805-ci illərə aid etmək olar. Bu müharibələrin nəticəsində Xotan və Kaşğar tibetlilərdə qahr, Kuça və Qaraşar uyğurlara keçir.

805-ci ildə Kutluq Bilgə xaqan vəfat edir. Əyanlar şurası onun oğlu Tınlı Yexə Tyulu Biqyə-xan (türkcə: Ay Tenri Külüg Bilgə xaqan) titulu ilə xaqan seçir. 806-cı ildə uyğurlar hücumlarını davam etdirib Lyançjou şəhərini alırlar. 808-ci ildə şato qəbiləsi tibetə qarşı üsyan edib Çinə pənah aparır, lakin 30 min alaçıqlı xalqdan cəmi 2 minlik bir atlı dəstə Çinə gedib çıxır, qalan xalqı tibetlilər qırır. 813-cü ildə uyğurlar Qərb divarları yaxınlığında, «Söyüdlü vadi» deyilən yerdə Çinə basqın edirlər. Nəhayət, Çin, Tibet və Uyğuristan arasında sülh bağlanır.

808-ci ildə Külüg Bilgə xaqan vəfat edir. Onun yerinə Ay Dınlı Loi Mişinxə Biqyə Bao-i-xan (türkcə: Ay Tenri Uluğ Mişixə Bilgə xaqan) seçilir. 816-cı ildə uyğurların tibetlilərlə

¹Ulankom abidəsində yazılır ki, Bur Uluğ yaxınlığındakı döyüşdə Boğaz tiginin 17 yaşı, Bolcu çayı sahilində türkişlərə qalib gələndən sonra Omuz yürüşündə isə 21 yaşı vardı.

müharibəsi yenidən başlanır: tibetlilər şimala – uyğurların paytaxtı Qaraqorum şəhərinə hücumla başlayırlar. Elə bu vaxt uyğurların arxasında qırğızlar üsyan qaldırır (815). Uyğurlarla qırğızlar arasında başlanan müharibə 20 il çəkir. Digər xaqanlara nisbətən Uluğ Bilgə xaqanın hakimiyyəti bir qədər uzun çəkir: xaqan 821-ci ildə vəfat edir. Lakin onun hakimiyyəti illərində uyğurların həyatında diqqəti az-çox cəlb edən elə bir əhəmiyyətli hadisə baş vermir. 821-ci ildə Dınli Yuylumu Mişi Qüy-çju Biqyə Çun-də-xan (türkcə: Ay Tenri Yuymuşu Küç çor Bilgə xaqan) hakimiyyət başına gəlir. Küç çor Bilgə xaqan cəmi 3 il hökmdarlıq edir və 824-cü ildə vəfat edir. Qəribə burasıdır ki, Çin salnaməsi yalnız onun Çin şahzadəsi ilə evlənməsi səhnəsini, özü də müfəssəl təsvir edir. Uyğur taxtına Qesə tigin (Qyesə Dələ) çıxarılır. O, taxta çıxdıqdan sonra Ay Tenri Uluğ Mişixə Bilgə xaqan (Çin dilində: Ay Dınli Lonmu Munişi Biqyə Çjao-li-xan) adını qəbul edir. Bu xaqan 8 il hakimiyyət sürür. Çin salnaməsi onun haqqında təkcə bunu deyir ki, 827-ci ildə Çin sarayı satın alınmış atların müqabilində ona 500 min top ipək parça verir. Xaqan 832-ci ildə ona tabe olanlar tərəfindən (Çin salnaməsi onların kim olduqlarını göstərmir) öldürülür. Əyanlar şurası onun əmisi oğlu Xu tigin (türkcə: Kut tigin; çincə: Ku Dələ; farsca: Xutuqlan xaqan) xaqan seçir. 833-cü ildə Çin imperatoru xüsusi fərman göndərib onun xaqanlığını təsdiq edir və ona Ay Dınli Loimu Mişixə Qyuy Lu Biqyə Çjan-sin-xan (türkcə: Ay tenri Uluğ Munmiş Küçlüg Bilgə Çjao-sin xaqan) titulu verir. Xaqanın hakimiyyətinin dördüncü ilində, 839-cu ildə onun nazirlərindən biri – Külüg bəy xaqana qarşı üsyan edir, şato qoşunu ilə ona hücum edir və xaqan öz-özünü öldürür. Əyanlar onun yerinə azyaşlı Kəsi tigin qoyurlar. 840-cı ildə qəbilə başçılarından Külüg Bağa qırğızlarla birləşib 100 minlik süvari qoşunla xaqana hücum edir, onu öldürür, Külüg bəyi edam edir, onun otlaqlarını yandırır. Bundan sonra uyğur qəbiləsi səpələnir. Siçji Pan tigin başda olmaqla on beş aymak karlukların yanına qaçır, qalanları Tibetə və Ansiyə gedir. Bundan sonra xaqan aymakının on üç tayfası birləşib Ögə tigin xaqan elan edir; orda cənuba köçür.

Bu hadisələrin arasında uyğurlarla əlaqədar nəzərə çarpan hadisələr bunlardır. 815-ci ildə qırğızlar üsyan edib 20 il sürən mübarizədən sonra istiqlalyyət əldə edirlər. 820-ci ildə tatar qəbilələri Amur çayı sahillərindən İnsana köçürlər. Hələ 794-cü ildə şota qəbiləsi Uyğur xaqanlığının tərkibindən

çıxmışdı. 835-ci ildə tatabı qəbiləsi də xaqanlıqdan ayrılır. 818-ci ildə qırğız qəbilələri üsyan qaldırır və onların bəyi Ajo özünü xaqan elan edir.

Qobu səhrasından cənuba köçən uyğurlar 841-ci ilin mart ayında Ögə tiginini xaqan elan edib mübarizəni davam etdirmək qərarına gəlirlər. Qırğızlar Qaraqorumu tutarkən çoxlu qənimətlə yanaşı son üç uyğur xaqanının arvadı olmuş Çin şahzadəsini də ələ keçirmişdilər. Çinlə münasibətləri pozmaq üçün onlar şahzadəni tənənəli şəkildə Çinə yola salırlar. Ögə tigin karvana hücum edir, bütün qırğızları qırır, şahzadəni azad edir və onunla evlənir. Ögə tigin başa düşür ki, Xalxada qala bilməz, ona görə də böyük, ac və pozulmuş ordası ilə Qobu səhrasını keçib Xuanxe çayı sahillərinə gəlir. Çin hökuməti bilirdi ki, Ögə tigin müharibə axtarmır, ona görə də uyğurlarla danışıq aparır. Lakin ac köçərilər danışıqların sonunu gözləmədən xalqı talamağa başlayırlar. Əyanlar görürlər ki, vəziyyət ağırdır və fəlakətlə nəticələne bilər. Ögə tiginin qardaşı Umus müttəfiq Şato qəbiləsinin başçısı Çisini edam edir və talanı onun üstünə yıxır. Şato qəbiləsinin digər başçısı Naseçur 7 min alaçıqdan ibarət qəbiləni götürüb Mancuriyaya gedir. Çinlilər onu məğlub etdikdə Naseçur Ögə tiginin yanına qaçır, xaqan isə onu edam edir. Başqa uyğur əyanları Çin imperatoruna tabe olurlar.

841-ci ildə Ögə tigin Çinə hücum edir və sərhəd zonasındaki Çin qoşununu məğlub edərək Şansi və Ordos əyalətlərini talayır. Çin imperatoru qoşun toplayaraq 842-ci ildə uyğurları məğlub edir. Elə həmin ili uyğurların müttəfiqləri olan kıtaylar üsyan qaldırıb Çinin tərəfinə keçirlər. 843-cü ildə çinlilər uyğurları qəti şəkildə məğlub edirlər. Ögə tigin öz tərəfdarları ilə birlikdə «qara araba» qəbiləsinə qaçır, lakin onlar xaqanı çinlilərə verirlər və Ögə tigin edam edilir. Ögə tiginin qardaşı Enən tigin uyğurların qalıqlarını başına toplayıb tatabı qəbilələrinin yanında yaşayır, lakin 847-ci ildə Çin qoşunu tatabı məğlub edir. Enən tigin tatarların yanına qaçır. Çinlilər tatarlardan onun verilməsini tələb etdikdə Enən tigin arvadı, oğlu Dusa tigin və doqquz nəfər süvari ilə naməlum istiqamətdə haraya isə gedir.

Qırğız xaqanı uyğurların tatarların yanında yaşadıklarını eşitdikdə on minlik bir ordu ilə Mancuriyaya gəlir və qaçqınları tutub edam edir. Tək-tük xilas olan uyğurlar dağlarda və meşələrdə gizlənərək qərbə – Pan tiginin yanına gedir.

Pan tiginin rəhbərliyi ilə qərbə gedən uyğurların taleyi daha uğurlu olur. Karluklara sığınan bu uyğurlar tezliklə iki yerə parçalanır: bir hissə Kuçada məskunlaşır, qalanları Beşbalıq ətrafında yurd sahr. Bu dövrdə uyğurlar qüvvə toplayırlar. Çinə çatan qırıq-qırıq məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olur ki, uyğurların təşkil etdiyi yeni xanlıq yaşayır. 856-cı ildə Kuçada artıq yeni xan – Manlı xan taxta çıxmışdı. O, Çin dövləti ilə münasibətləri qaydaya qalır. Lakin bir ildən sonra Tibet qoşunları hücumə keçib (bu vaxt Çinlə Tibet arasında iki yüz illik müharibə gedirdi) Uyğurustandan Çinə gedən yolu kəsir. Onda Cünqariya uyğurları işə qarışır. Cünqariya uyğurlarının knyazı Buğu Tszun Beşbalıqdan yürüş edir və Tibet sərkərdəsi Şan Kunjonu məğlub edir. Buğu Tszun tibetlilərin Siçjou (Turfan vadisi), Beytin (Beşbalığın çincə adı da Beytindir, amma indi, güman ki, Beşbalığın yanında fort nəzərdə tutulur), Lantay (Urumçi yaxınlığında), Tszinçəndə (Urumçidən 250 li qərbdə) qalalarını alır və bununla da Tyan-şan dağları civarında Tibet üstünlüyünə son qoyur.

Çinlə Tibet arasındakı iki yüz illik müharibə Çinin qəbiləsi ilə bitir. Bundan uyğurlar da qazanır. Buğu Tszun Beşbalıq və Kuça vadilərindən əlavə, Lobnor gölünün şimalını və Manas çayınadək Cünqariyanı əhatə edən kiçik, lakin möhkəm bir dövlət yaradır. Bu dövlət kiçik olduğu üçün xaqanlıq adlana bilməzdi, buna görə də onun hakimi idikut rütbəsi alır. Bu kiçik dövlətdən orta əsrlər Uyğurustanı yaranmışdır.

Uyğurların Tarım çayı hövzəsində yaradılan bu Kuça dövləti (840-1206) Tyan-şan dağlarının cənub ətəklərində yerləşirdi. Siyasi baxımdan regionun ictimai həyatında o qədər də əhəmiyyətli rol oynamamasına baxmayaraq Kuça dövləti monqolların tarix səhnəsinə çıxdığı vaxtadək keçən dövrdə mədəniyyət baxımından regionda birinci dərəcəli rol oynamışdır.

XRONİKA

545-ci il. Türklər juanlara tabedir.

Tabğaçlardan (Qərbi Vey imperiyasından) Bumının (Tumin, Yamı) yanına səfirlik gəlir.

546-cı il. Türklər Qərbi Vey imperiyasına səfirlik göndərir.

Bumın telə (teleut) qəbilələrini məğlub edib özünə tabe edir.

551-ci il. Bumın Qərbi Vey imperatorunun qızı ilə evləninir.

552-ci il. Türklər juanlara qarşı üsyan qaldırır. Bumın juan imperatoru Anaxuanı məğlub edib özünü İl (El) xaqan adı ilə xaqan elan edir. Anaxuan özünü öldürür. Bumın xaqan vəfat edir. Taxta onun oğlu Kara İssık xaqan çıxır.

553-cü il. Kara İssık xaqan juanları məğlub edir. Elə həmin ili məlum olmayan səbəbdən vəfat edir. Onun qardaşı Kuşu Muğan (Muyun) xaqan adı ilə taxta oturur. O, juanları Tsi imperiyasına qovur.

554-cü il. İl (Bumın) xaqanın qardaşı İstəmi xaqan qərbə hərbi yürüşə çıxır.

555-ci il. Türk xaqanlığı ilə Qərbi Vey imperiyası arasında Bey-Tsi isperiyasına qarşı ittifaq bağlanır. Türklər abarları (həqiqi avarları) məğlub edirlər. Türklərin eftalilərlə ilk toqquşması baş verir.

556-cı il. Türklər Toqon dövlətinə hücum edir. Şudun şəhərini tuturlar.

557-ci il. Türklər varları, hunları (psevdoavarları, yalançı avarları) və oqorları məğlub edir.

558-ci il. Türklər oqorları tabe edir. Varlar və yalançı avarlar qərbə qaçır.

561-ci il. Türklər Bey-Tsi imperiyasına qarşı Bey-Çjou imperiyası ilə ittifaq bağlayır.

562-ci il. Türklər eftaliləri ilk dəfə məğlub edir. Türklərlə İranın eftalilər əleyhinə müqaviləsi bağlanır.

563-cü il. Türklər Bizansa səfirlik göndərir.

Türklər Bey-Tsi imperiyasına hərbi yürüş edir.

564-cü il. Türklər Çaç şəhərini tuturlar.

565-ci il. Türklər Nefes yaxınlığında eftaliləri darmadağın edirlər.

566-cı il. Eftali dövləti Türk xaqanlığı və İran arasında bölüşdürülür.

567-ci il. Türklər İrana səfirlik göndərir. Elçilər öldürülür.

568-ci il. Maniaxın Bizansa elçiliyi.

569-cu il. Türklərin İrana hərbi yürüşü.

571-ci il. İranla türk xaqanlığı arasında sülh bağlanır.

572-ci il. Muğan xaqan vəfat edir.

573-cü il. Türk xaqanlığına Yevtixi, İrodion və Pavel Kilikiyalının başçılığı ilə Bizans səfirlikləri gəlir.

575-ci il. Utuqurlarla türklər arasında ittifaq bağlanır.

576-cı il. Türklər Bosporu mühasirə edir və tuturlar. Valentinin başçılığı ilə Bizans səfirliyi xaqanlığa gəlir.

İstəmi xaqan vəfat edir.

577-ci il. Türklər Kırım yarımadasına soxulur.

578-ci il. Türk xaqanlığı ilə Bey-Çjou (Çin) imperiyası arasında müharibə baş verir.

579-cu il. Türklər Çinə basqın edir.

580-ci il. Türklər Lazikaya soxulur.

581-ci il. Tobo (Tabak) xaqan vəfat edir. Törəmənin taxta namizədliyi rədd edilir. Amrak xaqan seçilir, lakin taxtdan imtina edir. Kara İssik xaqanın oğlu Şetu Şabolio xaqan (İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan) adı ilə taxta çıxır.

582-ci il. Çinə basqın dəf edilir.

583-ci il. Şabolio xaqanla Törəmənin arasındakı müharibədə Şabolio qalib gəlir. Çuloxou (Şabolionun kiçik qardaşıdır) Çinə qaçır.

584-cü il. Türk xaqanlığında ikitirəlik başlanır. Şabolio xaqan və Kara Çurın xaqan (Qərbi Türk dövlətinin xaqanıdır) Çinlə sülh bağlayırlar.

585-ci il. Abarlar (avarlar) türklərə qarşı üsyan edir. Şabolio xaqan avarları və habelə qiyam qaldırmış Törəməni darmadağın edir.

586-cı il. Törəməni Buxaraya çəkilir.

587-ci il. Şabolio xaqan vəfat edir. Çuloxou taxta çıxır. Törəməni məğlub edilir, əsir tutulur və edam edilir. «Qərb yürüşündə» Çuloxou öldürülür.

588-ci il. Yun Uluğ taxta çıxır. Bizans Bosporu geri alır.

589-cu il. İrana hərbi səfər. Herat döyüşü. Farslar Paykəndi tuturlar. İranla sülh bağlanır.

Xəzərlərin, yunanların və gürcülərin Ağvana basqını farslar tərəfindən dəf edilir.

590-cı il. Türklər Qaoçan dövlətini özlərinə tabe edirlər.

593-cü il. Qərbi və şərqli türklər arasında sülh bağlanır və Xaqanlıq birləşdirilir.

594-cü il. Çjan-su Şənin başçılığı ilə Çin səfirliyi türklərin yanına gəlir.

597-ci il. Janqarın xəyanəti və Çjou sülaləsindən olan xaqan arvadının öldürülməsi.

Türklər Çinə hücum edir və Çinlə müharibə başlanır.

Türklər qiyam qaldırmış uyğurları ram edir.

598-ci il. Çin ordusu türklərə qarşı əməliyyata başlayır.

Kara Çurın Türk Konstantinopola (Bizinsa) imperator Mavrikinin yanına səfirlik göndərir.

599-cu il. Janqar darmadağın edilir. Yun Uluğ öldürülür.

Kara Çurın Türk «Bögə xaqan» adı ilə taxta çıxır.

600-cı il. Türklər Çinə basqın edir.

601-ci il. Çanan (Çinin paytaxtıdır) yaxınlığında Çin ordusunun darmadağın edilməsi.

602-ci il. Çinə uğursuz basqın edilir.

603-cü il. On telə qəbiləsinin Kara Çurın Türk xaqana qarşı üsyanı.

Nili xaqanın həlak olması.

Türklərin təhriki və köməyi ilə kuşanların İrana qarşı üsyanı. Toxaristanın İrandan ayrılması.

604-cü il. Kara Çurın Türk Toqon dövlətinə qaçır. Türk xaqanlığı – Janqar xaqan olur və Qərbi Türk Xaqanlığı – Taman xaqan olur.

Basıl tigin Çində tutulub saxlanılır.

605-ci il. Cünqariyada tölös xaqanlığı yaradılır.

606-cı il. Telələr – kibi və seyanto qəbilələri qərbi türk dudu qəbiləsini məğlub edir.

607-ci il. Türk xaqanı Janqar Çinin paytaxtı Loyan şəhərinə gəlir. Çin imperatoru türklərlə azad ticarəti qadağan edən fərman verir.

608-ci il. Janqar xaqan vəfat edir. Taxta Şibir xaqan oturur. Cünqar tölösləri qərbi türklərlə sülh bağlayıb birlikdə Toqon dövlətinə hücum edirlər.

610-cu il. Loyan şəhərində türklər üçün dəbdəbəli qonaqlıqlar verilir.

611-ci il. Şequ üsyan edir. Taman xaqan Qaoçan dövlətinə qaçır.

612-ci il. Taman xaqanın tərəfdarları Çin təbəəliyini qəbul edir. Onları üç ordaya bölürlər.

613-cü il. Şibir xaqan sərhəd voevodaları Boyüy-so, Van Süba və Vey Dao-erin qiyamını müdafiə edir. Çin kəşfiyyatının türk bəyləri arasında nifaq salmaq planlarının üstü açılır.

615-ci il. Şibir xaqan Yanmına basqın edir. Müharibə başlanır.

617-ci il. Şibir xaqan Kıtay, Şivəy, Toqon və Qaoçanı özünə tabe edir.

618-ci il. Şequ xaqan vəfat edir. Taxta Tun Yabğu xaqan çıxır.

619-cu il. Çinin Tan sülaləsi türklərlə ittifaqı pozur.

Şibir xaqan Ordosa basqın edir və orada ölür.

Taxta Çulo xaqan çıxır. Cünqar telələrindən seyanto və kibi qəbilələri Tun Yabğu xaqana tabe olur.

Şərqi telə qəbilələri – uyğurlar Çulo xaqana qarşı üsyan qaldırır.

620-ci il. Çulo xaqan Çinin devrilmiş Suy sülaləsinin tərəfdarları ilə ittifaq bağlayır.

Çulo xaqan vəfat edir. Taxta Kat İl xaqan oturur.

Türklər Lyançjouya basqın edirlər.

621-ci il. Türklər Dayçjou və Yuançjouya basqın edirlər.

622-ci il. Türklərin Şimal-Şərqi Çinə soxulması.

623-cü il. Türklərin Şansi əyalətinə soxulması.

624-cü il. Şərqi türklərin Çinə hücumu və geri çəkilməsi.

Qərbi türk xaqanlığı Çinlə ittifaq bağlayır.

625-ci il. Türklər Şansi əyalətinə basqın edir.

626-ci il. Qərbi türklər Dərbənd tərəfdən Zaqafqaziyaya hücum edirlər.

627-ci il. Kat İl xaqan Çinin Tun Yabğu xaqanın yanına gedən elçilərini tutub saxlayır.

Seyanto qəbilələri qərbi türklərdən şərqi türklərin tərəfinə keçir. Çox qar yağması üzündən aqlı düşür.

628-ci il. Qərbi türklər və xəzərlər Tbilisi şəhərini tuturlar. Ağvanın işğal edilməsi. Seyanto, uyğur, bayırku və kıtay qəbilələri Kat İl xaqana qarşı üsyan qaldırır. Uyğurlar

Yukuk şad və Tölis xaqanı məğlub edir. Tölis xaqanın Kat İl xaqan əleyhinə üsyan qaldırması.

629-cu il. Çinin bütün cəbhə boyu türklərə qarşı əks-hücuma keçməsi. Aşina Şəni Beşbalıq şəhərini tutur və karlukları Tun Yabğu xaqana qarşı üsyana qaldırır. Seyanto qəbiləsindən olan İnan xaqan rütbəsi qəbul edir. Bayırku, buğu və tonra qəbilələri Çinin tərəfinə keçir. Çinlilər Linçjou höndəvərində Kat İl xaqanı məğlub edir. Tiginlər (şahzadələr) xaqana xəyanət edir. Türklər Öyənlin dağı yanındakı döyüşdə məğlub olur.

630-cu il. Kat İl xaqanın qoşunu darmadağın edilir və özü əsir düşür. Şərqi Türk xaqanlığının sonu. Qərbi türk xaqanlığında Külüg Sibir xaqanın Tun Yabğu xaqanı öldürməsi. Nuşibi qəbilələrinin Külüg Sibir xaqana qarşı üsyanı.

Qərbi türklər Ermənistana hücum edirlər, farslar məğlub olur.

Qərbi türklər Zaqafqaziyadan geri çəkilir.

631-ci il. Şərqi Türk xaqanlığında yaşayan və Suy sülaləsinin tərəfdarları olan 80 min çinli tutulub Çinə (Tan sülaləsinə) qaytarılır.

Sibir xaqan öldürülür. Sı Yabğu xaqan taxta çıxarılır.

Hami qəbiləsinin darmadağın edilməsi. Çəbi xaqan döyüşə-döyüşə Altaya yol açır və oraya çəkilir.

Kuturqurlar avarlara qarşı üsyan qaldırır, lakin avarlar onları darmadağın edir.

632-ci il. Kibi qəbiləsi Tyan-Şandan Çinə köç edir.

633-cü il. Çüyüə və Çumi qəbilələri İli çay hövzəsindən Çinə köç edir.

Sı Yabğu xaqan taxtdan salınır. Nişu Dulu xaqan taxta çıxır.

Bolqarlar türklərin hakimiyyətindən azad olur.

Kubrat bolqar qəbilələrini birləşdirir.

634-cü il. Nişu Dulu xaqan vəfat edir. Taxtı İşbara Tölis şad xaqan oturur. Uygurlar Aşina Şənini məğlub edir.

635-ci il. Qərbi Türk xaqanlığında islahat keçirilir: dulu və nuşibi qəbilə ittifaqının hüququ tanınır.

636-cı il. Aşina Şəni Çin (Tan sülaləsi) imperiyasına tabe olur.

638-ci il. Yukuk şadın başçılığı ilə türklər və qaoçanlılar Karaşarı darmadağın edir.

Qərbi türklər – dulu qəbiləsi Yukuk İrbis Dulunu xaqan elan edir. Qərbi Türk xaqanlığında vətəndaş müharibəsi başlanır.

639-cu il. Çində əsirlikdə yaşayan türklər arasında qəsd hazırlanması. Simonun əsir türklərin xaqanı təyin edilməsi. Sürgün edilmiş İşbara Tölis şad xaqan vəfat edir. Nuşibi qəbiləsi taxta İl Külüg şad İrbis xaqanı çıxarır.

640-cı il. İl Külüg şad İrbis xaqan vəfat edir. İrbis İşbara Yabğu xaqan taxta çıxarılır.

641-ci il. İrbis İşbara Yabğu xaqan irbis Dulu xaqan tərəfindən öldürülür. Şərqi türklər böyük çölə qayıdır. Onlara hücum edən seyanto qəbiləsi darmadağın edilir.

642-ci il. İrbis Şegü xaqanın başçılığı ilə İrbis Dulu xaqana qarşı üsyan baş verir.

643-cü il. İrbis Dulu xaqan Toxaristana çəkilir.

645-ci il. Seyanto qəbiləsi Çinə basqın edir.

646-cı il. Çin imperiyası ilə Qərbi Türk xaqanlığı arasındakı münasibətlər kəsilir.

Seyanto ordası Çin imperiyası və uyğurlar tərəfindən darmadağın edilir.

647-ci il. Uyğurlar, bayırku və kurıkan qəbilələri Tan (Çin) imperiyasına tabe olur. Çəbi xaqan Çin sarayına səfir göndərir.

648-ci il. Aşına Şəni Qərb ölkəsinə hərbi yürüş edir: Kuça Çinə tabe edilir.

Aşına Xallığ Tan (Çin) imperiyasına tabe olur.

649-cu il. Çin və müttəfiqlərinin qoşunları Çəbi xaqana qarşı göndərilir.

650-ci il. Çin və müttəfiqləri Çəbi xaqanı əsir tutur.

651-ci il. Qərbi türklər Tinçjou (Beşbalık) şəhərini tutur.

Xallığ İrbis Şegü xaqanı öldürüb İşbara xaqan adı ilə taxta çıxır.

652-ci il. Çin imperiyasının qoşunları çüyüə və çumı qəbilələrini məğlub edir.

İşbara xaqan Mahu Surun qoşununu darmadağın edir, özünü əsir alıb edam edir.

653-cü il. Çin qoşunları Beşbalık şəhərini geri alır.

Yukuk İrbis Dulu xaqan vəfat edir.

654-cü il. Çin ordusu karluk və çumuqan qəbilələrinə basqın edir.

Çjençu qiyam qaldırır, lakin məğlub olur.

- 655-ci il. İşbara xaqan Çin qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını alır.
- 656-cı il. Çin qoşunları Qərbi Türk xaqanlığına hücumə keçir.
- Bayırku, sigə, buğu və tonra qəbilələri Tan (Çin) imperiyasına qarşı üsyan qaldırır.
- İşbara xaqan İli çayı sahilində çinlilərlə döyüşdə məğlub olur.
- Nuşibi və dulu qəbilələri Çinə tabe olur. Qərbi türklər Çin tərəfindən darmadağın edilir.
- 657-ci il. İşbara xaqan qaçır, lakin çinlilər onu təqib edib əsir tuturlar.
- 658-ci il. Türklərin son müqavimət ocaqları Ebinor və Kuça ətrafında çinlilər tərəfindən darmadağın edilir.
- 659-cu il. Çjençu çinlilər tərəfindən məğlub və edam edilir.
- 660-cı il. Mərkəzi Tyan-Şanda yaşayan nuşibi qəbiləsi Çin imperiyasına tabe olur.
- Ağvan şahı Cavanşir xəzərləri məğlub edir.
- 662-ci il. Qərb ölkəsində türklər Çinə qarşı üsyan qaldırır, tibetlilər onların köməyinə gəlir.
- Çinlilər tele qəbilələrinin üsyanını yatırır.
- Mişe edam edilir. Qun-yue və yağma qəbilələri üsyan qaldırır.
- Ərəblərlə xəzərlərin Dərbənd uğrunda müharibəsi.
- 663-cü il. Qərbi türk üsyançıları Turfana və Xotana hücum edirlər.
- 664-cü il. Çin imperiyası qərbi türklərin üsyanını yatırır.
- 666-cı il. Buçjen vəfat edir.
- 670-ci il. Tibetlilər və xotanlar Kuça ordusunu məğlub edir.
- Xəzərlər bolqarları darmadağın edir.
- 671-ci il. Çin imperatoru Duçjini qərbi türklərə başçı təyinatı verir.
- 675-ci il. Asparukun başçılığı ilə bolqarlar Dunay çayı sahillərinə gəlirlər.
- 676-cı il. Duçji Tibetlə ittifaq bağlayıb özünü xaqan elan edir.
- 677-ci il. Tibetlilər və qərbi türklər Kuça şəhərini tuturlar.
- 679-cu il. Çinlilər Duçji xaqanı həbs edirlər.

- Aşına Nuşu bəy üsyan qaldırır.
 Bolqarlar Frakiyaya soxulurlar.
 680-ci il. Çinlilər Nuşu bəyin üsyanını yatırır. Funyan üsyan qaldırır.
 681-ci il. Çinlilər Funyanın üsyanını yatırır. Kutluğ bəy uyğurlara basqın edir.
 682-ci il. Kibi çor üsyan qaldırır, lakin üsyan məğlub olur.
 Kutluğun qaldırdığı üsyan uğurlu olur. Türklər Şanyuy canişinliyindəki Çin ordusunu darmadağın edirlər.
 683-cü il. Kutluğ bəyin üsyanı davam və inkişaf edir.
 Xəzərlər Ermənistana basqın edir.
 684-cü il. Xəzərlərin Zaqaqaziyaya hücumu.
 686-cı il. Kutluğ bəyin rəhbərlik etdiyi türk üsyançıları Sinçjou ətrafında Çin qoşunlarını darmadağın edir.
 687-ci il. Kutluğ bəy məğlub olub Qobiyə çəkilir və orada onu təqib edən Çin ordusunu məhv edir.
 688-ci il. Türklər türgişlər tərəfindən məğlub edilir.
 Türklər uyğurları tabe edir.
 690-cı il. Abdulla ibn-Hazim Xorasan ətrafında toplanan türkləri dağıdır.
 691-ci il. Kutluğ xan İltəris xaqan adı ilə taxta çıxır.
 692-ci il. İltəris xaqan vəfat edir. Onun kiçik qardaşı Moçur (Moçjo) Kapağan xaqan adı ilə taxta çıxır.
 693-cü il. Uyğur, sığye və hun qəbilələri Çinin Xəsi əyalətinə köç edir.
 694-cü il. Kapağan xaqan Linçjouya basqın edir.
 Çinə kurikanlardan səfir gəlir.
 Aşına Suytsı (qərbi türk) Çin əleyhinə üsyan qaldırır və Tibetlə ittifaq bağlayır. Çin qoşunları tibetliləri, türgişləri və qərbi türkləri məğlub edir.
 695-ci il. Kapağan xaqan Çin təbəəliyini qəbul edir.
 696-cı il. Kıtay və tatabı qəbilələri Çin imperiyasına qarşı üsyan qaldırır. Tatabılar türklərlə ittifaq bağlayır.
 697-ci il. Kapağan xaqan Çinə hücum edir.
 Kıtaylar türklərə tabe olur və Lüçeni tutur.
 698-ci il. Kapağan xaqan Çinə basqın edir və Çin qoşunlarını darmadağın edir. Türklər böyük qənimətlə geri çəkilir.

699-cu il. Bögü (Fuquyu) xaqanın (Kapağanın böyük oğludur) kiçik xaqan elan edilməsi. 70 minlik qərbi türklər Çinə köçür. Türgiş xaqanlığı yaradılır.

701-ci il. Kapağan xaqan Çinə basqın edir. Kül tigin (İltəris xaqanın kiçik oğludur) Cunqariyaya hərbi yürüş edir, İduk başda döyüş.

702-ci il. Kapağan xaqan Çinə basqın edir.

703-cü il. Kapağan xaqan öz qızını Çin imperatoru Çjun-tszuna ərə verməyi (daha doğrusu, almağı) təklif edir.

Türklərlə çinlilər arasında danışıqlar gedir.

Türklər Cunqariyada basmıl qəbilələrini tabe edir.

704-cü il. Aşına Kan Çin imperiyası üçün Cetisuyu tutur.

Şato qəbiləsi döyüşsüz türklərə tabe olur. Qərbi türklər Çinə tabe olur. Karluk, xuvu və şunişi qəbilələri türklərin tərəfinə keçir.

706-cı il. Türklərlə çinlilərin danışıqları kəsilir. Türk xaqanlığı və Çin imperiyası arasında yenidən müharibə başlanır. Kül tigin Minşa həndəvərində Şaçə Çjunun (Çaçə sənünün) qoşununu darmadağın edir.

707-ci il. Türklər bayırku qəbiləsini tabe edirlər.

Soğdalılar, fərqanəliilər və türgişlər ərəbləri Ramistandan sıxışdırıb çıxarırlar.

708-ci il. Çin imperatoru Xuanxe çayından şimalda türklərin qarşısını almaq üçün üç qala tikdirir.

Türgişlərin xaqanı Üçjilə vəfat edir. Onun oğlu Soqə taxta çıxır.

710-cu il. Türklər kırıgız və az qəbilələrini məğlub edir, Cetisuda türgiş qəbilələrini və soğdalıları darmadağın edir, moqə, tatabı və kıtay qəbilələrini tabe edirlər.

Kənərəslər türgişlərə hücum edir.

711-ci il. Karluk, az və izgil qəbilələri türklərə qarşı üsyan qaldırır.

Türklər türgişlərin üsyanını yatırır.

712-ci il. Tatabı qəbilələri Çin qoşunlarını məğlub edir.

714-cü il. Kıtay və tatabı qəbilələri Tan (Çin) imperiyasının tərəfinə keçir. Kapağan xaqan oğlunu Çinə qulluğa (hərbi xidmətə) göndərir. Türk xaqanlığının bütün qəbilələri qiyam qaldırır.

715-ci il. Türklər uyğur və karluk qəbilələrinin üsyanını yatırır.

Çin qoşunları türklərin Beytinə (Cunqariya) basqınını dəf edir.

716-cı il. Bayırku qəbiləsinin üsyanı yatırılır. Kapağan xaqan pusquda durmuş bayırkulular tərəfindən öldürülür. Bilgə xaqan taxta çıxır. Kül tigin Kapağan xaqanın bütün ailəsini qırır.

Türklər az, izgil və uyğur qəbilələrini darmadağın edir. Çinlilər Lüçeni kıtaylardan geri alır. Türgişlər Çin imperiasına qarşı üsyan edib Çin və karluk qoşunlarını dağıdır.

718-ci il. Kıtaylar üsyan edib çinliləri və tatabıları məğlub edir.

Xəzərlər Azərbaycana axın edir.

719-cu il. Sulu xaqan seçilir.

720-ci il. Türklər Çin qoşunları üzərində qələbə çalır.

Basmıllar, tabğaclar (çinlilər), kıtaylar və tatabılar türklər əleyhinə ittifaq bağlayır. Basmıl qəbilələri türklər tərəfindən məğlub edilir.

721-ci il. Çinlə sülh bağlayır.

725-ci il. Türgişlər ərəblərə hücum edir.

726-cı il. Tibetlilər türklərə Çin əleyhinə ittifaq bağlamağı təklif edirlər. Bilgə xaqan təklifi rədd edir.

726 və ya 727-ci il. Bilgə Tonyukuk vəfat edir.

727-ci il. Qansuya köçürülmüş uyğurlar Çinə qarşı üsyan edib Qərb ölkəsinə gedən yolu bağlayır, sonra türklərin yanına gedir.

Xəzərlər Azərbaycana basqın edir.

728-ci il. Soğdada ərəblər əleyhinə üsyan qalxır. Türgişlər üsyanı müdafi edir.

730-cu il. Tatabı və kıtay qəbilələri türklərin tərəfinə keçir.

Ərəblər xəzərlərin Azərbaycana hücumu dəf edirlər.

731-ci il. Kül tigin vəfat edir.

732-ci il. Çinlilər kıtayları məğlub, tatabıları isə tabe edirlər.

Bizans imperatoru Konstantin Xəzər şahzadəsi ilə evlənir.

733-cü il. Türklər və kıtaylar Çin və tatabıları məğlub edir.

Çinlilər kıtayları məğlub edir.

734-cü il. Bilgə xaqanı zəhərləyirlər. Taxta İjan xaqan (türkcə: Yollığ tigin) çıxır.

735-ci il. Soğdahlılar və türgişlər ərəblərə qarşı ağır müharibə aparır.

736-cı il. Kıtaylar çinliləri məğlub edir.

737-ci il. Çin ordusu kıtayları iki dəfə məğlub edir.

Türgişlər Kuçaya hücum edir.

738-ci il. Sulu öldürülür. Sarı və qara türgişlər bir-biri ilə düşmənçilik edir. Çin sarı türgişləri müdafiə edir.

739-cu il. İjan xaqan vəfat edir. Bilgə Kutluğ xaqan (Tenri xaqan?) taxta çıxır.

740-cı il. Mukrilərin tarxanı «sarı» türgişlərin xaqanı olur.

Tezliklə çinlilər onu edam edir.

Çin hökmdarı Aşina Sini on oxların hakimi təyin edir, onu qərbə göndərir. Sin öldürülür.

741-ci il. Üç tayfanın yabğusu Dumoçji Sinin yerinə təyin edilir.

Türk xaqanlığında ikitirəlik başlanır. Qəbilələr arasında vətəndaş müharibəsi başlanır. Bilgə Kutluğ xaqan və Süan xaqan öldürülür.

742-ci il. «Qara» türgişlər üsyan edir. İl Etmiş Bilgə xaqan taxta çıxır.

Uyğurlar, karluklar və basmillar üsyan edir. Uyğurlar Çinin tərəfinə keçir.

Ozmiş xaqan seçilir, lakin üsyançılardan qorxub qaçır.

743-cü il. Basmillər (abidələrdə Moyun çor) Ozmiş xaqanı öldürür. Baymey taxta çıxır.

744-cü il. Çin korpusu türkləri məğlub edir. Uyğurlar və karluklar basmilləri məğlub edir.

745-ci il. Baymey uyğurlar tərəfindən öldürülür. Türk xaqanlığı məhv olur. Uyğur xaqanlığı yaradılır.

Kıtaylar əvvəlcə Çinə tabe olur, sonra üsyan edir, lakin üsyan yatırılır.

746-cı il. Uyğurlar karlukları və türgişləri məğlub edir.

747-ci il. Uyğur xaqanı Peylo vəfat edir. Moyun Çor taxta çıxır. Karlukların bir hissəsi uyğurlara tabe olur.

751-ci il. Uyğurlar doqquz oğuzları tabe edirlər.

Kıtaylar Çin qoşunlarını məğlub edir.

Karlukların köməyi ilə Ziyad ibn Salih Talas yaxınlığında Qao Syançinin başçılıq etdiyi Çin qoşunlarını məğlub edir.

752-ci il. Uyğurlar çiklərə, kırıgızlara və basmillara qarşı müharibə edir.

753-cü il. «Qara» türğişlərdə İlmış Kutluğ xaqan olur.

754-cü il. Kıtaylar könüllü surətdə uyğurlara tabe olur.

755-ci il. Uyğurlar karlukları və basmilları tabe edir.

756-cı il. Uyğurlar Çin imperatoruna – Tan sülaləsinə qarşı üsyan etmiş An Luşan əleyhinə ittifaq təklif edir.

Çin hökuməti uyğurların, tibetlilərin və ərəblərin köməyini qəbul edir.

Türğiş xaqanlığı «sarı» və «qara» deyə iki hissəyə bölünür. Onların arasında mübarizə başlanır.

758-ci il. Uyğurlar kırıgızları tabe edir.

Türğişlərin daxili mübarizəsində «qara» türğişlər qalib gəlir.

759-cu il. Moyun çor vəfat edir. İdigən xaqan taxta çıxır.

Karluklar qüvvətlənir. Onlar cənuba hücumə keçir.

762-ci il. Uyğurlar Şi Çao-inin üsyanını yatırmaqda Çin imperatoruna kömək edirlər.

Xəzərlər Zaqaqzaziyaya soxulurlar.

764-cü il. Xəzərlər Tbilisi şəhərini tuturlar.

765-cı il. Uyğur xaqanlığı ilə Tibet dövləti arasında münaqişə yaranır.

Uyğurlar Tibeti məğlub edir.

766-cı il. Karluklar Cətisuyu işğal edir.

772-ci il. Fərqañə yaxınlığında ərəblər karlukları məğlub edir.

Yunanlarla bolqarlar arasında müharibə.

Xəzər və Alaniya birləşir.

777-ci il. Karluklar, Uyğur xaqanlığı, Tibet, Çin, Soğd, Fərqañə, Uşruşana və Çaç ərəb xilafətini tanıdığını bildirir.

778-ci il. Uyğurlarla Çin arasında münaqişə baş verir. Uyğurlar Çinə basqın edir və bol qənimətlə geri çəkilirlər.

780-ci il. Tun Bağa xaqanı və 2 min ağsaqqalı öldürüb özünü xaqan elan edir.

Çində yaşayan uyğur tacirləri edam edilir.

783-cü il. Uyğur xaqanlığı ilə Çin arasında sülh müqaviləsi bağlanır.

788-ci il. Tatabı və tatarlar Çinə hücum edir.

789-cu il. Tun Bağa vəfat edir. Onun oğlu Panqun xaqan seçilir.

Tibetlilər Beytin (Cunqariya) civarında uyğurları məğlub edir.

790-cı il. Şato qəbiləsi Tibetə tabe olur. Tibet Beytin və Kuça şəhərlərini tutur.

791-ci il. Uyğurlar Qansuda tibetliləri məğlub edir.

792-ci il. Ərəblər Fərqanədə karlukları məğlub edir.

794-cü il. Uyğur xaqanı zəhərlənir, onun qardaşı öldürülür, taxta xaqanın azyaşlı oğlu Açıo çıxarılır.

Tibetlilər uyğurları məğlub edir.

795-ci il. Çin qoşunları tatabı və tatarları məğlub edir.

Uyğurlar Tibet qoşununu dağıdır. Açıo xaqan vəfat edir. Əyanlardan Kutluğ adlı bir nəfər ona məhdud hakimiyyət vermək şərti ilə taxta çıxarılır. O, kırıqların üsyanını yatırır, tibetliləri və karluklardan Beşbalıq şəhərini geri alır, tibetliləri Kuçadan qovur, Kuçadakı çinlilərin müqavimətini qırır.

798-ci il. Uyğurlar qərbi karluklara – taşili qəbiləsinə qalib gəlir.

799-cu il. Uyğurlar Fərqanəyə soxulur və Si-yunun şimal hissəsindən tibetliləri qovurlar.

804-cü il. Frank və bolqarların birgə səyi ilə Avar xaqanlığı darmadağın və məhv edilir.

805-ci il. Kutluğ xaqan vəfat edir. Külüg Bilgə xaqan taxta çıxarılır. Uyğurlar Lyançjounu tuturlar.

806-cı il. Tatabılar tatarlar və uyğurlarla ittifaq bağlayıb birlikdə Çinə hücum edir.

Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə uyğurlardan manilər (manixeylər) gəlir.

807-ci il. Bolqarlar Bizansla müharibə edir.

808-ci il. Külüg Bilgə xaqan vəfat edir. Bao-i xaqan olur. Şato qəbiləsi Tibetə qarşı üsyan qaldırıb Çinə köçür.

812-ci il. Karluklar ərəblərə qarşı çıxış edir

813-ci il. Uyğurlar Qansuda Söyüd vadisinə basqın edirlər.

Bolqarlar Adrianopolu alırlar.

816-cı il. Bolqar-Bizans sülh müqaviləsi bağlanır.

817-ci il. Mani vaizləri (təbliğatçıları) Çindən Uyğur dövlətinə sürgün edilir.

818-ci il. Kırıqlar uyğurlara qarşı üsyan edir. Üsyan yatırılır.

820-ci il. Uyğur xaqanlığı ilə Çin arasında sülh bağlanır.

821-ci il. Bao-i xaqan vəfat edir. Çin-də xaqan taxta çıxır.

Tibetlilər Uyğur xaqanlığına basqın edir.

823-cü il. Çin-də xaqan vəfat edir. Onun qardaşı Çjaoli xaqan taxta çıxır.

827-ci il. Bolqarların franklara qarşı müharibəsi.

830-cu il. Çinlilər tatabıları məğlub edir.

832-ci il. Çjaoli xaqan sui-qəsdçilər tərəfindən öldürülür.

Taxta onun qardaşı oğlu Xu tigin çıxarılır.

Bolqarlar franklarla sülh bağlayır.

835-ci il. Tatabılar Çinə tabe olur.

839-cu il. Uyğur xaqanlığında üsyan baş verir: şato qəbiləsinə arxalanan Külüg bəy xaqanı öldürür.

840-cı il. Uyğur ağsaqqallarından Quylü Moxə Kırğızların yardımı ilə Qaraqorumu tutur və Külüg bəyi edam edir. Pan tigin 15 aymakla qərbə gedir. Uyğurların bir hissəsi Tibetə qaçır. Ordada qalanlar Ögəni xaqan seçir. Öz qaçqınlarını yedizdirmək üçün Ögə Çin sərhədini talayır.

841-ci il. Çinə kırğız səfirliyi gəlir.

842-ci il. Ögə xaqan Çin qoşunları tərəfindən məğlub edilir.

Kıtaylar uyğurlara qarşı üsyan qaldırır.

846-cı il: Ögə xaqan öldürülür. Enən tigin xaqan olur.

847-ci il. Enən tigin izsiz itir. Uyğurlar səpələnir. Pan tigin Dunxuanda yeni xaqanlığın əsasını qoyur.

Kırğız Ajo vəfat edir.

861-ci il. Uyğur Buğu Tszun Tibet qəsbkarı Kunjonu məğlub edir.

Ağsaqqal Buğu Tszun tibetlilərdən Turfan, Beytin, Karaşar və Buğuru geri alaraq Uyğur idukutluğunun əsasını qoyur.

Karluklar Kaşğara yiyələnirlər.

QƏDİM TÜRK XAQANLARI

(Xaqanların adlarının qabağındakı rəqəmlər onların hakimiyyəti illərini göstərir).

I ŞƏRQİ TÜRK XAQANLIĞI

1. İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan 551-552/553 – göytürk Orxon-Yenisey abidələrində Bumın xaqan, Çin qaynaqlarında Tumın xan adlanır.
2. Kara İssık xaqan (552/53-553) – göytürk abidələrində adı yoxdur, Çin qaynaqlarında İsiqi-xan Kolo adlanır.
3. Muğan xaqan (553-572) – göytürk abidələrində adı yoxdur, Çin mənbələrində Muyun xan Kigin adlanır. Muğan xaqanın bu adları da vardır: Kuşu (heyvan adı), Sığın (bəlkə də türkcə yigin «qardaşı oğlu» sözündəndir – nəsil adı), Yandı «qalib» (təxəllüsdür), Muğan yaxud Muyun (rütbə).
4. Arslan xaqan (572-581) – Çin mənbələrində adı Toboxandır.
5. İl Künlük şad Bağa İşbara xaqan (581-587) – Çin qaynaqlarında Şabolio-xan Nyetu. Bir adı da Şetudur.
6. Çuloxou xaqan (587-588) – Çin mənbələrində Şexu-xan Çuloxou adlanır; türkcə Çuloxou Yabğu xaqan olur.
7. Ün Yollığ xaqan (588-600) – başqa bir variantda görə onun adı Ün Uluğdur. Çin mənbələrində Qiyəqə Şidon Dulan xan Ünüylüy adlanır.
8. Bögü xaqan (600-603) – tam adı Kara Çurın Türk tarduş xaqan Datudur. Çin mənbələrində Bügə xan Datu adlanır, ona Dəngü Kara Çurın da deyilir.
9. Tüzlük xaqan (603-608) – Çin mənbələrində Dusulu, Kijin, Janqan (Janqar) xan, müsəlman qaynaqlarında Kimin xaqan adlanır.
10. Sibir (Şibir) xaqan (608-619) – Çin mənbələrində Şibi-xan Dügi adlanır.
11. Çulo xaqan (619-620) – Sılıfo şad, Çin mənbələrində Çulo-xan adlanır.

12. Kat İl xaqan Tuğbır (620-634) – əsl adı Dubıdır, Çin mənbələrində Xeli (Xyeli) – xan Dubı adlanır.
13. Tulı xaqan (634-634).
14. İminişü Sılıbı xaqan Sımo (634-644).
15. Çəbi xaqan (644-650).
16. İltəris xaqan (689-692) – Kutluğ xan. Çin mənbələrində Qudulu xan adlanır.
17. Kapağan xaqan (692-716) – Moçur. Çin mənbələrində Moçjo xan adlanır.
18. Bilgə xaqan (716-734) – Çin mənbələrində Mogilyan xan adlanır.
19. Yoliğ xaqan (734-739) – Çin mənbələrində İjan xan adlanır. Çin mənbələrindən bəzilərinə Dınli-xan da adlanır; bu türkcə Tenri xaqan deməkdir.
20. Bilgə Kutluğ xaqan (739-742) – Çin mənbələrində Bigə Qudulu xan adlanır.
21. Ozmış xaqan (742-744) – Çin mənbələrində Usu-mişixan, «Moyun Çor» abidəsində Ozmış tigin adlanır.
22. Baymey xaqan Kulun bəg (744-745) – Çin mənbələrində Bamey-xan Xulunfu adlanır.

II. QƏRBİ TÜRK XAQANLIĞI

1. İstəmi xaqan (553-576).
2. Kara Çurın Türk tarduş xaqan (576-603).
3. Törəməni xaqan (584-587) – Abo xaqan, Dalobyan xaqan.
4. Nili xaqan (587-600).
5. Nigü Çulo xaqan Taman (600-611) – Çin dilində Daman xan deyilir. (618-ci ildə 18-19 yaşında vəfat etmişdir).
6. Şegü xaqan (612-618).
7. Tun Yabğu xaqan (618-630) – Çin mənbələrində Tun Şexu-xan adlanır.
8. Külüg Sibir xaqan (630-631) – Küyli Sibir (Sıbi) xaqan, Sıbi xaqan Bahadır.
9. İrbis Bolun Cəbğu xaqan (631-632\33) – İbi Bolölüy Şexü xaqan, İbi Şa bolo sı-şexu-Kağan, Şili tigin (dələ), Teli tigin, Çin qaynaqlarında: Sı Şexu-xan.

10. İşbara Tölös xaqan (634-639) – Çin dilində: Şabolo Xilişi-xan, taxta çıxmazdan əvvəlki adı Ton şaddır (Çin dilində: Tunbo Şe).
11. İrbis Dulu xaqan (638-642) – Çin dilində: İbi Duluxan, taxta çıxmazdan əvvəlki adı Yukuk şad (Çin dilində: Yuyqu Şe). İrbis Dulu xaqan 653-cü ildə vəfat etmişdir.
12. İl Külüg şad İrbis xaqan (639-640) – Çin dilində: İküylişi İbi-xan.
13. İrbis İşbara Cəbğu xaqan (639-641) – Çin dilində: İbi Şabolo Şexu-xan. Taxta oturmazdan əvvəl (Çin dilində) adı Qyanı olmuşdur.
14. İrbis Şegü xaqan (642-651) – Çin dilində: İbn-Şegü-xan.
15. İşbara xaqan Aşina Xallığ (651-659) – Çin dilində: Şabolo-xan Aşina xelü.
16. Mişe Kilibi Dulu xaqan Alp (659-662) – Çin dilində: Aşina Mişe-xan.
17. Aşina Buçjen xaqan (659-671) – Dulu Cəbğu; Çin dilində: Dulu Şexu.
18. Deyün xaqan (671-679) – Çin dilində: Duçji-xan; Bahadur cəbğu – Çin dilində: Moxədu Şexu.
19. Yuankin xaqan (679-693).
20. Böri Şad Xüşəlo xaqan (679-694) – Çin dilində: Xan Buli Şe Xüşəlo.
21. Aşina Suytsı xaqan (694-704).
22. Aşina Xyan xaqan (704-713).
23. Aşina Xuay-dao xaqan (704-məlumat yoxdur).
24. Aşina Sin xaqan (713-713).
25. Üçjilə Türgiş xaqan (məlumat yoxdur – 706).
26. Soqə xaqan - (706-711).
27. Çəbi Şiçur Sulu xaqan (711-738) – Çin dilində: Çjun Şun-xan Sulu.
28. Tuxosyan Qoçur xaqan (738-739) – Çin dilində: Tuxosyan Quçjo-xan.
29. Bağa Tarxan xaqan (740-məlumat yoxdur, hər halda 742-ci ildən əvvəl) – Çin dilində: Moxə Dəqan-xan.

III. UYĞUR XAQANLARI

1. Kutluğ Bilgə Kül çor xaqan (742-747) – Çin dilində: Quli Pəylo xan.
2. Moyun Çor xaqan (747-759) – Çin dilində: Qələ-xan Moyançjo.
3. Bögü xaqan; Çin imperatorunun verdiyi titul -- Qyedu Dınli Quçjo Mişi İni qyən Biqyə-xan.
4. Kat Kutluğ Bilgə xaqan (780-789) – Çin dilində: Xə Qudulu Bigə-xan; N.Y.Biçurinin əsərində: Xəgü Dulu Biqə-xan.
5. Ay Tenri Uluğ Küç Minmiş Küçlük Bilgə xaqan (789-794) – digər adı Dolosı Panquan tigindir; Çin dilində: Dolosı Panquan Dələ.
6. Fın-çen xaqan (794-795) – mülki adı Açıo (türkcə: Açıur).
7. Ay Tenri Ulukmiş Ket Küçlük Bilgə Xuay-sin xaqan (795-805) – Kutluğ Bilgə xaqan; Çin dilində: Ay Tınli Loyuylu Mumışı Xəxulu Biqyə Xuay-sin-xan.
8. Ay Tenri Külüg Bilgə xaqan (805-808) – Külüg Bilgə xaqan; Çin dilində: Tınli Yexə Tyuylu Biqyə-xan.
9. Ay Tenri Uluğ Mişixə Bilgə xaqan (808-821) – Çin dilində: Ay Dınli Loi Mişixə Biqyə Bao-i-xan.
10. Ay tenri Yuymuşu Küç çor Bilgə xaqan (821-824) – Çin dilində: Dınli Yuylumu Mişi Qüy-çju Biqyə Çun-xan.
11. Ay tenri Uluğ Munmiş Bilgə xaqan (824-832) – Qesə tigin (Çin dilində: Qyesa Dələ); Çin dilində: Ay Dınli Loimu Mişixə Biqyə Çjao-li-xan.
12. Ay tenri Uluğ Munmiş Külüg Bilgə Çjao-sin xaqan (832-839) – Çin dilində: Ay Dınli Loimu Mişixə Qyuylu Biqyə Çjao-sin-xan.
13. Ögə tigin xaqan (841-846) – Çin dilində: Uqye Dələ-xan.
14. Enən tigin xaqan (846-847) – Çin dilində: Xan Enən Dələ.

ETNONİMLƏR

Az – Kögmən dağlarında yaşayan xalq. V.V.Bartoldun yazdığına görə, az xalqı Sayan dağları ilə Altay dağları arasında yaşamışdır. Az xalqı uyğurların da daxil olduğu telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Uyğur dili göytürk dilinə çox yaxındır. Az dili qədim uyğur dilinə yaxın olduğundan, deməli, göytürk dilinə də yaxındır. Az xalqı haqqında Çin qaynaqları da, Avropa mənbələri də məlumat vermir.

Altı Çub Soğdak bodun – altı hissəli soğdak xalqı. Bu ifadə haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri bunu Soğda (Soqđiana) dövləti hesab edir, digərləri isə Çinin Şofan (Ordos) əyalətində soğdalıların saldığı altı şəhər kimi qəbul edir. Hər halda hərfi tərcüməsi altı hissəli (bağlı, soylu, tayfalı) soğda xalqı deməkdir.

Apar – avar; göytürklərdən qərbdə yaşayan xalq. Bunlara həqiqi avarlar da deyirlər (yalançı yaxud saxta avarlar da var). Avarlar İli çayı hövzəsində yaşamış və sonralar türgişlərin tərkib hissəsinə daxil olmuşlar.

Apurım – Kül tigin abidəsində bu ad apar «avar» etnonimindən sonra çəkilir, deməli, onlar avarlara nisbətən qərbdə yerləşir. Nəzərə alsaq ki, VIII əsrdə avarlar Şimali Qafqaz və Qara dəniz hövzəsində yaşayırdılar, onda apurımlar onlardan da qərbdə yaşamışlar. Buna görə də mən onu Apa Urum – Böyük Roma kimi oxuyuram. Mən belə güman edirəm ki, bu, Bizansa (Vizantiyaya) verilən addır. Buradan mən belə nəticəyə gəlirəm ki, Bumın xaqanın dəfnində Bizans nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir.

Bayırku – türklərdən şimalda yaşayan xalq, türkdilli qəbilədir; Çin dilində pa-ye-ku adlanır. Bayırku qəbilələri gah göytürklərlə ittifaqa daxil olmuş, gah da göytürklərlə düşmənçilik etmişdir; bayırku telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Qobu səhrasından şimalda Monqolustanın şərqində Mancuriyanın şimalında yaşamışdır.

Baysı – qədim siyenbi torpaqlarında (Monqolustanın şərq – Çinin şimalı) tonra və buğu qəbilələri ilə qonşuluqda, kıtaylardan şimalda yaşayan qəbilədir. Döyüşə 10 minlik qoşun çıxara bilmiş, üç aymakda yaşamışdır. Ovçuluqla məşğul

olmuşdur. Baysilər qırmızı dəridən paltar geymişlər. Arvadlar mis qolbaq taxmış, paltarlarının ətəklərinə zıncırov tikmişlər.

Basmıl – Çin dilində pa-si-mi; türkdilli qəbilədir. Basmıllar 40 bölmədən ibarətdir, lakin bölmə nə tayfa, nə də qəbiləyə bərabərdir. Onlar kiçik xalqdır və şərqə Tarbağatayda təşəkkül tapmış, sonralar Cünqariyaya köçmüşlər. Lakin köçmə tarixi məlum deyildir. Basmıllar Cənubi Cünqariyanın şərqində orta Asiya hunlarının qalıqları olan şato qəbilələri ilə qonşuluqda yaşamışlar. Basmıl xalqı uyğurlarla birlikdə tələ qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Basmılların dili göytürk dilinə çox yaxındır.

Bolqar – Volqaboyu və Şimali Qafqazda yaşamış türkdilli qəbilədir. Bolqarlar əvvəlcə Şimali Qafqazda müstəqil dövlət yaratmış, sonra qərbə miqrasiya etmişlər. Qərbdə bolqarların qüdrətli dövləti olmuşdur. Xristian dinini qəbul etdikdən sonra bolqarlar tədricən assimilyasiyaya uğrayıb slavyanlaşmışlar. Elmi ədəbiyyatda bolqarlar haqqında kifayət qədər məlumat vardır.

Buğu – Çin dilində puqu. V-VIII əsrlərdə türklərin ən şimalda yaşayan qəbiləsidir; tələ ittifaqına daxil olmuşdur. Uyğurlardan şərqdə köçəri həyat keçirmiş, 30 min alaçığa malik olmuşdur. Buğular çox cəsur və mərd adamlar olmuşlar.

Bukarak – Orta Asiyada Buxara ulusu. Buxarahılar, güman ki, soğd dilində danışmışlar.

Var – uqor qəbilələrindən biridir. VI əsrdə Aral dənizinin şimal sahillərində yaşamışdır. Varlar xunilərdən şimalda yaşayırdılar. Sonralar var və xuni qəbilələri birləşib şərqə və hətta qərbi Avropada böyük siyasi və hərbi qüvvəyə çevrilən (yalançı) avarları təşkil etmişdir.

Dubo – Xusulan gölünün cənub sahilində köçərilik edən qəbilə, qərbdən qırğız, cənubdan uyğurlarla həmsərhəd olmuşdur, üç aymakda yaşamışdır; təkcə ovçuluq və meyvə toplamaqla dolanmışdır.

Jujan – moñqoldilli qəbilələr konqlomeratının adıdır. Əsərdə onlar haqqında kifayətedəcək qədər məlumat verilmişdir.

Ediz – oğuz qəbilə ittifaqına daxil olan qəbilə; Çin qaynaqlarında adye adlanır.

Edizkar – ediz qəbilə ittifaqına daxil olan soy.

İzgil – oğuz qəbilə ittifaqına daxil olan qəbilə; Çin qaynaqlarında sıqye adlanır.

Yağma – türkdilli qəbilədir. M.Kaşğarının yazdığına görə, yağma dili ən düzgün türk dilidir.

Kəngərəs – kəngər qəbiləsinin adı, türkdilli qəbilədir; rus mənbələrində kançı termini ilə verilir. Kəngərlərin bizim eradan əvvəl II yüzillikdə Sır-Dərya çayının orta və aşağı axarında güclü dövlətləri olmuşdur. Çin səfiri Çjan Tsyen bizim eradan əvvəl 128-ci ildə Kəngər dövlətinin paytaxtında olmuşdur. Kəngərlərin hakimiyyəti qərbi Xəzər və Volqa çayınadək yayılırdı. Bizim eranın I yüzilliyində kəngərlər Qafqazda da möhkəmlənirlər. Sonralar kəngərləri peçeneq adlandırmışlar. Bizim eranın VI-IX yüzilliklərində Sır-Dərya çayının orta və aşağı axarında yaşamışlar.

Kibi – telə qəbilələrindən birinin adıdır. Kibilər türkdilli idilər, uyğur dilinə yaxın bir dildə danışmışdılar. Onlar İli çayı hövzəsində Cuncariyada yaşayırdılar. Kibilərin yaşadığı ərazi əvvəllər Qərbi türk xaqanlığına, sonralar uyğur xaqanlığına daxil idi. VI əsrdə şərqi Tyan-Şan dağlarının şimal yamaclarında yaşayırdı.

Kök türk – göy, mavi türk. Bizim eranın VI-VIII əsrlərində Monqolustanın şimalında qüdrətli xaqanlıq yaratmış türk qəbilələrinin başında duran qəbilə ittifaqı. Elmi ədəbiyyatda türkləri iki ölçüdə tədqiq edirlər: 1. VI-VII yüzilliklərdəki türkləri türkün adlandırır, bunların monqoldilli siyənbi qəbilələri arasından çıxdığını, türkləşdiyini və monqoloid irqinə aid olduğunu göstərirlər. 2. VII əsrin sonu – VIII əsr türklərinin artıq irqi baxımdan da, dil baxımından da xeyli dəyişdiyi, Orta Asiya irq tipinə yaxın olduğu, dillərinin isə qədim uyğur və müasir oğuz qrupu dillərinə yaxın olduğu qeyd edilir. Elmi ədəbiyyatda bu son türklər göytürk adlandırılır. Türk xaqanlığının sərhədləri şərqdə Mancuriyadan qərbdə Don çayının arxasınadək, şimalda Baykal gölü sahillərindən cənubda Tibetədək böyük bir ərazini tuturdu.

Kürt – türkdilli qəbilədir.

Kabay – dil mənsubiyyəti məlum olmayan qəbilə.

Kara türgiş – qərbi göytürk qəbilələrindəndir.

Karluk – Çin dilində: qələlu. Altayda İrtiş çayı sahillərində yaşayan türk xalqı. Karluklar 650-ci ildə türkütlərdən ayrılmış və Tan (Çin) imperiyasına daxil olmuşlar. Çin qaynaqlarında qələlu adlanırlar. Üç böyük qəbilədən ibarətdir. Karluklar VI-IX yüzilliklərdə İrtiş çayının qolu Qara İrtiş çayı hövzəsində yaşamışlar.

Kıpçak – türkdilli qıpçak qəbiləsi. Ərəb mənbələrində kıpçak, rus mənbələrində poloves, qərb qaynaqlarında kuman adlanır. Qıpçakların ilkin vətəni Qara İrtiş və Sır-Dərya çayları arasında yerləşən geniş çöldür. İndi bura Dəşti Kıpçak (Qıpçak çölü – Qazaxıstanın şimalındakı geniş düzəndir) adlanır. Sonralar qıpçaqlar Altay dağlarından Dunay çayının mənsəbinədək Qazaxıstan (indiki), Volqaboyu və Şərqi Avropa düzənliyində yaşamışlar. Qıpçaqlar bir sıra türk xalqlarının təşəkkülündə böyük rol oynamışlar.

Kırğız – Yenisey çayının yuxarılarında Kem və Kemçik çayları hövzəsində yaşamış türk xalqıdır. Çin mənbələri onları xyakas adlandırır. Buna görə də bəzi elmi ədəbiyyatda qədim türk kırğız qəbilələri müasir xakas xalqının ulu əcdadları hesab edilir. VII-VIII yüzilliklərində qırğızların dili və yazısı göytürk və uyğurlara yaxın olsa da mədəniyyətləri onlardan fərqlənmişdir. Bəzi parametrlərdə bu üç xalq arasında kəskin fərq nəzərə çarpır. Qaynaqların xəbər verdiyinə görə, qırğızlar cənub-qərbdə karluklar, qərbdə kurikanlar (Baykal gölünün şimalında Anqara çayının aşağı axarında yaşayırdılar), şimalda isə boma xalqı ilə qonşu idilər. Onlardan şərqdə çik xalqı yaşayırdı. Deməli, qırğızların şimal sərhədi indiki Krasnoyarsk şəhərindən bir qədər şimaldan, şərq sərhədi Şərqi Sayan dağlarının ətəklərindən, qərb sərhədi Tom və Biy çaylarından Salair silsiləsinədək keçirdi. Qırğızların ərazisi cənubda Karaşarla hüdudlanır. Onlar şamanizm dininə biyət edirlər. Qırğızlar 840-cı ildə uyğurları (Uyğur xaqanlığını) məğlub edib Mərkəzi Asiyada qüdrətli dövlət – Kırğız xaqanlığını yaratmışlar.

Kıtay – Mərkəzi Asiyada xalq, 405-ci ildən belə adlanır. Rus mənbələrində kidanı adlanan bu xalq müasir tanqutların ulu babalarıdır. Çin qaynaqları yazır ki, kıtaylar və türklər eyni mənşədən deyildir.

Kurikan – türkdilli xalqdır. Çin mənbələri onları quliqan adlandırır və telə qəbilə ittifaqına daxil edir. Kurikanlar müasir yaqutların (saxaların) ulu babalarıdır. Kurikanların torpaqları şimalda dənizədək (görünür, Şimal Buzlu Okeanı nəzərdə tutulur) uzanır. Kurikanların torpaqlarında günlər uzun, gecələr qısadır (görünür, Çin qaynağı yayı nəzərdə tutur). Onların ərazisi o qədər genişdir ki, bir tərəfdə günəş batanda, o biri tərəfdə günəş doğur.

Oqor – (yaxud uqr) – indiki macarların ulu babalarıdır. VI əsrdə oqorlar (uqlar) Başqırdıstanda və Volqa çayı ilə Ural dağları (və çayı) arasındakı çöldə yaşamışlar.

Oğuz – oğuzlar şərqə hun ittifaqına daxil olmuşdur. Orxon abidələrində oğuzlar, gah Bilgə xaqanın öz xalqı, gah da düşməni adlandırılır. Görünür, VIII yüzillikdə bu qəbilə ittifaqının tərkibi sabit olmamışdır. Bunu oğuz sözünün mənşəyi də göstərir: «oğ» ailə, tayfa, qəbilə (müqayisə et: «ög» ana deməkdir), - z isə cəmlilik şəkilçisidir. Deməli, «oğuz» ailələr, tayfalar, qəbilələr deməkdir. İndi bu termin öz mənasını genişləndirmişdir. Oğuzlar müasir qaqauz, türk, türkmən və azərbaycanlıların ulu babalarıdır.

On ok – on ox. Qərbi göytürklərə verilən addır. Əslində on oxlar bütün qərbi türklər deyildir. Qərbi türk xaqanlığında yaşayan beş qəbilə dulu qəbilə ittifaqı və beş qəbilə nüsbəti qəbilə ittifaqı on oxları təşkil edir.

On uyğur – On boydan ibarət olan uyğurlar.

Otuz tatar – otuz qəbilədən ibarət olan tatarlar. Türk xaqanlığı dövründə monqoldilli qəbilə olmuşdur. Sonralar bu qəbilə türkləşmişdir. VII-VIII yüzilliklərdə ən böyük qəbilələrdən biridir.

Seyanto – telə qəbilə ittifaqına daxil olan türkdilli qəbilədir. VI əsrdə Altain-nuru dağlarının cənub yamaclarında yaşamışdır.

Səkkiz oğuz – səkkiz boydan ibarət oğuz qəbilə ittifaqı.

Siyənbi – Monqolustanın şərqində, Çinin şimal-qərbində yaşayan monqoldilli qəbilədir. Rəvayətə görə, Türkün oğlu Tatarın nəslindən törəmişdir. Əvvəllər hun dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, bizim eramın 93-cü ilində hunların zəiflənməsi nəticəsində öz dövlətlərini yaratmışlar. Siyənbi dövlətində iki sülalə hakimiyyət başında olmuşdur. Əvvəlcə Muyun, sonra Tobi (Tabğaç) sülaləsi. Siyənbi qəbiləsi 93-cü ildən 396-cı ilədək şərqə Monqolustan, Mancuriya və şimali Çində aparıcı siyasi və hərbi qüvvə olmuşdur.

Soğdak – soğd xalqı. Türklər Soqdiyanada yaşayan və güman ki, həm türkdilli, həm də irandilli olan xalqları bu adla adlandırmışlar.

Suğd/Soğd – soğd xalqı; Orta Asiyada yerləşən Soqdiyana dövləti.

Tabğaç – Çin dilində to-pa, elmi ədəbiyyatda toba; türklərin çinlilərə verdiyi ad. Əslində Tabğaçlar çinli olmamış,

türkdilli (bəzi mənbələrə görə, monqoldilli) müstəqil xalq olmuş, türklər kimi, Böyük çöldə köçəri həyat keçirmişlər. Tabğaçlar şimali Çini işğal etmiş, çinlilərə qarışmış və Çin dilini qəbul etmişlər. Uzun zaman Çinin şimalındakı (çindilli) dövlətlərdə imperator və hərbi aristokratiya tabğaçlardan olmuş, geniş xalq kütləsinin əksəriyyətini isə çinlilər təşkil etmişlər. Türklər də çinliləri onların öz həqiqi adı ilə deyil, tabğaçların adı ilə tanımışlar. «VI əsrin sonunda şimal-şərqi Çində siyənbi qəbilələrindən biri – türkdəlli tabğaçlar gücləndilər... 386-cı ildə onların başçısı Toba Quy bütün Şimali Çini öz hakimiyyəti altında birləşdirən (439-cu il) Şimali Vey (386-532-ci illər) sülaləsinin əsasını qoydu. V əsrin sonunda tabğaç sülaləsi və qəbiləsi, demək olar ki, bütünlüklə Çin etnik mühitində assimilyasiya olunmuşdu. Run abidələrində bu adla Çinin yerli əhalisi adlandırılır» (S.Q.Kıyaştorı, Adı çəkilən əsəri, səh. 108).

Tanut – rus mənbələrində *tanqut* adlanır; türk və ya monqol qəbilələrindən birinin adı. Çinlilər onları kyan adlandırır, onlara dansyan da deyilir. O vaxt tanqutlar Xuanxe (Sarı) çayın sağ sahilində, Kukunor gölündən cənubda yaşayırdılar.

Tarduş – Şərqi Türk xaqanlığının qərbində yaşayan türk qəbilələr ittifaqının adıdır. Türk xaqanlığının ictimai-siyasi həyatında tarduşlar mühüm rol oynamışlar. Türk xaqanlığının taxtına oturmazdan əvvəl tarduşların şadı olmaq lazım idi. Bilgə xaqan da taxta çıxmazdan əvvəl 19 il tarduşlar üzərində şad olmuşdur.

Tat – türklərin yaddilli, yəni türk dilində danışmayan qəbilələrə verdiyi ad.

Tatar – monqoldilli qəbilənin adıdır. Orxon-Yenisey abidələrində adları tez-tez çəkilir. Çin qaynaqlarında tatarların adı IX yüzilliyin ortalarından ta-ta şəklində çəkilir. Tatarlar sonralar türkləşmişlər.

Tatabı – üç hissəyə ayrılan kıtayların sonralar çinlilər tərəfindən hi adı verilmiş ki-mo-hi qəbiləsi.

Tezik – türklərin ərəblər yaxud ümumiyyətlə müsəlmanlara verdikləri ad; fonetik tərkibinə görə «tacik» sözüne çox yaxındır.

Tokar – toxarlar. Toxarlar Şərqi Türküstanda yaşamışlar. Toxar dili hind-Avropa dilləri ailəsinə daxildir, həmin ailəyə

daxil olan 12 qrupdan birini təşkil edir. Hazırda bu dildə heç kimi danışmır (ölü dildir).

Tokuz oğuz – göytürklərdən şimalda yaşayan qəbilənin adıdır; doqquz soydan ibarət oğuzlar deməkdir. Türkdilli qəbilədir. Sonralar tarix səhnəsinə uyğur adı ilə çıxmışdır.

Tokuz tatar – doqquz soydan ibarət tatarlar; monqolların bir qəbiləsi.

Tonra – türk qəbilələrinin bir boyu; oğuz qəbilə ittifaqına mənsub olduğu da güman edilir; telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur.

Töliş – türkdilli qəbilələrin ittifaqıdır, göytürk xaqanlığına daxil olmuşdur. Çin dilində the-le şəklində yazılır. Tölislər türk xaqanlığının şərqində yaşayırdı və onun şərq qanadını təşkil edirdilər. Tölişlərin hakimi yabğu adlanır. Bu, Türk xaqanlığında xaqan və şaddan onra üçüncü yüksək rütbədir. Belə bir fikir mövcuddur ki, töliş (tölis) xalq adı deyil, ümumiyyətlə türk dövlətində yaşayan qəbilələrə verilmiş ümumi addır.

Tüpüt – Tibet xalqı və Tibet dövləti; türklərdən cənubda yerləşir.

Türgiş – qərbi göytürkləri təşkil edən türkdilli qəbilə. Türğişlər Mərkəzi Tyan Şanda İli çayının sahillərində Çü və İli çaylarının arasında yaşamışlar. Onlardan qərbdə şunişi xalqı yaşamışdır.

Türk – Kül tigin və Bilgə xaqan abidəsini qoyanlar özlərini türk, kök türk, kök sir türk bodun (xalq) adlandırırlar. Güman ki, tərkibi yekcins olmamış, tez-tez dəyişmişdir. Belə ki, Bilgə xaqan eyni bir qəbiləni gah öz türkü, gah yağısı adlandırır.

Uyğur – Monqolustanını şimalında yaşayan qəbilənin adı; türkdilli qəbilədir. Çin mənbələrində vey-ho, hun-ho və vey-vu-ho şəklində yazılır. Uyğurlar 630-cu ildə Çinə tabe olmuş, 691-ci ildən Türk xaqanlığına daxil olmuşlar. Uyğurlar əvvəllər göytürklərə tabe olmuş, sonralar göytürkləri məğlub edib Selenqa və Tola çayları hövzəsində yaşamışlar. Uyğurların 745-840-cı illər arasında Mərkəzi Asiyada qüdrətli dövləti – Uyğur xaqanlığı mövcud olmuşdur.

Üç karluk – Altay dağları və İrtiş çayı hövzəsində yaşayan türkdilli qəbilənin adıdır. Qədim türk abidələrində olduğu kimi, Çin mənbələri də onların üç soydan ibarət olduğunu yazır.

Üç kurikan – Baykal gölü sahillərində türkdilli qəbilənin adıdır. Üç kurikanlar əvvəllər Türk xaqanlığına, sonralar Uyğur xaqanlığına tabe olmuşlar. Güman ki, üç kurikanlar müasir yaqutların (saxaların) ulu babalarıdır.

Üç oğuz – üç soydan ibarət olan oğuzlar.

Xəzər – Volqa çayının aşağı axarında və Şimali Qafqazda yaşamış türkdilli qəbilədir. Xəzərlər əvvəlcə qərbi türk xaqanlığına daxil olmuş, türk xaqanlığının Qafqaz, o cümlədən Zaqafqaziya, İran və Bizans müharibələrində görkəmli rol oynamışlar. Onlar VII-XI əsrlərdə paytaxtı Volqa çayının mənsəbində olan qüdrətli Xəzər xaqanlığı yaratmışlar.

Xun – telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşlar.

Xuni (xionit) – fin-uqor dilləri ailəsinə daxil olan dildə danışan qəbilədir. VI əsrdə Aral dənizinin şimal sahillərində yaşamışdır.

Xüsye – uyğurlardan və tonralardan şimalda yaşayan türk qəbiləsinin adıdır. Çin salnamələrinin yazdığına görə, adamlarının sayına görə, təxminən, ediz qəbiləsi böyüklüyündə olmuş, hər b meydanına 10 min döyüşçü çıxara bilmişdir.

Çik – Kögmən meşəli dağlarında yaşayan türkdilli qəbilənin adı. Güman ki, çiklər müasir tuvalhların ulu babalarıdır.

Çigil – türkdilli qəbilənin adı.

Şato – türk qəbilələrinin (türküt) qərb qoluna daxil olan qəbilədir; Qərbi türk xaqanlığının tərkibində olmuş, VII yüzillikdə İli çayı sahillərində yaşamışdır. Sonralar Uyğur xaqanlığına, Tibet dövlətinə, nəhayət Çin imperiyasına tabe olmuşdur. Çin mənbələrində şatolar haqqında 907-ci ilədək məlumata rast gəlmək olar.

QƏDİM TYRK ƏRƏNLƏRİ

OĞUZ XAQAN

Rəvayətə görə, Yafətin oğlu Türk Xəzər dənizindən Koreya körfəzinədək Orta və Mərkəzi Asiyada məskən salan qəbilələrin ulu babasıdır. Türkün yeddinci belindən iki ekiz oğlan -- Tatar və Monqol dünyaya gəlir. Onların atası İlli xaqan Türküstanı oğlanları arasında bölür: ölkənin şərq yarısını Tatar, qərb yarısını Monqola verir. Beləliklə, Türkün nəslindən iki sülalə yaranır. Monqol xaqanın oğlu Qara xaqanın Oğuz adlı bir oğlu olur. Deməli, Oğuz xaqan monqol xaqanın üçüncü, Türk xaqanın onuncu belidir.

Oğuz xaqanın şəxsiyyəti və hakimiyyəti haqqında bir neçə rəvayət vardır. Fars tarixçisi Xondəmir və türk tarixçisi Əbülqazi xan onu Oğuz xaqan, Çin qaynaqları Modə yaxud Mode, bəzən də Modo şanyü adlandırır; müasir türk tarix ədəbiyyatında ona Mete deyilir.

Müsəlman tarixçiləri Xondəmir və Əbülqazi xaqanın əsərlərində Oğuz xaqan dindar bir adam kimi təsvir edilir, hətta müsəlman peyğəmbərlərindən biri hesab edilir. Rəvayətə görə, Qara Qumda köç edən Qara xaqan eşidir ki, oğlu Oğuz xaqan yeni dinin Allahına ibadət edir. O, qoşun çəkib oğluna hücum edir. Lakin Oğuz xaqanın dindar arvadı vaxtında ərini xəbərdar edir. Döyüşdə Qara xan öldürülür, xaqanlıq taxtına Oğuz oturur. O, yetmiş üç il ərzində bütün Türküstanı itaət altına alır. O, monqol qəbilələrinin çox hissəsinə adlar verir. Həmin qəbilələr sonralar Oğuz xaqanın verdiyi adlarla tanınır. Oğuz xaqan taxta çıxan kimi Çin sərhədləri yaxınlığında köç edən Tatar xaqana – atasının əmisinə hücum edir və ona qalib gəlir. Sonra o, Çin imperiyasını, Curcut şəhərini və Tanqut dövlətini itaət altına alır, Monqolustandan cənubda Hindistanadək, qərbdə Xəzər dənizində bütünü yerləri fəth edir. Müsəlman tarixçilərinin hamısında Oğuz xaqanın vətəni Monqolustan hesab edilir.

Müsəlman tarixçilərinin Oğuz xaqan haqqında verdikləri məlumat Çin qaynaqlarının Modə yaxud Mode şanyü haqqında verdikləri məlumatlarla, az qala, eyniyyət təşkil edir. Çin

qaynaqlarının yazdığına görə, Modə hun sülaləsindən çıxmışdır. O, hun şanyüsü (türk dilində desək, xaqanı) Tumanın (yaxud Tomanın) oğludur. İstər müsəlman, istərsə Çin qaynaqlarının xəbər verdiyinə görə, Tuman (Qara xaqan) şanyü (bundan sonra, asan olsun deyə, hər yerdə Tuman əvəzinə Qara xaqan, Modə əvəzinə Oğuz xaqan deyəcəyəm) bizim eradan əvvəl 220-ci ildə çinlilər tərəfindən Ordosdan (Şofandan) sıxışdırılır. O, şimala – Xalxaya çəkilir və Xanqay (qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində, məsələn, Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk abidələrində bu yer Ötükən adlanır) yaxınlığında məskən salır. Çingiz xan zamanından həmin yer moŋqolca Xara Xorin adlanır. Müsəlman qaynaqlarında bu yerə Qara Qum deyilir. On il keçəndən sonra (bizim eradan əvvəl 210-cu ildə) Çin imperatoru ölür və Çin dövləti zəifləməyə başlayır. Çin dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən hunlar yavaş-yavaş Sarı (Xuanxe) çayının cənub tərəfinə, yəni Ordosa keçirlər. Qara xaqanın oğlu Oğuz xaqan onun vəliəhdi idi. Ancaq Qara xaqan ikinci dəfə evləndikdən sonra sevimli yançısından (qədim türk abidələrində kunçuyundan, yəni xanımından) bir oğlu olur. Arvadının təhriki ilə xaqan ikinci oğlunu vəliəhd etmək istəyir. Lakin bunu açıq etməkdən çəkinir. Onda Qara xaqan böyük oğlunu aradan götürmək qərarına gəlir. Buna görə də o, Oğuz xaqanı Yuyençjiya girov göndərir. Oğuz xaqan Yuyençjiya gələndən bir az sonra Qara xaqan Yuyençjiya hücum edir. Yuyençji Oğuz xaqanı öldürmək istəyir. Oğuz xaqan onun arqamakını (türkmən cinsindən olan atdır) oğurlayıb vətəninə qaçır. Qara xaqan oğlunun hərəkətini uğurlu hesab edir və onun idarəsi altına 10000 süvari ayırır. Bu o demək idi ki, atası Oğuz xaqana on min yurt, yaxud ailə verirdi.

Atasından ayrıca əyalət alandan sonra Oğuz xaqan öz əsgərləri ilə xüsusi təlim keçir. Çalışır ki, onlar öz sərkərdələrinin əmrlərini danışıqsız yerinə yetirsinlər.

Oğuz xaqan uçuş zamanı fit çalan bir ox ixtira edir. Bu ox uçduğu bütün müddətdə fitə oxşar bir səs çıxarırdı və bu səsə görə də onun hansı hədəfə uçduğunu asan müəyyənləşdirmək olurdu. Oğuz xaqan öz döyüşçülərinə ox atmaq təlimi keçir və belə bir əmr verir:

- Kim oxunu fitçalan oxun hədəfə aldığı yerə atmasa, onun boynu vurulacaq. Kim ovda oxunu fitçalan oxun istiqamətində atmasa, onun boynu vurulacaq.

Sonra o, təlimə başlayır. O, oxunu öz arqamakına atır. Yaxın adamlardan bəziləri xaqanın arqamakına ox atmağa cürət etmir. Xaqanın əmri ilə dərhal onların boynu vurulur.

Bu hadisədən bir müddət keçəndən sonra Oğuz xaqan bir dəfə fitçalan oxunu öz sevimli arvadına atır. Onun yaxın adamlarından bəziləri dəhşətə gəlib oxlarını xanımına atmır. Xaqan onların da başını vurdurur. Oğuz xaqan ölüm cəzası ilə öz adamlarında əmrə, göstərişə dərhal əməl etmək verdiyi yaradır.

Yenə də aradan bir müddət keçir. Bu dəfə Oğuz xaqan atası Qara xaqanla ova çıxır. O, fitçalan oxunu atasının arqamakına atır. Bu dəfə onun ətrafındakıların hamısı oxlarını Qara xaqanın arqamakına atırlar. Beləliklə, Oğuz öz adamlarını sözsüz ona itaət etməyə alışdırır, görür ki, onları idarə etməyi bacarır.

Bir dəfə ov zamanı Oğuz xaqan atını Qara xaqanın arxasınca sürərək fitçalan oxunu atasına atır. Onun yaxın adamları da oxlarını Qara xaqana atırlar. Oğuz atasını öldürür, sonra ögey anasını və qardaşını, habelə ona tabe olmaq istəməyən ağsaqqalları da öldürür, özünü xaqan elan edir. Bu hadisə bizim eradan əvvəl 209-cu ildə baş verir.

Oğuz xaqan taxta oturduqda atasının əmisi Tatar xaqanın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi vaxt idi. O, Oğuz xaqanın atasını öldürdüyü və taxta çıxdığı xəbərini eşitdikdə onun yanına qasid göndərir. Qasid Tatar xaqanın sözlərini Oğuz xaqana çatdırır:

- Qara xaqandan Oğuz xaqana sutka ərzində min li yol gedə bilən bir at miras qalmışdır. Həmin atı mənə ver.

Oğuz xaqan əyanlarını çağırıb onlarla məsləhətləşir:

- Qonşu xaqan qasid göndərib atamdan miras qalmış gün ərzində min li yol gedən atın ona verilməsi tələb edir. Buna sözünüz nədir?

Əyanlar hamısı bir ağızdan cavab verir:

- Atanızdan sizə miras qalan gün ərzində min li yol gedə bilən at bizim xəzinəmizin tacıdır. O atı heç kimə vermək olmaz. Bizim məsləhətimiz belədir: at verilməməlidir.

Oğuz xaqan əyanlarına deyir:

- Adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir atı onlardan əsirgəmək olmaz.

Xaqan bunu deyib gün ərzində min li yol gedə bilən atın Tatar xaqana göndərilməsini əmr edir.

Tatar xaqan əvvəllər də elə fikirləşirdi ki, Oğuz xaqan ondan qorxur. İndi Oğuz xaqan ən yaxşı atını ona göndərəndə

Tatar xaqan tam əmin olur ki, qardaşı nəvəsi ondan qorxur. Ona görə də bir müddət keçəndən sonra yenə də Oğuz xaqanın yanına qasid göndərir. Bu dəfə qasid tatar xaqanın bu sözlərini Oğuz xaqana çatdırır:

- Mən sənin Yançjılarından (arvadlarından) birinə sahib olmaq istəyirəm. Arvadlarından birini mənə göndər.

Oğuz xaqan yenə də əyanları toplayıb onlarla məsləhətləşir:

Tatar xaqan mənim xanımlarımdan birini istəyir. Buna sözünüz nədir?

Əyanlar hamısı bir ağızdan deyir:

- Tatar xaqan vicdansız adamdır, namusun, qeyrətin nə olduğunu bilmir. Xəzinənin ən yaxşı atını ona verdik. İndi də o, Yançjını istəyir. Ançjı bizim namusumuzdur. Namusu itə atıblar, yeməyib. İndi Tatar xaqan bizim namusumuzu istəyir, qeyrətimizə toxunur. Yançjını vermək olmaz. Ona müharibə elan etmək lazımdır.

Oğuz xaqan onlar razılaşmayıb deyir:

- Adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir arvadı onlardan qızırqanmaq nəyə lazımdır?

Xaqan bunu deyir və əmr edir ki, Yançjını bəzəyib Tatar xaqana göndərsinlər.

Tatar xaqan bundan daha da qürrelənir, lovğalanır.

Tatar xaqanın torpaqlarından qərbdə Oğuz xaqanın torpaqlarında min li uzunluqda insan yaşamayan torpaq zolağı (Monqolustanda Kalqandan cənub-qərbdə qumlu səhra) vardı. Bu torpaqda heç bir bitki bitmirdi. Bu yerlərdə yalnız sərhəddə hər iki tərəfin gözetçi məntəqələri yerləşirdi. Tatar xaqan qasidlə Oğuz xaqana belə bir xəbər göndərir:

- Hər iki tərəfin sərhəd gözetçi məntəqələrinin o tərəfində (yəni Oğuz xaqanın dövləti tərəfində) yerləşən və Oğuz xaqana məxsus olan boş qalmış, insan yaşamayan, bitki bitməyən torpaq zolağı Oğuz xaqana və onun xalqına lazım deyil. Mən həmin torpaqlara sahib olmaq istəyirəm.

Oğuz xaqan yenə də əyanlarını toplayıb onlara deyir:

- Tatar xaqan bizim filan yerdəki torpaqlarımızı istəyir. Buna nə deyirsiniz?

Əyanlar, hərbi sərkərdələr belə məsləhət görürlər.

- Bu, boş torpaqlardır. Orada insan yaşamır, bitki bitmir. O torpağı vermək də, verməmək də olar. Bir halda ki biz

xəzinəmizin incisi olan arqamakı, namusumuz olan Yançjını tatar xaqana verdik, onda bu boş torpağı da verək.

Oğuz xaqan bu sözlərdən bərk qəzəblənir və deyir:

- Torpaq dövlətin əsasıdır, onu necə vermək olar?! At da, arvad da mənə məxsusdur. Xalqımı, dövlətimi təhlükədə qoymamaq üçün onları verə bilərəm. Torpaq xalqın, dövlətidir. Onu paylasağ, xalq harada yaşayar, dövlət harada yerləşər?!

Xaqan torpağı verməyi məsləhət görən sərkərdələrin hamısının başını vurdurur. Sərkərdə torpağı vermək haqqında yox, onu düşməndən qorumaq haqqında düşünməlidir. Ən pis, ən yararsız torpağı pay vermək haqqında fikirləşən xaqandan xaqan, sərkərdədən sərkərdə çıxmaz. Sərkərdənin vəzifəsi torpağı göz bəbəyi kimi qorumaqdır.

Oğuz xaqan ata minib əmr edir:

- Kim geri qalsa, başı vurulsun.

Bundan sonra xaqan dayanmadan şərqə doğru gedir, qəfildən Tatar xaqana hücum edir. Tatar xaqan elə bilirdi ki, Oğuz xaqan ondan qorxur. Qorxduğu üçün də atını və arvadını ona vermişdir. İndi də istifadəsiz qalan torpaqları da verəcək. Ona görə də müharibəyə heç bir hazırlıq görməmişdi. Oğuz xaqan düşməni üzərində tam qələbə əldə edir: Tatar xaqanı öldürür, onun sülaləsini məhv edir, xalqını özünə tabe edir, mal-qarasını, atlarını, torpağını və dövlətini alır. Oğuz xaqan hərbi səfərdən geri qayıdarkən yolüstü atasının vaxtilə onu girov qoyduğu Yuyeqjiya hücum edir, onu məğlub edir və qovur. Sonra o, cənuba – Çinin Ordos (Şofan) canişinliyinə qoşun çəkir, Ordos hakimləri Ləufan və Bayyanı özünə tabe edir, Çinin Yan və Day tərəflərində kəşfiyyat döyüşləri aparır, Çin sərkərdəsi Mın Txyanın vaxtilə işğal etdiyi bütün torpaqları geri alır, Ordosda Çin imperiyası (Xan sülaləsi) ilə sərhədə çıxır, bundan sonra yenidən Yan və Dayda döyüş əməliyyatları aparır. Oğuz xaqan tanqutları da özünə tabe edir.

Oğuz xaqanın hakimiyyəti illərində hun sülaləsi həddindən artıq güclənmişdi. Xaqan şimaldakı köçəri qəbilələri itaət altına aldıqdan sonra onun dövləti qüdrətdə cənubdakı Çin imperiyasına bərabər olmuşdu. Buna görə də ağsaqqallar ona itaət edir, onu müdrik sayırdılar. Çin qaynaqlarının yazdıqlarına görə, Oğuz xaqan şimalda Xunyü, Küyeşe, Dinlin, Kegün və Tsaylı qəbilələrini özünə tabe etmişdi.

Bizim eradan əvvəl 198-ci ildə Oğuz xaqan öz ordusu ilə Çin sərhədini aşır, Day əyalətini işğal edir və qubernator Xan

Sini əsir tutur. Sonra xaqan cənuba yürüş edir. Çin imperatoru Qao-di özü 300 minlik qoşunla Oğuz xaqana qarşı çıxır. Qışda bərk qar yağır və soyuqlar düşür, Çin qoşununun üçdə birinin barmaqları donur. Oğuz xaqanın ordusundan da zərər çəkən çox olur. Oğuz xaqan özünü məğlub olmuş kimi götürür və qoşununu geri çəkir, Çin ordusunu tələyə təhrik edir. Xaqan seçilmiş qoşununu gizlədir, qabağa yalnız zəif qoşunu buraxır. Əksəriyyəti piyadalardan ibarət olan Çin qoşunu Oğuz xaqanın qoşunun ardınca axır. Oğuz xaqan dörd yüz minlik qoşunla Çin imperatorunu mühasirəyə alır. Xaqanın süvari qoşunu qərb tərəfdə ağ, şərqdə boz, şimalda qara, cənubda kürən atlara minmişdi.

Çin imperatoru mühasirədən çıxmaq üçün Yançjının yanına casuslar göndərir. Casuslar Yançjını ələ alırlar. Yançji Oğuz xaqana deyir:

- İki dövlət başçısı bir-birini sıxışdırmamalıdır. İndi sən Xan sülaləsinin torpaqlarını tutsan da oralarda yaşaya bilməyəcəksən. Bundan başqa, Xan sülaləsinin hökmdarı ağıllı adamdır. Hökmdar, bu haqda fikirləş.

Oğuz xaqan bəzi məsələlərdən şübhəyə düşüb mühasirəni ləğv edir. Çin imperatoru Mühasirədən çıxıb gedir. Bizim eradan əvvəl 198-ci ildə bağlanmış sülh müqaviləsində Çin imperatoru Oğuz xaqana hədiyyə adı ilə xərac verməyi öhdəsinə götürür.

Oğuz xaqanın qüdrətini hiss edən Çin sərkərdələri bir-birinin ardınca onun tərəfinə keçir, Çinin Day və Yunçjun əyalətlərinə hücumlar edir, şəhər və kəndləri talan edir, dağıdır. Oğuz xaqan da tez-tez Day əyalətini talan etməyə gəlirdi.

Bizim eradan əvvəl 195-ci ildə Çinin Yan əyalətinin hakimi Lu Quan Oğuz xaqanın tərəfinə keçir və Şanqudan şərqdə yerləşən torpaqlara basqın edir. Bizim eradan əvvəl 177-ci ildə Oğuz xaqanın dövlətinin qərb qanadının hakimi öz köç yerini Ordosa keçirir, yəni Ordosu hun dövlətinin tərkibinə qatır. 176-cı ildə Oğuz xaqan Çin imperatoruna məktub yazıb sərkərdəsinin hərəkəti üçün üzr istəyir, onu cəzalandıraraq qərbə – Yuyecjiya göndərdiyini bildirir. Oğuz xaqan məktubunda yazır ki, müqaviləyə əsasən o, imperatorla əvvəlki dostluğunu davam etdirmək arzusundadır. Oğuz xaqanın bu məktubu bizim üçün bir də ona görə qiymətlidir ki, məktubda o, qələbələr haqqında məlumat verir. Oğuz xaqan Çin imperatoruna yazırdı ki,

Göylərin şəfqətindən əsgərlər sağlam, atlar güclü idi. Mənim qoşunum Yuyecjını məğlub etdi. Ləulan, Usun, Xuse və 26 ətraf vilayəti qılıncdan keçirib məğlub etdim. Bu yerlərin bütün əhalisi hun ordası sıralarına daxil olub bir ev təşkil etdi. İndi şimal ölkəsində sakitlikdir. Mən müharibəni dayandırmaq istəyirəm, əsgərlərə istirahət vermək, atları yedizdirmək istəyirəm, keçmişini unudub əvvəlki müqaviləni yenidən başlamaq istəyirəm. Əvvəllər olduğu kimi, qoy sərhəd camaatı dinc yaşasın, körpələr böyüsün, qocalar isə öz dövrünü yaşasın və nəslədən nəslə dinclikdən zövq alsınlar. Oğuz xaqanın məktubunda aşkar göstərilir ki, o, Şərqi Türkünstanı, Cünqariyanı, Orta Asiyanı (Maverənnəhri) ta Xəzər dənizinədək, yəni Piçandan başlamış ta İranadək bütün məskun yerləri işğal etmişdi.

Çin imperatoru Oğuz xaqanın məktubuna dərhal müsbət cavab verir və ona qiymətli hədiyyələr göndərir. Çinlə sülh müqaviləsi bərpa edildikdən iki il sonra bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Ulu Oğuz xaqan vəfat edir.

Oğuz xaqan türk tarixinin ən böyük simalarından biridir.

BUMIN XAQAN

Qədim türklər azadlıq uğrunda həmişə çinlilərlə mübarizə aparmalı olmuşlar. Yüz illərlə davam edən türk – Çin müharibələrində üstünlük gah bu tərəfdə, gah o tərəfdə olmuşdur. Ulu Oğuz xaqanın hakimiyyəti illərində Çin imperatoru türklərə xərac verirdi. Bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Oğuz xaqan öldükdən sonra daxili çəkişmələr, qəbilələrin mərkəzi hökumətə qarşı üsyanları, Çin dövlətinin arası kəsilməyən intriqaları nəticəsində türklər yavaş-yavaş zəifləyir. Təxminən yüz il çəkən sonuncu türk – Çin müharibəsi nəticəsində türklər tədricən Monqolustanın cənubunu və Xalxanı itirirlər. Bizim eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbağatay yaxınlığında hun dövlətini tam məğlub edirlər. Bundan istifadə edən siyənbi qəbilələri elə həmin il türklərin Monqolustanın şimalındakı torpaqlarını və xalqını ələ keçirir. Siyənbilər Oğuz xaqanın atası Qara xaqanın əmisi Tatar xaqanın nəslindən idilər. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə, siyənbilər monqoldilli qəbilələrdir, müsəlman qaynaqları isə onları türkdilli hesab edir. Siyənbilər ürəklərində 284 il türklərə qarşı ədavət hissi

daşımışdılar. Bizim eradan əvvəl Oğuz xaqan 208-ci ildə onların ulu babası Tatar xaqanı məğlub etdikdən sonra siyənbilərin azadlığını əllərindən almışdı. İndi-təxminən 300 il keçəndən sonra siyənbilər türklərdən qanlı qisas alırlar – onlar türkləri çöldə canavarı izləyən kimi axtarırlar, ovlayırlar. Buna görə də hun qəbilə ittifaqının özəyini təşkil edən türklər qaçıb geniş çöldə və ətraf dağlarda gizlənməli olurlar. Qaçıb gizlənməyə məcbur olmuş tayfalardan bir də Aşına tayfası idi.

Aşına sözü iki hissədən yaranmışdır: *şina* sözü monqol dilində «qurd» «canavar» deməkdir; *a* hissəciyi yenə həmin dildə müraciət zamanı hörmət əlaməti kimi işlədilir. Elə buna görədir ki, çox sonralar türklər öz dövlətlərini yaratdıqda bayraqlarında qurd başı şəklində çəkmişdilər.

Siyənbilərin təqibindən qurtarmaq üçün Aşına qəbiləsi Monqolustandan Altay dağlarının cənubuna qaçır. Onların köçüb yerləşdiyi Altay hündür dağlarıdır. Bu dağlar içində geniş vadi olan dairə şəkilli hündür və bitkisiz qayalardan təşkil olunmuşdur. Altay dağları şiş ucu yuxarıya doğru olan dəbilqəyə bənzəyir. Monqol dilində dəbilqəyə «dulqa» deyirlər. Buna görə də ətrafdakı qəbilələr Aşına qəbiləsini «dulqa» adlandırmışdır. Qaynaqlar «Aşına qəbiləsinin xalq adı dulqadır» deyəndə məhz bunu nəzərdə tutur. Müsəlman tarixçilərinin əsərlərində Altay dağlarının bu hissəsi Ərgənə-kon adlandırılır.

Əvvəllər 500 yurtdan ibarət olan Aşına qəbiləsi Altay dağlarında yaşayıb siyənbi dövləti üçün dəmir əridir, dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdi. Türklərin bu dövrdəki həyatı haqqında əlimizdə o qədər də məlumat yoxdur. Ancaq bunu bilir ki, türklər 300 il siyənbi əsarəti altında yaşamışlar. 391-ci ildə digər bir köçəri qəbilə – jujanlar siyənbi qəbiləsini məğlub edib Böyük çöldə hakimiyyəti ələ keçirir. Əslində jujanlar bir mənşədən olan qəbilə deyildi – bu, müxtəlif qəbilələrdən toplanmış adamları yığnağı idi. Həm də əslində onların adı jujan deyil, juan-juandır. Juan-juan qədim Çin dilində hansısa bir heşəratın adıdır, lakin Çin lüğətlərində bu heşəratın təsvirinə təsadüf edilmir. Çinlilər axmaq və xarici görünüşcə sürünən heşəratla bənzətdikləri üçün onlara bu adı vermişdilər. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, jujanlar monqol dillərindən birində danışdılar. 391-ci ildən türklər jujan imperiyasına tabe olub jujan imperatoru üçün dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdilər.

İstər siyənbi, istərsə jujan əsarəti altında yaşayan türklər Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında elə bir rol oynamırdılar. Buna görə də həmin dövrə aid qaynaqlarda türklər haqqında elə bir sanballı məlumat yoxdur. Ancaq azadlıqsevər türklərin əsarətdə yaşamağa, qul həyatı keçirməyə həvəslə razı olduqlarını düşünmək səhv olardı. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, qəbilə kiçik, düşmənlər isə güclü idi.

Zaman keçir. Türklərin sayı artır. Aşına qəbiləsi getdikcə güclənirdi. Hun dövlətinin Tarbağataydakı məğlubiyyətindən, təxminən, 460 il sonra türklər yenə tarixin ön səhnəsinə çıxırlar. Əbülqazi xan yzır ki, Oğuz tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəldilər.

Şərqdə baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklər türkləri də Mərkəzi və Şərqi Asiyanın siyasi və hərbi hadisçələrinə cəlb edir. 545-ci il türklərin həyatında dönüş ili olur.

Çinin şimalında iki Vey dövləti vardı: Şərqi Vey və Qərbi Vey. Şərqi Vey imperatoru Qao Xuan jujanların hökmdarı Anaxuan və Toqon çarı Kualü ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey dövlətinə hücum edir. Müharibədə döyüşən tərəflərin heç biri üstünlük qazana bilmir. Bu vaxt Qərbi Vey imperatoru Vin-di 545-ci ildə çinlilər üçün yad dildə, görünür, türklər üçün onların ana dilində danışan An-Nopaton adlı bir nəfəri Aşına qəbiləsinin başçısı Tumın (qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində: Bumin; bəzi qaynaqlarda: Yamı) xanın yanına göndərir. Bu, türklər üçün böyük siyasi əhəmiyyəti olan hadisə idi. Türklər arasında hamı bir-birini təbrik edib deyir:

- İndi bizə böyük dövlətin elçisi gəlmişdir. Tezliklə bizim dövlətimiz də yüksələcək.

546-cı ildə Bumin xan Qərbi Vey dövlətinin paytaxtı Çanan şəhərinə səfirlik göndərir ki, yerli məmurları təqdim etsin. Əlbəttə, bu, jujanlara qarşı çağırış idi, çünki həmin bu vaxt jujanlar Şərqi Vey imperiyası tərəfində Qərbi Vey imperiyası ilə müharibə aparırdı. Ağanın düşmənləri ilə ittifaq bağlamaq - bu, əlbəttə, ağanın xoşuna gəlməzdi. Amına jujan dövləti bu fakta reaksiya vermir; görünür, danışıqlar ciddi surətdə gizli aparılırmış. Türklər eyni zamanda sədaqətlə (belə demək mümkünsə) jujanlara qulluq edirdilər. Tezliklə jujanlara sədaqəti sübut etmək üçün ələ fürsət düşür.

Tələ qəbilələri (uyğurlar da buraya daxildir) Jujan dövlətinin qərb ucqarında köçəri həyat sürürdü. Onların torpaqları Balxaş gölü ilə Altay dağları arasında, yəni türklərdən

qərbdə yerləşirdi. Telə qəbilələri jujanlardan asılı idi və hər il jujan sarayına xərac verirdi. Qəbilələr bu asılılığı çox ağır keçirirdi. Nəhayət, telə qəbilələrinin səbri tükənir və onlar 546-cı ildə Cünqariyada üsyan qaldırıb Altay dağlarının cənub ətkələri istiqamətində Xalxaya doğru hərəkət edirlər. Jujan ordası orada yerləşirdi. Qaynaqların yazdığına görə, yürüş həddindən artıq pis təşkil edilmişdi, şərqə axın hərbi səfərdən çox köçə bənzəyirdi. Hətta tarix üsyan başçılarının adını belə yadında saxlamamışdır. Telə qəbilələrinin yolu Altay dağlarının cənubundan, yeni türk qəbilələrinin torpaqlarından keçirdi. Telələrin pərakəndə dəstələri Aşına qəbiləsinin torpaqlarına çatdıqda Qobi Altayının dərələrindən hərbi nizamla düzölmüş türk döyüşçü dəstələri onları qarşılayır. Türk döyüşçüləri hərbin bütün qanunları əsasında geyinmişdi: onların əynində zirehli paltar, əllərində uzun nizələr, altlarında yaxşı yedizdirilmiş atlar vardı. Telə qəbilələri türklərin onlara qarşı çıxacağını gözləməirdi. Əvvələn, ona görə ki, türklər də jujanların qulu idi. İkincisi ona görə ki, türklər telələrə, telələr də türklərə heç vaxt pislik etməmişdi. Üçüncüsü, telələr türklərlə vuruşmaq fikrində deyildilər; onların məqsədi jujanlarla vuruşmaq idi. Buna görə də onlar vuruşmadan türklərə tabe olurlar. Bəzi qaynaqlar göstərir ki, Bumın xan telələri məğlub edib bütün aymakı tabe etdi. Əslində telələr türklərlə heç vuruşmamışdılar. Telə qəbilə ittifaqı əlli min alaçıqdan (hərbi yürüşdə – üstüörtülü arabadan) ibarət idi. Bu, o vaxt üçün böyük qüvvə idi. Telə qəbilələrinin itaətini qəbul etməsi Bumın xanın jujanlara qarşı ikinci çağırışı idi.

Telə qəbilələrini tabe etdikdən sonra Bumın xan xeyli qüvvətlənir. Telə qəbilələri jujanları məhv etmək istəyirdilər, türklər də kölə vəziyyətindən azad olmaq istəyirdilər. Buna görə də türklərlə jujanlar arasında müharibə labüd idi. Bunun üçün təkəcə bir bəhanə lazımdı. Bumın xan bir bəhanə axtarırdı ki, özünü təhqir edilmiş kimi göstərə bilsin, jujanlarla aranı vursun, ixtilaf yaradıb müharibəyə başlasın. O özünün jujanların xaqanı Anaxuana bərabər olduğunu göstərmək üçün onun qızına elçi göndərir. Anaxuan bundan olduqca qəzəblənir, Bumın xanın yanına çapar göndərir. Çapar Anaxuan xaqanın bu sözlərini Bumın xana çatdırır:

- Sən mənim dəmirəridənimсэн. Bəs mənə belə təklif etməyə necə cürət edirsən?

Bumın xan da bundan qəzəblənir, çaparı öldürtdürür və jujanlarla bütün əlaqələrini kəsir. Sonra o, Çinə elçi göndərib Qərbi Vey imperiyasından şahzadə ilə evlənmək istədiyini bildirir. İmperator Vin-di onun arzusunu yerinə yetirir və 551-ci ildə Çin şahzadəsi Çanləni ona əvə verir. Elə həmin ili Vindi vəfat edir. 552-ci ilin birinci ayında Bumın xaqan jujanlara qarşı ordu göndərir və Xuaymanın şimal tərəfində jujanları tam məğlub edir. Anaxuan özünü öldürür. Jujan zadəganlarının əksəriyyəti öldürülür. Kiçik bir hissəsi isə Çinə qaçır.

Beləliklə, Bumın xaqan 552-ci ildə sonralar Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai və hərbi həyatında görkəmli rol oynamış Birinci Türk xaqanlığının əsasını qoyur. Həmin ili Bumın özünü İl xan yaxud İl xaqan (qədim türk dilində il sözü Azərbaycan dilində el sözünə bərabərdir) adı ilə yeni türk dövlətinin hökmdarı elan edir. Əbülqazi xanın dili ilə desək, Oğuz tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəlirlər. Türklərin yenidən tarix səhnəsinə çıxması, tədricən nəhəng imperiya yaratması bütün şərq və mərkəzi Asiyanın, orta və yaxın şərqin, habelə şərq Avropanın siyasi xəritəsinin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu.

Türk xaqanlığını yaratdıqdan və xaqan taxtına çıxdıqdan bir az sonra İl xaqan vəfat edir. Onun vəfatı tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi qaynaqlar onun 553-cü ilin mart ayında, digərləri isə 552-ci ilin sonunda vəfat etdiyini göstərir.

Göytürk (Orxon-Yenisey) yazısı abidələri Birinci Türk xaqanlığının tarixi haqqında heç bir məlumat vermir. Ongin abidəsində Bumın xaqanın, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində isə onunla yanaşı kiçik qardaşı İstəmi xaqanın da adı çəkilir. Ongin abidəsində deyilir: «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış. O xan vəfat etdikdən sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». Ongin abidəsi bizə o qədər də düzgün məlumat vermir. Bumın xaqan 553-cü ildə vəfat etmişdir. Birinci Türk xaqanlığı isə, təxminən, səksən il sonra (630-cu il) süqut etmiş. Bumın xaqandan sonra daha 13 xaqan türk taxtında oturmuşdur. Birinci Türk xaqanlığının tarixinə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində Bilgə xaqanın dili ilə daha düzgün qiymət verilir: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadımız Bumın xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tam düşmən imiş. Qoşun çəkib

dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş. Şərqə Kadirkan ormanına kimi, qərbə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahib bölgüsü (yəni hissələrinə parçalanmayan, vahid, monolit – Ə.R.) göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. Eli yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə vəfat etmiş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gündoğandan Böklü çöllük elindən, Çin, Tibet, avar, apa urum, qırğız, üç kurkan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salıdığı üçün, bəyləri, xalqı, bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş (yəni, məhv etmiş – Ə.R.). Çin xalqına bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə xanım qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş».

Türk xalqlarının tarixində İl xaqan Birinci Türk xaqanlığının banisi kimi şərəfli bir yer tutur.

İSTƏMİ XAQAN

Bizim eranın 552-ci ilində türk qəbilələri Bumın xanın başçılığı altında Jujan dövlətinə qarşı üsyan qaldırıb tarixdə ilk türk dövlətini yaradır. Düzdür, bu vaxta qədər də türk qəbilələrinin öz dövlətləri olmuşdu. Həmin dövləti türklərin özlərinin necə adlandırdığı bizə məlum deyildir; Çin qaynaqları və Avropa tarixçiləri həmin dövləti hun imperiyası (hun şanyüsü) adlandırır. Bumın özünü yeni yaranan Türk xaqanlığının hökmdarı elan edir və İl xaqan titulu qəbul edir.

İstəmi xaqan Bumın xaqanın kiçik qardaşındır. Əslində İstəmi heç vaxt xaqan olmamışdır: O, Altay dağlarından qərbə Qara dənizədək torpaqları tutmuş, böyük bir dövlət yaratmış və de-yure həmin dövləti qardaşının adından idarə etmişdir, lakin

de-fakto həmin türk dövləti müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmiş, qonşu dövlətlərlə, xüsusən İran və Bizansla müstəqil diplomatik əlaqələr saxlamış, müqavilələr bağlamışdır. Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş böyük Orxon abidələrində qədim türk xaqanlarından yalnız bu iki nəfərin adı çəkilir: «Üstə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tam yağdı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başlım səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş, şərqə Kadirkan ormanına tək, qərbə Dəmir Qapıya tək yerləşdirmiş».

Türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində – Selenqa çayının qolu Orxon çayının hövzəsində (Tola çayının Orxon çayına qovuşduğu yerdə) yaranmışdır. Həqiqətən də, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində deyildiyi kimi, türklər qoşun çəkib dörd tərəfi, yəni şimalı, şərqi, cənubu və qərbi diz çökdürürlər. Türklərin qərb yürüşünə İstəmi xaqan rəhbərlik edir. Əslində İstəmi xaqan deyil, yabğudur (ərəb dilində – cəbğü). Türk dövlət şəcərəsində yabğü xaqandan sonra ən böyük rütbədir. Adətən, türk dövləti iki qola ayrılır: bir qola şad, digərinə yabğü rəhbərlik edir. Ulu xaqan isə bunların üzərində durur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü türk xaqanı Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə qəbul edilmiş türk törüsünə (qanununa) görə, yabğunun xaqan olmaq hüququ yoxdur; xaqan vəfat etdikdə taxta şad çıxır.

İstəmi xaqan on ox qəbilələr ittifaqının başçısı idi. Altay dağlarından şimalda yaşayan uqor qəbilələri də on ox qəbilə ittifaqına daxil idi; bu qəbilələrin bir qismi (şorlar, kumandilər və başqaları) sonralar türkləşmişdilər. İstəmi sözü də türk yox, Uqor mənşələridir və əcdadın ruhu mənasını verir. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, İstəmi xaqanın ordusunda 100 min döyüşçü vardı. Bu rəqəmin nə qədər doğru olduğunu deyə bilmərik (adətən, çinlilər düşmənin sayını 8-9 dəfə şişirdir), lakin bu, həqiqətdir ki, yabğü rütbəsi daşıyan sərkərdənin ordusu 100 min nəfərdən ibarət olmalı idi.

Türk xalqları tarixinin məşhur tədqiqatçısı L.N.Qumilev yazır ki, İstəmi xaqanın qərb yürüşü 552-ci ildən sonra ola bilərdi, çünki həmin ildə abarlar hələ müstəqil idi və Bumın

xaqanın dəfn mərasiminə hədiyyə göndərmişdi. Görünür, bu yürüş 553-cü ilin payızında – jujanların tam məğlubiyyətindən sonra baş vermişdir. Ən inandırıcı tarix 554-cü ilin yazıdır.

Mən İstəmi xaqanın qərbə yürüşünün tarixi haqqında başqa fikirdəyəm. Türk tarixçisi, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yollığ tigin (734-cü ildə türk xaqanı olmuşdur) qədim türk xaqanlarından yalnız ikisini tanıyır, daha doğrusu, qəbul edir: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. ...Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş».

Mələmdür ki, 552-ci ildə Bumın xaqan vəfat etdikdə türk taxtına onun oğlu Qara Issık xaqan oturmuşdu. Qara Issık xaqanın hakimiyyəti heç bir il çəkmir; o, 553-cü ildə vəfat edir və taxta onun qardaşı Muğan xaqan çıxır. Türk mənbəyi bu iki xaqan haqqında bir söz belə demir. Ola bilməz ki, İstəmi xaqan Bumın xaqandan sonra daha iki xaqanın vassalı olsun və türk tarixçisi onları xatırlatmasın, təkcə Bumın xaqanı və İstəmi xaqanı xatırlatsın. Yeri gəlmişkən onu da xatırladım ki, Muğan xaqan türk dövlətçiliyi tarixində ən qüdrətli xaqanlardan biri olmuşdur.

Bəzi qaynaqlar Bumın xaqanın 552-ci ilin sonunda yox, 553-cü ilin mart ayında vəfat etdiyini göstərir. Mənə elə gəlir ki, İstəmi xaqanın hərbi yürüşü hələ 552-ci ildə hazırlanmış və Bumın xaqanın dəfnindən sonra 553-cü ilin aprel ayının sonu – may ayının əvvəllərində başlamışdır. Bu vaxt Qara Issık xaqan taxta yenicə oturmuşdu və xaqan kimi özünü hələ göstərməmişdi; o, 553-cü ilin payızında jujanları tam məğlub edir. 553-cü ilin payızı üçün İstəmi xaqan qərbdə o qədər görkəmli qələbələr qazanmışdı ki, onun şöhrəti qardaşı oğlunu kölgədə qoymuşdu. Məhz buna görə də türk tarixçisi şahzadə Yollığ tigin öz əcdadları kimi Bumın xaqan və İstəmi xaqanı təqdim edir.

Daha bir fakt, mənə elə gəlir ki, mənim fikrimi təsdiq edir. Təbərinin yazdığına görə, İran şahı Xosrov Ənuşirəvan eftalilərlə (ağ hunlarla) müharibəyə başlamazdan bir il əvvəl İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi və türklərlə farslar arasında hərbi saziş imzalamışdı. Çin qaynaqlarının yazdığına görə,

müharibə 555-ci ildə başlanmışdı. Deməli, Xosrov İstəmi xaqanın qızı ilə 554-cü ildə evlənmişdir. 554-cü ildə İstəmi xaqan Mərkəzi Monqolustanda yaşasa idi, hələ üstəlik qardaşı oğlunun (Qara Issık xaqanın yox – o, artıq 553-cü ildə vəfat etmişdi; Muğan xaqanın) tam vassalı olsa idi, İran şahı Ənuşirəvanla bu qədər yaxın əlaqəyə girə bilməzdi. Görünür, İstəmi xaqanın qılıncının qüdrəti sayəsində türklər artıq 554-cü ildə Orta Asiyada – İranın bilavasitə qonşuluğunda – hegemon qüvvə olmuşdular. Məhz buna görə də Xosrov Ənuşirəvan İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi. Qədim zamanlarda nikahın siyasi məqsədlərlə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, bu fakt daha məntiqli mənə kəsb edir: İran şahı İstəmi xaqanın qızı ilə evlənməklə həm öz dövlətinin sərhədlərini türk hücumundan qoruyur, həm də türk qılıncının qüdrətindən eftalilərlə müharibədə istifadə edirdi.

İstəmi xaqanın qərbə hərbi yürüşünün 553-cü ildə yaxud 554-cü ilin yazında başlanmasının tarix baxımından o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Türk orduları 555-ci ildə «Qərb dənizinə», yəni Aral dənizinə çatırlar. Firdovsi məşhur «Şahnamə» əsərində İstəmi xaqanın dövlətinin sərhədlərinin Çindən Ceyhun (indiki – Amu-Dərya) və Güzərun (indiki – Sır-Dərya) çayları sahillərinə qədər uzandığını yazır. Türk qoşunları qısa müddətdə bütün mərkəzi Qazaxıstanı, Cətisuyu və Xorəzmi işğal edir. Lakin 555-ci ildə türk ordularının yürüş sürəti zəifləyir. İstəmi xaqanın ordusu Aral dənizinin şimal sahillərində sarmat-alan qəbilələrinin nəsilləri olan xionitlərin, uqor qəbilələrindən olan varların və indiki macarların ulu babaları olan oqorların yaxud uqurların ciddi müqavimətinə rast gəlir. 558-ci ildə türklər həmin qəbilələri darmadağın edərək Volqa sahillərinə çıxırlar. Məğlub edilmiş var və xionit qəbilələri türk təqibindən xilas olmaq üçün Volqa çayını keçir və vahid avar (əsl avarlardan, yəni abarlardan fərqləndirmək üçün bu yeni xalq tarixçilər bəzən «yalançı» avarlar da adlandırırırlar) xalqı şəklində birləşir. Türk qoşunları Volqa çayının qərb sahilinə keçmir. İstəmi xaqan deyir: «Avarlar quş deyildir ki, havada uçaraq türk qılıncından xilas olsunlar, onlar balıq deyildir ki, suya cumub dənizin ənginliklərində itsinlər. Onlar yer üzündə dolaşırlar. Eftalilərlə işimi qurtardıqdan sonra avarlara hücum edərdəm və onlar mənim qüdrətimdən qaça bilməzlər». Beləliklə, türklərin eftalilərlə gözlənilən müharibəsi

avarları bütüklüklə qırılmaqdan xilas edir. Avarlar sonralar Avropanın hərbi-siyasi həyatında görkəmli rol oynayırlar.

561-ci ildə İstəmi xaqan Eftali dövlətinə qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başlayır.

560-cı ildə Soğda vasitəsilə İrana gedən türk səfirliyinin üzvləri eftalilər tərəfindən qılıncdan keçirilir, yalnız bir atlı xilas olub səfirliyin məhv edilməsi xəbərini İstəmi xaqana çatdırır. Xaqan bütün qoşunlarını toplayıb cənuba yürüş edir. Türk ordusunun avanqardı (ön dəstələri) Çaç (indiki Daşkənd) şəhərini tutur və bütün əhalini qırır. Sonra türklərin əsas qüvvələri Çirçik çayını keçib Maymurq (Zərəfşan çayından cənubda Səmərqənd yaxınlığında şəhərdir) yaxınlığında ordunun avanqardı ilə birləşir. Eftali ordusunun əsas qüvvələri Buxara yaxınlığında cəmlənmişdi. Lakin Eftali hökmdarı Qaftar düzən yerdə bərabəri olmayan türk süvarisi ilə döyüşməyə cəsarət etməyib dağlara çəkilir və Nesef (indiki Karşi) yaxınlığında türklərlə döyüşə girir. Nesef yaxınlığındakı döyüş 565-ci ildə baş verir və eftalilərin büsbütün darmadağın edilməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, türklər bütün Orta Asiyanı işğal edirlər. Soğdalılar türk hakimiyyətini həvəslə qəbul edirlər və türklərə sidq-ürəkdən qulluq edirlər.

Eftalilərlə müharibə bitdikdən sonra bəzi (əsasən, iqtisadi) səbəblər üzündən türk-İran ittifaqı pozulur. İranla müharibə üçün tutarlı bəhanə lazım idi. İstəmi xaqan farslardan tələb edir ki, onlar əvvəllər eftalilərə verdikləri xəracı indi türklərə versinlər. Xaqanın gözlədiyi kimi də olur – Xosrov türklərin tələblərini rədd edir. 568-ci ildə türk süvari ordusu sürətlə Amu-Dərya çayını keçir və Curcandakı ticarət şəhərləri və portlarını tutur. Lakin farsların hələ V yüzillikdə eftalilərə qarşı çəkdikləri möhkəmləndirilmiş sərhəd məntəqələri türk süvari ordusu üçün keçilməz sədd olur. Türklərin hücumu dayanır və ordu 569-cu ildə Soqdiyanaya qayıdır. 571-ci ildə xaqanlıqla İran arasında sülh müqaviləsi bağlanır. Müqaviləyə əsasən Soqdiya türk dövlətinə ilhaq edilir. Sülh müqaviləsindən sonra İstəmi xaqan bütün qoşununu cənubdan qərbə keçirir və Qafqaz istiqamətində hücumu keçir. 567-571-ci illər ərzində türk orduları bütün Şimali Qafqazı işğal edir. Qara dəniz və Don çayı hövzələrində Bizans dövləti ilə sərhədə çıxır.

576-cı ildə Valentinin başçılıq etdiyi Bizans elçiliyi türk dövlətinə gəlir, lakin elçiliyi İstəmi xaqan yox, onun oğlu Turksanf qəbul edir. Bu zaman türk dövləti ilə Bizans

imperiyasının arası dəymişdi. Buna görə də Turksanf Bizans elçisi ilə kobud rəftar edir. Qaynaqların yazdığına görə, Turksanf Valentini, ümumiyyətlə romalıları yalan danışmaqda təqsirləndirib deyir: «...siz romalıların çoxlu dili var. Siz bir dilinizlə mənə, o biri dilinizlə mənim qullarım varxonitləri aldadırsınız. Sizin hökmdarınız mənimlə dostluq haqqında danışıqlar apardığı, mənim öz ağalarından qaçmış qullarım olan varxonitlərlə isə müqavilə bağladığı üçün lazım olan vaxt cəzasını alacaqdır. Ancaq türklərin təbəələri olan varxonitlər mən istəyənlər zaman yanıma gələcəklər... Nə üçün siz, romalıları mənim Bizansa göndərdiyim səfirləri Qafqazdan keçirib aparırsınız və mənə inandırmağa çalışırsınız ki, onların getməsi üçün başqa yol yoxdur. Siz bunu ona görə belə edirsiniz ki, yolun çətinliyi üzündən mən Roma əyalətlərinə hücum etməyim. Lakin mənə dəqiqliklə məlumdur ki, Danapı çayı haradadır, İstr çayı haraya tökülür, Evr çayı harada axır və mənim qullarım varxonitlər hansı yollarla Roma imperiyasına getmişlər. Sizin gücünüz də mənə məlumdur. Mənə isə günəşin ilk şüalarından başlamış qərb hüdudlarına qədər bütün dünya baş əyir...»

576-cı ildə türklər Bizans torpaqlarına hücum edir, Bosporu tutur, Krıma soxulurlar, lakin Bizans qoşunları tərəfindən oradan sıxışdırılırlar. Onda onlar Qafqazın Qara dəniz sahilinə Bizansa hücum etməyə təşəbbüs göstərirlər, ancaq bu təşəbbüs də uğursuz olur. Türklər Zaqafqaziyaya daxil ola bilmir, təkə Şimali Qafqazın düzənliklərində və dağstanın dağətəyi hissəsində Dərbəndədək möhkəmlənirlər.

İstəmi xaqan 576-cı ildə vəfat edir.

İLTƏRİS XAQAN

Tale elə gətirmişdir ki, tarixin qədim dövrlərində türklər öz azadlıqlarını Çin imperiyası ilə silahlı mübarizədə qorumuşlar.

Tarixin erkən çağında 630-cu ildə türk hökmdarı Kat İl xaqan Tuğbırın ordusu Çin imperatorunun qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Çin müstəqil türk dövlətini ləğv edib onu öz müstəmləkəsinə çevirir, türk xaqanlığının torpaqlarında iki Çin əyaləti yaradır. Lakin türklər Çin əsarəti altında yaşamaq istəmir. Çinə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırırlar. Türklərin Çin

əsarətində yaşaması əlli ildən çox çəkir. Türklərin bu əlli ildəki tarixi onun oğullarının qanı ilə yazılmışdır. Türklərin bu dövrdəki vəziyyəti Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövləti dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Çin xalqına bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, xanımlıq bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə – gündoğana Böklü (Koreya) xaqanına kimi qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) kimi qoşun çəkmiş, Çin xaqanına dövlətini, qanunu alaraq vermiş. Bütün qara türk xalqı belə demiş: - Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? Kimə dövlət qazanıram, - deyirmiş. - Xaqanı olan xalq idim, xaqanı indi hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm, - deyirmiş. Belə deyib Çin xaqanına düşmən olmuş. Düşmən olub özünü təşkil etməyi, dövlət yaratmağı bacarmadığından yenə Çinə tabe olmuş. ...Türk xalqı, - ölək, nəslimizi kəsək, - deyirmiş, yox olub gedirmiş».

681-ci ildə Çin ordusu Funyanın rəhbərlik etdiyi türk üsyançıları tam məğlubiyyətə uğradır. Üsyançılardan on yeddi nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə Çin ordusunun təqibindən qaçaraq Böyük Çöldə gizlənir. Onların başında Kutluğ xan dururdu.

Kutluğ sözü iki hissədən ibarətdir: *kut* qədim türk dilində «bəxt» deməkdir, - *luğ* şəkilçisi isə Azərbaycan dilindəki - *li* şəkilçisinə bərabərdir. *Kutluğ* Azərbaycan dilində «bəxtli», «xoşbəxt» deməkdir.

Kutluğ xaqan 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edilən və əsir alınan türk hökmdarı Kat İl xaqanın uzaq qohumu idi. İrsi olaraq qədim türklərdə zabit rütbəsi olan tudun rütbəsi daşıyırdı. Çin ordusunda xidmət edib rahat yaşaya bilərdi. Lakin məğrur və azadlıq sevən türk ruhu Çin köləliyinə alışa bilmirdi. Funyan məğlub olub əsir düşdükdən və edam edildikdən sonra Çin təqibindən xilas olan on yeddi nəfərlik dəstəyə Kutluğ başçılıq edir. Çin qaynaqları onu tudun, müdrik Tonyukuk isə şad adlandırır. Şad qədim türklərdə xaqandan bir pillə aşağı rütbədir.

Kutlıg xaqanın xilas olduğu və Böyük çöldə kiçik bir dəstə ilə dolaşdığı xəbəri türk ellərinə çatdıqda adamlar bir-bir, dəstə-dəstə onun üsyançı dəstəsinə axışır. Kutlıg xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan Kül tigin şərəfinə qoydurduğu abidədə bu haqda belə deyir: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənardə yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, düşməni qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, yüksəltmiş. Hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub dövlətini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş». Çin qaynaqları Kutlıg xaqanın üsyançı dəstəsindəki əsgərlərin sayını 5 min göstərir, lakin Tonyukuk yazır ki, Kutlıg xaqanın dəstəsində yeddi yüz döyüşçü vardı, onun üçdə ikisi atlı, üçdə biri piyada idi: «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi».

Kutlıg xaqan 682-ci ildə heç bir döyüş əməliyyatı aparmır, başıpozuq üsyançı dəstəsini yaxşı təlim görmüş nizami orduya çevirməklə məşğul olur. Bu zaman təkçə xalq kütləsi üsyançılara qoşulmur, zadəganlar da Kutlıg xaqanın dəstəsinə qoşulmağa başlayır. Xüsusilə Çində təlim-tərbiyə və təhsil almış türk gənclərinin Kutlıg xaqana qoşulması üsyançı dəstəsinin nizami orduya çevrilməsində böyük rol oynayır. Artıq 683-cü ilin əvvəllərində Kutlıg xaqanın rəhbərliyi altında döyüş qabiliyyətli ordu var idi. Həmin bu ildən türklərin Çin əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsi başlanır.

682-ci ildə Kutlıg xaqanın dəstəsinə qoşulanlardan biri də Çində mükəmməl təhsil almış Tonyukuk idi. Tonyukuk iki qüdrətli türk qəbiləsindən birinin – Aşidə qəbiləsinin başçısı idi; Kutlıg xaqan isə Aşina qəbiləsindən çıxmışdı. Aşidə qəbiləsinin də üsyançılara qoşulması üsyanın gücünü xeyli artırır.

Bütün bunlara baxmayaraq Kutlıg xaqan başa düşürdü ki, onun üsyançılar ordusu hələ Çin orduları ilə üz-üzə döyüşmək iqtidarında deyildir: üsyançıların azsaylı olması bir yana qalsın, onlar pis silahlanmışdılar və orduda partizan müharibəsi üçün vacib olan atların sayı az idi.

Tonyukukun məsləhəti ilə Kutlıg özünü İltəris xaqan elan edir. Türk dilində *il/el* sözü müasir Azərbaycan dilində «el»,

«dövlət» məfhumuna uyğun gəlir, *törü* sözü «qanun» deməkdir, - s şəkilçisi nə isə qayıdışlıq bildirən məfhum əmələ gətirir. Deməli, *İltəris* «clin qanununu özündə təcəssüm etdirən» məfhumuna uyğun gəlir. İltəris xaqan türklərin Çin əsarətinə düşməzdən əvvəlki qanunlarını bərpa edir; Tonyukuku apa tarkan, yəni baş komandan, qardaşlarından Bəg çoru (Moçuru) şad, yəni dövlətin qərb qanadının rəhbəri (tarduş şad), Dusifunu yabğu, yəni dövlətin şərq qanadının rəhbəri (tölis yabğu) təyin edir. Bilgə xaqan deyir:

- Atam xaqan elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarımla qanununca təşkil etdi, öyrətdi. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etdi, yabğu, şad adını onda verdi.

682-685-ci illər arasında İltəris xaqanın başçılıq etdiyi türk üsyançıları Çin imperiyasının şimal vilayətlərinə dəfələrlə hücum edir, çoxlu qənimət və əsir alırlar. Çin imperatoru öz şəhərlərini türklərdən qorumaq üçün onların ətrafında hasarlar çəkməyi əmr edir.

Çinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl İltəris xaqan uyuğurlara hücum edir, çoxlu at ələ keçirir, öz piyada qoşununu atlandırır, mobil orduya çevirir.

682-ci ildə İltəris xaqanın ordusu Çinin Şanyü canişinliyinə hücum edir. Türklər canişinliyə daxil olan bütün dörd dairənin mərkəzlərini dağıdır, canişinin iqamətgahını mühasirəyə alırlar. 682-ci ildə başlanan türk-Çin müharibəsi 687-ci ilədək çəkir. Çinin Şansi əyalətindəki döyüşlər daha şiddətli olur. Çin hökuməti öz sərhəd qoşunlarının çox hissəsini İltəris xaqana qarşı göndərir. Çin komandanlığı çalışırdı ki, hərbi əməliyyatları türklərin əsas dayaq məntəqəsi olan Çuqay (İnşan) dağlarına keçirsin. 686-cı ildə türklər Şanyü canişinliyinin lap mərkəzində Sinçjou şəhərinin ətrafında Çin ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradır. Qaynaqlar yazır ki, türk orduları Çinin şimalını işğal edir və Çin imperatoru yalnız qonşularından yardım aldıqdan sonra işğal edilmiş əraziləri azad edə bilər. İltəris xaqanın nizami Çin ordusuna qarşı Sinçjou ətrafında açıq döyüşə girməsi göstərir ki, onun ordusunda artıq 700 döyüşçü yox, daha çox əsgər varmış. Bu döyüş həm də Mərkəzi Asiyada yeni bir siyasi-hərbi qüvvənin - qüdrətli türk xaqanlığının yarandığını xəbər verir. İltəris xaqanın Sinçjou ətrafındakı qələbəsindən sonra Yunçjunda yaşayan bütün türk

qəbilələri türk xaqanının tərəfinə keçir. Lakin qüdrətli türk xaqanlığının yaranmasına hələ üç il qalırdı.

687-ci ilin payızında Xuanxuaduy ətrafındakı döyüşdə çinlilər İltəris xaqanın ordusunu məğlub edir. Türk ordusu intizamlı şəkildə Qobu səhrasına çəkilir. Bir Çin korpusu sərkərdə Tsuan Bao-binin başçılığı ilə türk ordusunu təqib edir. Lakin İltəris xaqan ordunun döyüş cərgələrini qaydaya salıb düşməne əks-zərbə vurur və Çin korpusunu darmadağın edir. Ordunun sərkərdəsi qaçmaqla canını qurtarır, korpusu tamamilə məhv edilir. Məğlubiyyətə baxmayaraq İltəris xaqan nizami Çin ordularına qarşı müvəffəqiyyətlə vuruşmağa qabil olan ordusunu qoruyub saxlaya bilir. Bu döyüşdən sonra İltəris xaqan ömrünün sonunadək Çinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmır.

İltəris xaqan Çinin Ordos (Şofan) əyalətində yaşayan türklərdən başqa bütün türkləri vahid dövlətdə birləşdirir.

Qüdrətli türk dövlətinin yaranması təkcə Çini yox, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada yaşayan köçəri qəbilələri də narahat edirdi. Bu qəbilələr türklərin qədim köç yerlərində məskən salmışdılar. Türklərin qüvvətlənməsindən təşvişə düşən bu qəbilələr qorxurdular ki, türklər onları indi yaşadıkları bol otu və suyu olan yerlərdən qovarlar. Buna görə də həmin qəbilələr türk dövlətinin dirçəlişinin qarşısını almaq üçün türklər əleyhinə ittifaq yaradırlar. Bu dövrün siyasi vəziyyəti haqqında Çin qaynaqlarından əlavə, Kül tigin, Bilgə xaqan və Toyukuk şərafinə qoyulmuş abidələrdə də ətraflı məlumat verilir.

Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə Bilgə xaqan deyir:

- Cənubda Çin xalqı düşmən idi. Qərbdə Baz xaqan və onun doqquz oğuz xalqı düşmən idi. Qırğız, kurıkan, otuz tatar, kitay, tatabı – hamısı düşmən idi.

İltəris xaqanın vəziri Tonyukuk isə vəziyyəti daha aydın təsvir edir.

- Eləcə oturarkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: - Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kitayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: «Azacıq türk xalqı yürüyür. Onun xaqanı cəsurdur, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki bu iki adam sağdır, səni – Çini, şərqdə kitayı öldürəcək, mənə – oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənubdan hücum et! Kitay, sən şərqdən hücum et. Mən şimaldan hücum edim. Bacarsaq, türklərin hökmdarını məhv edək».

Düşmənlərin planlarını açan türk komandanlığı hərbi ittifaqın üzvlərini bir-bir aradan götürmək qərarına gəlir. Türklər əvvəlcə doqquz oğuzlarla vuruşur. İki minlik türk ordusu Göy Önük boyunca Ötükən ormanına qalxır. Burada Toğla (İndiki Tola) çayı sahilində altı minlik oğuz ordusu ilə qanlı vuruş baş verir. Qaynaqlar vuruşun tarixini göstərmir; güman etmək olar ki, Tola sahilindəki döyüş 688-ci ildə baş vermişdir. Həmin döyüşü Tonyukuk belə təsvir edir:

- Göy Önük yuxarı qoşunu Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğla çayında oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min idi. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün oğuz ordusunu dağıtdıq, çaya tökdük. Düşmənlər səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Buna görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrik Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerinə yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi.

689-690-cı illərdə türk ordusu Tonyukukun sərkərdəliyi ilə Monqolustan Altayını aşaraq türkdilli on ox qəbilələrinə hücum edir, lakin türگیşlərə qarşı aparılan bu müharibə türklər üçün uğursuz olmuşdur.

Doqquz oğuzlara qalib gəldikdən sonra İltəris xaqan Ötükən ormanını yeni yaranan türk dövlətinin mərkəzi edir. Ötükən ormanının hərbi-siyasi baxımdan xüsusi strateji əhəmiyyəti vardı. Buranı Çin sərhəd hərbi məntəqələrindən Qobu səhrası ayırırdı: piyada Çin qoşunu bu səhranı çətin keçə bilirdi, süvari türk qoşunu isə, xüsusən payız və qış fəsillərində səhranı asan keçirdi. Türklərin qonşuları – azlar, çiklər, qırğızlar, kitaylar, tatabılar və başqaları hərbi baxımdan elə bir ciddi qüvvə təşkil etmirdi. Bu da türk xaqanını nəinki Monqolustanda, həm də Cənubi Sibir və cənubi-qərbi Mancuriyada hakim qüvvəyə çevirirdi. Orxon, Tola və Selenqa çaylarının bol suyu və otlaqların bol çəmənliyi bu ərazidə maldarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Beləliklə, İltəris xaqanın azadlıq uğrunda Çinə qarşı apardığı on illik müharibə Şimali Monqolustanda – Ötükən ölkəsində yeni qüdrətli türk xaqanlığının yaranması ilə nəticələndi. Bu dövlət VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Türklər 52 il Çin əsarəti altında yaşayırlar. Bu illər başdan-başa Çinə qarşı ağır müharibə illəridir. 689-cu ildə İltəris xaqan türk xaqanlığını bərpa etdi. Bilgə xaqan deyir:

- İltəris xaqan qırx yeddi hərbi səfər etmiş və bunlardan iyirmisində düşmənlə döyüşmüşdür.

İltəris xaqan türk dövlətini bərpa etdikdən dörd il sonra – 693-cü ildə vəfat etdi.

KAPAĞAN XAQAN

Ulu türk hökmdarı İltəris xaqan Çin hökmranlığına qarşı üsyan edib səkkiz il Çin orduları ilə döyüşdü, ağır mərhumiyyətlərə qatlaşdı və türklərin müstəqil Göytürk dövlətini yaratdı. Ağır mübarizə illəri, düşmənin təqibindən keçirdiyi sıxıntılar, səkkiz illik partizan həyatının aclıq və sıxıntılar onun sağlamlığını sarsıtmışdı. Türk xaqanlığını bərpa edəndən dörd il sonra İltəris xaqan vəfat etdi. Müqəddəs və ulu türk törüsünə (qanunna) uyğun olaraq türk taxtına onun ortancıl qardaşı Moçur oturdu.

Qaynaqların böyük əksəriyyəti İltəris xaqanın ortancıl qardaşını Moçur adlandırır. Çin qaynaqlarında onun adı Mo-çjo şəklində yazılır. Çin dilindəki *Mo* sözü qədim türk dilində *Bəg* (azərbaycanca: *bəy*) sözünə uyğun gəlir, *çjo* sözü isə çinlilərdə ən böyük hərbi rütbəni bildirir; qədim türklər bu rütbəni *çor* sözü ilə ifadə edirdilər. Deməli, İltəris xaqanın ortancıl qardaşının – o hələ taxta oturmazdan əvvəlki (qədim türklərdə adamın adı onun tutduğu ictimai mövqedən asılı olaraq dəyişirdi) adı *Bəg çor* şəklində olmalıdır, lakin onun bu cür yazılışına biz heç bir qaynaqda təsadüf etmirik. Moçur (Bəg çor) taxta oturduqdan sonra Kapağan xaqan adı qəbul edir. Bu ad iki hissədən ibarətdir: **kap** sözün köküdür və Azərbaycan dilindəki *qapmaq* felinə bərabərdir, - *ağan* şəkilçisi isə fellərə artırılıb daimi keyfiyyət bildiren düzəltmə sifət əmələ gətirir. Deməli, *kapağan* «xasiyyəti qapmaq olan adam» deməkdir; bu sözü Azərbaycan dilində *fateh* sözü ilə də tərcümə etmək olar. Həqiqətən də Kapağan xaqan hökmdarlıq etdiyi 24 il ərzində çoxlu ölkə fəth etmiş (yadınıza salın: Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, Səfəvi sülaləsinin banisi Şah İsmayıl Xətai də hakimiyyətinin 14 ili ərzində 14 ölkəni fəth etdiyi üçün Fateh təxəllüsü daşıyırdı), türk dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, türk xaqanlığını dünya əhəmiyyətli dövlətə çevirmişdi.

Kapağan xaqan türklər üçün ağır bir vaxtda taxta oturmuşdu. Türklər Çin əsarətinə qarşı əlli il mübarizə apardı-

qdan sonra azadlıq əldə etmişdilər. Əlli ildə türklərin çəkdiqləri əzab-əziyyəti Kapağan xaqandan sonra taxta çıxmış Bilgə xaqan belə təsvir edir. «Bəyliyə layiq oğulların Çin xaqanına qul oldu, xanımlığa layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını atıb Çin adı qəbul etdi, Çin xaqanına tabe oldu. Əlli il ona qulluq etdi. Şərqdə Koreya xaqanlığından qərbdə Aral dənizinə qədər olan yerləri tutub Çin xaqanına verdi». Buradan belə görünür ki, Çin dövləti türklərdən həm də qəsbkarlıq müharibələrində qurban verilməli adamlar kimi də istifadə edirmiş. Buna görə də Çin dövləti türklərin azadlıq əldə etməsi, müstəqil dövlət yaratması ilə heç cür razılaşa bilməzdi.

Kapağan xaqan taxta oturduqda türk dövləti Monqolustanda Ötükən yaylası adlanan kiçik bir ərazini tuturdu. Cənub, cənub-şərq və cənub-qərbdən Çin dövləti, şimaldan türkdilli qırğız qəbilələri, şimal-şərqdən monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri, şimal-qərbdən türkdilli karluk, basmıl və türgiş qəbilələri türk xaqanlığına düşmən kəsilmişdi. Çin dövləti həm yağlı tikə olan türk qəbilələrini, həm də çinlilərə nisbətən daha cəngavər, daha döyüşkən olan türk əsgərlərini əldən vermək istəmirdi, digər tərəfdən də qüdrətli, Çinlə döş-döşə verə bilən türk dövlətinin yaranmasından qorxurdu; türkləri əhatə edən qəbilələrə, xüsusən qırğız, karluk, türgiş... qəbilələrinə gəlincə, onlar haqlı olaraq qorxurdular ki, müstəqil türk dövlətinin yaranması türk qəbilələrinin birləşməsinə, türklərin qüdrətinin artmasına səbəb olar, nəticədə həmin türkdilli qəbilələr öz müstəqilliyini itirər və türklərdən asılı vəziyyətə düşər. Buna görə də çinlilərlə yanaşı həmin qəbilələr də türk xaqanlığına düşmən münasibət bəsləyir, Çin dövləti isə bu düşmənçiliyi hər vasitə ilə qızıqsındır. Türklərin bu dövrdəki vəziyyətini Kapağan xaqanın vəziri Müdrik Tonyukuk belə ifadə edir: «Düşmənlərimiz ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz sayıq kimi idik».

Yeni türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində Orxon və Tola çaylarının hövzəsində qədim türklərin Ötükən adlandırdıqları kiçik bir ərazidə yerləşirdi. Türklərin heç də hamısı bu ərazidə yaşamırdı: türk xalqının mühüm bir hissəsi Ordos adlanan ərazidə yaşayırdı və bu ərazi də Çin hakimiyyəti altında idi. Əlbəttə, belə bir vəziyyətdə yeni yaranmış dövləti qorumaq, möhkəmləndirmək və türk xalqını birləşdirmək məsələsi ön plana keçirdi.

Kapağan xaqan və onun baş vəziri Müdrik Tonyukuk yaxşı başa düşürdü ki, hələ zəif olan türk xaqanlığı onu əhatə edən güclü dövlətlərin ittifaqına qarşı dura bilməyəcək. Ona görə də düşmənlər birləşməmiş onlarla vuruşmaq qərara alınır.

Taxta oturduqdan, təxminən, bir il sonra 694-cü ildə Kapağan xaqan Çinə hücum edir. Türk orduları Sarı (Xuanxe) çayı sahillərindəki Çin torpaqlarını çalıb-çapır və Ordosda yaşayan türk qəbilələrini də götürüb Ötükən meşəli dağlarına qayıdır. Bu vuruş nəticəsində xaqan türk torpaqlarını azad edə bilməsə də türk qəbilələrini Çin əsarətindən azad edir. Bilgə xaqan qardaşı Kül tigin üçün qoyduğu başdaşında bu haqda belə deyir: «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi». Beləliklə, Kapağan xaqan birinci vəzifəsini – türk xalqını birləşdirmək, qüdrətli ordu yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Çin dövləti Kapağan xaqanın qüvvətlənməsindən qoxuya düşür, Mancuriya, Monqolustan, Orta Asiya və Cənubi Sibirə yaşayan qəbilələri türk xaqanlığına qarşı qaldırmağa çalışır. Kapağan xaqanın ikinci vəzifəsi bu qüdrətli qəbilələrlə dil tapmaq – ya onlarla ittifaq bağlamaq, ya da onların yaşadıkları torpaqları türk dövlətinə birləşdirmək idi. Tezliklə belə bir fürsət ələ düşür. Mancuriyada yaşayan monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri 696-cı ildə Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan edir və onlara qarşı göndərilən Çin ordularını bir-birinin ardınca məğlubiyyətə uğradır. Kapağan xaqan Çin imperatoru ilə ittifaq bağlayıb (düşmənimin düşməni mənim dostumdur) müharibəyə qoşulur. Hər iki qəbiləni məğlub edir və onların yaşadıkları torpaqları türk dövlətinə qatır. Bilgə xaqan deyir: «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik». Bu müharibədən sonra türk xaqanlığının şərq sərhədləri, az qala, Sarı dənizə qədər çatır. İki il sonra (698-ci ildə) Kapağan xaqan öz dünənki müttəfiqi olan Çin dövlətinə qarşı hərbi yürüş təşkil edir: türk süvari orduları Böyük Çin səddini aşaraq Çinin Xuanxe (Sarı) çayı boyundakı münbit sərhəd əyalətlərini talan edir, çoxlu əsir, habelə at ilxısı, mal-qara sürüsü və taxıl qənimət ələ keçirib geri qayıdır. Məhz həmin bu vaxtdan başlayaraq mobil türk süvari ordusunun ləng piyada Çin ordusundan üstünlüyü özünü aydın büruzə verir. İndi türk dövlətinə cənubdan (Çin tərəfindən) hücum təhlükəsi xeyli azalmışdı, Kapağan xaqanın türk orduları 700 və 702-ci illərdə də Çinə hücumlar edir, türk əsgərləri hətta Çinin paytaxtı Çanan

şəhərini mühasirəyə alır, Çin torpaqlarını viran qoyur, adamları, at ilxılarını, mal-qara sürülərini sürüb aparırlar. Çinin tamamilə darmadağın ediləcəyindən qoxuya düşən imperator 703-cü ildə Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olur. Beləliklə, cənubdan türk dövlətinə qarşı ola bilən hərbi təhlükə də aradan qalxır. İndi Kapağan xaqan üzünü qərbə – türgiş və karluk qəbilələrinə qarşı çevirə bilərdi. Ancaq türgişlərlə müharibəyə başlamazdan əvvəl Kapağan xaqan Orta Asiyada Çü çayı vadisində yaşayan bir sıra hun qəbilələrini türk xaqanlığına tabe etmək fikrinə düşür. Bu məqsədlə o, 701-ci ildə böyük qardaşı İltəris xaqanın oğulları – gələcək Bilgə xaqan (bu vaxt o, tarduşların şadı – inzibati və hərbi rəisi – idi) və onun on altı yaşlı kiçik qardaşı Kül tiginini qərbə hərbi yürüşə göndərir. İki qardaş əl-ələ verib Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri türk xaqanlığına tabe edir. Az sonra Kapağan xaqanın orduları Bilgə xaqan və Kül tiginin sərkərdəliyi altında bayırku qəbilələrini itaət altına aldı. Məğlub olar bayırku qəbilələrinin başçısı Uluğ İrkin Çinə qaçır. Çü və bayırku qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunu da türklər tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradılır. Elə bu zaman kəşfiyyat (qədim türklər körük deyirlər) xəbər gətirir ki, Çin, türgiş və qırğızlar türk xaqanlığına hücum etmək üçün ittifaq bağlamışlar. Kapağan xaqan kiçik hərbi şura (özü, oğulları Bögü və İnel, qardaşı oğulları Bilgə və Kül tigin, vəzir Tonyukuk) çağırır. Hamı belə bir rəyə gəlir ki, bu üçlükdə ən təhlükəlisi qırğız xaqanıdır. 709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi altında türk ordusu şimal səfərinə çıxır. Qoşun sürətlə Yenisey çayını keçir. Örpən adlanan yerdə çik (indiki Tuva) qəbilələrini, onların ardınca isə az qəbilələrini tabe edir. İndi əsas düşmən – qırğızların qəfil hücumunun qarşısı alınmışdı, lakin qırğızlardan gələn təhlükə aradan qaldırılmamışdı. Qırğızlar Sayan dağlarının şimalında yaşayırdılar. Qırğız ölkəsinə gedən yeganə yol – Kögmən aşırımını isə qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Qış olduğu üçün hər tərəfi qar basmışdı. Əslində şimala yürüş etmək mümkün deyildi. Kapağan xaqan vəzir Tonyukuku orduya komandan təyin edir. Bilgə xaqanı və Kül tiginini ona köməkçi qoşur. Türk ordusunun qırğız yürüşü Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində poetik dillə təsvir edilmişdir. Bu səfərdə türk qoşununun komandanı olan Tonyukuk yazır: «Qoşun yürütdüm. – Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm.

Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dalanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük, sancdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Bu döyüşdə Kül tigin misilsiz qəhrəmanlıq göstərir. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə onun hünəri mədh edilir. Beləliklə, şimal təhlükəsi də aradan qaldırılır, Kapağan xaqan üzünü qərbə çevirir.

710-cu ildə türk ordusu qərbə hərbi yürüşə çıxır. Orduya Kapağan xaqanın kiçik oğlu İnel xaqan və qardaşı oğlu Bilgə xaqan komandanlıq edirdi, Tonyukuk isə, indiki dildə desək, hərbi qərargahın rəisi idi. Bilgə xaqan yazır: «Əmim xaqan ilə ...qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik». Türk ordusu sürətlə hərəkət edib Qara İrtiş çayını keçir, bir gecəyə Bolçu (indiki Urunqu) çayına çatır. Burada türklər onların belə sürətlə irəliləyəcəyini gözləməyən və şirin-şirin yatan türgiş ordusunun ön dəstəsi ilə qarşılaşır və onu darmadağın edir. Sonra türk qoşunu Bolçu çayının cənubunda yerləşən Yarış düzündə yüz minlik türgiş ordusuna qəfildən hücum edib bu ordunu da darmadağın edir. 710-711-ci illərdə qərbdən gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır. Müzəffər türk silahının uğurları nəticəsində Türk xaqanlığının qərb sərhədləri indiki Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala (qədim türk abidələrində: Dəmir qapı) keçidinə qədər çatır.

İndi Kapağan xaqan Çinlə təkbətək danışa bilərdi. Müharibəyə yənə də Çin səbəb olur. 712-ci ildə yüz minlik Çin ordusu şərqdə – Mancuriyada türk xaqanlığına tabe olan tatabı qəbilələrinə qarşı hücumə keçir. Çin ordusu tam məğlub olur. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, «bir neçə on min əsgər həlak olur», «iki Çin generalı əsir düşür». 714-cü ildə çinlilər Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olurlar. Türk dövləti üçün cənubdan gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır.

Kapağan xaqanın hərbi qələbələri sayəsində türk xaqanlığının sərhədləri şərqdə Sarı dənizə, qərbdə Dəmir qapıya (Alma-Ata və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidinə), şimalda Baykal gölünə, cənubda Tibet yaylasının ətəklərinə

çatırdı. Türk xaqanlığı Mərkəzi və Şərqi Asiyada hegemon qüvvəyə çevrilmişdi. Çin dövləti hər il türk xaqanına hədiyyə adı ilə çoxlu sarı qızıl, parlaq gümüş, yumşaq ipək və taxıl xərac verirdi. Əlbəttə, Şərqi və Mərkəzi Asiyada hökmranlıq etməyə can atan Çin dövləti türk xaqanlığının belə qüvvətlənməsinə dözə bilməzdi. Çin hökuməti türk xaqanlığına tabe olan qəbilələri mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırmağa şirnikdirirdi. 716-cı ildə Qobu səhrasının şimalında yaşayan türkdilli doqquz oğuz qəbilələri xaqanlığa qarşı qiyam qaldırır. Həmin ilin yazında doqquz oğuzlara qarşı səfərə çıxan orduya Kapağan xaqanın özü rəhbərlik edir. Xaqan başda olmaqla əsas hərbi qüvvələrin şərqə getməsindən istifadə edən karluklar qiyam qaldırıb ordaya hücum edir, lakin Kül tiginin tərəfindən tam məğlub edirlər. Bu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzlar üzərində parlaq qələbə qazanır. Yənə həmin 716-cı ildə bayırku qəbilələri qiyam qaldırır. Kapağan xaqan Tola çayı sahilində baş verən döyüşdə bayırkuları darmadağın edir. Qoşun ordaya qayıdarkən Kapağan xaqan ordudan ayrı düşür, meşədə fikirli yol gedir. Təsadüfən məğlub olmuş bayırku qəbiləsinin meşədə gizlənən kiçik bir dəstəsi xaqanla qarşılaşır. Qiyamçılar xaqanı atdan salır, başını kəsir və Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə – Çin imperatoruna göndərirlər. Buradan da türk xaqanlığına qarşı qaldırılan qiyamlarda Çin sarayının barmağının olduğunu düşünmək olar.

Kapağan xaqan 24 il türk taxtında oturmuşdu. Onun hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı. Məhz buna görə də Kapağan xaqan türk xalqlarının tarixində özünə layiq yer tutmalıdır.

BİLGƏ XAQAN

Türk xalqlarının qüdrətli və şöhrətli xaqanlarından biri də Bilgə xaqandır. *Bilgə* sözü qədim türk dilində *müdrük*, *bilici* deməkdir. Bilgə xaqanın çincə adı Mogilyandır. Mo sözü Çin dilində *bəg* (yəni *bəy*) deməkdir; *gilyan* hissəsinin nə demək olduğu məlum deyildir.

Bilgə xaqan ikinci türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğludur. O, 683-cü ildə anadan olmuşdur. İltəris xaqan vəfat edəndə Bilgə xaqanın 8 yaşı vardı. O, hələ uşaqlıqdan igidliyi və fərasəti ilə seçilirdi. O yazır ki, «Tanrı buyurduğu üçün on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum». Türk

törüsünə (qanununa) görə, tarduşların şadı həm türk xaqanlığının qərb qanadının hakimi, həm də xaqanın vəliəhdi olurdu. Tezliklə Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə birlikdə əmiləri Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində iştirak edir, özlərini cəsur döyüşçü kimi göstərirlər.

698-ci ildə on beş yaşlı Bilgə xaqan əmisinin Çinə hərbi yürüşündə iştirak edir: «Əmim xaqan ilə şərqə – Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya (Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidinə) kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. Ellini elizləşdirdik, xaqanlığını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». Bu Çin səfəri zamanı, özünün də dediyinə görə, Bilgə xaqanın on dörd yaşı vardı. Sonrakı hərbi yürüş zamanı Bilgə xaqan yaşını göstərmir. Lakin tarixdən bilirik ki, ikinci hərbi yürüşdə onun on yeddi yaşı vardı. 701-ci ildə Bilgə xaqan on altı yaşlı qardaşı Kül tiginlə qərbə – türgişlərin üzərinə hücum edir. Bilgə xaqan yazır: «Türgiş xaqan türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». Türgişləri məğlub etdikdən sonra Bilgə xaqan və Kül tigin bayırku qəbilələrini, sonra bir-birinin ardınca bütün Çü qəbilələrini türk xaqanlığına tabe edirlər.

709-cu ildə türk ordusu bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə şimala – Sayan dağlarına səfər edir. Türklər sürətlə Yenisey çayını keçir və Örpən adlanan yerdə çik qəbilələri ilə döyüşür, qısa müddətdə onları məğlub edir. Çiklərin ardınca az xalqı da türklərə məğlub olur. Çik və azların ardınca türk ordusu qırğızlara hücum edir. Qaynaqların yazdığına görə, bu hərbi səfərdə orduya vəzir Tonyukuk komandanlıq edirdi, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona kömək edirdilər. Bu səfər haqqında bilgə xaqan çox qısa yazır: «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq». Amma bu döyüş türk ordusunun ən ağır, eyni zamanda ən şanlı döyüşlərdən biri olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, türk dövlətinin qüdrətlənməsindən qorxuya düşən Çin imperiyası türgiş və qırğız xaqanları ilə ittifaq bağlayıb türklərin üzərinə hücumu hazırlayırdı. Hərb elmində belə bir qayda var: ən yaxşı müdafiə hücumdur. Bu qaydamı hələ səkkizinci yüzilliyin əvvəlində vəzir Tonyukuk yaxşı bilirdi. Buna görə də o, Kapağan xaqana

məsləhət görür ki, düşmənlər birləşməmiş onlara tək-tək hücum etsin. Xaqan şimal səfərinə ekspedisiya korpusu hazırlayır. Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin isə köməkçi təyin edilir. Qış olduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq çətin idi: bütün keçidləri qar basmışdı, gediş-gəliş mümkün olan yeganə keçiddi – Kögmən aşırımını isə qırğızlar ciddi qoruyurdular. Əslində bu, hərbi səfərdən daha çox hərbi avatüraya bənzəyirdi. Qırğızlara qarşı hərbi yürüşü müdrik Tonyukuk ətraflı təsvir edir (əlbəttə, öz xidmətlərini daha qabarıq göstərir): «Qoşun yürütdüm. – Atların, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçqunlarını dolanıb keçdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. – Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancıdıq. Xanım öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq».

Bilgə xaqanın tərcümeyi-halını izləsək, görürük ki, onun həyatı başdan-başa hərbi yürüşlərdə keçmişdir.

698-ci il. «...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmin xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük». «Türgiş xalqı türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». «Bars bəy idi, xaqan adını o vaxt biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kənziz, qul oldu». «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq».

700-cü il. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini onda aldım».

701-ci il. «On səkkiz yaşında altı bağlı soğdaqlara qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çinə sərkərdəsi Onq tutuk

Əlli minlik qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüştük. O qoşunu orada məhv etdim».

703-cü il. «İyirmi yaşında basmillar ıdkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim, ...təbə etdim».

705-ci il. «İyirmi iki yaşında Çinə qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüştüm. Qoşununu orada öldürdüm».

709-cu il. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə düşmən oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüştüm. Qoşununu qırdım. Az xalqını öldürdüm, aldım, təbə etdim».

710-cu il. «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü, batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb, Kögmən aşırımını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştüm. Xaqanı öldürdüm, elini onda aldım».

710-cu il. «Həmin ili türgişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türgiş xalqını yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, sel (abidədə *şərab* yazılmışdır) kimi gəldi. Bolçuda döyüştüm. Xaqanı, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım».

713-cü il. «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüştüm. ...Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık içində nə qədər adam varsa, ...şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə təbə olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu».

714-cü il «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda düşmən oldu. Tamağ Iduk başda döyüştüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım... basmıl, karluk... xalq ...karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm, ...doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün düşmən oldu. Bir ildə dörd yol döyüştüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu öldürdüm. İkinci dəfə Antarğuda döyüştüm. Qoşununu süngüdən keçirdim, elini aldım. Üçüncü dəfə Çuğay başında döyüştüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi; xəyanət edəsi idi. Bizi mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfndə mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüştüm. Qoşununu orada süngüdən

keçirdim, zəiflətdim... var-dövlətini aldım». Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqlar doqquz oğuzların türk xaqanlığına qarşı qaldırdığı qiyamı 716-cı ilə aid edir, həm də üsyanı yatırmağa gedən türk ordusuna şəxsən Kapağan xaqanın özünün rəhbərlik etdiyi, Bilgə xaqanın isə orduda sərkərdələrdən biri kimi iştirak etdiyini göstərir. Kül tigin bu hərbi səfərdə iştirak etməmiş, ordanı qorumaq üçün qalmış və karlukların ordaya hücumunu dəf edərkən böyük qəhrəmanlıq göstərmişdi. Doqquz oğuzlara qarşı hərbi əməliyyat zamanı Bilgə xaqanın otuz bir yox, otuz üç yaşı vardı.

716-cı il. «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım. Eləcə qazanıb... tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşımda... (bundan sonra yazı pozulmuşdur, görünür, Bilgə xaqan taxta oturduğunu yazmışdır). ...Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Çinə getdi, ...geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi».

717-ci il. «Otuz dörd yaşımda oğuzlar qaçıb Çinə girdi. Təəssüflənib onların üstünə qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini orada əsir aldım».

718-ci il. «...tatabı Çin xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqımı pozdum, ilxısını aldım».

« - Cənuba, karluk xalqına qarşı qoşun çək, - deyib Tudun Yamtarı göndərdim». «...karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırım deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

720-ci il. «Çin atlı qoşunundan on yeddi min əsgəri birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm. (...) yol qoşun çəkdim».

721-ci il. «Otuz səkkiz yaşımda qışda kıtaya qarşı qoşun çəkdim».

722-ci il. «...otuz doqquz yaşımda yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim... öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini aldım».

723-724-cü illər. «...qırx yaşımda Mağı Kurğanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) düşdü. Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmışdı, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. - Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Yarı qoşunu evi, sarayı dağıtmağa getdi. Yarı

qoşunu döyüşməyə gəldi. Biz azdıq, pis təchiz edilmişdik. Oğuz düşmən... tanrı güc verdiyi üçün orada sancdım, dağıtdım».

733-cü il. «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda... Tünger dağında... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tünger dağında hücum edib qırdım. Otuz min əsgərini öldürdüm, on min...».

Bunlar Bilgə xaqanın hərbi səfərləri və igidlikləri haqqında onun özünün dediklərinin az bir hissəsidir. Ancaq bununla belə təkcə bunlar kifayətdir ki, Bilgə xaqanın cəsur bir döyüşçü, igid ərən olduğu haqda təsəvvür yaransın.

Bilgə xaqan qüdrətli sərkərdə, cəsur döyüşçü olduğu kimi, həm də görkəmli dövlət xadimi, ədalətli xaqan olmuşdur.

Bilgə xaqan türk taxt tacının qanunu varisi olsa da xaqanlıq taxtına təsadüfən oturmuşdur.

Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdən sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqanlıq taxt-tacına sahib olmalıdır. İltəris xaqan vəfat etdikdə türk törüsünə görə Kapağan xaqan taxta çıxmalı idi. Kapağan xaqandan sonra isə türk taxtına İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmalı idi. Yenə də türk törüsünə görə, gələcək xaqan tarduşların şadı olmalı idi. Bilgə xaqan tarduşların şadı idi. Bu haqda onun özü belə deyir:

- Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə ...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum.

Bilgə xaqanın on dörd yaşı 697-ci ilə təsadüf edir. Lakin Kapağan xaqan türk törüsünü pozaraq 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan, tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi haqqında heç yerdə söhbət getməsə də bu, əslində, Bilgə xaqanın həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum edilməsi demək idi. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan və onun qardaşı Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdi.

716-cı ildə Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü ulu xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə və kobud surətdə pozulmasından dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüş və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha hücum edib Bögü xaqanı və Kapağan xaqanın digər

uşaqlarını, Kapağan xaqanın ordada olan bütün qohumlarını, müşavirlərini və yaxın adamlarını öldürür, böyük qardaşı Bilgə xaqanı ulu xaqan elan edir. Kapağan xaqanın yaxın adamlarından tək cə biri – Bilgə xaqanın qayınatası, Kapağan xaqanın baş vəziri Tonyukuk cəzadan qurtulur, lakin sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxta-taca vərəsəlik haqqında türk törüsünü pozmuşdular.

Bilgə xaqan bilirdi ki, türk taxt-tacına ona nisbətən Kül tigin daha çox layiqdir. Buna görə də taxtı Kül tigin təklif edir, lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaq istəməyib taxt-tacdan imtina edir. Onda Bilgə xaqan qardaşını bütün qoşunların baş komandanı təyin edir, özü isə yalnız dövlət işləri ilə məşğul olur. Bu, dünya tarixində yeganə haldır ki, xaqan (şah, çar imperator, kral və s.) öz ordusuna komandanlıq etmir (indinin özündə hər b sənətindən başı çıxmayan prezidentlərin ordunun ali baş komandanı olduğunu nəzərə alsaq, bu faktın dəyəri göz önündədir). Təsadüfi deyil ki, 716-cı ildə sonra Bilgə xaqanı at belində, ordu başında nadir hallarda görürük.

Bilgə xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra özünü müdrik hökmdar kimi göstərir. Hələ əmisi Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində narazı qəbilələr bir-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, xaqanlıqdan ayrılmağa – ya müstəqil olmağa, ya da Çin imperiyasının himayəsinə keçməyə cəhd göstərirdi. Bilgə xaqan hər şeydən əvvəl ya 718, ya da 719-cu ildə Tonyukuku sürgündən qaytarıb yenə də özünə baş vəzir təyin edir. Bilgə xaqanın ədaləti, Tonyukukun müdrik məsləhətləri və Kül tiginin qılıncının qüdrəti türk xaqanlığının əvvəlki qüdrətini bərpa edir.

Bilgə xaqan yeri gəldikdə dövlətin düşmənləri ilə silah gücünə, yeri gəldikdə sülh yolu ilə danışır. O, 717-ci ildə doqquz oğuzları, 718-ci ilin yayında tatabıları və karlıkları, 720-ci ildə çinliləri, 721-ci ilin qışında kıtayları, 722-ci il ilin yazında tatabıları məğlub edir. 722-ci ildə Çin imperiyası ilə sülh bağlayır. Bilgə xaqanın sülhsevər siyasəti nəticəsində 722-ci ildən 732-ci ilədək türk - Çin sərhədində silah səsi eşidilmir.

Bilgə xaqan azıb yoldan çıxmış, lakin səhvini başa düşüb yenidən xaqanlığın hakimiyyəti altına qayıdan qəbilələri cəzalandırmaq siyasətindən əl çəkir. O deyir:

- Birləşən xalqları cəzalandırmadım. Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi... Sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, düşmənsiz etdim, hamı mənə tabe oldu.

Bilgə xaqan tək-cə xarici düşmən üzərində deyil, daxili düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əhvi-ümumilər keçirilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta oturanda türk xaqanlığının vəziyyəti ağır idi. Bu haqda o belə deyir:

- Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı aşsız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım. Kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki şadla əldən düşüncəyədək qazandım.

Bilgə xaqan həmişə türkləri Çin təbliğatından çəkindirirdi. O deyirdi:

- Çin xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq olur. Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb Çinə yaxınlaşsan, türk xalqı, öləsən. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək, oturasan, türk xalqı, tox.

Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında yaxın qohumlarından biri tərəfindən zəhər verilib öldürülmüşdür.

MÜDRİK TONYUKUK

Tonyukuk türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, üç türk xaqanının – İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın baş vəziri, məsləhətçisi olmuşdur. O, ağıllı, tədbirli vəzir olmaqla yanaşı, həm də igid və cəsur sərkərdə olmuş, bir sıra ağır və çətin hərbi səfərlərdə türk ordularına şəxsən başçılıq etmiş, diqqətəlayiq qələbələrə nail olmuşdur. İstər hərbi, istərsə siyasi məsələlərdə ağıllı yol tapdığı, qiymətli təkliflər etdiyi üçün ona Müdrik Tonyukuk deyirdilər.

Türklərin Çin əsarətinə qarşı bir-birinin ardınca qaldırdıqları üsyanlar çinlilər tərəfindən qan gölündə boğulurdu. Nəhayət, 682-ci ildə Kutlığ xan Çinə qarşı qaldırılan üsyana rəhbərlik edir. Xalq kütlələrini qırğına verən əvvəlki üsyan başçılarından fərqli olaraq, Kutlığ xan təlim görmüş nizami ordu yaradır. Eyni zamanda o, Çində təhsil (o cümlədən, hərbi təhsil) almış türk gənclərini öz ordusuna cəlb edir. Çində mükəmməl hərbi və mülkü təhsil almış türk gənclərindən biri də Aşidə qəbiləsindən çıxmış Tonyukuk idi. Tonyukuk özü yazır ki, «Müdrək Tonyukuk mən özüm tərbiyə üçün Çin elinə verildim». Tonyukuk üsyançılara qoşulan ilk savadlı gənclərdən idi. Məhz belə gənclərin sayəsində üsyançı türk ordusu kütlədən nizami orduya çevrilirdi. Tonyukuk Kutlığ xanın (İltəris xaqanın) üsyançı ordusuna qoşulmasını belə təsvir edir: «Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi. – Qoşul, - dedi. Qoşulanı mən idim, müdrək Tonyukuk. – Bunu xaqan seçim, - dedim. Düşündüm: arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanıya bilsə, kök buğaya arıq buğa deyə bilməz, - deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm onu xaqan seçdim. Müdrək Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Bütün 682-ci il kütləni ordu şəklinə salmağa sərf edilir. Türklər Qara Qumda yaşayır, böyük mərhumiyyətlərə dözürdülər. Tonyukuk yazır: «Çuğay Kuzda, Qara Qumda otururduq. Maral yerərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Düşmənimiz ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz sayıq idik». 682-ci ildə türk üsyançıları fəal hərəkətlərə keçir, tez-tez Çin sərhədlərini aşıb Çinin şimal əyalətlərini talan edir. Buna görə də 686-cı ildə Çin imperatoru türklərə qarşı böyük bir ordu göndərir. İlk ordunu türklər darmadağın edir, lakin 687-ci ildə göndərilən ordu türklərin şimal çöllərinə sıxışdırır. Bu zaman düşmənlər hər tərəfdən türkləri əhatə etmişdi. Bu düşmənlərdən üçü – doqquz oğuzlar, kıtaylar və çinlilər ittifaq bağlayıb türkləri məhv etmək istəyir. Türk xalqının başının üstünü almış bu təhlükəni təsvir edən Tonyukuk onun aradan qaldırılması və türk dövlətinin Ötükəndə yerləşdirilməsini də öz xidməti hesab edir: «...oğuzlardan casus gəldi. Casus xəbər gətirdi. Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kumı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi

göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: türk xalqı azdır, amma xaqanı igiddir, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki o iki adam sağdır, səni - Çini öldürəcək, şərqdə kıtayı öldürəcək, məni - oğuzu da öldürəcək, Çin, sən cənub tərəfdən hücum et! Kıtay, sən şərqdən hücum et! Mən şimaldan hücum edirəm. Türk sir xalqı yerində sahib qalmasın. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi. Xaqanıma müraciət edib dedim: - Çin, Oğuz, Kıtay - bu üçü birləşsə, mühasirədə qalacağıq. Naziyi toplamaq asan işdir, incəni üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işdir, incə yoğun olsa, sındırmaq igid işdir. Düşmənlərimiz birləşmədən onlara bir-bir hücum etmək lazımdır. Xaqanı mənim - Müdrik Tonyukukun sözünü eşitdim. - Qoşunu könlüncə apar, - dedi. Qoşunu Göy Önük yuxarı Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunları altı min idi, biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq, çaya tökdük. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ona görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm - Müdrik Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi».

Tonyukukun Toğla (Tola) çayı sahilindəki qəbiləsindən sonra türk elinin ordası Ötükəndə yerləşir. Tola döyüşü 688-ci ildə baş vermişdi. 689-cu ildə İltəris xaqan Çindən asılı olmayan müstəqil türk dövlətini - türk xaqanlığını yaradır.

693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Kapağan xaqan çıxır. Tonyukuk vəzirlikdə qalır, yenə də ağıllı məsləhətləri, hərbi şücaətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

698-ci ildə türk ordusu iki dəstə halında Çinin şərq əyalətlərinə - Mancuriyaya hücum edir. Dəstələrdən birinə Kapağan xaqan, digərinə Tonyukuk sərkərdəlik edirdi. Tonyukuk bu yürüşü belə təsvir edir: «İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdik. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çıxdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu)». Şandun şəhəri deyəndə, güman ki, Tonyukuk Şandun düzünü nəzərdə tutur, çünki digər qədim türk abidələrində Şandun balıq (şəhər) yox, (düz) adlanır: Yaşıl üzgü Şandun yazı «Yaşıl (Hoam-ho) çay Şandun düzü». Talıy üzgü

«Dəniz çayı» deyəndə, güman ki, Sarı dəniz nəzərdə tutulur. Tonyukuk bir məsələdə öyünməkdə haqlıdır: ona qədər və ondan sonra türk dövlətçiliyi tarixində türk ordularının Çinin bu qədər şərfinə – Sarı dənizə qədər gedib çıxdıqları olmamışdır.

706-cı ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edib Miñşa yaxınlığında Çin ordusunu darmadağın etdikdən sonra Çin dövləti başa düşür ki, hərbi qüvvə ilə, həm də təkbaşına türklərə qalib gələ bilməyəcəkdir. Buna görə də türklərin qonşuları köçəri qəbilələri türklərin əleyhinə qaldırmağa çalışır. 708-ci ildə Kapağan xaqan yenidən Çinin şimalına hücum etdikdən sonra Çin diplomatiyası bütün vasitələri işə salıb türklər əleyhinə hərbi ittifaq yarada bilir. Türk xaqanlığının 709-cu ildəki hərbi və siyasi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir: «Çin xaqanı düşmənimiz idi. On ox xaqanı düşmənimiz idi. Hamıda artıq güclü qırğız xaqanı düşmənimiz idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə yürüş edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsurdur, məsləhətçisi müdrikdir, hər necə olsa, bizi öldürəcək. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türgiş xaqanı belə demiş: - Mənim xalqım orada olacaq. Türk xalqına da: - daxildə iğtişaş sal, - oğuzlara da: - üsyan qaldırım, - demişlər. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz oldu, oturmağım gəlməz oldu».

Tonyukuk bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolu tapır. Tonyukukun təklifi ilə hərbi şura düşmənləri qəfildən, həm də tək-tək aradan götürməyi qərara alır. Tonyukuk ilk zərbəni qırğızlara vurmaq qərarına gəlir. Hadisə qışda baş verdiyi üçün, hər yeri qar basdığı, Sayan dağlarından şimala, qırğız ölkəsinə gedən yeganə Kögmən keçidini düşmən ciddi qoruduğu üçün və düşməne qəfil basqın etmək üçün Tonyukuk keçilməz yol seçir. Qırğız səfərini Tonyukuk belə təsvir edir: «...düşünüb... qoşun çəkək, - dedim. Kögmən yolu bir imiş, onu da düşmən tutmuş, deyə eşidib: - bu yolla getmək yaramaz, - dedim. ...bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım. ...Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yal qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, (tez çatmaq) mümkündür, - dedim. ...Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Atlara mindirərək qarı dağıtdım. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik.

On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldıği üçün öldürüldü. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - dedi. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün adamları atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplanmış. Döyüştük. Sancdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq». Beləliklə, Tonyukukun uzaqgörənliyi və şəxsi şücaəti sayəsində üçlər ittifaqının biri sıradan çıxarılır. İndi növbə türkişlərin idi. 710-cu ildə türklər türkişlərə qarşı hərbi yürüşə çıxırlar. Türk ordusuna rəhbərlik etmək Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnel xaqana və qardaşı oğlu Bilgə xaqana tapşırılır, Tonyukuk isə baş məsləhətçi təyin edilir, lakin əslində hərbi əməliyyatlara Tonyukuk rəhbərlik edir. Tonyukuk əvvəlcə kəşfiyyat aparır: «Türkiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqə xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəcək, - demiş. Türkiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla sərhədi keçmiş -- deyir. Aralarından Çin qoşunu da varmış». Kapağan xaqan ordaya qayıdır, oğlu İnel xaqana isə gizli göstəriş verir ki, türkişlərlə döyüşə girməkdən çəkinsin. Tonyukuk «qoşun yürüdək» desə, razı olmasın. Lakin Tonyukuk öz bildiyi kimi hərəkət edir. O yazır: «...qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq. İrtiş çayını barəsiz keçdik, gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq. Kəşfiyyat dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış düzündə yüz min qoşun toplanmışdır. Bu xəbəri eşidəndə bəylərin hamısı dedi:

- Qayıdaq. Təmiz abır yaxşı şeydir.

Mən isə dedim:

- Mən Müdrik Tonyukuk altun ormanını aşaraq gəldim. İrtiş çayını keçərək gəldim. Gətirdiyim adamlar cəsurdur. Düşmən də gəldiyimizi duymamışdır. Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Onlar çoxdur deyə niyə qaçaq?! Biz azıq deyə niyə qorxaq?! Niyə basılaq? Hücüm edək. Hücüm etdik, düşməni dağıtdıq. İkinci gün gəldi. Düşmən alov kimi qızıb gəldi. Döyüştük. Düşmənin iki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün düşmən çoxdur deyə qorxmadıq. Döyüştük. Tarduş şadı düşməni mühasirə etdi. Dağıtdıq. Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını döyüşdə öldürdük. Əlli döyüşçünü əsir tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O

xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil etdik». Bu hərbi səfər sayəsində türk xaqanlığının qərb sərhədləri Dəmir qapıyadək (Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçinədək) çatır. Tonyukuk deyir:

- Dəmir qapıya təki çatdıq, oradan qayıtdıq.

Tonyukukun yazdığına görə, türگیşlər üzərindəki qələbədən sonra Soğda hökmdarı Suk başda olmaqla soğdak xalqı hamılıqla türk xaqanına tabe olur. Bu səfər zamanı başda Tonyukuk olmaqla türk qoşunlarının ərəblər və toxarlarla döyüşdüyündən də danışılır.

Qaynaqlarda Çinə qarşı 712-ci il müharibəsində Tonyukukun iştirak etdiyi göstərilmiş, lakin Tonyukuk həmin müharibədə də iştirak etdiyini yazır: Türk xalqı «Tinəsi oğlu (yəni Çin imperatoru) yatan dağa çatmış... O yerə mən – Müdrik Tonyukuk hücum etdiyi üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdi».

716-cı ildə Kapağan xaqan bir hərbi səfərdən qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür. Kapağan xaqan türk törüsünü (qanununu) pozaraq hələ sağlığında böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan qoymuşdu. Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra ondan kiçik qardaş xaqan ola bilərdi. Sonuncu qardaşdan sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqan taxtına çıxırdı. Bu törüyə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı idi. Ancaq Kapağan xaqan Bögünü kiçik xaqan qoyduğu üçün Kapağan xaqan öldürülən kimi əyanlar yığışıb onu ulu xaqan elan edir. İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tigin türk törüsünü bərpa etmək üçün ordaya həcum edir, əmisinin bütün uşaqlarını (əmisi oğlu Bəg tigin və əmisi qızlarından biri Çinə qaçır) və yaxın adamlarını qırır, təkəcə vəzir Tonyukuku bağışlayır (Tonyukuk Bilgə xaqanın qayınatası idi), lakin onu siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı türk taxtına oturdur. Bu zaman ölkəni qiyam və üsyanlar sarsıdırdı. Yeni xaqanın ağıllı vəzirə böyük ehtiyacı vardı. Görünür, buna görədir ki, 718 yaxud 719-cu ildə Tonyukuk yenə də baş vəzir vəzifəsinə qaytarılır. O, yenə də ağıllı məsləhətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilgə xaqan istəyir ki, Budda dinini qəbul etsin və onu dövlət dini elan etsin. Tonyukuk bunu məsləhət görmür. O deyir:

- Budda dininin ehkamları türklərin cəngavərlik ruhunu öldürər, çünki bu ehkamlar itaət təbliğ edir. Budda dini insanları zəiflədir və insanpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Biz budda dinini qəbul etsək, türk dövləti zəifləyir və Çindən asılı vəziyyətə düşər.

Bilgə xaqan Çin tipində özünə paytaxt şəhəri salmaq istəyir. Tonyukuk bu fikirdən də onu daşındırır:

- Türkün ruhu azaddır. Türk istədiyi yerdə özünə məskən salmağı xoşlayır. Türk hər tərəfdən hasarlarla əhatə edilən şəhərdə yaşasa, onun azadlıq sevən ruhu qandala salınar, qula çevrilər. Bu da türkün cəngavərliyini öldürər, onu köləyə çevirər.

Tonyukuk qocalsa da hərbi sahədə də səriştəsini itirməmişdi.

720-ci ildə Çin türk dövləti əleyhinə qəsd düzəldir. Çin planına görə, kıtay, tatabı və basmıl qəbilələri üç tərəfdən türklərin ordasına hücum etməli, Bilgə xaqanı tutmalı idi. 300 minlik Çin ordusu da onlara yardım edəcəkdə. Tonyukuk başa düşürdü ki, bu qədər müxtəlif olan qüvvələrin hərəkətini əlaqələndirmək çətindir. Buna görə də o, Bilgə xaqana narahat olmamağı və düşmənlər gəlməzdən üç gün əvvəl şimala çəkilməyi məsləhət görür. O, Bilgə xaqana deyir:

- Qoy çinlilər gəlsinlər. Biz gözləyirik. Onların azuqəsi qurtardıqdan sonra hücum edərik.

Ancaq iş elə gətirir ki, türk ordasına birinci basmılar çatır. Öz müttəffiqlərini burada görməyən basmılar geri qayıdır. Bilgə xaqan onlara hücum etmək istəyir. Tonyukuk mane olub deyir:

- Düşmən tox olduqda yaxşı vuruşur. Ona hücum etmək təhlükəlidir.

Türk ordusu sürətli yürüşlə gedib basmıları qabaqlayır və onlar gələndə onların paytaxtı Beşbalıq şəhərini alır. Yorğun və ac basmılar istirahət etmək arzusu ilə şəhərə gəldikdə gümrah türk ordusu onları mühasirə edir. Bütün basmıl ordusu əsir düşür.

Bilgə xaqan və Tonyukuk bununla kifayətlənmir. Türk ordusu Cünqariyadan Çinin Qansu əyalətinə keçir və Çin ordusunun arxasındakı bütün vilayətləri talan edib Çin ordusunu ərzaqsız qoyur. Beləliklə, Çin imperiyasının türk dövlətini məhv etmək planı boşa çıxır.

Türk dövlətinin yaranması və inkişaf edib yüksəlməsində Tonyukukun xidmətləri böyükdür. Buna görə də Tonyukuk belə deməkdə haqlıdır.

- İltəris xaqan Müdrik Tonyukuk qazandığı üçün... türk sir xalqı yaşamaqdadır.

KÜL TİGIN

Türk xalqlarının tarixi igid ərlərin, alp ərənlərin tarixidir: Oğuz xaqan, İstəmi xaqan, İltəris xaqan, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai. ...Belə alp ərənlərdən biri di səkkizinci yüzillikdə yaşamış Kül tiginidir.

Kül tiginin atası əlli illik Çin əsarətinə qarşı ağır mübarizə aparıb türklərə azadlıq gətirən, türk dövlətçiliyini bərpa edən İltəris xaqan olmuşdur. Kül tigin hələ uşaq olarkən 693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir; bu zaman Kül tiginin yeddi yaşı vardı. Kül tigin hələ kiçik yaşlarında igidliklər göstərmiş, elin-obanın ərən oğlu kimi ad qazanmışdı. Türk elinin hökmdarı Bilgə xaqan kiçik qardaşı Kül tiginin şərəfinə qoydurduğu abidədə yazır: «Atam xaqan vəfat etdikdə Kül tiginin yeddi yaşı vardı. On yaşında Humay tək anam xatunun xoşbəxtliyindən kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı». Türk elinin qanununa görə, oğul düşmən basmasa idi, ona igid adı verməzdilər. Kül tigin on altı yaşında artıq türk elinin tanınmış igidlərindən, istedadlı və basılmaz sərkərdələrindən idi, onun adı düşmənləri lərzəyə salırdı. 701-ci ildə Kül tigin Böyük qardaşı Bilgə xaqanla birlikdə nisbətən kiçik bir hərbi dəstənin başında Orta Asiyada yerləşən soğda qəbilələrinin (Soğda dövlətinin) üzərinə hücum edir. Heç kim türklərin qələbəsinə inanmırdı. Ancaq Kül tiginin qılınıcı sayəsində türklər Çü çayı boyunca yaşayan bütün qəbilələri türk xaqanlığına tabe edir. Kül tigin öz dəstəsi ilə daha irəli gedib bayırku qəbilələrini də itaət altına alır və soğda qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır. Çin ordusunun komandanı şahzadə Onqun tutukunu əsir alır. Bu zaman türk ordusunun ön dəstələri Orta Asiyaya hücum edən ərəb ordularının ön dəstələri ilə qarşılaşır. Kül tigin kiçik bir dəstənin başında duraraq ərəblərlə cəsarətlə vuruşur və türk ordusunun intizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edir: Kül tiginin «on altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu eləcə qazandıq. Altı bağlı (hissəli, qəbiləli, vilayətli) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, onları tabe etdik. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli

minlik qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül tigin piyada hücum etdi. Onqun tutukunu yaraqlı-yasaqlı əli ilə tutdu (yəni, özü şəxsən tutdu), yaraqlı da xaqana təslim etdi. Həmin qoşunu orada məhv etdik», - deyə xaqan yazır.

706-cı ildə türk ordusu Çinin şimal əyalətlərinə hücum edir. Türklər Çin sərkərdəsi Şaça Çjunun (qədim türk abidələrində: Çaçə sənün) rəhbərlik etdiyi nizami ordunu darmadağın edir, Çin ordusu üçün hazırlanmış atları sürüb aparır. Minşa ətrafında baş verən bu döyüşdə türk hərbi dəstələrindən birinə Kül tigin sərkərdəlik edirdi. O bu döyüşdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir, böyük şöhrət qazanır. Bu zaman onun iyirmi bir yaşı vardı. Bilgə xaqan kiçik qardaşının şücaətini belə təsvir edir: Kül tiginin «iyirmi bir yaşı olanda Çaçə sənünlə döyüşdük. O, on ilk dəfə Tadıqın çorın boz atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. Üçüncü dəfə yəgin Silik bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Kül tiginin yarağına, zirehli paltarına yüzdən artıq ox dəymişdi: üzünə, başına biri də dəyməmişdi. ...Həmin qoşunu orada məhv etdik». Bu döyüşdə Çin ordusu, Çin qaynaqlarının özünün yazdığına görə, on min əsgər itirmişdi.

709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə türk ordusu şimala – qırğız qəbilələri, daha doğrusu, qüdrətli qırğız xaqanlığına qarşı yürüşə çıxır. Hərbi səfərdə iyirmi altı yaşlı Kül tigin də iştirak edirdi. Türk ordusu Yenisey çayını sürətlə keçir və Örpən adlanan yerdə əvvəlcə çik, sonra isə az qəbilələrini məğlub edir. Lakin qış olduğu, bərk qar yağıb bütün keçidləri tutduğu üçün Sayan dağlarını aşıb şimala yürüş etmək mümkün olmur, çünki qırğız qəbilələrinin yaşadığı şimal torpaqlarına Sayan dağlarını aşaraq keçmək mümkün olan yeganə yol – Kögmən aşırımı qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Vəziyyəti düzəltmək üçün qoca və təcrübəli vəzir Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin ona köməkçi təyin edilir. Türk ordusunun qırğız elinə bu qış yürüşü Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidədə bədii boyalarla təsvir edilmişdir: «Qoşun yürütdüm. – Atlanın, - dedim. Ağ Tərmöl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan tərəni aşdıq, yombalamb endik. On gecə

yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancdıq. Xanımı öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Kül tiginin bu səfərdə göstərdiyi igidliklər Bilgə xaqan tərəfindən Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: Kül tiginin «iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər olan qarı dağıdıb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi. Üç döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Həmin döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq».

Qırğız səfəri 709-cu ilin sonunda başlanıb 710-cu ilin əvvəlində bitir. Güman ki, türk ordusu istirahət etmək üçün ordaya qayıtmadan 710-cu ildə qərbə – türkişlərə qarşı yürüşə çıxır. Qaynaqların yazdığına görə, bu yürüşdə türk ordusuna Bilgə xaqan və Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnel xaqan sərkərdəlik edirdi. Müdrik Tonyukuk isə baş məsləhətçi idi. Bu döyüşdə də Kül tigin qəhrəmanlıq göstərir. Kül tiginin türkiş səfərində göstərdiyi hünər haqqında qardaşı Bilgə xaqan deyir: «Həmin ili türkişlərə qarşı Altun ormanı (yəni, Altay dağları) üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türkiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türkiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi qızaraq gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başqu boz atı minib hücum etdi. Başqu boz at... tuturdu. İki döyüşçünü özü əsir aldı. Sonra yenə qoşuna soxulub türkiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türkiş xalqı tamamilə tabe oldu». Türkiş qəbilələrini məğlub etdikdən və onların torpaqlarını türk xaqanlığına qatdıqdan sonra türk dövlətinin qərb sərhədləri, az qala, Aral dənizinə çatır. Bilgə xaqan türkişlərlə müharibəni təsvir etdikdən sonra yazır: «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik». Buradakı İnci çayı indiki Zərəfşan çayı, Dəmir qapı isə indiki Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçididir. Məhz burada, haradasa Səmərqənd ətrafında türk orduları artıq Orta Asiyaya gəlib çatmış ərəb orduları ilə qarşılaşır. Kül tigin şərəfinə abidədə Bilgə xaqan türkişlərlə vuruşu təsvir etdikdən

və «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik» söylədikdən sonra yazır: «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş». Bilgə xaqanın bu sözlərini qaynaqlar belə izah edir: türk qoşunları türkişləri məğlub etdikdən sonra şərq tərəfdən Dəmir qapı keçidinə çatmış, ərəblər isə cənubdan Səmərqəndə yaxınlaşmışdılar. Görünür, türklər ərəblərlə döyüşmək istəməmiş, əsas qüvvələrini geri çəkmiş, Kül tiginin başçılığı ilə kiçik bir dəstəni isə ərəblərin (qədim türklər ərəblərə tezik djeyirdilər) üstünə göndərmişdilər. Kül tigin bu döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, onun başçılıq etdiyi dəstə ağır tələfatlar versə də türklərin əsas qüvvələrinin ərəblərdən aralanmasını, intizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edə bilmişdi. Kül tiginin bu şücaətləri o vaxt nəinki türk elində, həm də Orta Asiya, Tibet və Çində böyük söz-söhbətə səbəb olmuşdu. Kül tiginin aryerqard dəstəsi təkcə ərəblərin hücumunun qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cənuba doğru çəkilən türkişlərlə də döyüşə girmiş, habelə Orta Asiyada son Nuşibi bəylərindən biri olan Kuşu Tutukun ordusunu tam məğlub etmişdi. Bilgə xaqan qardaşının bu şücaəti haqqında yazır: Kül tigin «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkiş xalqını orada öldürmüş, almış. Yenə yürüyüb. ...Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ...gətirdi». O vaxt nəinki bütün türk dünyasında, hətta Çində, Tibetdə, Orta Asiyada, Koreyada (və ola bilsin ki, şərqə hücum edən ərəb ordusunda) iyirmi bir yaşlı Kül tiginə qarşı çıxan ərəb tapılmırdı.

712-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edərkən Kül tigin bu döyüşlərdə iştirak edə bilmir, çünki o, 711-ci ildən karluk qəbilələri ilə döyüşürdü. Karluklar Kül tiginin ordusuna ciddi müqavimət göstərir. Müharibə 715-ci ilədək davam edir. Bu müharibə haqqında Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə oxuyuruq: «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən düşmən oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük. Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Karluku öldürdük, aldıq». Qaynaqların yazdığına görə, karluk qəbilələri ilə müharibə 716-cı ildə bitir, karluklar xaqanlığa tabe olur. Karluklarla müharibədən ordaya qayıdanda Kül tigin az xalqı ilə döyüşməli olur, çünki, Kül tigin abidəsində yazıldığı kimi desək, «az xalqı düşmən oldu. Qara göldə (Monqolustanın

qərbində Totoxaranor gölü) döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi (716-cı il). Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Az eltəbərini (az xalqının hökmdarı eltəbər adlanırdı) tutdu. Az xalqı orada yox oldu».

716-cı ildə Kül tigin ordaya qayıtdıqda türk dövləti böhranlı günlər yaşayırdı: Kapağan xaqanın hakimiyyət tərzindən narazı olan qəbilələr bir-birinin ardınca qiyam qaldırırdı, xaqanlıqı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. Bu qiyamların yatırılmasında Kül tiginin göstərdiyi igidliyi Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Əmim xaqan elində qarışıqlıq olduqda, xalqın eli əmimə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Yer, göy qarışdıqı üçün düşmən oldu. Bir ildə beş dəfə döyüşdük. Ən ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü qılıncdan keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü qılıncdan keçirdi, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, evini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Öndə gələn qoşununu Kül tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi. Şəhərə girmədi. Həmin qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Düşmən oğuzlar ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». Bilgə xaqanın təsvir etdiyi bu sonuncu iki hadisə 716-cı ildə baş vermişdir. Həmin ilin yazında doqquz oğuz qəbilələri qiyam qaldırır. Qardaşı oğlu Kül tiginin şöhrətindən qısqançlıq hissənə düşən Kapağan xaqan bu dəfə orduya özü sərkərdəlik etmək qərarına gəlir, Kül tigin isə kiçik bir dəstə ilə ordada arvad-uşağı qorumaq üçün qoyur. Türklərin əsas qüvvələrinin uzaqlarda – şərqdə doqquz oğuzlarla vuruşduğunu eşidən karlıklar (Bilgə xaqan onları sadəcə oğuz adlandırır; qaynaqlarda isə onların adı üç oğuz kimi yazılır ki, bu da karlık deməkdir) qisas vaxtının çatdığını

fikirləşib türklərin ordasına hücum edirlər. Lakin Kül tigin misilsiz igidlik göstərir, bərabər olmayan döyüşdə şəxsən özü doqquz düşmən əsgərini öldürür, ordanı qoruyur. Bu qəbilənin əhəmiyyəti haqqında Bilgə xaqan belə deyir: «Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca dirilərimiz kəniz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». Bu, Kül tiginin igidlikləri, döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlər haqqında türk qaynaqlarının verdiyi son məlumatdır.

Kül tigin ordanı qoruduğu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir. Sonra o, qiyam qaldırmış bayırku qəbilələrini də Tola çayı sahilindəki döyüşdə məğlub edir, lakin geri yə - ordaya qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür.

Kapağan, xaqan hələ sağlığında türk törüsünü (qanununu) pozaraq böyük oğlu Bögünü kiçik xan elan etmişdi. Türk törüsünə görə, xaqan vəfat etdikdə kiçik xan hökmdarlıq taxtına çıxırdı. Kapağan xaqanın öldürülməsi xəbəri ordaya çatan kimi Bögü xaqan elan edilir. Bundan hiddətlənən Kül tigin ordaya hücum edir, Kapağan xaqanın bütün uşaqlarını və yaxın adamlarını qırır. Kapağan xaqanın uşaqlarından təkə oğlu Bəg tigin və Aşidə Mimi adlanan bir nəfərdə ərdə olan on yeddi yaşlı qızı qurtulub Çinə qaçır.

Kül tiginin əmisi uşaqları ilə heç bir düşmənliyi yox idi. O, türk törüsünə (qanununa) uyğun hərəkət edirdi: Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra xaqanlıq taxtına ondan kiçik qardaş oturmali idi, sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra taxta böyük (birinci) qardaşın böyük oğlu çıxmali idi. Türk törüsünə görə, türk taxtına Kapağan xaqandan sonra İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmali idi. Kül tigin bu törünü bərpa edir və türk taxt-tacını böyük qardaşı Bilgə xaqana verir. Ancaq Bilgə xaqan başa düşürdü ki, Kül tiginlə müqayisədə o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də taxt-tacı Kül tiginə təklif edir. Ordu və xalq da bunu istəyirdi, çünki öz igidlikləri və qəhrəmanlıqları ilə Kül tigin ordunun və xalqın rəğbətini qazanmış, sevimlisi olmuşdu. Lakin Kül tigin qəti şəkildə türk taxt-tacından imtina edir. Bilgə xaqanı taxta çıxarır. Taxt-tac üçün qardaşına minnətdar olan bilgə xaqan Kül tigin bütünü türk ordusunun ali baş komandanı təyin edir. Kül tigin daha on beş il qardaşına sədaqətlə qulluq edir. Biz onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Amma əmin olmaq olar ki, onun bu on

beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əvvəlkilərdən heç də az olmamışdır. Qaynaqların yazdığına görə, Kül tigin fasiləsiz döyüşlərdə düşmənin 169 əsgər və sərkərdəsini öldürmüşdür.

Kül tigin 47 yaşında hansısa bir döyüşdə aldığı ağır yaradan 731-ci ilin 27 fevralında vəfat etmişdir. Bilgə xaqan öz kiçik qardaşı üçün möhtəşəm bir məqbərə tikdirmiş, abidə ucaltmışdır. Dünya tarixində heç bir xaqan, şah, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilgə xaqanın Kül tiginin şərəfinə qoyduğu abidədə həkk etdiyi sözlər kimi səmimi söz deməmişdir. Abidənin mətnində xüsusilə bu sözləri oxuyuruq:

«Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görər gözüüm görməz oldu, özüm qəmləndim. Vurar biləyim vurmaz oldu, özüm qəmləndim. Bilər biliyim bilməz oldu, özüm qəmləndim. Taleyı tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm. Gözlərimdən yaş gələr, ürəyimdən güclü sıtqı gələr, yanaraq qəmləndim, möhkəmcə qəmləndim».

BAŞLIQLAR

Ön söz	3
Əfsanəyə oxşar həqiqət	7
Türkütlər	24
Jujanlar	25
Türkütlər	33
Şərqi türk xaqanlığı	66
Qərbi türk xaqanlığı	93
Türkütlər evdə	134
Göytürklər	142
Qədim uyğurlar	200
Xronika	245
Qədim türk xaqanları	259
I. Şərqi türk xaqanları	259
II. Qərbi türk xaqanları	260
III. Uyğur xaqanları	262
Etnonimlər	263
Qədim türk ərənləri	271
Oğuz xaqan	271
Bumın xaqan	277
İstəmi xaqan	282
İltəris xaqan	287
Kapağan xaqan	293
Bilgə xaqan	298
Müdrük Tonyukuk	305
Kül tigin	312

Yığılmağa verilmiş 07.07. 2003.

Çapa imzalanmış: 07.11.2003.

Kağız həcmi: 60x84 1/16

Ümumi həcmi: 20 ç.v.

Sayı: 200 nüsxə

Ofset çap üsulu.

Sifariş nömrəsi: 604

Sərbəst qiymətli

Kitab, "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Müəssisənin direktoru: **N.B.Məmmədli.**

Ünvan: Bakı 64, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev 8/4.

Tel.: 97-16-32; 27-44-61; 8-50-311-41-89.